

ВІСНИК

**ЛУГАНСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО
УНІВЕРСИТЕТУ
ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА**

№ 23 (210) ГРУДЕНЬ

2010

2010 грудень № 23 (210)

ВІСНИК
ЛУГАНСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО
УНІВЕРСИТЕТУ
ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

ІСТОРИЧНІ НАУКИ

Заснований у лютому 1997 року (27)
Свідоцтво про реєстрацію:
серія КВ № 14441-3412ПР,
видане Міністерством юстиції України 14.08.2008 р.

Збірник наукових праць внесено
до переліку наукових фахових видань України
(історичні науки)
Постанова президії ВАК України від 14.10.09 №1-05/4

Рекомендовано до друку на засіданні Вченої ради
Луганського національного університету
імені Тараса Шевченка
(протокол №5 від 24 грудня 2010 року)

Виходить двічі на місяць

Засновник і видавець –
Луганський національний університет імені Тараса Шевченка

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

Головний редактор – доктор педагогічних наук, професор Курило В. С.

Заступники головного редактора –

доктор педагогічних наук, професор Савченко С. В.

Випускаючі редактори –

доктор історичних наук, професор **Бур'ян М. С.**,
доктор медичних наук, професор **Виноградов О. А.**,
доктор філологічних наук, професор **Галич О. А.**,
доктор педагогічних наук, професор **Горошкіна О. М.**,
доктор сільськогосподарських наук, професор **Конопля М. І.**,
доктор філологічних наук, професор **Синельникова Л. М.**,
доктор педагогічних наук, професор **Харченко С. Я.**

Редакційна колегія серії «Історичні науки»:

Члени редакційної колегії:

Головний редактор –
Бур'ян М. С., доктор
історичних наук, професор
Заступник
головного редактора –
Грицьких І. В.,
кандидат історичних наук,
доцент
Відповідальний
секретар –
Савенков В. В.,
кандидат історичних наук,
доцент

Борисова О. В., доктор історичних наук, професор
Віднянський С. В., доктор історичних наук, професор
Гончар Б. М., доктор історичних наук, професор
Дьомін О. Б., доктор історичних наук, професор
Качараба С. П., доктор історичних наук, професор
Климов А. О., кандидат історичних наук, професор
Михальський І. С., доктор історичних наук, професор
Посохов С. И., доктор історичних наук, професор
Ресніт О. П., доктор історичних наук, професор
Рубель В. А., доктор історичних наук, професор
Савенкова І. Ю., кандидат історичних наук, доцент
Фісанов В. П., доктор історичних наук, професор
Хазанов А. М., доктор історичних наук, професор

РЕДАКЦІЙНІ ВИМОГИ до технічного оформлення статей

Редколегія «Вісника» приймає статті обсягом 4 – 5 сторінок через 1 інтервал, повністю підготовлених до друку. Статті подаються надрукованими на папері в одному примірнику з додатком диска. Набір тексту здійснюється у форматі Microsoft Word (*.doc, *.rtf) шрифтом № 12 (Times New Roman) на папері формату А-4; усі поля (верхнє, нижнє, праве й лівє) — 3,8 см; верхній колонтитул — 1,25 см, нижній — 3,2 см.

У верхньому колонтитулі зазначається: Вісник ЛНУ імені Тараса Шевченка № ** (***) , 2010.

Інформація про УДК розташовується у верхньому лівому кутку без відступів (шрифт нежирний). Ініціали і прізвище автора вказуються в лівому верхньому кутку (через рядок від УДК) з відступом 1,5 см (відступ першого рядка), шрифт жирний. Назва статті друкується через рядок великими літерами (шрифт жирний).

Зміст статті викладається за планом: постановка проблеми в загальному вигляді та її зв'язок з важливими науковими чи практичними завданнями; аналіз останніх досліджень і публікацій, у яких започатковано розв'язання цієї проблеми та на які спирається автор; виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, яким присвячується ця стаття; формулювання цілей статті (постановка завдання); виклад основного матеріалу дослідження з певним обґрунтуванням отриманих наукових результатів; висновки з цього дослідження й перспективи подальших розвідок у цьому напрямку. Усі перелічені елементи повинні бути стилістично представлені в тексті, але графічно виділяти їх не треба.

Посилання на цитовані джерела подаються в квадратних дужках після цитати. Перша цифра — номер джерела в списку літератури, який додається до статті, друга — номер сторінки, наприклад: [1, с. 21] або [1, с. 21; 2, с. 13–14]. Бібліографія і при необхідності примітки подаються в кінці статті після слова „Література” або після слів „Література і примітки” (без двокрапки) у порядку цитування й оформляються відповідно до загальноприйнятих бібліографічних вимог. Бібліографічні джерела подаються підряд, без відокремлення абзацем; ім'я автора праці (або перше слово її назви) виділяється жирним шрифтом.

Статтю заключають 3 анотації обсягом 3 – 4 рядків українською, російською та англійською мовами із зазначенням прізвища, ім'я та по-батькові автора, назви статті та ключовими словами (3 – 5 термінів).

Стаття повинна супроводжуватися рецензією провідного фахівця (доктора, професора).

На окремому аркуші подається довідка про автора (прізвище, ім'я, по батькові; місце роботи, посада, звання, учений ступінь; адреса навчального закладу, кафедри; домашня адреса; номери телефонів (службовий, домашній, мобільний).

ЗМІСТ

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

1. **Волкова Є. С.** Співробітництво руху Мустафи Кемаля та Радянської Росії та міжнародні відносини на початку 20-х рр. XX ст.6
2. **Гвоздинський С. Л.** Регіональна держава як форма компромісу між унітаризмом та федералізмом (іспанський досвід).....12
3. **Гончар Б. М., Гончар Ю. Б.** Війна США в Афганістані і адміністрація Б. Обама.....20
4. **Гребенюк В. С.** Військово-морське суперництво Великобританії та Франції в Індії та Північній Америці в 1756–1763 рр. та розширення Британської колоніальної імперії.....30
5. **Жуков А. В.** Британский план раздела Китая и Турции, 1898 г.42
6. **Злоді З., Нагірний М. З.** Хорватське державне право як складова національної ідеї: територіальний аспект.....48
7. **Ладига О. І.** Проблема участі фінських військ у війні проти Радянського Союзу у період з 1942 по 1944 рр.....68
8. **Ласкавий Д. В.** Боротьба Великобританії за персько-месопотамську нафту, 1918–1928: підсумок.....80
9. **Набока А. В.** Політика США в Китає в 40-х годах XX века.....87
10. **Писаний Д. М.** Апологія рабства в надрах расизму: природничонаукові, соціокультурні та культурно-історичні концепції кінця XVIII – середини XIX ст.95
11. **Русаков К. А., Козлов Р. С.** Дипломатическое развязывание Крымской войны. Миссия князя А. С. Меншикова в Константинополь.....108
12. **Савенков В. В.** Першопрохідці другої (східної) Британської імперії. Томас Веґхорн (1800–1850).....118
13. **Сверчкова Н. А.** Становление финансовой системы США после Войны за независимость, 1783–1795 гг.134
14. **Седнев С. С. Г. Дж.** Пальмерстон и англо-русский инцидент со шхуной "Виксен", 1836–1837 гг.143
15. **Фоміна О. В.** "Ідея імперії" та інтелектуальна еліта Великобританії: Редьярд Кіплінг, 1865–1936 рр.....151
16. **Харьковский Р. Г.** Происхождение египетской политики Франции и ее результаты к 1831 г.156
17. **Ширяєв М. В.** "Афганська проблема" в англо-російських відносинах напередодні Першої світової війни (1911–1913 рр.)....164

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

18. **Байкеніч Д. В.** Українські переселенці з Польщі на території Ворошиловградської області в 1944–1945 рр.: планування, кількість і географія розселення170

19. **Бернацький М. П.** Участь робітників УРСР у виборних органах влади у 70-і рр. ХХ ст.178
20. **Бодрухін І. М.** Зміни в соціально-побутових умовах життя шахтарів Ворошиловградської області після ХХ з'їзду партії...184
21. **Гаухман М. В.** Концепція "національних проектів" у дослідженні національної політики на Правобережній Україні (1905-1914 рр.).....190
22. **Гогохія Н. Т.** Символічний простір тоталітарних масових свят (на прикладі святкування 1-го травня в Радянській Україні у 1929–1939 рр.).....202
23. **Гречишкіна О. С.** Політичне виховання у позашкільній роботі піонерської організації УРСР у 1929–1939 рр.210
24. **Заблоцька Н. В.** Політика радянської влади по відношенню до Російської Православної Церкви та віруючого населення УРСР початку 60-х рр. ХХ ст.218
25. **Ізмайлова К. В.** Хатне господарство шахтарських родин Донбасу у 1965–1985 рр.228
26. **Комарницький Я. М.** Громадсько-політична діяльність Василя Мудрого на території повоєнної Німеччини (1945–1949).....234
27. **Маргулов А. Х.** Ассирійський лінгвоцид – українські реалії 20-30-х років ХХ століття.....246
28. **Місько В. В.** Становище українських політичних в'язнів у польських в'язницях упродовж 1919–1926 рр.252

ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

29. **Грицьких Д. В.** Імперія Цин у зовнішній політиці Великої Британії 1830–1842 рр.: історіографія проблеми.....264
30. **Климов А. О., Краснікова О. В.** Значущість повідомлень вчених Арабського халіфату IX–X ст. в системі інформації історичних джерел про економічні взаємини Київської Русі з Хозарським каганатом.....274
31. **Ладига Л. І.** Сучасна українська історіографія судочинства серед національних меншин за часів політики коренізації (20–30-і рр. ХХ ст.)282
32. **Радченко Н. М.** Джерела з історії музейної справи Луганщини, 1835 р. – початок ХХ ст.288
33. **Савенкова І. Ю.** Памфлет Дж. С. Бекингема "Пояснительный отчет о плане и цели лекций мистера Бекингема о восточном мире" (1830) как источник по истории борьбы в британском обществе вокруг монопольного статуса Ост-Индской компании.....295
34. **Тарасенко Н. А.** Изучение проблемы древнеегипетских терминов "вечности" "нехех" и "джет" в конце ХХ – начале ХХІ вв.311

35. **Шестопаалець Д. В.** Біля витоків ісламо-християнської полеміки: пророк Мухаммад та делегація Наджрану.....327

РЕЦЕНЗІЇ

36. **Бурьян М. С., Савенков В. В.** О. П. Машевський. Проблема Чорноморських проток у міжнародних відносинах (1870 р. – початок 1920-х рр.). – К.: "Аквілон-Плюс", 2010. – 792 с.338

ХРОНІКА НАУКОВОГО ЖИТТЯ

37. **Ласкавый Д. В.** Международные отношения в Азиатско-Тихоокеанском регионе и территориальные споры (по материалам "круглого стола").....340
38. **Стецюк Н. М.** Становище українського населення в Польщі після акції "Вісла"342

Відомості про авторів.....352

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

УДК 94 [560:(470+571)] «191/192»

Є. С. Волкова

**СПІВРОБІТНИЦТВО РУХУ МУСТАФИ КЕМАЛЯ ТА
РАДЯНСЬКОЇ РОСІЇ ТА МІЖНАРОДНІ ВІДНОСИНИ НА
ПОЧАТКУ 20-Х РР. ХХ СТ.**

Однією з головних ознак сучасної системи міжнародних відносин є поступове становлення регіональних держав, що лише опосередковано впливають на глобальні міжнародні процеси, проте відіграють значну роль у регіонах, де вони розташовані. Однією з таких держав є Туреччина, яка після завершення "холодної війни" поступово змінила свій зовнішньополітичний курс – від орієнтації на США та Євроатлантичні структури, до формування стосовно Кавказько-Каспійського регіону політики, яка фактично є альтернативною до західної. Це, у свою чергу, позначилося і на російсько-турецьких відносинах, в яких з'явилися кардинально нові акценти та напрямки. Намагаючись не допустити посилення позицій Заходу в цьому важливому для обох країн регіоні, Москва та Анкара прагнуть відмовитися від багаторічних традицій протистояння та перейти до активізації відносин, як у політичній, так і в економічній сферах. Перш за все, РФ та ТР зацікавлені у спільних проектах в галузі транспортування енергоносіїв. Одним з наймасштабніших проєктів є будівництво газової магістралі "Блакитний потік", до якого залучені як російські, так і турецькі капітали.

У зв'язку з цим можна говорити про формування нової геополітичної конструкції, що у перспективі має стати основою міжнародного порядку не тільки в Кавказько-Каспійському регіоні, але і в цілому на Близькому Сході. Виходячи з всього вищевикладеного, можна говорити про актуальність досліджень, присвяченого історії формування відносин між Росією та Туреччиною. Це, у свою чергу, дозволяє більш детально зрозуміти сутність сучасних міжнародних відносин в Кавказько-Каспійському регіоні.

Ця тема досить широко висвітлювалася в роботах вітчизняних та зарубіжних науковців [1, 2, 5, 6, 7]. Метою ж цієї статті є заповнення деяких лакун, що виникли у процесі вивчення проблеми.

На початку 20-х рр. ХХ ст. міжнародне становище Радянської Росії та Османської імперії було вкрай важким. Для Туреччини це було, насамперед, пов'язано із поразкою у Першій світовій війні (1914–1918). 30 жовтня 1918 р. на рейді Мудросу (острів Лемнос) представниками Великої Британії та Туреччини на борту британського крейсера "Агамемнон" було підписано перемир'я. Згідно з домовленостями,

Османська імперія мала відмовитися від своїх азійських володінь – Західної Аравії, Вірменії, Іраку, частини Кілікії та Сирії. Також турки зобов'язувалися відкрити доступ переможцям до Чорного моря та погоджувалися на окупацію військами Антанти Стамбулу та проток Босфор та Дарданелли [2].

Ще більш принизливим для Туреччини був Севрський мирний договір, підписаний 10 серпня 1920 р. Згідно його умов Стамбул відмовлявся від усіх азійських колоній, які ставали підмандатними територіями Великої Британії та Франції. Також Туреччина погоджувалася визнати незалежність Вірменії. Її армія скорочувалася до 50 тис. чол. Проте найбільш важкою умовою Севрського договору була передача під міжнародне управління столиці держави та Проток. Крім того, на території країни встановлювався "режим капітуляцій", який надавав іноземцям право вести підприємницьку діяльність на турецькій території та констатував їх непідвладність місцевим законам. Остання умова перетворювала Османську імперію на напівколонію західних країн та створювала сприятливі умови для її економічного закабалення.

Приниження переможеної країни було настільки разючим, що представники Антанти, що були направлені до Стамбулу, не вважали за потрібне дотримуватись хоча б дипломатичного етикету. Так, військовий комендант столиці, англійський генерал Калтроп заявляв, що "жодний турок не заслуговує доброго відношення до себе" [7, с.145].

Поразка Туреччини в Першій світовій війні та нерівноправний характер договорів призвів до кризи політичної влади в країні. Султан Мехмед VI та його уряд фактично зайняли прозахідну позицію, виконуючи все те, що вимагала від них Антанта. Фактичний керівник імперії в роки війни – Енвер-паша – виїхав до Німеччини.

Одночасно в країні поширювався народно-визвольний рух проти всевладдя західних держав та нерішучості імперського керівництва. Після окупації 15 травня 1919 р. грецькими військами Ізміру цей рух переріс у національно-визвольну війну [1]. Її очолив Мустафа Кемаль-паша. Цей генерал був досить популярною серед народу особою. Військову славу він здобув у 1915 р., керуючі обороною Дарданелл від англо-французької ескадри. Корпус під його керівництвом захищав стратегічно важливий пункт Анафартга. Після закінчення операції Мустафа Кемаль у січні 1916 р. здобув славу "рятівника" столиці та отримав чин генерал-майора та звання паші [6].

В умовах капітуляції центрального керівництва перед Антантою, 19 травня 1919 р. в Самсуні він закликав армію до боротьби проти зрадників та іноземців в ім'я "національного відродження Туреччини". Також він публічно відмовився від звання паші [6].

В червні 1919 р. за ініціативою Кемалья відбувся перший з'їзд Національного зібрання у місті Ерзерум, який проголосив курс на боротьбу за створення незалежної турецької держави. Пізніше, у вересні 1919 р. у Сивасі відбувся другий з'їзд, на якому було обрано "Представницький

комітет" – перший уряд нової Туреччини, який очолив Кемаль. Штаб-квартирою кемалістського уряду стало місто Анкара.

Через кілька днів революційне керівництво оголосило "Національну обітницю", в якій проголошувалися фундаментальні основи нової турецької державності. Серед всього іншого, у документі зазначалося, що кемалісти відмовлялися від претензій на не турецькі території та колонії, проте вважали справедливим, що "області, більшість яких складають тюрки-мусульмани, об'єднання яких представляє єдине ціле, не мають розділятися з будь-яких міркувань" [6].

Природно, що національно-патріотичний рух під керівництвом Мустафи Кемалю відмовився визнавати систему нерівноправних договорів, що були нав'язані султанському урядові. Новий лідер Туреччини проголосив початок визвольної війни проти імперіалістів.

Головними супротивниками прибічників Кемалю були грецькі війська. Греція, що за допомогою Антанти прагнула відродити середньовічну Візантійську імперію, намагалася не допустити посилення національно-визвольного руху, тому направила до Анатолійського півострову експедиційний корпус. Вже 22 червня 1920 р. грецька армія перейшла у наступ, в ході якого були захоплені західна частина Малої Азії та Східна Фракія. І хоча кемалістам вдалося захистити столицю нової Туреччини, Анкару, тим не менш, Мустафа Кемаль почав пошук союзників. Це було обумовлено розумінням того, що його уряд перебував у міжнародній ізоляції, в той час, як на боці його супротивників стояли Англія та Франція – найбільш впливові сили Версальського міжнародного порядку.

Одним з перших, до кого звернувся Кемаль, був білогвардійський режим під керівництвом генерала Врангеля в Криму. В кінці 1920 р. він направив до білого генерала телеграму, в якій зондував позицію Врангеля щодо можливості співробітництва. Серед питань, що підіймалися, можна виділити наступні: 1) характер відносин – чи мають вони бути таємними, чи навпаки; 2) чи підтримуватиме уряд Врангеля кемалістський рух; 3) можливі умови, за яких уряд Врангеля підтримає кемалістів [7].

Проте з часом проявилася безперспективність розвитку цього напрямку зовнішньої політики. Це було пов'язано з рядом обставин. По-перше, режим Врангеля підтримувала Антанта, яка виступала проти кемалістів. По-друге, білогвардійці не мали достатньо сил для допомоги Туреччині. В цих умовах Мустафа Кемаль переорієнтував свої зусилля на активізацію контактів з Радянською Росією. Перші спроби отримати російську допомогу відносяться ще до періоду становлення кемалістського руху. Ще 25 травня 1919 р. він вперше зустрівся із радянською делегацією. Москва вже тоді пообіцяла турецькому лідерові допомогу в організації спільної боротьби проти Антанти [1].

Це остаточно визначило напрямки зовнішньої політики Кемалю. Під час Ерзерумського конгресу (23 червня – 7 серпня 1919 р.) він прийняв

рішення доручити налагодження відносин із більшовиками командувачу 15-ї армії Казиму Карабекир-паші [1].

Майже одночасні спроби знайти собі союзників як у Москві, так і в Криму, свідчать, що для Кемалю питання ідеології грали неважливу роль. Будучи за власними уподобаннями антикомуністом, турецький лідер, тим не менш, досить швидко оцінив вигоди зовнішньополітичного союзу із більшовиками у боротьбі проти країн Заходу. Як зазначив російський вчений О. Ушаков: "Немає нічого дивного в тому, що Кемаль, який не переносив комуністичних ідей, йшов на співробітництво с більшовиками. Леніна він, звичайно, не читав, проте про необхідність компромісів знав добре" [8, с.160].

В свою чергу, Радянська Росія, яка внаслідок підписання сепаратного договору із країнами "Четвертного Союзу" в березні 1918 р., після завершення Першої світової війни опинилася у міжнародній ізоляції, також шукала можливості для дипломатичного прориву. Головним завданням першого керівника новоствореного Наркомату іноземних справ Г. В. Чичеріна стало створення альтернативної до Версальської системи міжнародного порядку, заснованої на підтримці національно-визвольних та політичних рухів, що вели боротьбу проти англо-французького домінування. Одним з головних напрямків роботи наркома стала активізація дипломатичних контактів із країнами Сходу, що в тому чи іншому ступені знаходилися під контролем країн Антанти.

Ще 2 (15) листопада 1917 р. Раднарком прийняв звернення "До всіх трудящих мусульман Росії та Сходу", в якому були викладені основи нової зовнішньополітичної доктрини. Насамперед, проголошувалася відмова від імперіалістичної політики, яку проводили царський та Тимчасовий уряди. Також було задекларовано бажання більшовиків будувати відносини із колоніальними та залежними народами на засадах рівності та взаємоповаги [2]. В рамках цієї політики, радянське керівництво пішло на встановлення дипломатичних відносин з Афганістаном та Іраном, та активізувало контакти із рухом Мустафи Кемалю.

Крім того, радянський уряд намагався використати союз з кемалістською Туреччиною для встановлення своєї влади у Закавказзі. Так, навесні 1920 р. Кавказьке бюро ЦК ВКП(б) уклало спеціальну угоду з Кемалем, згідно з якою кемалісти дали згоду допомогти Червоній армії у її військових діях в Азербайджані [2].

26 квітня 1920 р. Мустафа Кемаль звернувся до голови Раднаркому В. І. Леніну з офіційним проханням про допомогу. В свою чергу, він брав на себе зобов'язання "проводити військові операції проти імперіалістичної Вірменії та змусити Азербайджанську Республіку увійти до кола радянської держави" [Цит. за: 3, с.55].

Москва дала згоду на пропозиції та 3 червня 1920 р. визнала уряд Мустафи Кемалю. Цього ж дня Чичерін повідомив Мустафу Кемалю, що Радянське керівництво "приймає до уваги рішучість Великого

національного зібрання проводити вашу роботу та ваші військові операції проти імперіалістичних урядів" [Цит. за: 3, с.56].

19 червня 1920 р. до Москви прибула турецька делегація, а вже 24 червня були сформульовані головні положення радянсько-турецького Договору про Дружбу. Крім того, згідно з домовленостями, Туреччині було обіцяно більш ніж 10 млн. руб. золотом, велику кількість зброї та боєприпасів. Також розглядалися плани введення радянських військових формувань. Так, у листопаді 1920 р. Радянська Росія вела переговори про вступ української повстанської армії Н. Махна до Туреччини на допомогу кемалістам [6].

Проте, разом із поглибленням військово-політичного співробітництва з Радянською Росією, наростали і протиріччя у кемалістському таборі. Частина його лідерів була незадоволена посиленням позицій більшовиків на Кавказі, тому вимагала відмовитися від співробітництва з ними, та переорієнтувати свою політику на держави Антанти. Проте реальне становище на фронті із греками все ж змусили Кемалю продовжувати шукати зв'язків із Раднаркомом. Крім того, турецький лідер був змушений погодитися на територіальні поступки РРФСР в Західній Вірменії [4].

16 березня 1921 р. у Москві було підписано безстроковий договір про дружбу та братерство між Радянською Росією та Туреччиною, а 13 жовтня – договори про дружбу між Туреччиною та закавказькими республіками: Вірменією, Грузією та Азербайджаном. Разом із договором, було підписано спеціальні проколи, які торкалися питання кордонів в Закавказзі. Згідно з ними, визначалася північно-східний кордон Туреччини, згідно з якою Карський та Андагарський округи відходили до турецької сторони. Анкара, в свою чергу, брала на себе зобов'язання передати місто Батум Грузії, за умови збереження безмитного режиму для турецьких товарів [3, с.58]. Нахічеванська область проголошувалася автономною, проте під державним суверенітетом Радянського Азербайджану.

Взамін на поступки з боку Мустафи Кемалю на Кавказі, Москва погоджувалася підтримати анкарський уряд у його боротьбі проти Антанти. Згідно з іншим секретним договором, який також було підписано 16 березня, радянське керівництво виділяло 10 млн. руб. фінансової допомоги, а також брало на себе забезпечення зброєю кемалістської армії [3, с.59].

Таким чином, на початку 20-х рр. ХХ ст., завдяки активізації зовнішньополітичних контактів з Радянською Росією, руху Мустафи Кемалю вдалося вийти з міжнародної ізоляції та значно закріпити свої позиції у боротьбі проти Антанти та її союзників. У свою чергу, Радянська Росія також отримала можливість відігравати активну роль у міжнародних процесах на Близькому Сході. Крім того, вмільо використовуючи протиріччя між кемалістами та Антантою, РРФСР добилася домінуючого положення в Закавказзі. Вплив радянсько-турецького зближення на початку 20-х рр. на

міжнародні відносини та процес трансформації Версальської системи розглядатиметься у наступних статтях.

Література

1. **Гафаров В.** Русско-турецкое сближение и независимость Азербайджана. (1919–1921 гг.) [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.ca-c.org/c-g/2010/journal_rus/c-g-1-2/20.shtml.
2. **Густерин П. В.** Установление договорных отношений между Советской Россией и сопредельными с ней странами Ближнего и Среднего Востока [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.islam.ru/pressclub /histori/ustdogosrimus/>
3. **Иванов И. С.** Очерки истории Министерства иностранных дел России. 1802–2002: в 3-х т. / И. С. Иванов. – М.: ОЛМА-ПРЕСС., 2002– . – Т. 2. – 2002. – 624 с.
4. **Кризис и война:** международные отношения в центре и на периферии мировой системы в 30–40-х годах [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.vuzlib.net/beta3/ html/1/34339/34364/>
5. **Пиотровский С.** Свет и тени Турции / С. Пиотровский. – М.: Наука, 1981. – 239 с.
6. **Алигейдар Т.** Мустафа Кемаль [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.1news.az/print. php?item_id=20070829093856659&sec _id=1
7. **Акарджа Халит Дюндар.** Врангель и Кемаль [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.istrodina.com/rodina_articul. php 3?id =2958 &n=141
8. **Ушаков А.** Феномен Ататюрка. Турецкий правитель, творец и диктатор / А. Ушаков – М.: Центполиграф, 2002. – 383 с.

Волкова Е. С. Сотрудничество движения Мустафы Кемалья и Советской России и международные отношения в начале 20-х гг. XX в.

В статье рассматриваются отношения между Турцией и Советской России в начале 20-х гг. XX в. Автор приходит к выводу, что в основе данных отношений была совместная борьба против стран Антанты.

Ключевые слова: Турция, Советская Россия, Мустафа Кемаль, Антанта.

Волкова Е. С. Співробітництво руху Мустафи Кемалья та Радянської Росії та міжнародні відносини на початку 20-х рр. XX ст.

В статті розглядаються відносини між Туреччиною та Радянською Росією на початку 20-х рр. XX ст. Автор доходить висновку, що в основі цих відносин була спільна боротьба проти держав Антанти.

Ключові слова: Туреччина, Радянська Росія, Мустафа Кемаль, Антанта.

Volkova E. S. The cooperation between Mustapha Kemal' movement and Soviet Russia and international relations at the beginning of the 1920th

There are relations between Turkey and the Soviet Russia in the early twenties of the XX cr analyzed in the article. The author comes to the conclusion that there was a joint struggle against the countries of Antanta in the basis of this relations.

Keywords: Turkey, Soviet Russia, Mustapha Kemal, Antanta

УДК: 371.174 (460)

С. Л. Гвоздинський

**РЕГІОНАЛЬНА ДЕРЖАВА ЯК ФОРМА КОМПРОМІСУ МІЖ
УНІТАРИЗМОМ ТА ФЕДЕРАЛІЗМОМ (ІСПАНСЬКИЙ ДОСВІД)**

Актуальність цього дослідження зумовлена посиленням регіоналізму не тільки у федеративних, а й у багатьох унітарних європейських державах, зокрема у Великобританії, Іспанії, Італії, внаслідок чого відбулися суттєві зміни у державному управлінні. Аналізуючи нові тенденції у відносинах між центром і регіонами та принципи розподілу повноважень, багато дослідників приходять до висновку, що поділ держав за формою державного управління на дві групи (унітарні та федеративні) відповідає сучасним реаліям із значними застереженнями. У цьому контексті вивчення регіональної держави, як можливої форми державного управління набуває важливого значення.

Мета цього дослідження – встановити принципи побудови регіональної держави як форми державного устрою.

Завдання статті полягають у тому, щоб дослідити відмінності та спільні риси регіональної держави у порівнянні з унітарною та федеративною формою державного устрою, вивчити особливості розподілу державної влади між різними рівнями управління у регіональній державі на прикладі Іспанії.

Регіональна держава як форма державного устрою викликає зацікавлення серед широкого кола дослідників з різних країн світу. Зокрема, різними особливостями цієї проблеми займаються А. Лекурс, Ф. Кінські, М. Кітінг, О. Ранелетті, Н. Серано та ін. У Росії з цієї проблематики відомі наукові доробки І. Бусигіної, О. Макаричева, Р. Туровського. У вітчизняній літературі регіональна держава розглядається переважно у контексті децентралізації та регіоналізації європейських держав, зокрема у працях І. Зінька, Р. Калитчака, Є. Кіш, Т. Козак, О. Хоруженко та ін.

Вивчаючи наукову літературу, присвячену дослідженню регіональної держави, приходимо до висновку про відсутність єдиного підходу до трактування цього явища. Загалом, основні інтерпретації регіональної держави можна звести до таких трьох основних точок зору:

1. Регіональна держава – це особлива форма унітарного устрою.
2. Регіональна держава – це особлива форма федеративного устрою.

3. Регіональна держава – це новий тип державного устрою між унітарною та федеративною державою.

Такий поділ відображає складну природу регіональної держави, що виникає у площині взаємодії різних процесів, а саме: децентралізації/централізації, регіоналізації та федералізації сфери державного управління, що тісно взаємопов'язані. Наприклад, процес децентралізації спрямований на делегування повноважень на нижчі щаблі влади та запровадження принципу субсидіарності, що є основною передумовою функціонування регіоналізму і федералізму.

Регіоналізм відіграє у теперішній час визначну роль у європейських країнах, де еволюційним шляхом змінюється саме ставлення до державного будівництва. Об'єднання європейських держав у потужний наднаціональний союз супроводжується розмиванням кордонів між державами: роль національних держав поступово відходить на задній план внаслідок посилення повноважень наднаціональних утворень та активізації ролі регіонів. Регіони виступають "головними підвалинами демократії, опорою культурного різноманіття в Європі та основними партнерами в соціально-культурному розвитку" [1].

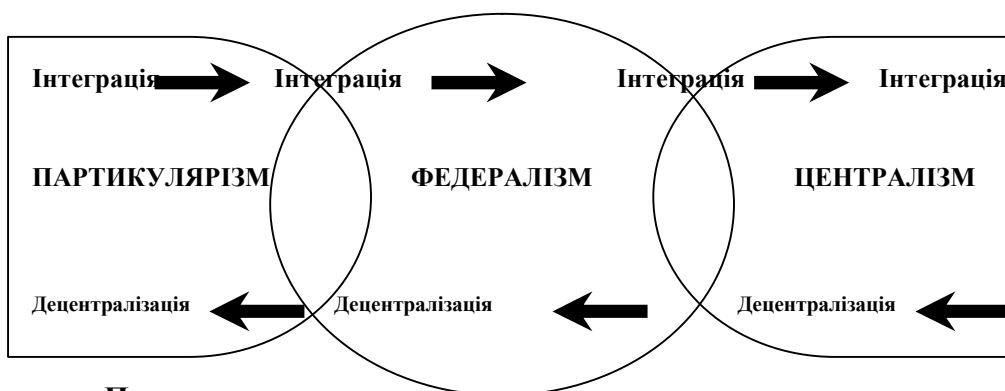
Федералізм розглядається багатьма вченими як ідея, що містить в собі потужний потенціал узгодження інтересів сторін, віднаходження порозуміння між ними та досягнення ефекту синергії, коли сума зусиль учасників об'єднання приносить більший результат, ніж зусилля кожного окремо. Так, французький філософ-персоналіст Дені де Ружмон, вивчаючи різні шляхи об'єднання Європи, приходиться до висновку, що лише федералізм спроможний створити справжню єдину Європу. Він стверджує, що федералізм підтримує динамізм європейської цивілізації, який полягає у постійному балансуванні між протилежностями, адже "федералізм хоче об'єднати, а не уніфікувати" [2, с.23].

Деякі вчені при дослідженні федералізму виходять далеко за межі політико-правового бачення цього феномену, розглядаючи його у загальнофілософському контексті. Зокрема, Ф. Кінські розглядає федералізм як філософську ідею, про яку пише: "Будь-де, де вдалося втілити ідею федералізму – суспільно-політичного, економічного чи культурного – також є можливою реалізація спільних принципів, без ущемлення незалежності учасників. Тому федеративні структури дозволяють мирно нівелювати напруження, яке в іншій ситуації було б придушено або могло перерости у небезпечні конфлікти [3, с.42].

Виходячи з вищезазначеного, Ф. Кінські у своїй роботі "Федералізм: модель загальноєвропейська" виклав надзвичайно цінне бачення федералізму у державобудівній та політичній сферах, що знайшло своє стисле відображення у такій схемі:

Рис.1. Співвідношення партикуляризму, федералізму та централізму в політичній системі держави.

Міжнародні організації	Зв'язок держав Конфедерація	Об'єднана держава Федерація	Децентралізована регіональна держава	Централізована держава
------------------------	--------------------------------	--------------------------------	--------------------------------------	------------------------

Приклади:

ООН, Рада Європи	Швейцарія до 1848; США, 1776–1789; Німецькі землі, 1815-1866	США, Бельгія, Швейцарія, ФРН, Австралія	Італія, Іспанія	Ш Рейх, НДР
Європейський Союз		Індія, Австрія	Франція	

Джерело: Kinsky F. Federalizm: model ogólnoeuropejski. Wydawnictwo WAM. 1999 [3, с.44]

Схема показує федералізм як модель протилежних тенденцій розвитку – інтеграції (зліва направо) та децентралізації (справа наліво). Між полюсами партикуляризму та централізму з'являється федералізм, в розумінні території, де можливою є справедлива рівновага між єдністю та різноманіттям (неоднорідністю), інтеграцією та подрібненням, цілісністю та її частинами. Партикуляризм, централізм та федералізм тут функціонують як "ідеальні типи", згідно з концепцією Макса Вебера. Кожен з наведених прикладів політичних систем у меншій чи більшій мірі відповідає одному з цих окремих типів, але не ідеально [3, с.44].

При такому підході стає очевидним зв'язок між федералізмом та децентралізацією. Зважаючи на низьку ефективність централізму як системи управління, процес децентралізації спрямований на делегування повноважень на нижчі щаблі влади та запровадження принципу субсидіарності, що є основною передумовою функціонування федералізму.

Федералізм та регіоналізм мають багато спільного: для існування цих систем необхідна децентралізація влади, демократичний лад позитивно впливає на їх зміцнення та розвиток, вони обидва базуються на принципі субсидіарності. Разом з тим, регіоналізм не варто плутати з федералізацією державного устрою. Справа в тому, що суб'єкти федерації володіють законодавчо визначеним обсягом суверенітету (можливість видавати закони, в окремих випадках навіть можуть мати право на вихід з федерації). Регіони в унітарних децентралізованих державах, як правило, не володіють такими правами, а виконують лише адміністративні функції з ефективного врядування [4].

Якщо розглядати федералізм та регіоналізм через призму децентралізації, то стає зрозуміло, що регіоналізм за цим критерієм знаходиться між федералізмом та централізмом. Відповідно до цього можна назвати типи державно-територіального устрою, що відповідають цим явищам, – федерація (федералізм), унітарна держава (централізм) та децентралізована регіональна держава або держава автономій (регіоналізм). Третій тип особливо цікавий для нашого дослідження, оскільки він відповідає державно-територіальному устрою Іспанії. Зважаючи на те, що регіональна держава знаходиться за ступенем децентралізації між унітарною державою та федерацією, існує досить вдалий підхід визначення регіональної держави через порівняння між іншими двома типами держав за низкою критеріїв, найважливішими з яких є:

Таблиця 1. Порівняльна характеристика регіональної держави з федеративною та унітарною.

Сфера / Тип держави	Унітарна держава	Федеративна держава	Регіональна держава
законодавство	Діє єдине законодавство на всій території держави	Співіснує федеративне законодавство та законодавство суб'єктів федерації	В межах національного законодавства співіснують законодавство регіонів, яке може базуватись на різних принципах
Законодавчі органи	Національний парламент	Національний парламент + парламенти суб'єктів федерації	Регіональні парламенти доповнюють дію національного законодавства на своїй території
Суб'єкт, уповноважений приймати конституцію	Політичний центр	Суб'єкти федерації	Політичний центр
Представництво регіональних інтересів	В системі центрального уряду	Друга палата парламенту (палата регіонального представництва)	Регіональні інтереси розглядаються в контексті національних (друга палата має обмежені функції)

Територіальне самоуправління	Визначає центральний уряд	Визначає суб'єкт федерації у своїй конституції	Визначається регіонами із санкції центрального уряду
------------------------------	---------------------------	--	--

Джерело: власне опрацювання праць [5].

З огляду на це, основні ознаки регіональної держави полягають у такому:

- деволюція законодавчої компетенції, яка означає наявність певної категорії питань, законодавче вирішення котрих здійснюється регіонами самостійно;
- загальні прямі вибори регіональної ради (законодавчого органу);
- існування регіонального виконавчого органу, який несе політичну відповідальність перед регіональною радою;
- власна фіскальна компетенція регіональних органів влади, пов'язана з системою розподілу ресурсів.

Також очевидними є головні відмінності регіональної держави від федеративної, які полягають у такому:

- регіони не мають власних конституцій і розподіл компетенції визначається в загальнонаціональній конституції;
- регіони не представлені в другій палаті парламенту країни.

Отже, регіональна держава – це держава, в якій найвищою публічною владою, розміщеною безпосередньо нижче центрального уряду, є регіон, що є територіальною одиницею, чітко відокремленою від інших частин держави на підставі просторових та суспільно-економічних чинників, із гарантованою на законодавчому рівні відокремленістю і самостійністю [5].

Іспанська держава автономних областей, що утворилася в результаті прийняття конституції 1978 р., на самому початку свого існування оформилась як унітарна децентралізована держава. Однак розвиток регіоналізму в Іспанії протягом останніх трьох десятиліть суттєво змінив взаємини між центральним урядом та регіонами. На сучасному етапі відповідь на питання щодо форми державного правління в Іспанії вже не видається такою однозначною і чіткою.

Загалом, у науковій літературі домінують два основні підходи до визначення форми правління в Іспанії. Прихильники першого стверджують, що, незважаючи на положення Конституції 1978 р., яка забороняє створення федерації, Іспанія є справжньою федерацією, федерацією де-факто. Ця позиція аргументується тим, що автономні області володіють широкими повноваженнями та високим рівнем самоврядування. Прихильники другого підходу вважають Іспанську державу автономних співтовариств гібридною формою, проміжною між унітарною державою та федерацією. На їхню думку, це унітарна держава, в якій існують та розвиваються елементи федералізму [6, с.29].

Відповідь на це питання необхідно шукати у спробі цілісного розуміння функціонування іспанської держави. Важливо визначити, які

саме риси унітарної та федеративної держави присутні в ній, та наскільки тісно переплітаються ці елементи.

На думку С. Хенкіна, територіальний устрій сучасної Іспанії має низку елементів федеративних держав, зокрема:

- Єдність у різноманітті. Ця особливість існує історично, оскільки Іспанія ніколи не була централізованою державою та завжди відрізнялась політичним, правовим і культурним плюралізмом.
- Розмежування повноважень між різними рівнями управління. У державі автономій, як і у будь-якій федеративній державі, влада розподілена на декількох рівнях – загальнофедеративному, регіональному і місцевому (в Іспанії ці рівні – влада центру, автономних областей, провінцій і муніципалітетів).
- Поєднання централізму і децентралізації управління. За роки зміцнення демократії проводиться поступова передача компетенцій і повноважень від центру до автономних областей.
- Поєднання симетрії та асиметрії. Для держави автономій в Іспанії характерна асиметрія – юридична і фактична. Відповідно до чинного законодавства в Іспанії існують різні види автономій – широка (Каталонія, Країна Басків, Галісія, Андалусія), обмежена (більша частина автономних співтовариств), спеціальна (Наварра, Канарські острови). Вони відрізняються об'ємом прав і привілеїв. На таке юридичне нерівноправ'я накладається фактична асиметрія, зокрема, регіональні економічні диспропорції, існування "багатих" і "бідних" регіонів. Разом з тим, як і федерація, держава автономій характеризується симетрією. Відповідно до Конституції відмінності у статусах автономних областей не можуть давати ані економічних, ані соціальних переваг, а держава гарантує реалізацію принципу солідарності і відповідає за справедливий рівновагу між різними частинами країни;
- Розділена лояльність. Для іспанців характерна множинність форм самоідентифікації, прив'язаність до своєї "малої вітчизни" та одночасно до іспанської держави і наднаціонального Європейського Союзу.
- Конфліктність, постійне балансування між єдністю та різноманіттям, централізмом і регіоналізмом, симетрією та асиметрією. Для такого устрою характерне широке застосування методів консультації, намагання відшукати рішення у дусі компромісів і терпимості [6, с.30–31].

Однак, незважаючи на присутність вагомих федеративних елементів, Іспанія залишається формально унітарною державою, хоча однією з найбільш децентралізованих у світі. Така позиція чітко закріплена Конституцією 1978 р., згідно з якою повноваження приймає остаточні рішення про державний устрій залишаються за центральним урядом. Відповідно до Конституції, можливість перерозподілу повноважень між центром і регіонами допускається лише з санкції центральної влади. Окрім того, передбачена наявність спеціального представника уряду в автономній області, який також є гарантом дотримання "спільних інтересів" у діяльності місцевої адміністрації.

Іспанська держава автономій виходить з єдиного та неподільного суверенітету (іспанської нації), що визнає автономії та делегує їм частину своїх компетенцій, в той час як федеративна держава народжується із пакту між різними суверенітетами, що вирішують створити нове державне утворення, якому вони передають частину своїх повноважень [6, с.31].

Важлива ознака унітарного устрою полягає в тому, що в Іспанії участь автономних областей у політиці уряду структурована недостатньо, в той час як у федеративній державі суб'єкти федерації активно беруть участь у проведенні державної політики і прийнятті рішень, що стосуються держави в цілому. Ще один аргумент на підтвердження унітарних відносин в державі – особливість перерозподілу фінансових потоків між центром і регіонами. Адже, незважаючи на положення статей 156 і 157 Конституції Іспанії, що дозволяють автономним областям стягувати власні податки (центру призначаються лише митні збори), на практиці центральний уряд отримує на свою користь більшу частину важливих податків в багатьох, хоча і не у всіх автономних областях. Фінансові відносини між центром та регіонами позбавленні необхідної узгодженості, раціональності, прозорості та потребують суттєвого реформування [7, с.21].

Отже, форма державного устрою сучасної Іспанії за багатьма ознаками відповідає регіональній державі. Однак, зважаючи на динамізм іспанського регіоналізму та постійну зміну балансу у відносинах між центром і регіонами, можна стверджувати, що іспанська держава автономних областей характеризується незавершеністю. З огляду на це, остаточне визначення державного устрою цієї держави залишається відкритим питанням.

Література

1. **Декларація** щодо регіоналізму в Європі [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.aer.eu/fileadmin/user_upload/PressComm/Publications/DeclarationRegionalism/.dam/110n/ua/DR_UKRAINE%5B1%5D.pdf
2. **Ружмон** Дені де. Європа у грі. Шанс Європи. Відкритий лист до Європейців / Дені де Ружмон. – Львів: Літопис, 1998. – 273 с.
3. **Kinsky F.** Federalizm: model ogólnoeuropejski / F. Kinsky. – Krakow: Wydawnictwo WAM, 1999. – 175 s.
4. **Хайек Ф.** Индивидуализм истинный и ложный / Ф. Хайек // О свободе. Антология мировой либеральной мысли (I половина XX века). – М.: Прогресс-Традиция, 2000. – С.385–412.
5. **Długosz D.** Samorząd terytorialny a federalizm / D. Długosz // Biuletyn Ośrodka Informacji i Dokumentacji Rady Europy Centrum Europejskiego Uniwersytetu Warszawskiego. – Warszawa: Ośrodek Informacji i Dokumentacji Rady Europy, Centrum Europejskie Uniwersytetu Warszawskiego, 1996. – Nr 2. – S.12–33.
6. Пространство и время в мировой политике и международных отношениях: материалы 4 Конвента РАМИ: [в 10 т.] / [ред. А. Ю. Мельвиля]. – М.: МГИМО-Университет, 2007–. – Т.7: Испания и Латинская Америка в мировой политике / [ред.

А. В. Шестопада, Л. С. Окуневой, С. М. Хенкина]. – С.29–34.
7. **Испания.** Анфас и профиль / [ред. В.Л. Верникова]. – М.: "Весь Мир", 2007. – 480 с. – (Старый Свет – новые времена).

Гвоздинский С. Л. Региональное государство как форма компромисса между унитаризмом и федерализмом (испанский опыт)

В статье рассмотрено региональное государство как форма государственного устройства на примере Испании. Изучены особенности государственного устройства Испании и разделения полномочий между центром и регионами. Рассмотрены общие и отличительные характеристики регионального государства в сравнении с унитарной и федеративной формами государственного устройства.

Ключевые слова: форма государственного устройства, региональное государство, регионализм, Испания.

Гвоздинський С. Л. Регіональна держава як форма компромісу між унітаризмом та федералізмом (іспанський досвід)

У статті розглянуто регіональну державу як форму державного устрою на прикладі Іспанії. Досліджено особливості державного устрою Іспанії та розподілу повноважень між центром і регіонами. Вивчено спільні та відмінні ознаки регіональної держави у порівнянні з унітарною та федеративною формами державного устрою.

Ключові слова: форма державного устрою, регіональна держава, регіоналізм, федералізм, Іспанія.

Hvozdynskyu S. L. Regional State as a form of compromise between Unitarianism and Federalism (Spanish experience)

The article is studying a regional state as a form of government by example of Spain. Special attention is concentrated on the peculiarities of the form of government in Spain and distribution of power between Spanish regions and central government. Common and distinctive characteristics of a regional state in comparison with a unitary state and a federal state are subject to special attention.

Keywords: form of government, regional state, regionalism, Spain.

УДК: 94(73):355.01(581)

Б. М. Гончар, Ю. Б. Гончар

ВІЙНА США В АФГАНІСТАНІ І АДМІНІСТРАЦІЯ Б. ОБАМИ

Після завершення Радянським Союзом ганебної афганської авантюри (1979–1989 рр.) в Афганістані посилювалися політичні усобиці, які призвели до кривавого збройного протистояння різних угруповань у боротьбі за владу. Перемога дісталася ісламському фундаменталістському руху Талібан. Таліби встановили контроль над столицею Кабул у вересні 1996 р. Діяльність режиму талібів в 2000 р. була засуджена Організацією Об'єднаних Націй за підтримку міжнародного тероризму, зокрема терористичної організації Аль-Каїда (арабською "Основа". – *Б. Г., Ю. Г.*) на чолі з У. Бен Ладеном. Після терористичної атаки проти США 11 вересня 2001 р. Вашингтон звинуватив уряд Талібан у підтримці міжнародного тероризму. США з участю НАТО та підтримкою ООН створили міжнародну коаліцію, яка в листопаді 2001 р. розпочала військову операцію в Афганістані. Режим талібів був повалений. В 2004 р. в Афганістані була прийнята нова Конституція, і на перших прямих президентських виборах президентом було обрано Хаміда Карзая.

Незважаючи на початкові успіхи міжнародних сил, ситуація в Афганістані постійно ускладнювалася. Значною мірою це було пов'язано із розв'язанням у березні 2003 р. адміністрацією Дж. Буша-мол. війни проти режиму Саддама Хусейна в Іраку, що вимагало великих військових і економічних зусиль.

У 2001 р. Сполучені Штати були орієнтовані на військову перемогу і формування уряду, здатного здійснювати в Афганістані економічні й демократичні реформи. Одночасно з залученням коштів для відновлення економіки Афганістану Вашингтон і його союзники здійснювали підготовку афганських сил безпеки. Усе ж, з поступовим відродженням руху Талібан і активізації її членів, адміністрація Буша зупинилася саме на силовому варіанті. Цим пояснюється і рішення США значно збільшити свій військовий контингент у Афганістані, а також заклик до учасників антитерористичної коаліції (в тому числі – й України. – *Б. Г., Ю. Г.*) збільшити чисельність своїх солдат, як у військовій, так і в гуманітарній сферах.

Але і ця стратегія не забезпечила бажаної перемоги. На час президентських виборів у США в листопаді 2008 р. в Афганістані продовжувалася нескінченна громадянська війна. Ситуація в країні ставала все гірше і гірше. Рух Талібан, який ще кілька років тому здавався розгромленим, з 2004 р. почав набирати силу не лише на півдні країни, але і в центральних провінціях. Бойовики активно діяли в 17 із 34 провінцій. Інтенсивність бойових дій зростала як наслідок того, що таліби успішно поєднували партизанську тактику боротьби з терористичними актами проти

військ афганського уряду і Міжнародних сил зі сприяння безпеці в Афганістані (ISAF). Як наслідок, американці зазнавали серйозних військових втрат і, починаючи з жовтня 2001 р. до початку 2009 р., близько 600 американських солдат було вбито і понад дві з половиною тисяч отримали поранення.

Для адміністрації Барака Обами (першого в історії США чорношкірого президента, обраного 4 листопада 2008 р. – *Б. Г., Ю. Г.*) найважливішою зовнішньополітичною проблемою став Афганістан. Новопризначений державний секретар США Гіларі Клінтон під час слухань у комітеті з міжнародних справ американського Конгресу назвала Афганістан "вищим пріоритетом для обраного президента" [1]. Під час своєї виборчої кампанії Б. Обама критикував республіканську адміністрацію Дж. Буша-мол. за те, що вона переключила увагу громадськості на Ірак, у той час, коли лідер Аль-Каїди Усама Бен Ладен переховується десь у талібів на афгансько-пакистанському кордоні. Сполучені Штати Америки, відзначав Обама, програють у війні, яка починалася для них так успішно. Поразка сил коаліції в боротьбі з міжнародним тероризмом приведе до нового хаосу в Афганістані і, відповідно, до дестабілізації ситуації в усьому центральноазійському регіоні.

Тому нова адміністрація поставила своїм завданням змінити ситуацію. Адміністрація Барака Обами дійшла висновку, що для стабілізації ситуації в Афганістані і остаточного розгрому Аль-Каїди і Талібану необхідно переглянути стратегію в цій країні. Ще до виборів президента в журналі "Foreign Affairs" з'явилася програмна стаття Б. Обами "Оновлюючи американське лідерство", в якій підкреслювалося: "Ми повинні перефокусувати наші зусилля в Афганістані й Пакистані – центральному фронті нашої війни проти Аль-Каїди – таким чином, щоб протидіяти терористам там де вони найглибше вкоренилися. Успіх у Афганістані все ще можливий, але лише якщо ми діятимемо швидко, розважливо і рішуче. Ми повинні проводити інтегровану стратегію, що посилює наші війська в Афганістані та усуває обмеження на збройні сили, введені деякими союзниками з НАТО. Наша стратегія повинна також включати досвідчену дипломатію, щоб ізолювати Талібан, і ефективніші програми розвитку, націлені на допомогу в районах, де Талібан здійснює вторгнення" [2].

Для досягнення успіху в Афганістані президент Обама "взяв зобов'язання відповідально завершити війну в Іраку" [1]. Американські війська повинні бути виведені з іракських міст протягом 16 місяців, що відповідало угоді, укладеній попередньою адміністрацією Дж. Буша-мол. і урядом Іраку, і передати відповідальність за безпеку Іраку місцевим силам безпеки. Адже скорочення американських військ у Іраку давало можливість військовому керівництву США збільшити американську присутність у Афганістані. Як зазначається в зовнішньополітичній програмі Б. Обами, США "перенацілять американські ресурси на найбільшу загрозу нашій безпеці – відродження Аль-Каїди і Талібану в Афганістані та Пакистані" [3].

Особлива увага Вашингтона до Пакистану в контексті подій в Афганістані пояснюється тим, що загонами бойовиків Талібану і міжнародні центри Аль-Каїди розташовані на сході і півдні Афганістану, вздовж прикордонних районів з Пакистаном. При загрозі їх знищення коаліційними військами, вони переходять кордон і знаходять притулок у Пакистані. Ці райони є місцем проживання племен пуштунів – "пуштунський пояс". У самому Пакистані проживає багато пуштунів. Території, які вони населяють, не контролюються центральним урядом. Це полегшує переміщення талібів із однієї країни в іншу. Саме в Пакистані знаходяться штаб-квартира Аль-Каїди, табори талібів і релігійні школи – медресе, де готується поповнення для фундаменталістського руху. На прес-конференції 3 березня 2009 р. держсекретар Г. Клінтон, аналізуючи ситуацію на кордоні між Афганістаном і Пакистаном, зробила висновок: "Зрозуміло, що район кордону між двома країнами дійсно є місцезнаходженням великої екстремістської активності. Стає очевидним, що Пакистан стикається з дуже серйозною внутрішньою загрозою, а Афганістан стоїть перед лицем зовнішніх загроз, що виходять із Пакистану" [4]. Саме тому військові сили, що перекидалися з Іраку (експедиційна бригада морських піхотинців і ударна армійська бригада. – *Б. Г., Ю. Г.*), були розташовані уздовж пакистанського кордону [5].

Для досягнення успіху в Афганістані адміністрація Б. Обама мала намір нарощувати тут кількість американських військ і спонукати союзників із НАТО зробили це ж саме, а також "виділили більше ресурсів, щоб оживити економічний розвиток Афганістану [3]. Пакистан також повинен був отримати більшу невійськову допомогу, щоб "він зміг забезпечити необхідну безпеку в районі кордону з Афганістаном" [3].

В листопаді 2009 р. держсекретар Г. Клінтон започаткувала тристоронні зустрічі міністрів закордонних справ США, Афганістану і Пакистану. А президент Обама віддав наказ про направлення до Афганістану додаткових 17 тис. військовослужбовців, що збільшувало кількість американських військ до 60 тис. осіб; країни НАТО забезпечували ще 30 тис. військовослужбовців [6]. Характерно, що урядовці адміністрації Б. Обама і багато американських експертів-міжнародників визнавали, що врегулювати ситуацію в Афганістані за допомогою лише військової сили надзвичайно важко, або ж зовсім неможливо. "Додаткові сили дійсно необхідні (для Афганістану), але саме збільшення не бути дорівнювати успіху", – стверджували військові аналітики Н. Фік і Дж. Негл [7, с.44]. Тому Вашингтон, збільшуючи військову присутність у Афганістані, розробляв плани, направлені, з одного боку, на зміну характеру військових операцій, а з другого – на коригування зовнішньополітичної стратегії відносин з Афганістаном і Пакистаном. Так, керівник центрального командування для Іраку і Афганістану генерал Д. Петреус (безпосередньо військами США в Афганістані командував генерал С. Маккрістол. – *Б. Г., Ю. Г.*) пропонував покладатися не лише на наступальні військові операції. Важливу роль необхідно відводити "стабілізаційному і підтримуючому

компоненту", що передбачає "створення умов, за яким можна досягти успішного примирення з деякими елементами, які б'ються з ними" [8, с.49–50]. За допомогою підтримки і відновлення позицій місцевих лідерів, пуштунських племінних керівників, Вашингтон мав намір досягти в прикордонних регіонах з Пакистаном прийняттого рівня стабілізації.

Ще з початку своєї діяльності адміністрація Б. Обама приділяла значну увагу на те, щоб оживити економічний розвиток Афганістану. Адже американська теза "Там, де закінчується дороги, там починається Талібан" реально відображає стан речей в цій країні. Відсутність відповідального управління на регіональному рівні, повсюдна корупція, недостатній рівень електрифікації, освіти, забезпечення питною водою, безробіття – усе це вимагає нагальної модернізації Афганістану. Міністр оборони США Роберт Гейтс у цьому зв'язку писав: "Безпосередня військова сила продовжуватиме відігравати роль у довготерміновому зусиллі проти терористів й інших екстремістів. Але ... військові операції повинні бути підпорядковані заходам, що націлені на краще управління, економічні програми, що прискорюють розвиток, і на спроби розібратися зі скаргами невдоволених, з яких рекрутуються терористи" [6, с.29]. Поступові успіхи цих заходів, на думку Гейтса, через певний час приведуть до "дискредитації й поразки екстремістських рухів і їхньої ідеології". Але головний висновок генерала Гейтса полягав у тому, що Афганістан, "незважаючи на великі міжнародні зусилля, ще певний час буде вимагати значних американських військових і економічних зобов'язань" [9, с.29]. У Вашингтоні, напевне, ігнорували досвід Радянського Союзу, який тримав 120 тис. солдат у Афганістані протягом майже десяти років (1979–1989), і врешті-решт програв війну.

Після ретельного і тривалого аналізу ситуації в Афганістані й Пакистані та консультацій з партнерами з НАТО, афганським і пакистанським урядами, членами Конгресу, адміністрація США розробила нову всеохоплюючу стратегію, яку президент Б. Обама проголосив 27 березня 2009 р. Президент підкреслив, що США мають чітку і сфокусовану мету: "підірвати, роззброїти і ліквідувати Аль-Каїду в Пакистані й Афганістані і запобігти їх поверненню в ці країни в майбутньому" [10].

У проголошеній президентом Обамою новій стратегії можна виділити кілька базових елементів. По-перше, регіональний підхід, що розглядає Афганістан і Пакистан разом у боротьбі з Аль-Каїдою і Талібаном. Стратегія більш інтенсивно, аніж у минулому, концентрувалася на співробітництві з Пакистаном і вимагала більш значного збільшення американської та міжнародної економічної й військової підтримки, пов'язаною з пакистанською протидією терору. Стратегія передбачала продовження тристороннього діалогу Сполучених Штатів, Афганістану і Пакистану, посилення обміну розвідувальними даними, військовою співпрацю вздовж кордону, співпрацю у сфері торгівлі, енергетики і економічного розвитку. Усе це направлене на те, щоб, руйнуючи мережу

зв'язків терористів, зменшити їх можливість планувати і здійснювати терористичні атаки.

По-друге, посилення зусиль США і союзників з НАТО у зміцненні обороноздатності Афганістану, за допомогою збільшення кількості американських військових інструкторів на 4 тис. солдат, які тренуватимуть підрозділи афганської армії та сили національної безпеки. Афганські підрозділи повинні бути партнерами військових сил міжнародної коаліції, а не допоміжними силами. Зусилля США і їх союзників повинні були направлені на створення 134-тисячну афганську армію і 82-тисячні поліцейські сили, яким у 2012 р. можна було передати відповідальність за безпеку Афганістану. Зусилля США направляються на розвиток впевнених у собі афганських сил безпеки, які можуть брати ініціативу в контрповстанській і контр-терористичній боротьбі з меншою американською допомогою.

По-третє, використання усіх елементів національної сили США, щоб сприяти більш стабільному, відповідальному і ефективному уряду в Афганістані, який служить афганському народові і може з часом функціонувати, особливо у сфері внутрішньої безпеки, з обмеженою міжнародною підтримкою. Визнавши, що "кампанія проти екстремізму не може досягти успіху лише за допомогою куль і бомб", США поставили за мету направити значно більше ресурсів на цивільні зусилля в Афганістані і Пакистані, на їх економічний розвиток. Уряд Афганістану, підірваний корупцією, має труднощі в забезпеченні основними послугами свого народу. Економіка підкошена швидкозростаючою торгівлею наркотиками, що заохочує криміналітет і фінансує повстанців. Для досягнення безпеки, можливостей і справедливості, не в Кабулі, а в середині провінцій, на думку президента, необхідні сільськогосподарські спеціалісти і педагоги, інженери і законодавці. Особливої уваги потребує створення сільськогосподарського сектора праці; адже в країні проживає 70% сільського населення, безробітна молодь якого найчастіше рекрутується до Талібану. Саме так США можуть допомогти афганському уряду задовольнити свій народ і розвинути економіку, в якій не домінуватимуть заборонені наркотики. Президент Б. Обама підтримав двопартійний законопроект, запропонований сенаторами Керрі і Лугар, що дозволяє використати 1,5 млрд. дол. в рік для особистої підтримки пакистанських людей протягом наступних п'яти років. Він також закликав Конгрес прийняти двопартійний законопроект про створення сприятливих зон для реконструкції в Афганістані і прикордонних регіонах Пакистану. Першочергова увага повинна приділятися соціально-економічному розвитку провінцій, де необхідно співпрацювати з місцевими лідерами, урядовцями Афганістану, міжнародними силами – ISAF, щоб ініціювати процес примирення в кожній провінції.

По-четверте, США в досягненні своєї мети повинні більше спиратися на співпрацю з афганським урядом, партнерами в НАТО, організацією Об'єднаних Націй. Разом з ООН адміністрація створить нову контактну групу для Афганістану і Пакистану, щоб згуртувати усіх

зацікавлених у безпеці в регіоні – союзників по НАТО, центральноазійські країни, країни Перської затоки, Іран, Росію, Індію і Китай [11; 10].

Один із елементів стратегії Обама – співробітництво/примирення з поміркованими талібами. Адже американцям вдалося стабілізувати ситуацію в Іраку після того, як війська коаліції змогли створити співробітництво з супротивниками Аль-Каїди – сунітськими бойовиками. В цьому контексті стратегія Обама була направлена на захист афганського населення і створення умов максимальної безпеки їх життя. Адже причиною зростання популярності талібів стала не сила переконання проповідників-фундаменталістів, а те що в країні зростало невдоволення солдатами із ISAF. Від їх випадкового вогню гинуло багато мирних жителів, що зокрема, негативно відбивалося на рейтингу популярності президента Хаміда Карзая, якого багато афганців вважають американською маріонеткою. Справа ускладнювалася тим, що в цій країні традиційно слабка центральна влада, і уряд Карзая лише формально контролює провінції й племена, які там проживають. У самій країні відбувається постійний міжетнічний конфлікт між пуштунами і узбеками, таджиками, туркменами і хазарійцями, які проживають на півночі Афганістану.

Керівництво США мало намір діяти рішуче, швидко і жорстко, що передбачало досягнення серйозних успіхів у південних і східних провінціях Афганістану. Але великомасштабна наземна операція сил коаліції у прикордонних з Пакистаном провінціях весною-влітку 2009 р., з наміром остаточно розгромити рух талібів і Аль-Каїду, не досягла бажаних результатів, хоч забезпечила певну стабілізацію ситуації в країні і безпеку умов обрання президента Афганістану в серпні 2009 р. (переобраний Х. Карзай. – *Б. Г., Ю. Г.*). У той же час, як відзначав аналітик Макс Бут, який відвідав у жовтні 2009 р. місто Нава на півдні Афганістану, тисяча морських піхотинців, які прибули влітку 2009 р., "вже зробили значні кроки вперед" і звільнили місто від талібів. Але, незважаючи на певні успіхи, в кінці 2009 р. ситуація в Афганістані була невизначеною, що привело до уточнення американської стратегії. Виступаючи 1 грудня 2009 р. у Вест-Поїнті, президент Б. Обама звернувся до нації з закликом виграти "війну необхідності" в Афганістані. У цьому зверненні визначалися уточнення до нової стратегії – "очищення, утримання, побудова і передача" (Clear, Hold, Build and Transfer). Президент Обама зробив афганську війну наріжним каменем своєї політики. Витрати на операцію в Афганістані з року в рік збільшуються – на 2010 р. було заплановано 73 млрд. дол. Нарощувався військовий тиск ISAF на талібів у південних провінціях Афганістану. Після запеклих боїв союзницькі війська разом з афганськими партнерами захопили 50-тисячне місто Маржа в південній провінції Гільменд. Це місто було притулком контрабандистів опіумом і базою талібів, які тероризували прилеглі райони. Відновлення контролю центрального афганського уряду над містом Маржа засвідчило певні позитивні зрушення для союзницьких військ у цьому напрямку. Але втрати США і союзників у живій силі досягли

в середині 2010 р. свого піку, що в результаті негативної компанії в пресі створило враження невдачі політики США в Афганістані.

В американських політичних колах розгорнулися широкі дискусії головним чином навколо двох проблем, що торкалися афганської війни США: про термін початку виведення американських військ із країни після передачі функцій захисту безпеки Афганістану національній армії та внутрішнім силам безпеки, а також про подальшу стратегію і тактику США у війні в Афганістані.

Одним із найбільш уразливих моментів нової стратегії став запланований Бараком Обамою початок виходу американських і союзницьких військ із Афганістану в липні 2012 р. Більшість оглядачів висловлювали сумнів відносно того, що за 16 місяців афганський уряд зможе взяти під свій контроль більшу частину країни. Чітко визначений наперед термін перебування іноземних військ на їхній території спонукає багатьох афганців відмовлятися від підтримки американців і афганського уряду, бо вони бояться, що військові підрозділи коаліції НАТО незабаром покинуть країну, залишивши їх один на один з талібами. Встановлення визначеної дати, хоч і може "підштовхнути" союзників до активізації своїх дій, з другого боку може уявлятися як помилка президента, що дає Талібану і Аль-Каїді чітку картину про наміри США. Це змушуватиме їх посилити опір, щоб запобігти більш швидкому встановленню контролю іноземних військ над територією Афганістану.

Після гострих дебатів американські урядовці почали змінювати свою позицію. Навіть віце-президент США Джо Байден, прихильник невеликої американської військової присутності в Афганістані, почав говорити, що липень 2011 р. буде перехідним періодом, але не обов'язково масовим виведенням військових сил. В інтерв'ю він заявив, що це буде "не більше пари тисяч військ" [12]. Врешті-решт Сполучені Штати офіційно відмовилися від цієї дати. Якщо ще 23 вересня 2010 р. президент Б. Обама, виступаючи на Генеральній Асамблеї ООН, говорив про липень 2011 р. [13], то вже 4 листопада 2010 р. заступник постійного представника США в ООН Р. Дікарло відзначила, що США і міжнародні сили зі сприяння безпеці в Афганістані (ISAF) мають намір передати Афганістану відповідальність за національну безпеку до 2014 р. [14]. Але деякі аналітики відносять цю дату аж до 2016 р.

Відсутність вагомих досягнень у боротьбі з Талібаном і Аль-Каїдою змушує багатьох американських експертів шукати альтернативні шляхи розв'язання проблеми. В серпні 2010 р. група представників Демократичної та Республіканської партій, колишні урядовці, провідні дослідники, журналісти підготували доповідь "Новий шлях вперед: переосмислення стратегії США в Афганістані" [15]. В пресі цей документ отримав назву "план Б". Доповідь критикує афганську війну США, яка коштує американським платникам податків 100 млрд. дол. в рік, що приблизно в сім разів більше ніж річний валовий продукт Афганістану, а тисячі американських і союзницьких солдат було вбито або серйозно поранено.

"Американські інтереси, поставлені на карту в Афганістані, – відзначається в доповіді, – не виправдовують цей рівень жертв".

Експерти вважають, що виправдання президентом Б. Обамою зобов'язань США в Афганістані необхідністю викорінення Аль-Каїди є недостатньо вагомим тому, що присутність Аль-Каїди в Афганістані є незначною; там нараховується приблизно 400 стійких членів Аль-Каїди, які залишаються вздовж афгансько-пакистанського кордону; більшість із них ховається в північно-західних провінціях Пакистану. А тому замість боротьби з терористами афганська війна Америки стала амбіційним і безрезультатним зусиллям у "будівництві держави". "Ми, – відзначають автори доповіді, – загрузли в громадянській війні в Афганістані і ведемо боротьбу за встановлення ефективного центрального уряду в країні, яка давно стала фрагментованою і децентралізованою". А це, на їх думку, "абстрактна мета", яка не є суттєвою для безпеки США.

Конфлікт у Афганістані фактично є громадянською війною за владу, яка включає боротьбу між урядом Карзая і повстанцями руху Талібан, етнічне протистояння між пуштунами, які домінують на півдні, та таджиками і узбеками, які превалюють на півночі країни, суперечності між сільськими регіонами і містом, зокрема в пуштунській общині. Розв'язання цих конфліктів шляхом переговорів, відзначається в доповіді, "зменшить кількість екстремістів більш реально, аніж військові дії". Тим більше, що і сам Талібан не є цілісним рухом і складається з багатьох озброєних груп і індивідуумів, які не мають тісних зв'язків і не обов'язково поділяють фундаменталістську ідеологію видних лідерів Талібана.

Головне положення доповіді полягало в тому, що "інтереси Америки не вимагають військової перемоги над Талібаном" [16].

Група експертів рекомендувала зменшити і врешті припинити військові операції в південному Афганістані і зменшити американську військову присутність, а також зосередитись на боротьбі з осередками Аль-Каїди в регіоні. При цьому посилалися на думку колишнього держсекретаря США Генрі Кіссінджера: "Афганістан ніколи не упокорювався іноземними силами".

Проти так званого "плану Б" виступило багато аналітиків, головним чином, прихильників адміністрації Б. Обама. Одним із найактивніших критиків цього плану і прихильником стратегії Б. Обама став старший дослідник з питань національної безпеки в Раді міжнародних відносин – відомого центру зовнішньополітичних досліджень – Макс Бут. "Ідея, що ми можемо укласти сприятливу угоду з Талібаном – найбільш популярна і дискутована в плані Б, – пише М. Бут, – є особливо далекою від реалізації" [12]. Незважаючи на можливі переговори між представниками президента Х. Карзая і представниками керівництва Талібана, "є мало підстав думати, що повстанці хочуть скласти зброю і стати мирним опозиційним партнером". М. Бут наводить слова директора ЦРУ Л. Панетти, який 28 червня 2010 р. заявив: "Ми не бачимо свідчень, що вони (таліби. – Б. Г., Ю. Г.) дійсно зацікавлені в примиренні, за якого вони б склали зброю,

порвали з Аль-Каїдою, і вони б намагалися стати членами цього суспільства". Тому, робить висновок американський аналітик, для того щоб Талібан склав зброю, "необхідно завдати по ним більше військових ударів".

Варто відзначити, що, незважаючи на певні "миролюбні" нюанси в стратегії відносно Афганістану, Б. Обама протягом перших двох років свого президентства постійно демонстрував підтримку амбіційним військовим зусиллям. Свідченням цього стало і призначення в червні 2010 р. 4-х зіркового генерала Д. Петреуса на місце С. Маккрістола, що не передбачало швидкого виведення американських військ із цієї країни. Адже ще раніше, генерал Петреус, акцентуючи увагу на невійськових зусиллях відносно повстанців Талібану, наголошував, що "прогрес у примиренні найбільш вірогідний, коли ти знаходишся на позиції сили" [8, с.49].

Не дивно, що кількість американських військ у Афганістані в кінці серпня 2010 р. збільшилась до 100 тис. осіб [12]. Адміністрація Б. Обами повинна рахуватися з тим, що для союзників по НАТО війна в Афганістані стала обтяжливою. Данія вже вивела свої війська з Афганістану, Канада і Нідерланди заявили про своє виведення військ в 2011 р., Польща в 2012 р., Велика Британія – в 2015. За таких обставин адміністрація Б. Обами готується до подальшої активізації військових операцій проти повстанців Талібану і осередків Аль-Каїди, зокрема, в південній провінції Кандагар. Прагнення до військового успіху в Афганістані адміністрація Б. Обами пояснює тим, що здатність США вирішувати майбутні конфлікти буде залежати від їх поведінки в сучасних конфліктах. "Говорячи відверто, – стверджував міністр оборони США Р. Гейтс, – невдача, або те, що буде розглядатися як невдача в Іраку чи Афганістані, буде згубним ударом по довірі до США, як серед друзів і союзників, так і серед потенційних ворогів" [9, с.28].

Література

1. **Nomination** Hearing to be Secretary of state Hillary Rodham Clinton [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.state.gov/secretary/rm/2009a/01/115_196_.htm.
2. **Obama** B. Renewing American Leadership [Електронний ресурс] / B. Obama // Foreign Affairs. – 2007. – July/August. – Режим доступу: http://www.foreignaffairs.org/20070701faessay86401-p30/barrack_obama
3. **Agenda**. Foreign Policy [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.whitehouse.gov/agendaforeign_policy.
4. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.state.gov/secretary/rm/2009a/03/120068_.htm.
5. **Statement** by President on Afghanistan [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.whitehouse.gov/the_press_office/statetement_by_the_President_on_Afghanistan.
6. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.foreignaffairs.com/articles/64925/milton-bearden/obamas-war>.
7. **Fick** N. C., How win a losing war / N. C. Flick, J. A. Nagl // Foreign Policy. – 2009. – January/February.
8. **The** general's next war // Foreign Policy. – 2009. – January/February.
9. **Gates** R. M. A balanced strategy / R. M. Gates // Foreign Affairs. – 2009. – Vol.88. – №1. – January/February.
10. **White** House blog. A

new strategy for Afghanistan and Pakistan [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.whitehouse.gov/blog/09/03/27/A-new-Strategy-for-Afghanistan-and-Pakistan>. 11. **What's** New in the strategy for Afghanistan and Pakistan [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.whitehouse.gov/the_press_office/what's-new-in-the-strategy-for-Afghanistan-and-Pakistan/. 12. **Boot M.** Afghanistan: the case for optimism / [Електронний ресурс] / М. Boot. – Режим доступу: <http://sfr.org/publication/22878/afghanistan.html>. 13. **Remarks** of President Barrack Obama to the UN General Assembly – as prepared to delivery [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.unausa.org/da/obama>. 14. **Statement** by Ambassador Rosemary Di Carlo, U.S. deputy permanent representative, on the General Assembly resolution on situation in Afghanistan [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://usun.state.gov/statements/2010>. 15. **A new way forward: rethinking U.S. strategy in Afghanistan.** Report of the Afghanistan study group [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.afghanistanstudygroup.org>. 16. **Innocent M.,** Escaping the "graveyard of empires". A strategy to exit Afghanistan [Електронний ресурс] / М. Innocent, G. Carpenter. – Режим доступу: http://www.cato.org/publ_display.php?pub_id=10533.

Гончар Б. М., Гончар Ю. Б. Война США в Афганістане і адміністрація Б. Обами

В статті аналізується війна США і міжнародної коаліції в Афганістане з 2001 г. Основне внимание уделяется афганской стратегии администрации Б. Обамы.

Ключевые слова: США, война в Афганістане, адміністрація Б. Обами.

Гончар Б. М., Гончар Ю. Б. Війна США в Афганістані і адміністрація Б. Обами

У статті аналізується війна США і міжнародної коаліції в Афганістані з 2001 р. Основна увага приділяється афганській стратегії адміністрації Б. Обами.

Ключові слова: США, війна в Афганістані, адміністрація Б. Обами

Gonchar B., Gonchar Yu. The USA's war in Afghanistan and the B. Obama administration

The article presents analysis of the USA and international coalitions' war in Afghanistan from 2001. The main attention is devoted to the B. Obama administrations' Afghan strategy.

Keywords: the USA, the war in Afghanistan, B. Obama administration.

УДК 94(420:44)"1756/1763"

В. С. Гребенюк

**ВІЙСЬКОВО-МОРСЬКЕ СУПЕРНИЦТВО ВЕЛИКОБРИТАНІЇ ТА
ФРАНЦІЇ В ІНДІЇ ТА ПІВНІЧНІЙ АМЕРИЦІ В 1756–1763 РР. ТА
РОЗШИРЕННЯ БРИТАНСЬКОЇ КОЛОНІАЛЬНОЇ ІМПЕРІЇ**

Військово-морські сили завжди відігравали значну роль у підтриманні могутності держави. Серйозних результатів у нарощуванні й використанні своїх військово-морських сил Великобританія здобула ще у XVIII ст., встановивши своє домінування на морі й заклавши підвалини своєї колоніальної імперії. Це було здійснено, передусім, завдяки розумній та енергійній політиці правлячих кіл держави. Тому, саме приклад Великобританії може якнайкраще продемонструвати сутність та значення політики, направленої на будівництво могутнього флоту. Зрозуміло, що з розвитком технічної бази змінився і зовнішній вигляд флоту, і тактика ведення військових операцій, але стратегія війни на морі, її мета і принципи залишилися незмінними. Тому усунення супротивників з морських просторів, захист своїх торговельних шляхів на морі, використання мережі комунікацій – пунктів, на які військові й комерційні судна могли б спиратись – все це й досі залишається актуальним.

На сьогодні проблема формування ефективних військово-морських сил особливо гостро стоїть перед урядом України, адже нинішній стан флоту ставить державу в досить скрутне становище відносно інших морських країн світу. Можливості українських морських сил не дозволяють нашій державі в повній мірі використовувати стратегічне положення у Чорноморському регіоні. Тому вивчення визначеної проблематики становить певний інтерес. Проаналізувавши значення флоту в минулому і розглянувши підходи до будівництва міжнародних відносин з урахуванням впливу такого роду стратегічної сили, можна на конкретному прикладі прослідкувати принципи нарощування морської могутності й дістати науку з цього.

Слід також зазначити, що історія розвитку військово-морських сил і їх значення в підвищенні могутності держави майже не розглядались в працях вітчизняних істориків. Тому історіографічну базу дослідження складають, переважно, роботи російських, радянських та зарубіжних істориків. Дослідників цієї проблематики можна поділити на дві групи. До першої відносяться теоретики військово-морського мистецтва – А. Т. Мехен, Ф. Коломб, А. Штенцель [1]. До другої – історики, що займалися дослідженням британської колоніальної політики, аналізуючи її стратегічні, політичні та інші аспекти – Ф. Маклінн, Р. Мідлтон, Д. Марстон, В. Д. Грін, Т. Б. Маколей, Дж. Силі, М. О. Єрофеев, Є. В. Тарле, К. М. Татарінова, А. Б. Каплан та ін. [2]. Згадані фахівці досить ґрунтовно розглядають історію колоніальних конфліктів і місце Великобританії в їх

розв'язанні, дії урядів та боротьбу політичних кіл в формуванні доктрини зовнішньої політики країни, британську колоніальну експансію, її початок і головні етапи та ін. Проте ролі військово-морських сил у процесі придбання колоній Великобританією і становлення її колоніальної імперії не приділяється належної уваги. Тому, спираючись на наявну джерельну базу, ми спробуємо дослідити це питання.

Серед використаних документів і матеріалів слід відзначити двотомну збірку кореспонденції провідного політичного діяча Великобританії того часу Уільяма Пітта Старшого, лорда Чатама [3]. Особливий інтерес викликає також двотомне видання, в якому представлено огляд подій з життя цього урядовця й записи його промов у парламенті, та яке одночасно можна використовувати і як джерело, і як дослідження з проблеми, що вивчається [4]. Цікавими також є мемуари голови французького уряду герцога де Шуазеля, який керував зовнішньою політикою Франції у період, що розглядається [5].

Подана стаття являє собою спробу дослідити роль військово-морських сил у процесі придбання Великобританією заморських колоніальних володінь в період 1756–1763 рр.

Суперництво, що розпочалось між Великобританією та Францією на початку XVIII ст., не припинялось аж до завершення наполеонівських війн. Ця друга "Сторічна війна", що велась англійцями протягом усього століття, мала за мету посилення могутності держави в боротьбі за колонії та першість в торгівельних операціях. Встановлення свого панування на морі було однією з головних умов у досягненні цієї мети. Черговий конфлікт, що спалахнув між двома державами в 1756 р. і отримав назву Семирічної війни, ще раз підтвердив цю істину. Спірних територій було досить і у Вест-Індії, і в Африці, проте, здебільшого, протистояння 1756–1763 рр. розгорталось навколо Північної Америки та Ост-Індії.

Перші зіткнення держав почалися ще в 1755 р., коли внаслідок загострення боротьби колоністів за провінцію Огайо в Північній Америці метрополії почали посилено перекидати туди підкріплення. З літа 1755 р. англійці ввели "необмежену морську війну" проти французьких кораблів, що наближались до берегів Північної Америки або поверталися з Канади до Франції. У липні того ж року британський капітан Едуард Хоук був посланий у море з наказом крейсувати між Уессаном і мисом Фіністерре, захоплювати в кожному можливому випадку будь-які французькі кораблі – військові, приватні та комерційні – та направляти їх до англійських портів. До кінця року було захоплено 300 комерційних судів, на суму 6 млн. дол., а 6 тис. французьких матросів опинились в полоні у Великобританії [6, с.317]. Все це відбулось тоді, коли номінальний мир ще зберігався.

Під час цієї неоголошеної морської війни Франція також не втрачала часу дарма, а ретельно готувалась до завдання удару. Цей удар було здійснено невдовзі, коли з Тулону 10 квітня 1756 р., конвоюючи 15-тисячний загін військ під начальством герцога Ришельє, відплила невелика ескадра під командою адмірала ла Галіссоньєра. Тижнем пізніше

армія була благополучно висаджена на острові Менорка, й Порт-Маон був узятий в облогу французькими військами [7, с.212]. Допомога, що підійшла через місяць з Гібралтару на чолі з головою англійської ескадри адміралом Джоном Бінгом, не змогла зняти облогу. В подальшій морській битві англійський флот був відкинутий, але, не дивлячись на наявну можливість, не був знищений французькою ескадрою. Цей, здавалося б, незначний факт, враховуючи результат операції, може якнайкраще посприяти нашому розумінню як особливостей протистояння цих держав на морі, так і ведення морської війни в цілому.

Можливо, Галіссоньер вважав підтримку сухопутної атаки Маону важливішою справою, аніж знищення англійського флоту, якщо при спробі цього знищення доводилось ризикувати своїм власним флотом. Проте, як зазначає А. Т. Мехен: "Якщо мета (морської війни) полягає в забезпеченні однієї або декількох позицій на березі, то флот стає лише частиною сил армії, що має приватне призначення, але якщо дійсна мета морської війни полягає в досягненні переваги над флотом ворога, а через це – і володіння морем, то тоді ворожі кораблі і флоти є дійсними предметами нападу в усіх випадках" [6, с.320]. Згадана особливість ведення морської війни ще не раз характеризувала спосіб дій французів на морі, й згодом стала однією з основних причин майбутнього падіння їх морської могутності.

За три дні до битви Бінга, 17 травня, Великобританія оголосила війну Франції, яка відповіла на це 20 червня. 28-го здався Порт-Маон, і Менорка перейшла до рук Франції [8, с.234]. Обидві країни вступили в чергову колоніальну війну.

Початок цієї війни для англійців був не дуже вдалим, а на думку деяких дослідників – просто катастрофічним [9; 10; 11]. Після завоювання Менорки, в листопаді того ж року, відбулося захоплення французами Корсики. Володіючи Тулоном, Корсикою й Порт-Маоном, Франція займала тепер сильну позицію в Середземному морі. У Канаді в 1756 р. операції французів під командуванням маркіза де Монкальма також були успішними. У той же час вдала атака тубільного володаря (набоба) Сірадж уд-Даула в Індії призвела до втрати Великобританією Калькутти. Місто здалося в червні, після тижневого опору.

За таких обставин Великобританія усіляко намагалась перервати низку невдач. Так, в Індії, коли новина про захоплення Калькутти досягла Мадрасу, вже в серпні англійський головнокомандуючий Роберт Клайв відплив туди з флотом адмірала Ватсона. Флот з'явився перед Калькуттою в січні 1757 р., коли місто знову потрапило до рук англійців так само ж легко, як і було здано супротивникові. Клайв і Ватсон обернулись тоді проти Чандернагору і примусили французьке поселення капітулювати.

Набоб відчув себе ображеним й увійшов до зносин із Бюссі – французьким головнокомандуючим в Декані. Знову спалахнула війна. Проте ненадовго – незабаром Клайв завдав нищівної поразки військам набоба при Плессі. Це сталося 23 червня 1757 р. – день, який прийнято вважати початком британського володарювання в Індії [6; 13].

Тим часом в Європі, внаслідок вторгнення короля Пруссії на територію Саксонії в вересні 1756 р., почалась Семирічна війна. Франція замість того, щоб у цей момент зосередити всі свої сили проти Великобританії, вплуталась в цю континентальну війну без усякої на те необхідності. Великобританія ж, обернувши свої зусилля на море й колонії, підтримувала Фрідріха грошима у війні за оборону його королівства, яка дуже серйозно відволікала й розділяла сили Франції.

Головним ідеологом цієї політики виступив новопризначений Уільям Пітт Старший (1708–1778), згодом лорд Чатам, що зайняв в червні 1757 р. пости міністра закордонних справ і військового міністра, тобто зосередив у своїх руках ті відомства, які були безпосередньо пов'язані з колоніальною політикою. Пізніше У. Пітт заявляв, що у війні Германія була "лише полем битви, на яке було кинуте жереб щодо долі Північної Америки й Ост-Індії" [12, с.39].

Одні з перших серйозних зіткнень Великобританії з Францією в ході цієї війни відбулись в Канаді. Тут спочатку англійці зазнали невдачі під час спроби захоплення в 1757 р. Луїсбургу – морських воріт Нової Франції. Проте наступного року в результаті нового походу проти Луїсбургу протягом деякого часу місто було блоковане, а наприкінці липня – захоплено в результаті сміливого нічного десанту війська Боскауена. Завдяки цьому відкрився доступ через річку Св. Лаврентія до серця Канади, надавши англійцям нову базу для флоту і для армії. В той же час для французів втрата цього порту зводила до мінімуму можливості Нової Франції підтримувати зв'язок із метрополією.

Втім, Версаль і не збирався докладати надмірних зусиль для підтримки таких зв'язків. Лише навесні 1759 р. до Квебеку прибуло декілька сотень рекрутів – і це було все, чим могла допомогти Канаді Франція.

Посилилось протистояння двох держав і біля берегів Індії. В той час, як Клайв діяв у Бенгалії, Бюссі вдерся до Оріссі, захопив англійські факторії й підкорив значну частину узбережжя країни між Мадрасом і Калькуттою. У квітні 1758 р. до Пондішері прибув французький флот на чолі з адміралом Д'Аніє. Флот доставив експедиційний корпус та нового головнокомандуючого всіма французькими силами в Індії, генерала Лаллі-Толландаля [13, с.273]. Протягом квітня-серпня 1758 р. тут відбулись два незначних зіткнення між англійським віце-адміралом Пококом й адміралом Д'Аніє, що суттєво не вплинули на розклад сил в цьому регіоні, але 2 вересня, після другого зіткнення, французький адмірал відплив до Іль-де-Франс, посилаючись на отримані ушкодження й відсутність корабельних матеріалів для проведення ремонту.

Лише в липні 1759 р. Д'Аніє повернувся до Індії з флотом, що перевершував англійський і за кількістю, і за розмірами кораблів. Однак, коли він 10 вересня 1759 р. зустрівся із Пококом втретє, битва була проведена настільки ж нерішуче, як і дві попередні. Плоди перемоги, проте, дістались слабкішому флотові; оскільки Д'Аніє повернувся в Пондішері й звідти відплив 1 числа наступного місяця на острови, покинувши Індію

напризволяще. Відхід його пояснювався тим, що до нього дійшли чутки про незабаром очікуване Пококом підкріплення з 4-х лінійних кораблів [14, с.504]. З цієї миті результат протистояння тут визначився. Англіїці продовжували отримувати підкріплення з Європи, тоді як французи – ні.

В той же час на європейському континенті Фрідріх Великий, демонструючи надзвичайний героїзм і військове мистецтво, насилу витримував блискучу боротьбу проти Франції, Австрії й Росії. Морська сила тут не впливала безпосередньо на боротьбу, але побічно вона позначалась двояко: по-перше, субсидіями, які Великобританія, завдяки своєму значному багатству і широкому кредиту, мала можливість надавати Фрідріху, й які в економних руках останнього значили дуже багато; і, по-друге, тими ускладненнями, які Великобританія створювала для Франції, нападаючи на її колонії та морське узбережжя, розорюючи її морську торгівлю й примушуючи до грошових витрат для підтримки власного військового флоту, на які Франція, втім, йшла неохоче.

Проте, не дивлячись на недалекоглядність відносно військово-морських операцій, французькі правителі були змушені вдіяти що-небудь проти англійців. Вирішено зосередитися на якому-небудь об'єкті, й таким об'єктом була обрана сама Британія. Франція запланувала вторгнення до неї.

Великобританія ж, у свою чергу, використовувала перевагу своєї морської сили в забезпеченні власної безпеки. Присутність французької ескадри в Бресті змушувала англійців тримати майже половину своїх кораблів в протоці Ла-Манш. Щоправда, блокада Бресту в перші роки війни була непрямую. Поблизу цього порту розташовувався лише посилений дозор із швидкохідних кораблів Королівського флоту. Головні ж сили флоту Ла-Маншу знаходились у Дуврі або в одній з баз на півдні Британії.

Тільки у 1759 р., отримавши дані про те, що французи серйозно готують висадку, англійське Адміралтейство віддало наказ про пряму блокаду Бресту. З цією метою поблизу французького берегу відтепер завжди знаходились два десятки лінійних кораблів англійців (під командуванням адмірала Хоука), які не дозволяли французам виходити з бухти. Решта кораблів складала оперативний резерв, знаходячись в англійських базах у стані підвищеної бойової готовності [8, с.147].

Постійні блокади в цій війні, а також і в наступних війнах, позбавляли французів належної практики в керуванні кораблями, через що їхній флот, навіть незважаючи на його блискучий зовнішній вигляд, завжди поступався англійському.

Схвильованість Великобританії з приводу вторгнення насправді була небезпідставною. У цей час французький король Людовік XV призначив нового міністра, герцога де Шуазеля (1719–1785), який був людиною діяльною та енергійною. За його наказом з початку 1759 р. вже йшли приготування в портах Атлантичного океану та Ла-Маншу. У Гаврі, Дюнкерку, Бресті й Рошфорі були побудовані плоскодонні боти для перевезення військ. На них планувалося посадити до 50 тис. чол. для

вторгнення до Англії, призначаючи, окрім того, ще 12 тис. для висадки у Шотландії [6, с.330].

Проте, французький уряд не міг остаточно визначитися, у який саме спосіб проводити майбутнє вторгнення: силою або хитрістю, відкритим викликом або прихованими діями. І коли прийшов час для виконання найбільш ймовірного плану, одразу ж з'явилися розбіжності в поглядах морського міністра та начальника флоту щодо основних принципів, за якими треба було вести кампанію.

Цікавою є думка Ф. Коломба відносно ситуації, що склалася: "...я ніяк не можу собі уявити, чи була, насправді, в кого-небудь у Франції цього разу така ж ідея про придбання володіння морем, яка займала її уряд ще у 1690 та 1692 рр. Проекти уявляються розрізненими і заплутаними, вони не проникнуті усвідомленням того, що призначені для вторгнення до Англії сили повинні будуть пройти через ворожу територію незахищеними у тому разі, якщо не будуть завойовані спочатку води. Погляд французів на всю цю справу є дуже поверховим, а їх плани – важко здійсненними. Здається, що ані Де ла Клю, ані Конфланс, ані Бомпарт не уявляли собі чітко того, що вони збирались робити" [7, с.92].

В той самий час британський уряд, натхнений порадою Пітта, скористався таким станом справ дуже розсудливо. Спостерігаючи за Атлантичним й Середземним берегами Франції, англійські морські ескадри не дозволяли французьким судам вийти в море. Тому завдяки кмітливості Пітта та його освічених морських радників, одне тільки утримання напоготові цих ескадр на перших порах не лише було цілком достатнім для захисту берегів Сполученого королівства, але й становило дієвий засіб для прямого знищення ворожих наступальних сил і перешкоду для навіть щонайменшої спроби ворога до виходу з блокованих портів.

У ситуації, що склалася, французька сторона все ж не збиралась відмовлятися від своїх намірів. Першим і головним прагненням французів було з'єднання Тулонського флоту командора Де ла Клю з флотом Конфланса в Бресті з метою отримання чисельної переваги власних військово-морських сил в регіоні та можливості завдання ворогові поразки на морі, після чого, власне, і планувалося вторгнення. Але 17 серпня Де ла Клю, намагаючись вийти до Атлантики, був помічений силами адмірала Боскауена в Гібралтарській протоці. Далі в результаті втечі від англійців флот Де ла Клю розділювався, одну його частину було ліквідовано, а іншу – заблоковано в іспанському порту Кадікс. Із розсіянням Тулонського флоту шанси французів на успішне вторгнення значно скоротились.

В тому ж році англійцями була споряджено експедицію проти Квебеку, під командуванням Джеймса Вольфа. Всі його операції базувались на використанні флоту, який не тільки доставляв його армію до місця, але й слугував для пересувань її вгору та вниз по річці Св. Лаврентія. Захисник Квебеку, Монкальм, мистецтво і рішучість якого запобігали нападам через озеро Шамплейн протягом двох попередніх років, наполегливо вимагав підкріплення, але у відрядженні їх було відмовлено військовим міністром,

який, аргументував це тим, що англійці перехоплять підкріплення на шляху, й що чим більше військ надішле до Канади Франція, тим більше для Великобританії буде підстав збільшити свої сили там. Як бачимо, утримання контролю над Канадою також залежало від морської сили.

Висадка, що призвела до рішучої битви, була здійснена прямо з кораблів. У ніч на 13 вересня 1759 р. Вольфу вдалось висадитись дещо вище Квебеку в бухті Фулон й опанувати висоти, на яких була розташована цитадель Квебеку й верхнє місто. Саме виникла після цього нетривала битва й визначила, хто переважатиме в Північній Америці. Французи зазнали поразки, при чому і сам Монкальм, і його переможець Вольф, – обидва загинули в битві [15, с.489]. І хоча невеликий французький загін під командою губернатора де Водрейля ще залишався в Монреалі, ця перемога англійців стала переломним моментом в боротьбі за володіння Канадою.

У той же час французьке керівництво не припиняло розроблення планів відносно вторгнення на територію Великобританії. Маршал де Конфланс, під командою якого знаходився французький флот в Бресті, наполягав на тому, щоб весь флот вийшов в море з метою проведення генеральної битви з англійцями. Він вважав, щоб битва, краще за все, відбулась до відплиття десантних військ, у розрахунку на те, що у разі тяжкого для французів результату, ці війська, принаймні, не загинуть, у разі ж переможного результату шлях для них буде розчищено. Транспорти були зібрані не в Бресті, а в портах, що знаходилися на південь від нього, до гирла Луари.

6 листопада піднявся сильний західний вітер й розпочався шторм. Британський адмірал Хоук, що блокував Брест, увійшов у Торбей, де чекав на зміну вітру, тримаючи свій флот готовим до відплиття при першій нагоді. Коли погода покращилась і Хоук дістався Бресту, він побачив, що французького флоту там немає. Дізнавшись, що ворог рухається в південному напрямі, він розпочав переслідування.

На світанку 20 листопада 1759 р. Хоук наздогнав флот Конфланса біля Кіберонської бухти, де той намагався знищити невеличку англійську ескадру Деффа. Розпочалась битва. Конфланс, сподіваючись, що Хоук не наважиться рухатись за ним при наявних тоді погодних умовах, попрямував до бухти, що містила банки і мілини, й була оточена рифами. Але погана скоординованість дій та розірваність французького флоту дозволили англійцям отримати значну перевагу – небезпечна бухта й погода разом із вмільми діями британського флоту проти супротивника знищили майже весь флот Конфланса.

Зі знищенням Брестського флоту для Франції взагалі зникла будь-яка можливість вторгнення до Великобританії. Як зазначав А. Т. Мехен, "...Битва 20 листопада 1759 р. була Трафальгаром цієї війни, і хоча блокада залишків французького флоту, що стояли у Вілені та Рошфорі, продовжувала підтримуватись, англійські флоти були тепер вільні для дій проти колоній Франції, а пізніше – й проти колоній Іспанії, енергійніше, ніж будь-коли раніше" [6, с.338].

Той рік, що бачив цю велику морську битву й падіння Квебеку, був також свідком взяття у травні англійцями Гваделупи у Вест-Індії, а також Горі на західному березі Африки, який був центром французької работоргівлі. Як вважають деякі дослідники, цей рік для Великобританії насправді став "роком перемог" [13; 18].

Згодом у самій Великобританії відбулись деякі зміни. 25 жовтня 1760 р. помер англійський король Георг II. Разом із тим вплив Пітта в країні почав знижуватись, оскільки новий король Георг III був менш схильний до війни. Під тиском свого вчителя й соратника графа Б'юта, молодий король мав серйозний намір покласти край Семирічній війні. Тому тепер Уільям Пітт, як представник найбільш агресивної, але не дуже численної частини партії вігів, враховуючи ще й немілість нового короля, знаходився в досить скутому стані щодо побудови подальших планів ведення заокеанської війни.

І все ж, незважаючи на посилення у Великобританії цих антивоєнних настроїв, війна продовжувалась для англійців досить успішно. Так, в Канаді положення французів набуло катастрофічного рівня – маленький загін, що залишався в Монреалі, тепер був абсолютно відрізаний від сполучення із метрополією, – його оточили три англійські армії, одна з яких підійшла через озеро Шамплейн, а інші, – через Осуїго та від Квебеку. Капітуляція Монреаля 8 вересня 1760 р. назавжди поклала кінець французькому володарюванню в Канаді.

Аналогічна картина спостерігалась і в Індії, де після відходу французької ескадри Д'Аніє будь-якої допомоги з метрополії не надходило. Один пост за іншим здавались англійській зброї, а в січні 1761 р. здався й сам Пондішері, оточений із суши й відрізаний з моря. Ця подія завершила падіння французького впливу в Індії. І хоча Пондішері та деякі інші володіння за умовами мирного договору були повернені Франції, першість Великобританії на півострові Індостан вже ніколи після того не було заперечено. "Морська могутність англійців віддала Індію в їх руки, – справедливо зазначає А. Штенцель – а відсутність розуміння того значення, яке має морська сила, в короткий термін звело нанівець першість французів на Далекому Сході" [14, с.505].

У Вест-Індії в січні 1761 р. англійський флот під командуванням контр-адмірала Роднея разом з сухопутними силами організував ще одну експедицію проти французьких володінь – Мартініки, гавані великої приватирської системи. Головним портом тут був Форт-Рояль. Наслідком падіння цього порту було знищення й приватирської системи, що спиралась на нього, як на базу. Мартініку було підкорено англійцями 12 лютого, і за втратою Францією цього головного комерційного та військового центру негайно сталася втрата Гренади, Санта-Лючії й Сент-Вінсенту [6, с.348].

Величезні втрати Франції примусили її почати переговори про сепаратний мир. Переговори тривали довго, оскільки Пітт, розуміючи що сила на стороні англійців, зажадав від Франції припинення допомоги Австрії, втім, зберігаючи за собою право надавати необмежену допомогу

прусьському королю. Крім того, однією з умов було те, що Франція поступається всіма своїми захопленими колоніями Великобританії.

Така позиція викликала обурення не тільки у Франції, але й у самому Лондоні. Війна, не дивлячись на її успішний результат, коштувала величезних грошей. Для сплати все зростаючого державного боргу уряд вдався до збільшення податків та більш суворого стягування зборів [9, с.299]. Це зачіпало не тільки бідні верстви населення, але, частково, буржуазію й землевласників і, згодом, призвело до розколу в середовищі самих вігів. Річ у тому, що склад партії був досить строкатим: разом із заможною буржуазією, пов'язаною з морською торгівлею та зацікавленою у колоніальних придбаннях, тут були представлені також менш успішна дрібна буржуазія та землевласники, які не хотіли подальшого ведення війни, оскільки вона не приносила їм таких саме вигод.

Враховуючи досить жорстокі умови припинення війни, висунуті Уайтхоллом, Франція, яка, до того ж, переживала ще й велику фінансову кризу, звернулась до своєї останньої надії – дружньої Іспанії. В той час Іспанія була ще одним претендентом на колоніальну першість, і, як одна з нейтральних держав, користувалась своїм становищем, поступово відновлюючи свою торгівлю та фінанси. Проте придбання англійським флотом пануючих позицій у світі позначилось для нейтральних держав загрозою: вантаж, що перевозився суднами цих держав та належав суперникам Великобританії, частіше за все підлягав захопленню. Іспанія, яка і без того була незадоволена цією обставиною, ще й мала з французьким двором родинні зв'язки, підписавши 15 серпня 1761 р. так званий "сімейний договір" із Францією. Таємна стаття цього договору зобов'язувала Іспанію 1 травня 1762 р. оголосити війну Великобританії, якщо на той час остання не укладе мир із Францією [15, с.495].

Пітт, дізнавшись про ці наміри, задумав попередити Іспанію шляхом оголошенням їй війни, але опозиція, що склалась в оточенні короля, не дозволила йому це зробити; його прагнення натрапило вже не тільки на опір з боку торі, але й більшості вігів. 5 жовтня 1761 р. Пітт подав у відставку. На його місце прийшов фаворит королівської сім'ї лорд Б'ют. Проте передбачення Пітта незабаром справдилось. Іспанія не вживала жодних заходів проти Великобританії до того моменту, поки її галіони не прийшли в Кадікс з очікуваним вантажем з Вест-Індії. Після цього у Мадриді згадали про "сімейний договір", і вже 4 січня 1762 р. зарозумілі звинувачення з боку іспанців змусили-таки новий британський уряд поступитися своїми принципами та оголосити Іспанії війну.

Однак вступ у війну приніс Іспанії лише поразки і втрати. Так, 10 серпня британський флот під командуванням адмірала Покока захопив Гавану, значення якої для Іспанії важко переоцінити. Після цього англійці атакували Манілу. Експедиція, яка цілком спиралась на флот, призвела до підкорення всієї групи Філіппінських островів, що здались в жовтні 1762 р., згодом сплативши викуп в 4 млн. дол. [6, с.350]. Із завоюванням Маніли військові зіткнення закінчились – у супротивників Великобританії майже не

залишилось кораблів і було дуже мало коштів, а залишки їхніх озброєних сил були заблоковані англійськими ескадрами. Через дев'ять місяців після оголошення війни остання надія Франції – Іспанія – зазнала жорстокої поразки і вимушена була домагатись миру. Великобританія ж, у черговий раз продемонструвавши свою силу на морі, підтвердила справедливість визначення "тирана морів", яке щодо неї вживали [16, с.153]. Статті Паризького миру 1863 р. фактично зафіксували новий баланс сил, що склався у міжнародній боротьбі за колоніальну та торговельну першість.

Отже, результати військово-морського суперництва Великобританії та Франції в 1756–1763 рр. підтвердили, що під час реалізації таких завдань як посилення позицій в заокеанській торгівлі та завоювання нових заморських володінь, флот має неабияке значення. Великобританія, завдяки побудові правильної заокеанської політики, що спиралась, передусім, на активне використання могутнього флоту, спромоглась досягти вражаючих результатів.

Відповідно до планів уряду й адміралтейства, що координували дії флотів у досить гнучкій формі й дозволяли кожному з адміралів діяти, спираючись на свій особистий досвід та залежно від ситуації, що склалася, англійські судна організовували систематичні напади на французьке узбережжя, демонструючи силу свого флоту. Як наслідок, Великобританія відрізала – фактично за однаковою схемою – всі шляхи сполучення французьких колоній з метрополією, як у Канаді, так і в Індії, що й призвело в кінцевому результаті до їх втрати Францією. Знищення французького флоту в Кіберонській бухті 20 листопада 1759 р. знаменує собою остаточну перемогу військово-морських сил Великобританії над своїм головним супротивником – Францією, не зважаючи на факт продовження військових дій. Використання ж Парижем останнього козира – союзу з Іспанією – суттєво не змінило хід боротьби, оскільки остання на той час вже давно пройшла пік своєї морської могутності. У той же час, це надало можливість Великобританії захоплювати іспанські колонії, збільшуючи тим самим свою територію, комерцію й стратегічний вплив на морі.

Економічне й військове виснаження суперників Великобританії стало закономірним результатом провадження політичного курсу, творцем якого був Уїльям Пітт, та який було спрямовано на встановлення повного панування Лондона над морськими просторами за рахунок усунення усіх держав-конкурентів. Енергійна діяльність уряду Пітта дозволила швидко реагувати на всі загрози з боку супротивників у колоніальних справах, своєчасно надсилати допомогу туди, де вона була найбільш необхідною, тверезо й чітко оцінювати свої можливості, й, виходячи з цього, складати наступні плани, а також не втручатись у безглузді воєнні конфлікти в Європі, а лише використовувати їх задля відволікання своїх супротивників.

Виходячи з зазначеного вище, можна відмітити, що за наявності великої кількості різноманітних джерел та історіографії, присвячених зовнішній та колоніальній політиці Великобританії, утворенню Британської імперії тощо, залишаються недостатньо висвітленими деякі проблеми,

пов'язані із формуванням позиції британських правлячих кіл стосовно подальшого розширення заморських володінь та використання у згаданому процесі військово-морського флоту. Тому дослідження даної проблематики буде продовжено у наступних публікаціях.

Література

1. **Мэхэн А.Т.** Влияние морской силы на историю, 1660–1783 / А. Т. Мэхэн. – М.: АСТ; – СПб.: Terra Fantastica, 2002. – 634 с.; Коломб Ф. Морская война / Ф. Коломб. – М.: АСТ; СПб.: Terra Fantastica, 2003. – 668 с.; Штенцель А. История войн на море с древнейших времен до конца XIX в. [Электронный ресурс] / А.Штенцель. – Режим доступа: <http://liblive.ru/?aid=599142936>
2. **Маклинн Ф.** 1759. Год завоевания Британией мирового господства / Ф. Маклинн; пер. с англ. М. Жуковой. – М.: АСТ, 2009. – 638 с.; Middleton R. The Bells of Victory: The Pitt-Newcastle Ministry and Conduct of the Seven Years' War 1757–1762 / R. Middleton. – Cambridge University Press, 2002. – 268 p.; Marston D. The Seven Year's War / D. Marston. – Osprey Publishing, 2001. – 96 p.; Green W. D. William Pitt, Earl of Chatham and the Growth and Division of the British Empire, 1708–1778 / W. D. Green. – N.Y.: G. P. Putnam's Sons, 1901. – 391 p.; Macaulay T. V. Life of William Pitt / Т. В. Macaulay. – Boston: Houghton, Mifflin, 1859. – 227 p.; Сили Дж. Р. Британская империя / Дж. Р. Сили, Дж. А. Крэмб. – М.: Алгоритм-Книга, Эксмо, 2004. – 448 с.; Ерофеев Н. А. Империя создавалась так... Английский колониализм в XVIII в. / Н. А. Ерофеев. – М.: Наука, 1964. – 166 с.; Тарле Е. В. Очерки истории колониальной политики западноевропейских государств (конец XV – начало XIX века) / Е. В. Тарле. – М.-Л.: Наука, 1965. – 429 с.; Татаринова К.Н. Очерки по истории Англии 1640–1815 гг. / К. Н. Татаринова. – М.: ИМО, 1958. – 455 с.; Каплан А. Б. Путешествие в историю. Французы в Индии / А. Б. Каплан. – М.: Наука, 1979. – 286 с.
3. **Correspondence of William Pitt, earl of Chatham: in 2 vls** / [ed. by W. S. Taylor, J. H. Prinyle. – London: John Murray, 1838– . – Vls. 1-2. – 1838. – 480 p.
4. **A history of the Right Honourable William Pitt, earl of Chatham: containing his speeches in Parliament; a considerable portion of his correspondence, when secretary of state, upon French, Spanish, and American affairs, never before published; with an account of the principal events and persons of his time, connected with his life, sentiments, and administrations: in 2 vls.** / [ed. by F. Thackeray]. – L.: Printed for C. and J. Rivington, 1827. – . – Vls. 1-2.
5. **Mémoires du duc de Choiseul, 1719–1785** / [ed. by F. Calmettes]. – P.: Plon-Nourrit et cie, 1904. – 467 p.
6. **Мэхэн А.Т.** Влияние морской силы на историю, 1660 – 1783 / А. Т. Мэхэн. – М.: АСТ; – СПб.: Terra Fantastica, 2002. – 634 с.
7. **Коломб Ф.** Морская война / Ф. Коломб. – М.: АСТ; СПб.: Terra Fantastica, 2003. – 668 с.
8. **Архенгольц И.В.** История Семилетней войны [Электронный ресурс] / И.В.Архенгольц. – М.: АСТ, 2001. – Режим доступа: <http://militera.lib.ru/h/archenholz/index.html>
9. **Татаринова К.Н.** Очерки по истории Англии 1640–1815 гг. / К. Н. Татаринова. – М.: ИМО, 1958. – 455 с.
10. **Дэниел К.** Английская история страны / К. Дэниел. – М.:

Эксмо, 2007. – 480с. 11. **Иглз Р.** История Англии / Р. Иглз. – М.: АСТ; Астрель, 2008. – 294 с. 12. **Хрестоматия** по истории международных отношений / [сост. Н. С. Ямщикова]. – М.: Высшая школа, 1963– . – Выпуск 1. Европа и Америка. – 1963. – 416 с. 13. **Маклинн Ф.** 1759. Год завоевания Британией мирового господства/ Ф. Маклинн; пер. с англ. М. Жуковой. – М.: АСТ, 2009. – 638 с. 14. **Штенцель А.** История войн на море с древнейших времен до конца XIX в. [Электронный ресурс] / А.Штенцель. – Режим доступа: // <http://liblive.ru/?aid=599142936> 15. **Егер О.** Всемирная история: в 4 т. / О. Егер. – М.: Полигон, 2002. – . – Т.3. Новая история. – 2002. – 560 с. 16. **Сили Дж. Р.** Британская империя / Дж. Р. Сили, Дж. А. Крэмб. – М.: Алгоритм-Книга, Эксмо, 2004. – 448 с.

Гребенюк В. С. Военно-морское соперничество Великобритании и Франции в Индии и Северной Америке в 1756-1763 гг. и расширение Британской колониальной империи

Представленная статья является попыткой исследовать роль военно-морских сил в процессе приобретения Великобританией заморских колониальных владений в период 1756–1763 гг.

Ключевые слова: Великобритания, коммуникации, флот, морская держава, колония, Уильям Питт Старший.

Гребенюк В. С. Військово-морське суперництво Великобританії та Франції в Індії та Північній Америці в 1756–1763 рр. та розширення Британської колоніальної імперії

Подана стаття являє собою спробу дослідити роль військово-морських сил в процесі придбання Великобританією заморських колоніальних володінь в період 1756–1763 рр.

Ключові слова: Великобританія, комунікації, флот, морська держава, колонія, Уільям Пітт Старший.

Grebenyuk V. S. Naval rivalry between Great Britain and France in India and North America in the period of 1756–1763, and expansion of British colonial empire

This article is an attempt to explore the role of naval forces in the process of acquisition of overseas colonial domains by Great Britain in the period of 1756-1763.

Keywords: Great Britain, communications, fleet, Naval Power, colony, William Pitt the Elder.

УДК 94 [420 : (510+560)] «1898»

А. В. Жуков

БРИТАНСКИЙ ПЛАН РАЗДЕЛА КИТАЯ И ТУРЦИИ, 1898 Г.

История международных отношений на Дальнем Востоке всегда была объектом внимания историков, что совершенно естественно, ведь рубеже XIX–XX вв. дальневосточная проблема была одной из острейших в международных отношениях, а Дальний Восток стал регионом, где непосредственно сталкивались интересы европейских держав и США [1]. Однако целый ряд вопросов связанных с международными отношениями в регионе нуждается в более детальном изучении. Один из таких вопросов – предложение Р. Солсбери России о разделе сфер влияния в Китае и Турции 1898 г.

Японо-китайская война 1894–1895 гг. и Симонсекский мир вскрыли всю слабость Китая. Попытка Японии приобрести владения на материке, хотя и закончилась неудачей, явилась признаком нарастания угрозы раздела китайской территории. Захват Японией Формозы (Тайваня) и Пескадорских островов означал, по существу, начало раздела Китая. С другой стороны, отступление Японии перед совместным демаршем России, Франции и Германии, что вынудило Японию отказаться от Ляодунского полуострова, показало также ограниченные возможности последней по сравнению с европейскими державами. Начатая японским правительством гонка вооружений получила одобрение и помощь Великобритании и США, заинтересованных в усилении Японии в качестве орудия в борьбе с влиянием России на Дальнем Востоке.

Японо-китайская война показала, какой остроты достигли на Дальнем Востоке противоречия великих держав. Все они стремились воспользоваться сложившейся в результате войны ситуацией.

Уже в июне 1895 г. Франция двумя специальными конвенциями, заключенными в Пекине, добилась ряда выгодных привилегий в пограничных с французским Тонкином районах. Этим был сделан решительный шаг к проникновению Франции в южные провинции Китая.

Влияние России в Китае после войны 1894–1895 гг. заметно усилилось. Россия своим вмешательством сохранила Китаю Ляодунский полуостров, а правительство России выступило гарантом крупного русско-французского займа в 400 млн. франков. В результате 3 июня 1896 г. был подписан секретный русско-китайский Московский договор об оборонительном союзе против Японии, а в его развитие в сентябре 1896 г. был подписан русско-китайский концессионный договор о Китайской Восточной железной дороге (КВЖД). Согласно этому

договору Россия получала право провести через Маньчжурию железнодорожный путь на Владивосток.

Устранение германских финансовых кругов от займа 1895 г. вызвало недовольство в Берлине. Германия поддержала энергичные, хотя и безрезультатные, протесты английского посольства в Пекине против русско-французского займа. Второй заем Китая (1896 г.) для очередного взноса в счет контрибуции Японии был заключен английскими и немецкими банками, но такая подчиненная роль не устраивала германские правящие круги.

Германия добивалась более существенных компенсаций за свою "помощь" Китаю в 1895 г. Вильгельм II настаивал на захвате порта Вейхайвэй, но так как этот район все еще был оккупирован японцами, согласно условиям Симоносекского мира, то внимание Германии обратилось на бухту Цзяочжоу на южном побережье Шаньдунского полуострова. В ноябре 1897 г. в Шаньдуне были убиты два немецких миссионера. Это событие тут же было использовано. 14 ноября немцы высадили десант на китайском побережье и заняли Циндао. Германия потребовала передачи ей в долгосрочную аренду побережья бухты Цзяочжоу.

В свою очередь, стремясь компенсировать усиление германских позиций на Дальнем Востоке, Россия попыталась занять опорный пункт на Ляодунском полуострове. В декабре 1897 г. российская эскадра бросила якорь на рейде Порт-Артура.

В марте 1898 г. в Пекине был подписан германо-китайский договор. Этот грабительский договор предусматривал передачу Германии побережья бухты Цзяочжоу в аренду на 99 лет с правом постройки укреплений, отказ Китая от осуществления на срок аренды своих суверенных прав на уступленную территорию. Германия получила преимущественное право участия во всех предприятиях в Шаньдунской провинции, к которым будет привлекаться иностранный капитал, и право постройки железных дорог [2, с.96].

В конце марта 1898 г. был подписан и русско-китайский договор. Порт-Артур и Даляньвань передавались в арендное пользование России на 25 лет. Россия получала на арендованной территории права юрисдикции. К северу от арендованной территории создавалась нейтральная зона, на которой сохранялась китайская юрисдикция, но без согласия России Китай не мог содержать войска в этой зоне. Порт-Артур должен был открыт только для русских и китайских судов. Россия получила право построить ветку от КВЖД к побережью Ляодунского полуострова [3, с.486–487].

Почти одновременно Франция добилась права на проведение железной дороги из Аннама по китайской территории. Ей была передана в аренду территория Гуаньчжоувань на побережье Гуандунской провинции. Китай был вынужден согласиться на то, что почтовое ведомство страны, выделенное из таможенной службы, находилось под

руководством рекомендованного Францией лица. Причем это был успех Франции за счет Англии [2, с.104].

Начатый Германией раздел Китая привел к активизации деятельности Великобритании, претендовавшей на сохранение и расширение своих позиций в Китае. Англия пыталась не отставать от конкурентов, которые нарушили ее былую монополию в Китае. Ее дипломатия добилась от Китая расширения прав британского судоходства по китайским рекам и, главное, фактического признания бассейна Янцзы, т.е. богатейшей части Китая, сферой британского влияния. В сентябре 1898 г. Лондон признал за Германией монополию на железнодорожные концессии в Шаньдуне и в бассейне Хуанхэ (кроме провинции Шанси). Германия, со своей стороны, признала аналогичные права Великобритании в бассейне Янцзы и провинции Шанси. В том же году Великобритания добилась обязательства китайского правительства замещать должность генерального инспектора таможен англичанином [4, с.126–127].

Несмотря на эти успехи, приобретение Россией Порт-Артура вызвало в Великобритании настоящее смятение. Заинтересованные в Китае капиталистические группы требовали от правительства положить предел русскому проникновению в Китай. Сегодня Россия захватила Порт-Артур, ключ к морским подступам к Пекину, – доказывали они, – а завтра она захватит и сам Пекин. Освоение Маньчжурии может ее занять на более или менее долгое время. После этого она будет иметь возможность спуститься в Печжили, а "между Печжили и Янцзы нет естественных преград". Так говорилось в поданной премьер-министру лорду Солсбери петиции Китайской ассоциации – влиятельного органа британских предпринимательских кругов, связанных с Дальним востоком [4, с.127].

Международное положение Великобритании в эти годы, действительно, было не из легких. Внешнеполитические противоречия сталкивали Великобританию с большинством держав. Давние русско-английские противоречия на Ближнем и Среднем востоке сохраняли свою силу. Свои колонизаторские планы в Персии и Средней Азии Великобритания прикрывала необходимостью защиты Индии. К ставшим уже традиционным точкам столкновения интересов теперь прибавился еще и Дальний Восток.

Противоречия в Африке обостряли взаимоотношения с Францией, а с трудом достигнутое разграничение "сфер влияния" в Индокитае, превратившее Сиам в буфер между колониальными владениями Великобритании и Франции в Юго-Восточной Азии, не снимало англо-французских противоречий. Об этом свидетельствовали англо-французское соперничество в Китае, русско-французско-германское выступление против Японии в 1895 г. и франко-русский заем Китаю и т.д.

Значительной остроты достигло и англо-американское соперничество в Латинской Америке. Казалось бы, незначительный пограничный инцидент между Британской Гвианой и Венесуэлой вызвал неслыханное по своей резкости выступление президента США Кливленда летом 1895 г. Возраставшее проникновение США в страны Латинской Америки окончательно превратило доктрину Монро в оружие американского экспансионизма. Придавая этой доктрине самое широкое толкование, Соединенные Штаты не только претендовали на роль арбитра в гвиано-венесуэльском конфликте, но и заняли угрожающую позицию по отношению к Великобритании. С другой стороны, американские и английские интересы в известной степени совпадали в борьбе против усиления экспансии Германии в Самоа и в юго-западной части Тихого океана.

Появление Германии на мировой арене еще не казалось Великобритании угрожающим в такой мере, как это обнаружится несколько лет спустя. Однако вмешательство Вильгельма II в южноафриканские дела, соперничество в Мозамбике и других районах Экваториальной Африки, усиление проникновения Германии на Ближний Восток, захватнические планы германских правящих кругов в Океании – все это готовило превращение Германии в наиболее опасного соперника Великобритании.

Принятая в 1898 г. германским рейхстагом морская программа открыто связывалась с колониальными планами Германии и борьбой за "место под солнцем", по определению статс-секретаря по иностранным делам Германии Б. фон Бюлова. Появление Германии на китайской территории создавало здесь уже известную угрозу британским интересам.

Вместе с тем, британское правительство опасалось возможности совместных действий России и Германии. Проводимая Вильгельмом II политика столкновения России с ее соперниками на Дальнем Востоке в значительной мере достигала своих целей, способствуя обострению русско-английских противоречий на Дальнем Востоке и предоставляя Германии свободу рук в Европе и на Ближнем Востоке.

Великобритания была изолирована, поссорившись сразу и с Германией, и с Францией, и с Россией. И эту изоляцию уже нельзя было назвать "блестящей". Британская внешняя политика должна была искать новые пути: необходимо было договориться либо с Германией, либо с франко-русской группой. Из этих трех держав Франции глава британского правительства лорд Солсбери не особенно боялся ввиду наличия франко-германского антагонизма. Министр по делам колоний Дж. Чемберлен, сторонник сближения с Германией, выступая в парламенте, заявил: "До тех пор, пока мы не заключим союз с какой-либо великой военной державой, как это было в Крымской войне, мы не сможем всерьез противостоять России" [5, к.1345]. Однако в возможность сговора Великобритании и Германии Солсбери не верил.

Одним из путей борьбы против европейских конкурентов, угрожающих британскому господству, могло быть сближение Великобритании с Японией, в которой в Лондоне видели прямое орудие для борьбы с Россией. Но сближение с Японией не способно было разрешить для Великобритании ближневосточную и европейскую проблемы. Поэтому британский премьер предпочел добиваться соглашения с Россией.

В январе 1898 г., вскоре после приобретения Россией Порт-Артура, Солсбери предложил русскому правительству план раздела Китая и Османской империи. Целью предполагаемого сближения с Россией британские политики считали не только сохранение завоеванных Британией позиций, но и их расширение – в силу значительной экономической слабости России в сравнении с Великобританией.

"Наша цель не раздел территории, а раздел сфер влияния", – писал Солсбери [6, с.8]. Сторонники соглашения с Россией понимали, что оно не может ограничиться только Дальним Востоком, – переговоры должны были коснуться и Ближнего Востока. Солсбери указывал (с оговоркой, что этот пример ни к чему не обязывает), что причерноморские районы Турции и бассейн Евфрата вплоть до Багдада больше интересуют Россию, чем Великобританию, в то время как Турецкая Африка, арабские страны и долина Евфрата ниже Багдада были "важны" для Лондона.

Контуры раздела "сфер влияния" в Китае намечались так: к северу от Хуанхэ – как сфера русского влияния, к югу от Хуанхэ и долина Янцзы – как английская сфера.

Отношение русского правительства к английским предложениям откровенно выразил император Николай II в письме к Вильгельму II. "Эти предложения, – писал он, – были столь нового характера, что, я должен признаться, мы были совершенно поражены, но именно сама их природа показала нам подозрительной, никогда раньше Англия не делала таких предложений России. Это ясно показало нам, что Англии в тот момент нужна была наша дружба, чтобы в замаскированной форме пресечь наше продвижение на Дальнем Востоке" [2, с.101].

Таким образом, широкое соглашение Великобритании с Россией по делам Дальнего и Ближнего Востока не удалось. Русская дипломатия не пожелала связывать себе руки. Во-первых, до русско-японской войны Петербург не желал отказываться от казавшейся возможной реализации широких планов экспансии на Дальнем Востоке. Во-вторых, в Петербурге опасались, что принятие предложений Солсбери может взорвать русско-французский союз. И, наконец, британские предложения носили частный характер – Солсбери явно избегал придавать им официальный вид, что по сути дела обесценивало их для России.

Однако, несмотря на провал соглашения, сам факт попытки его заключения говорит о том, что 1898 год стал определенным рубежом в

политике Великобритании. Наступление конкурентов заставило британских политиков задуматься о необходимости отказа от политики "блестящей изоляции" и прийти к соглашению с какой-то из великих держав.

Литература

1. См., напр.: **Нарочницкий А. Л.** Колониальная политика капиталистических держав на Дальнем Востоке, 1860 – 1895 / А. Л. Нарочницкий. – М., 1956. – 899 с.; Международные отношения на Дальнем Востоке (1870–1945 гг.). – М.: Гос. из-во полит. лит-ры, 1951. – 790 с.; История дипломатии: в 3 т. – М.: ОГИЗ Гос. из-во полит. лит-ры, 1945– . – Т. II. – 1945. – 423 с. 2. **Международные** отношения на Дальнем Востоке (1870–1945 гг.). – М.: Гос. из-во полит. лит-ры, 1951. – 790 с. 3. **Дипломатический** словарь. – М.: Наука, 1985– . – Т. II. – 1985. – 503 с. 4. **История** дипломатии: в 3 т. – М.: ОГИЗ Гос. из-во полит. лит-ры, 1945– . – Т. II. – 1945. – 423 с. 5. **Parliamentary Debates.** 4th Ser. – L., 1898. – Vol. LVIII. 6. **British Documents on the Origins of the War, 1898–1914.** – Vol. I. – L., 1927.

Жуков А. В. Британский план раздела Китая и Турции, 1898 г.

Статья посвящена попытке премьер-министра лорда Солсбери достичь соглашения с Россией о разделе Китая и Турции в 1898 г.

Ключевые слова: Дальний Восток, Китай, Великобритания, Россия.

Жуков О. В. Британський план розділу Китаю та Туреччини, 1898 р.

Стаття присвячена спробі прем'єр-міністра лорда Солсбері досягнути угоди з Росією щодо розподілу територій Китаю та Туреччини у 1898 р.

Ключові слова: Далекий Схід, Китай, Великобританія, Росія.

Zhukov A. V. British plan of partition China and Turkey, 1898

The article is devoted to the attempt of prime-minister Lord Salisbury to attain an agreement with Russia about partition of China and Turkey in 1898.

Keywords: Far East, China, Great Britain.

УДК 94 (497.5) «1990–1999»

З. Злоді, М. З. Нагірний

**ХОРВАТСЬКЕ ДЕРЖАВНЕ ПРАВО ЯК СКЛАДОВА
НАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕЇ: ТЕРИТОРІАЛЬНИЙ АСПЕКТ**

Особливості хорватської національної ідеї. Існування будь-якого сучасного цивілізованого народу, особливо в Європі, неможливе без національної ідеї та її складових. Національна ідея визначає буття народу, його самобутність. Народом, які тривалий час не мали національної ідеї або шойно її творять заново, є дуже корисним досвід інших народів у цьому питанні, особливо тих, хто близький їм ментально та історично. У випадку з українцями одним із таких близьких народів є хорвати.

Про особливості хорватської національної ідеї та її розвиток у хорватській та європейській історіографії написано низку робіт, автори яких полемізують стосовно проблем нації та її формування, у певний спосіб намагаються охарактеризувати особливості, течії та шляхи розвитку і формування хорватської національної ідеї [1; 2, с.23–40; 3, с.151–188; 4, с.49–100; 5, с.145–157; 6, с.76–98, 115–133, 145–207; 7, с.285–298; 8, с.111–137; 9, с.81–101; 10].

Однак такій складовій національної ідеї, як хорватське державне право (причому у територіальному аспекті), приділено недостатню увагу. Тож автори прагнули заповнити дану прогалину, тим більше, що в Україні ця проблематика взагалі не розглядалася.

Однією з особливостей хорватської національної ідеї є її постійний розкол, двоїстість. Можна сказати, що існують дві паралельні течії цієї ідеї з XIX ст. до теперішнього часу. Перша – течія, яка бачила розв'язання хорватського національного питання у геополітичних концепціях та союзах (наприклад, панславізм, ілліризм, австрославізм, югославізм тощо); сюди ж можна віднести сучасні євроінтеграційні прагнення значної частини хорватського суспільства. Друга – власне хорватська національна ідея (тобто, самостійне вирішення хорватського питання без опертя на іноземні сили).

Варто врахувати, що представників першої течії не можна вважати кимсь на кшталт зрадників національних інтересів, бо вони теж на свій спосіб бажали якомога кращих умов для розвитку хорватських земель, однак під впливом панування серед хорватів менталітету "малого народу" шукали захисту перед складними геополітичними викликами у різноманітних спільних багатонаціональних політичних проектах.

Ілліризм та національне відродження (narodni preporod). Вести мову про початки хорватської національної ідеї можна від XV ст., коли її носіями була низка хорватських письменників [11]. Свого яскравого вираження вона набула з часу виникнення у 1830-х рр. іллірійського

руху. Іллірійці були представниками саме першої вищезгаданої течії хорватської національної ідеї.

Ілліризм – це національний рух, створений для сприяння хорватській культурній і політичній ідентичності з метою захисту історико-державних прав хорватів у стосунках з угорцями [12]. У більш широкому сенсі це рух південних слов'ян, і тому було прийняте "несправжнє" іллірійське ім'я, щоб ним охопити й інші південнослов'янські народи. Очікувалось, що їх приєднання до іллірійського руху зміцнить хорватські та й взагалі слов'янські позиції в Габсбурзькій імперії [13; 14, с.1–30; 15; 16].

Назву "іллиризм" взято від імені місцевого давнього народу, щоб підкреслити автохтонність південнослов'янських народів на Балканах. Цей термін фігурував і під час наполеонівських воєн, коли Франція утворила "іллирійські провінції" на слов'янському узбережжі Адріатики з територій, відібраних у Австрії 1809 р. [17, с.208; 18, с.18–40; 19, с.322–334; 20, с.167–183].

Внутрішнім чинником використання терміну "іллирійці" було те, що на той час назви "Хорватія", "хорватський" мали регіонально обмежений характер, оскільки фігурувало не просто "Хорватське королівство", а Триєдине Королівство Хорватії, Славонії і Далмації. У зв'язку з цим і було прийнято нейтральну назву, яка б об'єднала усі регіональні. На практиці (у пресі та інших друкованих формах) паралельно з іллирійською назвою використовувались і регіональні (наприклад, "Газета хорватська" – "Novine horvatzke") [17, с.207; 21; 22; 23].

Іллиризм являв собою наднаціональну, загальнослов'янську ідеологію, оскільки його прихильники вірили, що відстоювати хорватські інтереси набагато ефективніше пліч-о-пліч з іншими південними слов'янами (насамперед – сербами) [24; 25, с.196–225]. Тобто, загальнослов'янська ідея хронологічно випереджувала власне хорватську. Хоча іллиризм частково за своєю спрямованістю був панславистичним, той факт, що словенці і серби не прийняли його, призвів до того, що він залишився тільки хорватським рухом [26, с.16–91].

На чолі іллирійського руху стояв Людевіт Гай [27; 28, с.5–15; 29, с.67–72]. Він вважав мовну спорідненість достатньою для створення єдиної літературної мови, але саме хорватської. У 1830 р. Л.Гай опублікував "Коротку основу хорватсько-слов'янської орфографії", яка стала основою хорватського правопису, але водночас виступав за літературно-мовну спільність хорватів з іншими слов'янами [30].

Досягнення територіальної цілісності хорватських історичних земель (Хорватії, Славонії, Далмації, Істрії, Войної Країни та турецької Хорватії) було необхідною умовою для втілення на цьому просторі єдиної національної ідеології, яка б охопила всі прошарки (дворянство, буржуазію, духовенство і простолюдинів). У зв'язку з цим об'єднання

хорватських земель у ширшому контексті відкривало можливість об'єднання з іншими південнослов'янськими народами. Гай вважав, що цьому об'єднанню мала сприяти мовна спорідненість між хорватами й іншими південними слов'янами, але при цьому не враховував, що цього буде недостатньо, якщо немає інших елементів – загальних історичних і культурних традицій.

У 1840-і рр. іллірійський рух перейшов від культурницьких цілей до політичних вимог. Л. Гай зміг перенести цей рух на рівень Сабора (хорватського парламенту) – єдину інституцію, через яку сподівання хорватського народу могли законно висловлюватися в Австрійській імперії. Врешті, політична діяльність руху спричинилась до того, що у 1843 р. імператор Фердинанд I заборонив вживати іллірійські назву та символ (зірка і півмісяць) [17, с.211; 31]. Причини цієї поразки в основному полягають у недостатньому перетворенні іллірійської культурної програми у політичну. Зокрема, 1842 р. іллірійці після своєї перемоги на виборах в Вараждіні і Крижевцю силою здобули перемогу в Загребі, після чого вони втратили підтримку Відня. Цією помилкою скористалися мадярони, які вели пропаганду проти ілліризму як у Будапешті, так й у Відні [17, с.211; 32]. Заборона іллірійської назви не ослабила відповідний рух, бо назву "іллірійський" було просто замінено на "хорватський".

Іллірійський рух був досить широким, охоплюючи як народників (narodnjaci), так і інших прихильників іллірійської програми. В кінцевому підсумку це призвело до утворення у другій половині XIX ст. двох напрямків, які відрізнялися не так в ідеологічному, як у практичному значенні: перший – хорватський національний рух, який спрямовувався, насамперед, на об'єднання і незалежність хорватської нації (очолили політики Анте Старчевич і Евген Кватерник, які вимагали повної незалежності Хорватії та якнайширших громадянських свобод у ній); другий – панславізм і югославізм, які орієнтувалися на інтеграцію з сусідніми південнослов'янськими народами (очолив єпископ Йосип Юрай Штроссмаєр) [33, с.401–417]. У другій половині XIX ст. Й. Ю. Штроссмаєр був однією із найвпливовіших постатей хорватського політичного та культурного життя. Під час революції 1848–1849 рр. він перейшов на позиції австрославізму, в якому бачив запоруку вільного розвитку слов'янських народів Монархії до того часу, як вони стануть достатньо сильними, щоб іти самостійним шляхом [17, с.227]. Фундаментальним переконанням Штроссмаєра була ідея єдності слов'янських народів (югославізм), через що його вважають головним представником югослов'янської концепції у хорватській політиці, яка фактично ґрунтувалася на ідеях іллірійців. Через свій югославізм Штроссмаєр також відстоював ідею примирення православ'я і католицизму, в нього бачимо переплетення релігійних та національних ідей [17, с.227; 34].

Поняття хорватського державного права та його провідники у XIX ст. Хорватська національна ідея тісно пов'язана з поняттям "хорватського державного права". Це термін, який іноді співпадає з поняттями хорватського історичного та хорватського природного права і позначає сукупність історичних і державно-правових фактів, на яких ґрунтуються бажання хорватського народу у збереженні національної незалежності та досягненні територіальної цілісності хорватських земель.

У середині XIX ст., поряд з розвитком ілліризму та хорватського національного відродження, з'являються чимраз сильніші й енергійніші зусилля історичного та правового обґрунтування цілісності та єдності Триєдиного Королівства Хорватії, Далмації і Славонії. Цим зусиллям сприяли й спроби угорців на законодавчому рівні оспорювати хорватські феодальні привілеї, вимоги запровадження угорської мови в школах і установах та заперечення належності Славонії до Хорватії. Хорватське відродження вплинуло і на угорців у самій Хорватії, які гуртувалися навколо Хорватсько-угорської партії, і яких іллірійці називали мадяронами. Мадярони виступали за хорватську автономію у складі Угорщини. Ілліризм для них був занадто широким поняттям [35, с.101–109; 36, с.303–313; 37, с.135–147; 38, с.41–67; 39, с.201–209; 40, с.229–235].

Подібні ідеї цілісності та єдності Триєдиного Королівства особливо проявлялися в різних деклараціях, які приймали в Хорватії і Славонії протягом 1848 р. Серед них слід згадати "Вимоги народу" (*Zahtjevanja naroda*), прийняті 25 березня 1848 р. Асамблеєю Триєдиного Королівства у Загребі [17, с.208; 13, с.190–193]. Тут висловлено намір хорватсько-славонського народу Триєдиного Королівства продовжувати залишатися під угорською короною, з якою об'єдналися "предки наші по своїй волі". (У хорватській історіографії усі погоджуються з тим, що угода 1102 р. була персональною унією, яка через нерівне співвідношення сил перетворилась на реальне об'єднання з перевагою Угорщини). У 3-му пункті документу вимагається возз'єднання Королівства Далмації з королівствами Хорватії і Славонії, яким "за законом і історично належать всі наші військові кордони" (тобто *Vojna Krajina*), а також інші частини "нашої батьківщини", які колись були втрачені (мова йдеться про Меджімур'є та Істрію) [41, с.121–122; 42; 43, с.25–73, 81–105].

У тому ж році парламент Хорватії прийняв тези про стосунки з Австрією та Угорщиною. У статті XI ("Про основу стосунків щодо Угорщини та Австрії") було представлено "побажання і вимоги народу". У 1-му пункті цієї статті говориться, що "Триєдине Королівство як держава завжди було вільним і незалежним від Угорщини". У 6-му пункті вимагається, щоб Королівство Далмація об'єдналася з Триєдиним Королівством як "його частина", а інші південнослов'янські провінції Австрійської монархії, як-от сербська Воєводина, Нижня Штірія,

Каринтія, Карніола (Kranjska), Істрія і Гориця мали увійти в тісний союз з Триєдиним Королівством. В 11-му пункті вимагалось надати цілковиту владу Хорватії над тими областями, які в ці революційні роки захопила Угорщина (частини Славонії і Рієка). Документ не містив жодної згадки про Боснію та Герцеговину, оскільки та все ще була частиною Османської імперії.

Одним з найважливіших документів, в якому, серед іншого, формулювалась і концепція хорватського державного права у середині XIX ст., був Маніфест хорватсько-славонського народу від 5 червня 1848 р., де парламент Хорватії вперше покликається до "звичайного (природного) права" і "історичного права" народу [44, с.198–206]. Природне право тут описується як найважливіше. Як приклад цього права наведені сподівання італійського та німецького народу на возз'єднання. Крім права на возз'єднання народу в одній адміністративній одиниці, за цим маніфестом природним є право народів на "свободу і повну рівність" з іншими народами (таким чином піддається сумніву гегемонія німецького та угорського народів в імперії). На цих принципах свободи і рівності Сабор сподівався на об'єднання всіх хорватських земель у межах Габсбурзької монархії.

Характеризуючи історичне право, парламент відзначав, що перший хорватсько-угорський король Коломан і багато його наступників були короновані в Задарі хорватською короною, і що хорватський народ самостійно на зборах у Задарі вибрав королями Владислава неаполітанського та Твртка I, що влада бана завжди була незалежною від Угорщини і поширювалась "від Драви і Дунаю по Адриатичне море". Підкреслювалось, що союз Хорватії та Угорщини є лише особистою унією [45, с.27–37; 46, с.51–65].

З відновленням вільної політичної діяльності у всій імперії концепція хорватського державного права набуває нових рис. Хорватська політична сцена на той час була розділена між народниками, які вимагали більш широкої автономії для Триєдиного Королівства з урахуванням конкретних історичних обставин, уніоністами, що виступали за безумовну тісну співпрацю з Угорщиною, та щойно створеною Партією права, яка виступала за незалежність Хорватії як від Будапешта, так і від Відня [17, с.221–226].

Праваші (лідери – Євген Кватерник та Анте Старчевич) вимагали реалізації хорватського державного права, що мало на увазі хорватську незалежність та рівноправність з іншими народами, а також об'єднання всіх "хорватських земель". Старчевич підкреслював несправедливість ситуації, за якої у парламенті Хорватії була представлена лише чверть території, яка за державним правом належить хорватам. Він вважав, що Хорватії законно має належати Далмація, Меджімур'є, т. зв. "турецька Хорватія" і Война Країна (створення останньої після звільнення Подунав'я з-під турецької влади порушило територіальну та політичну цілісність хорватських історичних жупаній) [47, с.103–128].

Е. Кватерник за своїми поглядами був набагато радикальнішим за А. Старчевича. У своїй політичній публіцистиці ("Політичні міркування", 1861–1862 рр.) Кватерник ідеологію правашів уявляв як рух, який за підтримки європейської політики міг досягти державної незалежності. У цій роботі він вперше виступив проти ілліризму (хоча спочатку теж був іллірійцем), югослов'янства та сербства, стверджуючи, що єдність між хорватами і сербами неможлива, а можлива тільки гармонія між хорватською і сербською державами. Е. Кватерник виступав противником не тільки сербської гегемонії, а й італійських та угорських посягань на хорватські території [17, с.23–231].

За хорватсько-угорською угодою (Nagodba) 1868 р. Хорватія як частина Угорщини здобула самостійність у галузі законодавства, управління, релігії, навчання та судової влади. Основною проблемою був той факт, що Хорватія не отримала автономію в галузі фінансів, а також невирішеним залишалося питання Рієки та й узагалі поділу хорватських історичних земель між австрійською та угорською частинами монархії [48, с.40–53; 49, с.269–279; 50, с.117–148; 51, с.931–971]. У цей період хорватські та угорські історики й політики сперечалися щодо достовірності документа, відомого як Pacta Conventa (містить положення угоди про особисту унію між угорським королем Коломаном та хорватською знаттю) як однієї з основ хорватського державного права.

Початки сучасної хорватської історії 1873– 1880 (правління бана Івана Мажураніча) [52, с.7–56; 53]. Із приєднанням до Австрії Боснії і Герцеговини, поверненням Войної Країни під владу бана і зростанням впливів народняків у Далмації вони як депутати Сабора просять у 1878 р. імператора Франца-Йосифа приєднати Боснію та Герцеговину до Хорватії на підставі хорватського державного права, оскільки на даній території до приходу турків поширювалась влада хорватського королівства. Ці кроки провідних хорватських політиків спричинили незадоволення сербського населення Далмації, Войної Країни та Боснії [54]. У Далмації, а потім і в інших частинах Триєдиного королівства серби політично все більше відокремлюються від народняків. Так виникла Сербська партія в Далмації, яка відкрито підтримувала позицію автономістів, а потім і угорців. Визнаючи неможливість у таких обставинах продовження спільної південнослов'янської платформи, прихильники реалізації хорватського державного права вирішують повністю домагатися незалежності хорватських земель під хорватською назвою. Це бачимо у праці Богослава Шулека "Хорватський устав або Конституція 1882 р." [55]. Він пише, що на усій території, що підпадає під концепцію хорватського державного права, проживає лише одна політична нація – хорватська. На основі хорватського державного права з Хорватією і Славонією (включаючи Войну Країну) мали об'єднатися Далмація та Боснія і Герцеговина, а також словенські землі, чиїх жителів А. Старчевич

називав гірськими хорватами, а Павао Ріттер Вітезович писав про альпійську Хорватію [56, с.59–85].

Державне право та сербсько-хорватські стосунки. У період посилення мадяризації за режиму Куна-Хедерварі (1883–1903) Народна партія стала урядовою, і, таким чином промадярською, а Партія права стала носієм національної ідеї [57]. Її уявленням про хорватське державне право все сильніше протиставлялася Сербська партія в Далмації, висуваючи натомість принцип політичного права сербського народу, коріння якого ці політики бачили у Волоських статутах з XVII ст. Програма Великої Сербії І. Гарашаніна "Нарис" ("Načertanije"), перероблена з праці Ф. Заха "План слов'янської політики Сербії", включала території Боснії і Герцеговини, Далмації і Славонії.

Якщо глянути на карту Великої Сербії з районами, які були обіцяні Сербії Лондонською угодою 1915 р., бачимо, що в Подунав'ї та особливо в Боснії перетиналися ідеї Великої Сербії та хорватського державного права.

Позиція хорватського державного права стосовно земель, які бачились його складовими невід'ємними частинами (Далмація, Боснія і Герцеговина, східний Срієм, Которська затока), зіштовхнулася з національною ідеєю сербів у тих краях, що підігрівалось посиленням Сербської держави. Ця ідея наголошувала на етнічному началі та підкреслювала належність всіх православних на цій території тільки одному сербському народу, чії ідеали – це об'єднання з сербами в Королівстві Сербія. Крім того, ще з часів В. Караджича наголошувалося на належності всіх штокавців-католиків лише до сербського народу. А сербські газети того часу, особливо "Сербський лист" у Далмації, дивились на хорватів не як на окремий народ, а як на свого роду зрадницьку проавстрійську частину сербського народу. Будь-яка згадка про хорватське державне й історичне право в сербських політичних колах тлумачилась як вияв великохорватських прагнень, які насправді були безпосередніми конкурентами проектів Великої Сербії та сербських політиків у інших регіонах.

Хорватський політик Іво Банац дійшов висновку, що сербські політичні та інтелектуальні кола ніколи до кінця не зрозуміли концепцію хорватського державного права, особливо стосовно хорватської версії югослов'янства [58, с.66–76]. Основною причиною непорозумінь підкреслюється той факт, що сербська національна ідеологія XIX і XX ст. прирівнює етнічне, релігійне і національне, етнічну належність до сербського народу і належність до сербської нації, що означало, що сербська держава повинна включати всі райони, населені етнічними сербами. Це призвело до прямої конфронтації із захисниками хорватського державного права, починаючи з Боснії і Герцеговини протягом др. пол. XIX ст. Концепція хорватського державного права і хорватська національна ідеологія зіштовхнулися з сербською та її територіальними претензіями, оскільки Сербія бачила себе в якості

лідера усього південнослов'янського простору. Цій меті слугували історично необгрунтовані аргументи її відомих представників (наприклад, В. С. Караджича та І. Гарашаніна).

Боротьба за реалізацію хорватського державного права у ХХ ст. – Політика Нового курсу. Після падіння влади Куна-Хедерварі на заклики Анте Трумбича і Франьо Супіло у 1905 р. було підписано Рієцьку і Задарську резолюції, якими створилася Хорватсько-сербська коаліція [17, с.335–336; 59, с.35]. Прихильники А. Трумбича та Ф. Супіло були провідниками т. зв. "політики нового курсу" і вірили, що серби з хорватами – це один народ під двома назвами, але з різними політико-культурницькими традиціями [60, с.54–55]. Створення Хорватсько-сербської коаліції стало чинником сильнішого опору германізації та мадяризації, однак водночас сприяло все швидшому зближенню з Королівством Сербія. Поза коаліцією залишилася Чиста партія права Йосипа Франка, яка захищала здійснення ширшої самостійності Хорватії у межах імперії Габсбургів, та Хорватська селянська партія Степана Радича (його пропозиції про перебудову Австро-Угорської монархії ґрунтувалися на ідеях Ф. Палацького і Й. Ю. Штроссмаєра) [61, с.21–116; 62, с.597–607; 63, с.231–240; 64, с.701–714].

У своїй "Травневій Декларації" (Svibanjska Deklaracija), проголошеній у Відні 1917 р., Югослов'яський клуб (Jugoslavenski odbor) покликається на "право народів на самовизначення" і на "хорватське державне право" задля досягнення незалежності південнослов'янських народів Габсбурзької монархії. У Хорватії ця заява не була зустрінута з ентузіазмом, бо хорватські політики вважали, що спочатку слід створити незалежну і єдину Хорватію, яка згодом зможе вести переговори про державний союз із Сербією [17, с.302].

У Боснії та Герцеговині у 1917 р. з'явилася "Стадлерова заява", в якій її автор – Йосіп Стадлер, боснійський священник, який народився в Хорватії – говорить: "Ми вимагаємо об'єднання усіх земель, на які поширюється хорватське державне право, зокрема, Хорватії, Славонії, Далмації, Боснії і Герцеговини та хорватської Істрії в одне політичне тіло, нерозривно пов'язане з Габсбурзькою монархією" [65, с.459–467; 66; 67; 68, с.117–131]. Ця заява була зроблена як противага проюгослов'янській "Травневій декларації".

Всупереч запеклому спротиву провідних хорватських політиків (зокрема, С. Радича) 29 жовтня 1918 р. Хорватський парламент скасував всі державно-правові (але не династичні!) зв'язки з Австрією й Угорщиною та проголосив створення Держави словенців, хорватів і сербів (ДСХС) [17, с.303–304; 69, с.323–335; 70]. У цьому рішенні не згадується про хорватське державне право, а лише про "право народів на самовизначення", але відтоді це рішення стало невід'ємною частиною хорватського державного права. Подібний приклад – Резолюція про відокремлення Меджімур'я від Угорської держави від 9 січня 1919 р, яке прийняла Велика скупщина у Чаковці. Резолюція покликається на ідею

президента США В. Вільсона про самовизначення народів [17, с.302]. Однак Сабор ніколи не приймав рішення про створення спільної держави з Королівством Сербія. Це рішення, відступаючи від хорватського державного права, підготував Югослов'янський комітет, а реалізувала делегація Народного віча словенців, хорватів і сербів.

Створення спільної югослов'янської держави не виправдало сподівань як хорватської еліти, так і широких верств населення. Королівство словенців, хорватів і сербів (Kraljevina SHS) конституювалося як парламентська монархія. Створення нової держави було проголошено регентом і спадкоємцем престолу Александром Караджорджевичем (1.12.1918 р.), але це рішення хорватський Сабор так ніколи і не затвердив [17, с.302]. Рішення в дійсності підтримала тільки делегація Народного віча, погодившись на неясні і нечіткі умови, які ставили під сумнів політичну, економічну та культурну ідентичність хорватів у новій державі, що мала унітаристсько-централістські функції [71].

Видовданською конституцією від 28 червня 1921 р. королю надавалися значні права, він був непідзвітним ані перед Скупщиною, ані перед народом. Замість поділу на національні області, що склався історично, держава була розділена на 33 жупанії [17, с.306]. Було закріплено унітарний устрій Королівства СХС. Домінуюче становище здобула сербська еліта, яка зайняла майже всі адміністративні посади в країні.

Великосербська політика призвела до розгортання протиріч з іншими народами країни, які вимагали зрівняння їх у правах і надання автономії. На чолі такого руху у Хорватії стояла Хорватська республіканська селянська партія (ХРСП) С. Радича [72, с.15–195]. У 1927–1928 рр. сербсько-хорватські суперечності досягли найбільшої гостроти. 20 червня 1928 р. під час дискусії у белградській Скупщині (Narodna Skupština u Beogradu) сербський депутат П. Рачич відкрив вогонь по своїх хорватських колегах, один з яких – С. Радич – через два місяці помер [17, с.308]. Після його смерті на чолі ХРСП став Владімір Влатко Мачек, який систематично виступав за вільну та незалежну Хорватію у Югославії, зреформованій на принципах федералізму, що мало включати перегляд конституції, формування рівноправних автономних одиниць із власним законодавством й адміністративною самостійністю [17, с.310; 73, с.290].

Загострення національних відносин було використано королем Александром для встановлення особистої диктатури. 6 січня 1929 р. його маніфестом у країні ліквідовувалась парламентська монархія, скасовувалась Відовданська конституція, розпускались Скупщина, всі партії та організації, які проводили антидержавну політику. Він змінив назву держави з КСХС на Королівство Югославія, в той час як усі національні назви та особливості було заборонено (відповідно до сподівань, що все у новій державі уніфікується, тобто, фактично

сербізується). Диктатури короля Александра незворотно вела до розпаду Югославії, чому передувало його вбивство в Марселі 1934 р. [17, с.311].

Світова економічна криза змусила владу вдатися до послаблення диктатури і відновлення конституції. А невирішеність хорватського питання наприкінці 1939 р. призвела до створення Хорватської бановини [17, с.311; 74, с.340–341; 75, с.9–32; 76, с.145–158]. Ні в угоді Цветкович-Мачек, ні королівському "Положення про Хорватську бановину" від 26 вересня 1939 р. нічого не говориться про хорватське державне право, але сама ідея територіальної цілісності хорватських земель у прийнятті таких рішень є частиною реалізації цього права. У своєму виступі перед хорватськими депутатами югославського парламенту 29 серпня 1939 р. В. Мачек чітко говорить: "Для нас дуже важливо те, що ми і цього разу знову, через 20 років, вперше поставили своє майбутнє на основу хорватського національного права" [77]. Хорватська сторона залишилася частково незадоволеною, тому що бановина не охоплювала західну Боснію (колишню "турецьку Хорватію"), Бараню і північну Бачку. Крім членів ХСП, франковці, а потім і прихильники А. Павелича також покликалися на хорватське державне право, але вдавалися і до терористичних актів, які були явно несумісні з поглядами А. Старчевича.

Комуністична партія Хорватії у своєму маніфесті 1937 р. не згадує про хорватське державне право, а покликається на національну рівноправність і засуджує погляди "франовачко-фашистської демагогії про незалежну хорватську державу", яка хоче, щоб "хорватському народу замість одного ярма накинули інше, ще гірше ярмо Риму і Берліна" [78, с.115–120; 79].

Хорватське державне право у позиції учасників Другої світової війни на території Югославії. Розпад Королівства Югославія певним чином співпав із розпадом Хорватської селянської партії (HSS), з відходом якої з політичної сцени зникла і певна концепція вирішення хорватського питання, яка існувала практично з часів іллірійського руху. У зв'язку з цим на політичній арені з'являється два нових фактори: усташський і комуністичний [17, с.314].

7 червня 1941 р. в Загребі буцімто на основі хорватського державного права було прийнято "Положення про східний кордон незалежної хорватської держави", який був визначений по річці Дрині, тобто по старому кордону між Боснією і Сербією станом на 1908 р. [80]. Варто зазначити, що НДХ не охоплювала території, які дійсно були складовими концепції хорватського державного права, зокрема частину Далмації, Істрію і Меджимур'є. Створення НДХ порушило основи хорватського державного права та політичну традицію, якою хорватські політики досі керувалися у своїх зусиллях із досягнення територіальної цілісності і незалежності Хорватської держави.

На території НДХ розвивався і національно-визвольний рух із домінуючою роллю комуністичної партії. На визволених територіях на чолі нової влади стало земельне Антифашистське віче народного

визволення Хорватії – ЗАВНВХ (ZAVNOH). У своїх рішеннях вона ніколи не покликалось на хорватське державне право, але згадувало про багатовікову боротьбу хорватського народу за свободу і незалежність на чолі з Е. Кватерником, А. Старчевичем, Ф. Супіло, братами Радичами та ін., про яких говорилося, що "вони є історичним вираженням безперервної боротьби хорватського народу за свободу" [81]. Крім того, ЗАВНВХ вказувало, що "Павеліч істинно хорватські землі продав віковим ворогам хорватського народу: Далмацію, хорватське узбережжя, Горські Котар італійським та Меджімур'є угорським загарбникам" [81]. Тому одним із завдань, що стояли перед ЗАВНВХ, декларувалась "боротьба за повернення до складу Хорватії всіх загарбаних регіонів, а саме: Істрії, Задару, Рієки, адриатичних островів, частини Далмації, хорватського Примор'я і Горського Котара з Меджімур'ям" [81]. Таким чином, не покликаючись на хорватське державне право, ЗАВНВХ чітко вказувало на майже усі землі, які входили до концепції цього права (за винятком Боснії та Герцеговини і Боки Которської).

25 вересня 1943 р. регіональний народно-визвольний комітет Істрії постановив, що "Істра ... проголосила об'єднання з іншими нашими хорватськими братами" [82]. Трохи раніше (20 вересня 1943 р.) ЗАВНВХ прийняло рішення про приєднання Істрії, Рієки, Задара та інших окупованих районів до Хорватії. Йосип Броз Тіто висловився проти цього рішення у своїй заяві від 1 жовтня 1943 р., тому що він вважав, що таке державно-правове рішення може бути прийнято тільки Антифашистським вічем народного визволення Югославії – AVNOJ (АВНВЮ), а президія ЗАВНВХ може з ним лише погодитися. Свою позицію Тіто виправдовував тим, що така поведінка ЗАВНВХ могла бути витлумачена у світі як сепаратизм.

Хорватське державне право у часи "другої Югославії". У другій Югославії хорватська державність знаходить своє відображення в окремій території та власній республіканській адміністрації на чолі з парламентом і урядом, а потім і Президією. У порівнянні з довоєнною бановиною, територія СР Хорватії не обіймала землі Боснії і Герцеговини, але в неї були включені Бараня, Істрія, Задар, Рієка, острови Адриатики і вся Далмація. У конституціях соціалістичної Хорватії не згадується про хорватське державне право, але саме існування окремих конституції, законодавства, виконавчої і судової влади на певній території є виразом реалізації частини державотворчих устремлінь. З територій, які були частиною хорватського державного права, до СР Хорватії не входили Боснія і Герцеговина (зокрема "турецька Хорватія"), Бока Которська та східна частина Срієму [17, с.316–317]. Комуністична спроба вирішення хорватського питання була неможлива у рамках соціалізму та югославізму. Всі елементи національного життя зазнавали партійної і військової диктатури. Хоча хорватське питання офіційно вважалося вирішеним, насправді це було не так, що підтвердили події 70-і рр. ХХ ст. ("Хорватська весна"), якими

було знову підняте питання національної рівноправності і перегляду принципів союзної югославської держави.

"Хорватська весна" (Hrvatsko proljeće) 1971 р. була політичним рухом, який містив у собі також економічні й культурні гасла та однією з головних цілей поставив повернення почуття гордості щодо належності до хорватського народу. Не дивлячись на те, що "Хорватська весна" була незабаром придушена, вона мала значний вплив на югославського вождя, хорвата за національністю Й. Б. Тіто. Поправками до Конституції в 1971 р. і власне Конституцією СФРЮ 1974 р. державний суверенітет фактично перейшов на рівень республік, що стало правовою основою подальшого осамостійнення Республіки Хорватія [17, с.388].

Хорватська опозиція і особливо еміграція підкреслювали той факт, що при визначенні меж НР і СР Хорватія не бралися до уваги території, з якими 1918 р. республіка вступила у Югославію (насамперед це Східний Срієм), і що у цих кордонах відображені низка невідповідностей і відхилень. Особливо критикувався спосіб визначення меж Боснії і Герцеговини з виходом до моря в Неумі (це розрізало територію на півдні Хорватії), а не біля Суторіни, яка була приєднана до Чорногорії, хоч історично належала Далмації. Крім того, при визначенні кордону між Боснією і Герцеговиною та Хорватією за основу брався колишній кордон з Османською імперією, хоч цей принцип не застосовувався при визначенні кордону між Боснією і Герцеговиною та Сербією у випадку Санджака.

Незважаючи на ідеологічні непорозуміння, головним завданням всіх організацій в еміграції було утворення вільної та незалежної хорватської держави, яка повинна включати всі етнічні та історичні території хорватського народу (Конституція Хорватського народного віча, прийнята в 1974 році в Торонто). З 1974 р. саме Хорватське народне віче стає головним збірним пунктом для хорватської еміграції, а ідея вільної і самостійної Хорватії ґрунтується на основі національного примирення між усіма хорватами. Заява Сабора Хорватського народного віча від лютого 1990 р. підтримала ті хорватські демократичні партії, які виступали за "національне самовизначення аж до відокремлення і винятковий суверенітет хорватського народу", та вітала багатопартійні вибори у Боснії та Герцеговині. Таким чином, більша частина хорватської еміграції визнала реалізацію хорватського державного права у межах вільної і самостійної Республіки Хорватії, а також збереження цілісності Боснії та Герцеговини, хоча вона нічого не говорила про майбутній статус цієї країни.

Державне право у Республіці Хорватія. На перших демократичних виборах у Хорватії 1990 р. більшість виборців проголосували за партію, що найбільш виразно висловила намір реалізувати хорватське державне право – ХДС.

Конституцією Республіки Конституції 1990 р. вона описана як "самостійна і незалежна, суверенна і демократична держава", а після

прийняття рішень Комісії Р. Бадінтера (арбітражна комісія у структурі Мирної конференції з Югославії 1991–1992 рр.) її межі визнані тотожними кордонам Хорватії у другій Югославії [17, с.388–389].

Основні параметри хорватського державного права можна знайти в "Історичних основах" (вступних положеннях) Конституції Хорватії. Тут згадується "підтримка і розвиток державотворчої думки про історичне право хорватського народу на повний національний суверенітет". Таким чином, Конституція покликається на хорватське державне право, і як його чинники наводить наступні факти:

створення хорватських князівств у VII ст.;

середньовічна Хорватська держава, заснована в IX ст.;

Королівство хорватів, створене у X ст.;

збереження хорватської державної суб'єктності у хорватсько-угорській персональній унії;

суверенне рішення хорватського парламенту від 1527 р. про обрання короля з династії Габсбургів;

суверенне рішення хорватського парламенту про прагматичну санкцію від 1712 р.;

висновок хорватського парламенту від 1848 р. про відновлення цілісності Триєдиного Королівства Хорватії під владою бана, на основі історичного, національного та природного права хорватського народу

хорватсько-угорська угода (Nagodba) 1868 р. для регулюванні відносин між Королівством Далмація, Славонія і Хорватія та Королівством Угорщина на підставі правових традицій обох держав;

рішення хорватського парламенту 29 жовтня 1918 р. про розірвання державно-правових відносин з Австро-Угорщиною та одночасно, посилаючись на історичне і природне право, про належність самостійної Хорватії Державі словенців, хорватів і сербів, проголошеної на території колишньої Габсбурзької монархії;

факт, що рішення Народного віча Держави СХС об'єднатися з Сербією і Чорногорією у Королівство сербів, хорватів і словенців (1 грудня 1918 р.) хорватський парламент ніколи не санкціонував;

заснування Хорватської бановини в 1939 р., чим була відновлена хорватська державна самобутність у Королівстві Югославія;

формування основ державного суверенітету під час Другої світової війни не у проголошенні НДХ, а в рішеннях ЗАВНВХ, а потім і у конституціях соціалістичної Хорватії [83, с.372].

У більш пізніх редакціях Конституції було додано положення про те, що проведенням перших демократичних виборів у 1990 р., прийняттям Конституції Республіки Хорватія і перемогою у Вітчизняній війні 1991–1995 рр. хорватський народ висловив свою рішучість і готовність відновити Республіку Хорватія як самостійну і незалежну, суверенну і демократичну державу.

Хорватське державне право і боснійські кола. З анексією у 1908 р. Боснії і Герцеговини почалися запеклі дебати та суперечки про

хорватське право на Боснію та Герцеговину. Ще А. Старчевич вважав, що боснійські мусульмани є частиною хорватського народу, і під цього переконання припав на час існування НДХ. 30 квітня 1941 р. була прийнята постанова про "арійський расовий характер" мусульман. Тільки частина місцевого мусульманського населення погодилась з цим, а більшість сприйняла усташську політику як асиміляторську.

У зовнішній політиці Хорватії часів Ф. Туджмана боснійське питання займало важливе місце. На передвиборчих зустрічах 1990 р. ХДС нечітко визначала свою позицію щодо Боснії та Герцеговини, а окремі її представники загравали з ідеєю кордону по річці Дрині. 7 листопада 1990 р. Ф. Туджман заявив, що ХДС вважає Боснію і Герцеговину також державою хорватського народу, а Хорватія визнає її існуючі кордони і виступає проти великосербських планів [84, с.24]. Визнання Боснії і Герцеговини у її існуючих кордонах, на думку президента, мало сприяти міжнародному визнанню Хорватії [85, с.110].

Хорватія була серед перших країн, які 7 квітня 1992 р. визнали незалежність Боснії і Герцеговини [86, с.543; 87, с.352]. Однак офіційний Загреб проводив й інший варіант політики стосовно Боснії, яка була тісно пов'язана з чинником, що на тій території жила й живе велика кількість хорватів, саме існування яких залежало від Республіки Хорватія. У листопаді 1991 р. хорватський уряд ухвалив створити у Боснії і Герцеговині хорватські збройні сили [88, с.270].

В умовах війни в колишній Югославії (особливо у Боснії і Герцеговині), і непослідовної політики міжнародного співтовариства щодо проблем багатонаціональної Боснії та Герцеговини, неофіційно нав'язувалась можливість поділу цієї республіки між трьома сторонами. Хоча Хорватія офіційно виступала за збереження територіальної та політичної цілісності БіГ задля збереження та захисту хорватського населення на цій території, вона мусила розглядати й інші варіанти. Але офіційний Загреб сам не був ініціатором поділу Боснії і Герцеговини, а виступав за можливість "кантонізації" цієї республіки.

Втручання у боснійські справи зумовило потужну критику з боку Заходу. Під його тиском Ф. Туджман пішов на союз з мусульманами. 18 березня 1994 р. були підписані Вашингтонські домовленості про створення Мусульmano-хорватської федерації в Боснії і Герцеговині та Конфедерації між Федерацією БіГ і Республікою Хорватія [86, с.547]. Ф. Туджман у спеціальному посланні хорватському народу охарактеризував їх як угоди історичного значення і найкращий спосіб захисту національних інтересів [85, с.322–323]. Притому загребський уряд погоджувався на створення єдиної БіГ тільки як спільноти трьох рівних націй.

Боснійські політики покликалися на пряму спадкоємність сучасної Боснії та Герцеговини із середньовічною Боснійською державою, а хорватське посилення на державне право характеризували

як експансіонізм, тотожний великосербській ідеї, котра їм загрожувала з іншого боку.

Отже, хорватська національна ідея впродовж кількох століть мала кілька варіацій і ґрунтувалася на концепції хорватського державного права. Ця концепція була покликана обґрунтувати право хорватського народу на суверенітет і незалежність у межах власної держави з чітко визначеними кордонами, які ґрунтувалися на низці державно-правових угод. Характерно, що на ідею державного права спиралися не лише її прихильники, але й інші сили, які таким чином в той чи інший спосіб намагалися використати цю концепцію у власних політичних інтересах. На сучасному етапі кордони Хорватії в основному відповідають вищезгаданій концепції, однак частина територій, які бачилися у ній хорватськими, залишається у складі інших держав.

Зрозуміло, що дане дослідження є першою спробою окреслити значення національної ідеї для обґрунтування територіальної цілісності і незалежності окремих країн (у нашому випадку – Хорватії). Залишається сподіватися, що у подальшому в українській історіографії з'являться розвідки подібного напрямку як щодо України та сусідніх держав, так і загальнопорівняльного характеру.

Література і примітки

1. **Nacija** i nacionalizam u hrvatskoj povijesnoj tradiciji: zbornik radova / [grupa autora]. – Zagreb, 2007. 2. **Hroch M.** Oblikovanje modernih nacija i nacionalni pokret 19. stoljeća / M. Hroch // ČSP. – Zagreb, 1979. – 10, br. 1. – S.23–40. 3. **Korunić P.** Porijeklo i integracija nacije kao znanstveni problem / P. Korunić // Migracijske teme. – 13., br. 3. – S.151–188. 4. **Korunić P.** Fenomen nacije: porijeklo, integracija i razvoj / P. Korunić // HZ (Historijski zbornik). Zagreb, 2000. – LIII. – S.49–100. 5. **Korunić P.** Problem istraživanja porijekla hrvatske nacije / P. Korunić // Spomenica Ljube Bobana 1933–1994. / [ur. Kolar Dimitrijević M.]. – Zagreb, 1996. – S.145–157. 6. **Korunić P.** Rasprava o izgradnji moderne hrvatske nacije. Nacija i nacionalni identitet / P. Korunić – Slavonski brod, 2006. – S.76–98, 115–133, 145–207. 7. **Leščilovskaja I.** Austroslavizam i jugoslavizam u hrvatskoj nacionalnoj politici 1848. godine / I. Leščilovskaja // Radovi – Institut za hrvatsku povijest, 3. – Zagreb, 1973. – S.285–298. 8. **Markus T.** Federalizam i konfederalizam u tekstovima Slavenskog Juga 1848–1850 / T. Markus // PP (Povijesni prilozi). – Zagreb, 1994. – 13. – S.111–137. 9. **Stančić N.** Hrvatska nacija i hrvatski nacionalizam u 19. i 20. stoljeću / N. Stančić // Vjesnik hrvatske akademije znanosti i umjetnosti. – Zagreb, 1997. – 6, 1/3. – S.81–101. 10. **Suppan A.** Oblikovanje nacije u građanskoj Hrvatskoj (1835–1918.) / A. Suppan – Zagreb, 1999. – 371 s. 11. **Витоки** слов'язнавства у хорватів можна спостерігати у пізньому середньовіччі, але конкретні приклади мають місце у творчості та діяльності письменників Нового часу. Серед представників хорватського гуманізму і Відродження можна виокремити значну кількість робіт, присвячених слов'янській тематиці: Pribojević V.

O podrijetlu i podvizima Slavena, Hvar, 1525; Vrančić F. Dictionarium quinque nobilissimarum Europae linguarum, latinae, italicae, germanicae, dalmaticae et ungaricae, Venecija, 1595 – свою далматинську мову він називав "словінською" у значенні "загальнослов'янська", яку вважав найпоширенішою мовою у світі; Levaković R. Misal za slavenski jezik, 1631. Визначними представниками хорватського барокового славізму були Іван Гундулич, Юрай Крижаніч і Павао Ріхтер Вітезович. Детальніше про це див.: Zlodi Z. Hrvati i slavenski svijet u XVIII. stoljeću, za knj. V. (projekt u izradi: Matica hrvatska, Sinteza hrvatske povijesti, projekt Matice hrvatske). – Zagreb, 2010, 1–7. (оскільки остання праця ще не завершена, забороняється її використання без дозволу автора). 12 **Уже** згадуваний В. Прибоевич у праці "De origine successibusque Slavorum" першим у хорватській та південнослов'янській літературно-політичній думці звернувся до іллірів та іллірійської міфології, що у XIX ст. було прийнято керівниками і носіями хорватського національного відродження. 13. **Šidak J.** i dr., Hrvatski narodni preporod – ilirski pokret / J. Šidak – Zagreb, 1990. 14. **Stančić N.** Hrvatski narodni preporod 1790–1848 / N. Stančić // Hrvatski narodni preporod 1790–1848. Hrvatske zemlje u vrijeme ilirskog preporoda ; [ur. Stančić N]. – Zagreb, 1985. – S.1–30. 15. **Herceg J.** Ilirizam preteća jugoslavenstva / J. Herceg – Split, 1930. 16. **Blažević Z.** Ilirizam prije ilirizma / Z. Blažević. – Zagreb, 2008. – 400 s. 17. **Macan T.** Povijest hrvatskoga naroda / T. Macan – Zagreb, 1999. – S. 208. 18. **Pederin I.** Dalmacija, Dubrovnik, Kotor i Francuzi / I. Pederin // Dubrovnik – časopis za književnost i znanost. – Dubrovnik, 17 (2006). – 4. – S.18–40. 19. **Pederin I.** Predaja hrvatskih i slovenskih zemalja južno od Save Francuzima 1809. / I. Pederin // Forum. – Zagreb, 44 (2005). – Knj. 76, 1/3. – S.322–334. 20. **Antoljak S.** Predaja Dalmacije Francuzima (1806) / S. Antoljak // Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti. – Zagreb, 1952 (1953). – V.8. – S.167–183. 21. **Danicza** horvatzka, slavonzka y dalmatinzka ; [tjednik, ured. Lj. Gaj]. – Zagreb, 1835. – Br.1 1835. – br. 50 1835. 22. **Novine** horvatzke ; [polutjednik, ured. Lj. Gaj]. – Zagreb, 1835. – Br. 1 1835 – br. 104 1835. 23. **Ilirske** narodne novine ; [polutjednik, ured. Lj. Gaj]. – Zagreb, 1836–1843. – Br. 1 1836. – br. 5 1843. 24. **Prelog M.** Slavenska renesansa 1790–1848 / M. Prelog – Zagreb, 1924. 25. **Ivanišin N.** J. G. Herder i ilirizam / N. Ivanišin // Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru. – Zadar, 1963. – God.II., sv.2. – S.196–225. 26. **Mamuzić I.** Ilirizam i Srbi / I. Mamuzić – Zagreb, 1933. – S.16–91. 27. **Horvat J.** Ljudevit Gaj – njegov život, njegovo doba / J. Horvat – Zagreb, 1975. 28. **Kostrenčić M.** Ljudevit Gaj / Kostrenčić M. – Zagreb, 1974. – S.5–15. 29. **Lončarić M.** Ljudevit Gaj – otac hrvatske nacije? : mjesto vođe Hrvatskoga narodnog preporoda u hrvatskoj povijesti / M. Lončarić // Hrvatsko zagorje – časopis za kulturu. – 5 (1999). – 2. – S.67–72. 30. **Праця** Kratka osnova horvatsko-slavenskoga pravopisanja poleg mudroljubneh, narodneh i prigospodarneh temeljev zrokov, написана німецькою та кайкавським діалектом хорватської мови, надрукована у Буді 1830 р. та знаменувала собою початок хорватського національного

відродження у першій половині XIX ст. 31. **1843-й** рік у хорватській історії визначний ще й тим, що тоді Іван Кукулевич Сакцінскі вперше виголосив промову у Саборі хорватською мовою. 32. **Вважається**, що іллірійський рух переріс з культурного у політичний створенням Іллірійської партії, заснованої під керівництвом Л. Гая і Й. Драшковича. 33. **Džoić D.** Austroslavizam, federalizam, jugoslavizam biskupa Josipa Jurja Strossmayera i Narodne stranke / D. Džoić // Pravni vjesnik: tromjesečni glasnik za pravne i društveno-humanističke znanosti Pravnog fakulteta Sveučilišta J.J. Strossmayera u Osijeku. – 15 (1999). – 3/4. – S.401–417. 34. **Найближчим** співробітником і послідовником Штроссмаєра був Франьо Рачкі, який відстоював федералізм, тобто перетворення монархії на принципах федералізму при забезпеченні національної та історичної індивідуальності її народів. Рачкі відкидав ідеологію "Великої Сербії" та її намагання стати південнослов'янським П'ємонтом. Тож його югослов'янська ідеологія була насамперед хорватською національною ідеологією. 35. **Ress I.** Uzroci mađarsko-hrvatskog sukoba 1848. godine / I. Ress // Hrvatska 1848. i 1849. Zbornik radova / [gl. ured. M. Valentić]. – Zagreb, 2001. – S.101–109. 36. **Ress I.** Mađarska i hrvatska interpretacija nacionalnog poziva u drugoj polovici 19. st. (stajalište B. Kallaya i F. Račkog) / I. Ress // Zbornik radova Hrvatsko-mađarski odnosi 1102–1918. – Zagreb, 2004. – S.303–313. 37. **Mijatović A.** Hrvatsko-mađarski rat 1848./1849. / A. Mijatović // Hrvatska 1848. i 1849. Zbornik radova / [gl. ured. M. Valentić]. – Zagreb, 2001. – S.135–147. 38. **Markus T.** Mađarski nacionalizam i hrvatska politika 1848.–1849. / T. Markus // ČSP. – Zagreb, 1997. – 29, br.1. – S.41–67. 39. **Fonagy Z.** Paralelnosti i konflikti u eri nacionalnog preporoda / Z. Fonagy // Zbornik radova Hrvatsko-mađarski odnosi 1102.–1918. – Zagreb, 2004. – S.201–209. 40. **Čepulo D.** Hrvatski državopravni identitet i hrvatsko-ugarski odnosi 1790.–1868. / D. Čepulo // Zbornik radova Hrvatsko-mađarski odnosi 1102.–1918. – Zagreb, 2004. – S. 229–235. 41. **Potpornica** sjedinjenju Dalmacije s Hrvatskom 1848. // Obad S. Dalmacija revolucionarne 1848./49. godine / S. Obad. – Rijeka, 1987. – S.121–122. 42. **Stančić N.** Hrvatska nacionalna idelogija preporodnog pokreta u Dalmaciji. Mihovil Pavlinović i njegov krug do 1869. / N. Stančić – Zagreb, 1960. 43. **Cetnarowycz A.** Odrodzenie narodow w Dalmacji / A. Cetnarowycz. – Krakov, 2001. – S.25–73, 81–105. 44. **Iz** Manifesta naroda hrvatsko-slavonskoga 1848 // Šidak J. Hrvatski narodni preporod – ilirski pokret / J. Šidak. – Zagreb, 1990. – S.198–206. 45. **Raukar T.** Hrvatska u dinastičkoj zajednici s Ugarskom 1102.–1526 / T. Raukar // Zbornik radova Hrvatsko-mađarski odnosi 1102.–1918. – Zagreb, 2004. – S.27–37. 46. **Ančić M.** Zajednička država – srednjovjekovna stvarnost ili povijesna utvara M. Ančić // Zbornik radova Hrvatsko-mađarski odnosi 1102.–1918. – Zagreb, 2004. – S. 51–65. 47. **Govor** Ante Starčevića u Hrvatskom saboru 26. VI. 1861. // Starčević A. Politički spisi / A. Starčević. – Zagreb, 1971. – S.103–128. 48. **Hrvatsko-ugarska** nagodba 1868 // Polić M. Parlamentarna povijest Kraljevine Hrvatske, Slavonije i Dalmacije, II. / **M. Polić.** – Zagreb,

1900. – S.40–53. 49. **Vranješ–Šoljan B.** Hrvatsko–mađarski odnosi 1868.–1918. / B. Vranješ–Šoljan – Zagreb, 2004. – S.269–279. 50. **Čepulo D.** Hrvatsko-ugarska nagodba i reforme institucija vlasti u Hrvatskom saboru 1868.–1871 / D. Čepulo // Zbornik Pravnog fakulteta Sveučilišta u Rijeci. – 2001. – 1. – S.117–148. 51. **Heka L.** Hrvatsko-ugarska nagodba u zrcalu tiska / L. Heka // Zbornik Pravnog fakulteta Sveučilišta u Rijeci. – 28 (2007). – 2. – S. 931–971. 52. **Pavličević D.** Ivan Mažuranić – život, politički pogledi, državnička djelatnost / D. Pavličević // Izabrani politički spisi ; [priredio D. Pavličević]. – Zagreb, 1999. – S.7–56. 53. **На думку деяких авторів (М. Гросс) початки модерної хорватської історії можемо датувати й раднішим періодом – від 50-х і 60-х рр.. XIX ст.: Gross M. Počeci moderne Hrvatske. Neoapsolutizam u civilnoj Hrvatskoj i Slavoniji 1850–1860 / M. Gross. – Zagreb, 1985; Gross M. Prema hrvatskom građanskom društvu. Društveni razvoj u civilnoj Hrvatskoj i Slavoniji šezdesetih i sedamdesetih godina 19. stoljeća / M. Gross, A. Szabo. – Zagreb, 1992; Iveljić I. Pokušaji modernizacije u civilnoj Hrvatskoj i Slavoniji od 1848. do 1850. godine, magistarski rad / I. Iveljić. – Zagreb, 1992. 54. **Питання** об'єднання хорватських земель безпосередньо впливало на хорватсько-сербські відносини і певним чином викликало кризу ідеології славізму, тому що початки формування сучасної хорватської та сербської національної і державної ідеї у своїх інтересах перетинаються на цих територіях. Див.: Cetnarowycz A. Odrodzenie narodowe w Dalmaciji – Od "slavenstva" do nowoczesnej chorwackiej i srebskiej idei narodowej / A. Cetnarowycz. – Krakov, 2001. – S.131–191. 55. **Šulek B.** Hrvatski ustav ili konstitucija godine 1882 / B. Šulek – Zagreb, 1861. – 127 s. 56. **Rahten A.** Savezništva i diobe. Razvoj slovensko-hrvatskih političkih odnosa u Habsburškoj monarhiji 1814. – 1918 / A. Rahten. – Zagreb, 2008. – S.59–85. 57. **Polić M.** Ban Dragutin grof Khuen-Hedervary i njegovo doba / M. Polić. – Zagreb, 1901. 58. **Banac I.** Nacionalno pitanje u Jugoslaviji: Porijeklo, povijest, politika / I. Banac. – Zagreb, 1995. – S.66–76. 59. **Riječka** rezolucija 1905 // Trumbić A. Suton Austro-Ugarske i Riječka rezolucija, Obzor. Spomen knjiga / A. Trumbić. – Zagreb, 1936. – S.35. 60. Supilo o nacionalnom pitanju 1916 // Čulinović F. Dokumenti o Jugoslaviji / F. Čulinović. – Zagreb, 1968. – S.54–55. 61. **Cipek T.** Ideja hrvatske države u političkoj misli Stjepana Radića / T. Cipek. – Zagreb, 2001. – S.21–116. 62. **Cipek T.** Ideja Srednje Europe Františka Palackog / T. Cipek // ČSP. – 36 (2004). – 2. – S.597–607. 63. **Cipek T.** Politički sustav "Podunavskog saveza država i naroda": srednjoeuropska ideja Stjepana Radića / T. Cipek // Radovi. – Zagreb, 1999/2000 [i.e. 2001]. – 32/33. – S.231–240. 64. **Ježić M.** Dva srednjoeuropska pristupa Europi: Stjepan Radić 1905. i Richard von Coudenhove-Kalergi 1923 / M. Ježić // Filozofska istraživanja. – 14 (1994). – 4(55). – S.701–714. 65. **Szabo A.** Izvorna povijesna građa o životu i djelu sluge božjega Josipa Stadlera, prvog vrhbosanskog nadbiskupa i utemeljitelja Družbe sestara Služavke Malog Isusa / A. Szabo // Tkalčić – Godišnjak društva za povjesnicu Zagrebačke nadbiskupije, 7 (2003 [i.e. 2004]). – 7. –**

S.459–467. 66. **Grijak Z.** Josip Stadler do ustoličenja za vrhbosanskog nadbiskupa 1882. godine: magistrarski rad / Z. Grijak. – Zagreb, 1995. – 239 s. 67. **Grijak Z.** Politička djelatnost vrhbosanskog nadbiskupa Josipa Stadlera / Z. Grijak. – Zagreb, 2001. – 791 s. 68. **Matijević Z.** Državno-pravne koncepcije dr. Ive Pilara i vrhbosanskog nadbiskupa dr. Josipa Stadlera: Od Promemorije do Izjave klerikalne grupe bosansko-hercegovačkih katolika (kolovoz-prosinac 1917. godine) / Z. Matijević // Godišnjak Pilar. – Zagreb, 2001. – 1. – S.117–131. 69. **Govor** Stjepana Radića na sjednici Narodnoga vijeća 24. XI. 1918 // Radić S. Politički spisi / S. Radić. – Zagreb, 1971. – S.323–335. 70. **Розірванню** зв'язків із Габсбургами передувала Загребська декларація (Zagrebačka deklaracija), якою представлено основи права на самовизначення народів через вимоги об'єднання у самостійну державу без згадки про Габсбургів. Такому підходу сприяла політика Відня, яка практично до кінця існування Монархії виступала за дуалізм, не бажаючи його реорганізувати. 71. **Europa** na raskršću: iskre koje upaljuju novi požar: Kraljevina SHS u žarištu svega: lakovjernost Hrvata. – Zagreb, 1923. 72. **Boban B.** Demokratski nacionalizam Stjepana Radića / B. Boban. – Zagreb, 1998. – S.15–195. 73. **Izjava V.** Mačeka na stranačkom zboru u Zaprešiću 9.IX.1928 // Čulinović F. Dokumenti o Jugoslaviji / F. Čulinović. – Zagreb, 1968. – S.290. 74. **Uredba** o Banovini Hrvatskoj 26.VIII.1939 // Čulinović F. Dokumenti o Jugoslaviji / F. Čulinović. – Zagreb, 1968. – S. 340–341. 75. **Šlabek S.** Banovina Hrvatska: (26.VIII.1939 – 10.IV.1941): pravno-povijesni pristup / S. Šlabek. – Kutina, 1985. – S.9–32. 76. **Lozina D.** Banovina Hrvatska i novo teritorijalno uređenje Hrvatske / D. Lozina // Zbornik Pravnog fakulteta u Zagrebu, 44 (1994). – 1/2. – S.145–158. 77. **Govor** Vladka Maceka 29 kolovoza 1939. hrvatskom narodnom zastupstvu [Електронний ресурс] // www.crohis.com/izvori/banhrv.pdf. 78. **Proglas** Komunističke stranke Hrvatske 1837 // Jelić I. Osnivački kongres Komunističke partije Hrvatske 1937 / I. Jelić. – Zagreb, 1987. – S.115–120. 79. **Proglas** Komunističke stranke Hrvatske 1837. [Електронний ресурс] // www.crohis.com/izvori/ksh.pdf. 80. **Створення** НДХ насправді є запереченням хорватського державного права та хорватських національних інтересів. Проголошення цієї держави було здійснене за умов, які не відповідали історичним сподіванням хорватського народу та політиків (зокрема, втрата Далмації на користь Італії). Створенням НДХ порушено основоположний принцип хорватського державного права, оскільки цей акт порушив територіальну цілісність Хорватії, що залишилася без регіону, що був колискою хорватської державності. 81. **Plitvička** rezolucija prvog zasjedanja ZAVNOH-a, 14.6.1943. [Електронний ресурс] // www.crohis.com/izvori/zavnoh2.pdf. 82. **Pazinske** odluke [Електронний ресурс] // www.istrapedia.hr/hrv/477/pazinske-odluke-gujna-1943/istra-a-z/. 83. **Конституція** Республіки Хорватія // Конституції нових держав Європи та Азії. – Київ, 1996. – С.372–403. 84. **Mijatović A.** Pregled političkog i državničkog rada dr. Franje Tuđmana: 1989.–1999 / A. Mijatović. – Zagreb, 2000. – 276 s. 85. **Owen D.** Balkanska odiseja /

D. Owen. – Zagreb, 1998. – 450 s. 86. **Pavličević D.** Povijest Hrvatske / D. Pavličević. – Zagreb, 2000. – 618 s. 87. **Bing A.** Hrvatska u međunarodnoj zajednici / A. Bing // Stvaranje hrvatske države i Domovinski rat / [ur. Zdenko Radelić]. – Zagreb, 2006. – S.352. 88. **Imamović J.** Što je zapravo Bosna i Hercegovina? / J. Imamović // Posljednji balkanski rat: bivša Jugoslavija: svjedočenja, raščlambe, izgledi / [priredio J.Cot]. – Zagreb, 1997. – S. 261–285.

Злоди З., Нагирный Н. З. Хорватское государственное право как составляющая национальной идеи: территориальный аспект

В статье освещен процесс становления хорватской национальной идеи. Сосредоточено внимание на особенностях хорватского государственного права как составляющей этой идеи. Рассмотрена борьба по реализации хорватского государственного права и эволюция представлений о территориях, которые оно должно было охватывать.

Ключевые слова: национальная идея, национальное возрождение, иллиризм, хорватское государственное право, Хорватия, хорватско-сербские отношения.

Злоді З., Нагірний М. З. Хорватське державне право як складова національної ідеї: територіальний аспект

У статті висвітлено процес становлення хорватської національної ідеї. Зосереджено увагу на особливостях хорватського державного права як складової цієї ідеї. Зображено боротьбу щодо реалізації хорватського державного права та еволюцію уявлень про території, які воно повинно було охоплювати.

Ключові слова: національна ідея, національне відродження, ілліризм, хорватське державне право, Хорватія, хорватсько-сербські стосунки.

Zlodi Z., Nahirny M. Z. Croatian State Law as a part of National Idea: territorial aspect

The article explains the formation of Croatian National Idea. The attention is stressed on the features of the Croatian State Law as part of this idea. The struggle for the realization of the Croatian State Law and the evolution of ideas about the territories it had to cover is described.

Keywords: National Idea, national revival, illyrism, Croatian State Law, Croatia, the Croatian-Serbian relations.

УДК 94 [(470+571):480]:«1942/1944»

О. І. Ладига

**ПРОБЛЕМА УЧАСТІ ФІНСЬКИХ ВІЙСЬК У ВІЙНІ ПРОТИ
РАДЯНСЬКОГО СОЮЗУ У ПЕРІОД З 1942 ПО 1944 РР.**

Проблема участі фінських військ у війні з Радянським Союзом (1941–1944 рр.) малодосліджена. Причому обділений науковою увагою як перший період війни – наступ фінських військ (її перші місяці), другий – період активної оборони з обох сторін, так і третій період – наступ радянських військ на фінські позиції, вихід Фінляндії з війни (літо-осінь 1944 р.). Основні причини такого стану речей:

1. Дослідження радянсько-фінських військових дій 1941–1945 рр. виводить дослідників на проблему агресії Радянського Союзу щодо Фінляндії у 1939–1940 рр., що було небезпечно досліджувати з політичних причин.

2. Фінляндія була одним з кращих та надійних союзників Німеччини, не могла не враховувати загальні стратегічні задуми війни, які формувалися не в Гельсінкі, а в Берліні. Фінляндія як партнер по коаліції, вимушена була йти у фарватері зовнішньої і військової політики Німеччини. Тому оцінка війни як національно-визвольної, як намагались довести деякі фінські та західноєвропейські вчені, означала, що національним інтересам фінського народу відповідала перемога фашизму в Європі.

3. Бойові дії фінських військ (їх майстерність, успішність та агресивність під час боїв) проти радянської армії мали надзвичайно трагічні наслідки та були головною причиною повної блокади Ленінграда, тобто сотень тисяч загиблих цивільних громадян, що тим більше підвищувало відповідальність фінської сторони.

4. Небажання втрачати добрі стосунки з Фінляндією, які склалися у СРСР після 1945 р.

Все ці причини призвели якщо й не до повного ігнорування істориками різних наукових уподобань висвітлення військових дій між фінськими та радянськими військами, то у всякому випадку, до замовчування більшості з них (найбільш впливових та кровопролитних). Ця актуальна наукова проблема однаково "незручна" і фінській, і російській, і німецькій, і англійській, і шведській, і прибалтійським сторонам, але вимагає вирішення.

На сучасному етапі, завдяки відкриттю архівів Російської Федерації та спільним науково-дослідним проектам пітерських, фінських та шведських учених ситуація щодо дослідження військових подій запропонованого періоду змінилася на краще. Останнім часом з'явилися і ґрунтовні роботи російських вчених з даної проблеми: професора Санкт-Петербурзького державного університету М. І. Баришнікова, членів

Історико-краєзнавчого об'єднання "Карелія" Є. О. Балашова та В. Ю. Чекунова та ін. [1; 2]. Не слід ігнорувати при висвітленні даної проблеми і роботи вчених радянського періоду І. П. Барбашина, О. І. Кузнецова, В. П. Морозова, де, незважаючи на велику заідеологізованість, має місце спроба проаналізувати хід військових дій на північному театрі військових дій Східного фронту [3–5].

Відомостей про фінську оборону періоду "війни-продовження" на Карельському перешийку не так вже багато, оскільки історія цих укріплень обмежується лише декількома роками, тому навіть у фінських дослідженнях їм не приділялося належної уваги [6]. У радянській військово-історичній літературі фінські оборонні лінії обросли всілякими міфами, починаючи від тверджень, що фінські війська, зайнявши Карельський перешийок, відновили зруйновану "лінію Маннергейма", до тверджень, що побудовані укріплення перевершували за своєю потужністю колишні, зведені на Карельському перешийку до початку радянсько-фінської війни. У фінській історіографії головна смуга оборони на Карельському перешийку періоду "війни-продовження" відома під аббревіатурою "ВТ", оскільки лінія починалася від села Ваммелсуу (сел. Серово) і закінчувалася у селі Тайпале (сел. Соловійово). Радянська пропаганда називала цю лінію то "Карельським Валом", то "лінією Маннергейма", що, природно, вносило плутанину до її ідентифікації.

Проте, коли 13 березня 1940 р. закінчилася коротка і кровопролитна радянсько-фінська війна, яку у Фінляндії називають "зимовою", у тилу радянських військ опинилася прорвана у лютому головна оборонна смуга, насичена польовими і довготривалими спорудами. Частина з них була знищена під час штурму, але лівова частка об'єктів остаточно була знищена радянськими саперами.

Після початку "війни-продовження" вже до вересня 1941 р. фінські війська не тільки вийшли на лінію старого кордону, але і в декількох місцях перейшли її, захопивши колишню прикордонну смугу на рубежі Васкелово – Старий Белоостров. Досягнувши цього стратегічного завдання, фінські війська перейшли від наступальної тактики до оборонної. Оскільки колишня лінія оборони відновленню не підлягала, фінське командування поставило за мету створення нової фортифікаційної смуги.

10 вересня 1941 р. фортифікаційний відділ генерального штабу фінської армії повідомив топографічний відділ про свій намір дослідити місцевість на предмет розміщення фортифікаційних об'єктів на ділянці ліній Фінська затока – Ладозьке озеро, Ладозьке озеро – Онезьке озеро і Онезьке озеро – Біле море, а також випрохав карти на ці території.

Очевидно, попередня інженерна розвідка на перешийку на той час була вже частково проведена, оскільки 9 листопада командувач ІV армійським корпусом генерал Еш відповів на це пропозицією, яку він детально обґрунтував. Пізніше він запропонував назвати майбутню лінію аббревіатурою "ВТ". Взнявши до уваги ту обставину, що супротивник міг використовувати значну кількість танків і артилерії, Еш довів, що план

укріпленнь, запропонований ставкою, невдалий, оскільки у ньому багато проломів і майже не було природних перешкод. Крім того, на тій ділянці не було у достатній кількості каменів для протитанкових надобнів.

Замість цього Еш запропонував побудувати нову лінію, "яка частково розташовувалася в важкопрохідних лісах, подолати які росіянам було б вкрай важко". Розгортання бронетехніки було б можливим тільки на ділянці Рауту (сел. Сосновий) – Суванто (озеро Суходольське), на інших ділянках використання танків було неефективним. Правда, ця лінія знаходилася на 10–20 км. ближче до передової, але до лінії фронту було ще 20–30 км. і якщо передній край оснастити системою перешкод, "то виграш у часі покривав би 10 км. різницю в глибині" [2, с.351].

Ця більш вдало вписана у місцевість лінія все-таки не забезпечувала безумовного захисту, і у будь-якому випадку слід було починати будувати довготривалі укріплення на лінії Виборг – Кякисалмі (м. Приозерськ) [5]. Наявність такої лінії у тилу забезпечило б велику безпеку і спонукало командирів до активних дій, а загроза остаточного прориву не викликала б у них невпевненість.

14 листопада 1941 р. ставка схвалила пропозицію Еша і дала ґрунтовні вказівки для подальшого просування проекту. Поки були відсутні відомості про ті політичні і стратегічні чинники, на підставі яких можна було б визначити положення головної позиції, оскільки навіть про майбутні кордони не було жодного уявлення. Адже у той момент неможливо було навіть здогадуватися, що стане з Радянським Союзом найближчим часом і де проходитиме майбутній кордон. Напевно можна було тільки припускати, що берегова лінія Вуокса-Суванто, яка проходила від Пелляккяля (сел. Барішево) до Тайпале, залишиться головним пунктом фінської оборони. І армійський корпус отримав наказ почати розвідку місцевості в Тайпале і Кивініемі, де слід було взяти до уваги можливості супротивника по форсуванню водних перешкод. Але слід було продовжити розвідку і інших ділянок майбутньої лінії оборони.

Штаб I армійського корпусу провів дослідження на предмет фортифікації північного узбережжя Вуокси і до 21 грудня 1941 р. прийшов до висновку, що на ділянці Ораваніемі (сел. Колокольцево) – Тайпале необхідно спорудити 12 укріпвзлів, до яких слід було включити: бункерів I–III класу (103 шт.), гарматних бункерів для 45–76 мм. гармат (62 шт.), пересувних легких гармат (43 шт.), кулеметів (69 шт.).

Загальна місткість захисних споруд складала 3430 чоловіко-місць. Додатково планувалося зведення укріпрайону в Кивініемі, до складу якого передбачалося включити 8 бліндажів, 1 гарматну позицію і 2 пересувних гарматних позиції, а також 16 кулеметів. Місткість захисних споруд складала 220 чоловіко-місць [2, с.352].

5 січня 1942 р. в оперативному відділі ставки відбулася нарада, на якій зібралися представники оперативного керівництва: генерал Айро, полковник Карікоськи, підполковник Пейтсара, а також представники відділу фортифікації полковник Бонсдорф і майор Харлахті. Спочатку було

відмічено, що ставка вже визначила приблизне місцеположення лінії. Будівництво слід було починати невідкладно в наступному порядку: 1 – вогневі позиції під всі види озброєння і вирубка лісу під вогневі сектори; 2 – протипіхотні і протитанкові перешкоди; 3 – бліндажі. Фортифікаційним частинам слід було надати робочу силу, техніку і будматеріали для спорудження довготривалих споруд. Бетонні роботи слід було почати відразу, як будуть проведені підготовчі заходи.

31 січня 1942 р. штаб IV армійського корпусу віддав наказ про концентрацію робочої сили для проведення фортифікаційних робіт. Згідно нього фортифікаційний відділ за день до цього наказав виділити для будівництва всіх бараків і казарм відповідні фортифікаційні батальйони. Всього вийшло 5 батальйонів, які дислокувалися таким чином: по два батальйони на ділянці Ваммелсуу – Сахакюля (сел. Мухіно) і Котселькя – Ківеннапа – Ахіярві, а також один батальйон на Тайпале. Додатково слід було одержати ще один батальйон зі складу армійського корпусу.

Однак на початку 1942 р. ситуація на східному фронті вже змінилася, і Маннергейм тепер прагнув зміцнити позиції фінських військ на трьох перешийках (Карельському, Онежському і Біломорському). Маршал у той час не розділяв оптимізму командувачів армійськими корпусами. Генерал Еквіст вважав становище цілком безпечним і вірив, що наступ на Ленінград може мати успіх. Ранньою весною 1942 р. генерал Раапана, командир 14-ї дивізії, вважав, що досягти Сороки (Біломорськ) цілком реально, інша справа, що утримати її коштувало б великих втрат. У цей час проходили переговори між командуванням фінських і німецьких військ про захоплення залізниці Мурманська у районі Сороки.

Частково у зв'язку з дефіцитом робочої сили та стислих термінів на проведення робіт, зимових умов і транспортних проблем базис лінії не можна було використовувати, крім виняткових випадків. Оскільки в цій частині перешийка були відсутні скелі і каменоломні, будівництво протитанкових надобннів викликало великі проблеми, каміння не вистачало навіть на спорудження бліндажів. Фінни прагнули створити до кінця весни у тилу своїх передових сил оснащені оборонні позиції, здатні обмежити можливості радянських військ прорватися через лінію фронту.

Розвиток подій на східному фронті вплинув і на військову політику Фінляндії, і на хід фортифікаційних робіт. Маннергейм негайно поставив питання щодо фортифікації тилкових позицій, як тільки його віра у перемогу Німеччини похитнулася. У січні-лютому 1943 р. Німеччина зазнала поразки під Сталінградом. У січні 1943 р. радянські війська прорвали блокаду Ленінграда.

3 лютого 1943 р. ставка фінського командування віддала наказ про початок будівництва дротяних перешкод для зміцнення "лінії ВТ". 9 травня 1942 р. начальник генерального штабу віддав розпорядження, яке стосувалось вимог щодо якості фортифікаційних споруд. Укріплення 5-го класу повинні були витримувати пряме попадання артилерійського снаряда.

Вони будувалися з дерева, землі і каміння, іноді з бетону. Укріплення 6-го класу представляли собою протиосколкові бункери.

17 травня 1942 р. генерал Еквіст, командувач групою "Перешийок", рапортував генералові Ханнелю і полковникові Карікоські: "Тепер ... протитанкового озброєння досить" і висловив існуючу загальну думку, що відбити танкові атаки можна за допомогою протитанкової зброї [2, с.356].

21 вересня 1943 р. група "Перешийок" надала головнокомандувачу широкі ґрунтовні пропозиції щодо поглиблення "лінії ВТ". Малося на увазі, що протягом наступного року слід перетворити її на суцільну лінію укріплень, вважаючи, що вже настав час поглиблювати її. Глибина південної частини "лінії ВТ" повинна була забезпечуватися за рахунок передових позицій, а північної частини – за рахунок тилу. У південній частині пропонували створити ще й третій пояс укріплень, розташований між основною лінією оборони і передовим рубежем. Крім того, між ними слід було звести закриті позиції і опорні пункти на пануючих висотках.

Позитивною стороною запропонованого оборонного поясу вважалися велика глибина, скорочена протяжність переднього краю оборони (на 15 км. коротша, ніж "лінія ВТ") і прямолінійність. Всі пануючі висоти входили в його систему. Територія, яка залишалася між ним і старою системою укріплень, повністю "мілітаризувалась", що означало перетворення її на зону суцільних укріплень і засідок. Вже 29 вересня 1943 р. командування групи "Перешийок" само запропонувало ставці включити цю територію до складу "лінії ВТ", що привело б до скорочення протяжності позицій, збільшення глибини лінії і включення до її складу пануючих висот.

Будівництво "лінії ВТ" почалося зі зведення польових укріплень, і спостерігалось бажання якнайшвидше довести їх до боездатного стану. Незабаром почалося використання бетону замість дерев'яних конструкцій, завдяки чому об'єкти за своєю міццю перевершили польові укріплення. Під час будівництва лінії набули широкого поширення залізобетонні укріплення сферичної форми. Ще весною 1940 р. з Америки були отримані технології по виготовленню сферичних бункерів, які використовувалися як укріплення для гарнізону. Технології доправив у Фінляндію колишній лейтенант фінського флоту, який жив у Америці, Х. Рамо.

Для посилення глибини "лінії ВТ", яка була здатна протистояти артилерійському вогню, 25 березня 1944 р. керівник фортифікаційних робіт зробив пропозицію щодо спорудження "укріплень достатньої міцності (I–III класів)", тоді як раніше доводилося задовольнятися "порівняно легкими укріпленнями". Поки на ківеннапському напрямі будувалися тільки міцні укріплення. Тепер, коли "на багатьох напрямках роботи першочергового значення завершилися і почалося укріплення ближніх підступів до позицій", треба було починати будівництво більш могутніх об'єктів на найнебезпечніших напрямках. "Найважливіша умова міцності позицій – забезпечити збереження живої сили гарнізонів під час сильного

артобстрілу" [2, с.361]. Оперативний відділ схвалив це рішення 29 березня 1944 р.

15 квітня 1944 р. кількість укріплень зросла ще – до 36 одиниць. 4 червня 1944 р. Ханнелъ доповів президентові Фінляндії і головнокомандувачу, що у бетоні ці укріплення були б виконані до кінця липня, а якби роботи продовжилися до осені, то боєздатність лінії зросла б ще більше. 20 січня 1944 р. фортифікаційний відділ запропонував також спорудити на узбережжі між Ваммел'юкі і Іно 25 укріплень місткістю на піввзводу і 3 командних пункту 3-го класу, оскільки, як прорахували фінські інженери, дешевше було споруджувати одне укріплення на піввзводу 3-го класу, ніж два 4-го класу.

Відступ німців на південному узбережжі Фінської затоки до річки Нарва призвів до того, "що оборона Карельського перешийка ввійшла у нову стадію. Атаку супротивника на наші позиції у майбутньому, очевидно, слід взяти до уваги... Треба терміново вирішувати задачу досягнення повноцінної боєздатності лінії ВТ... і оснащення її всіма видами озброєнь", говорилося у вказівці головнокомандуючого від 3 березня 1944 р. [2 с.362]. Група "Перешийок" була поділена між II, III і IV армійськими корпусами, і їх завданням стала "оборона Карельського перешийка на нових оборонних позиціях", але будівництво тилових ліній ще тривало. Для вирішення такого масштабного завдання часу було недостатньо. Далеко не скрізь система укріплень була приведена в належний порядок. Згодом офіцер одного з цих підрозділів майбутній генерал-лейтенант О. Юліріську згадував, що коли він зі своєю ротою 10 червня 1944 р. отримав наказ зайняти сектор "лінії ВТ" в Ахіярві, то лише після місцевої розвідки змогли знайти справжні укріплені позиції. Всі укріплення були зачинені, а озброєння знаходилося зовні в ящиках у мастилі. Незабаром інструктори, які відкрили укріплення, пояснили, як і чим користуватися.

Хоча на всій "лінії ВТ" на початку боїв було до двох тисяч укріплень і "вогняних гнізд", її боєготовність знаходилася не у кращому стані. Польових укріплень і лісових вирубок під вогневі сектори у багатьох місцях явно не вистачало.

У такому стані фінські війська на своїх укріплених позиціях на Карельському перешийку і зустріли наступ 10 червня 1944 р. Тоді близько 5 години ранку радянська артилерія провела могутню артпідготовку (3,5 тис. арт. систем) за підтримки авіації (350 літако-вильотів). Щільність вогню складала 300–400 боєприпасів на кілометр фронту. Причому відразу під вогонь потрапили перекинуті на передову резерви фінських військ. Взагалі, 10 червня 1944 р. вважається "чорним днем" у військовій історії Фінляндії [7, с.458]. Три радянські гвардійські дивізії 21-ої армії прорвали оборону 1-го піхотного полку, який на 2/3 складався з новобранців весни 1944 р. Запеклі бої йшли по всій лінії фінської оборони. Проте очікуваного блискавичного ривка не вийшло. У 20 км. від основних позицій на недобудованій "лінії ВТ" виникли нові осередки опору: Куутерселькя, Сійранмяки, Ківеннапа. Темп наступу радянських частин знизився. Не

дивлячись на важкі втрати, чисельність наступаючих військ зростала. Фінам не вдалося поповнити свої втрати, і вони намагались планомірно відводити частини з під ударів супротивника. Маннергейм писав: "Командири міцно тримали управління в руках, і стійкість фінського солдата залишилася незломленою" [7, с.458]. Фінське командування припускало, що головний удар буде націлений уздовж Середньо-Виборгського шосе, але Говоров провів несподіваний нічний маневр, перекинувши основні сили ударного угруповання у напрямі узбережжя Фінської затоки. Кинута на підкріплення фінська танкова дивізія Лагуса не змогла врятувати становища, "лінія ВТ" була прорвана у районі Куутерселькя, і зважаючи на загрозу оточення, Ставка головнокомандувача віддала наказ про відхід фінських військ на запасні позиції.

Радянські війська продовжували наступ на північний захід і 20 червня зайняли місто Виборг [3, с.307]. Це було важкою втратою для Фінляндії. Але бої на цьому не тільки не закінчилися, а й прийняли затяжний характер і супроводжувались набагато значнішими втратами з боку Червоної Армії, ніж в першій фазі наступу.

За час боїв фіни перекинули на Карельський перешийок з інших напрямів: з 12 червня – 6-у піхотну бригаду 4-ої дивізії, 17-у піхотну дивізію, близько шести окремих батальйонів, з 25.6.44 – 11-у піхотну дивізію, з 28.6.44 – 6-у піхотну дивізію, з 25 червня – 330-у бригаду самохідних артилерійських установок, 122-у піхотну дивізію, 1022-й підрозділ самохідних артилерійських установок, ескадрилью фон Кюльма (80 літаків "Юнкерс-87"). Залізобетонні укріплення "лінії ВТ", які залишилися у тилу радянських військ, не мали серйозних пошкоджень, за винятком ділянки Куутерселькя, де був здійснений прорив. Після закінчення бойових дій їх спіткала та ж доля, що і колишню головну смугу фінської оборони (так звану "лінію Маннергейма"). Радянські сапери підірвали всі споруди, основну частину яких складала залізобетонні укріплення.

Після прориву "лінії ВТ" у фінів на Карельському перешийку не залишалось значних фортифікаційних споруд. До найбільш могутньої "лінії Салпа" залишалось мінімум півсотні кілометрів. Але продовжити наступ на захід радянським військам не вдалося. "Лінія ВТ" виконала своє стратегічне завдання, забезпечивши фінським військам можливість маневру під час генерального наступу Червоної Армії. Але незавершеність будівництва і брак резервів не дозволили фінам достатній час протриматися на її рубежах. Проте фінські солдати проявили стійкість і героїзм, бо чинили опір радянським частинам, які перевершували їх за чисельністю і технічним оснащенням.

Кульмінацією наступу військ Ленінградського фронту літом 1944 р. на Карельському перешийку був штурм та здобуття Виборга після успішного прориву трьох сильно укріплених смуг оборони фінської армії протягом десяти днів. Вже після закінчення блискучого штурму другої укріпленої смуги – лінії "ВТ" – 21-ю армією командувачеві фронтом

Л. О. Говорову було присвоєно звання маршала. Такої високої оцінки він удостоївся за проявлену високу майстерність при прийнятті сміливого рішення і швидкого здійснення його військами прориву оборони супротивника. При плануванні бойових дій на цій ділянці Л. О. Говоров відмовився від застосування традиційної тактики ешелонованої атаки. Замість другого ешелону був створений могутній фронтовий резерв, який дозволяв швидко створювати на напрямі головного удару рішучу перевагу сил. 20 червня 1944 р. був піднятий червоний стяг і над старовинною фортецею – Виборзьким замком.

Після цього наступальні дії у північній частині Карельського перешийка і в районі Ладоги тривали ще 24 дні – до 13 липня. Найбільш запеклий характер вони мали за Виборгом, де війська 21-ої армії прагнули вийти до державного кордону, і на ділянці 23-ої армії, яка мала завдання здійснити прорив через систему укріплень, які проходили вздовж Вуоксинської водної системи.

У історії цей короткий період часу становить особливий інтерес. Справа в тому, що Фінляндія знаходилася на волосині від виходу з війни після втрати її військами Виборга. Але цього не відбулося! Важливо відзначити також і те, що у фінській історіографії стало запроваджуватися помилкове твердження про те, що у вказані дні була досягнута Фінляндією "перемога у протистоянні", яка запобігла окупації країни радянськими військами.

Розібратися у тому, що відбулося допоможе аналіз військово-політичної ситуації, яка склалася протягом декількох днів після взяття військами Ленінградського фронту Виборга і прийняття Ставкою ВГК рішення припинити наступ на Карельському перешийку.

Передусім, звернемося до перебігу подій, які характеризували військово-політичну ситуацію на той момент часу.

За день до взяття радянськими військами Виборга фінське військово керівництво звернулося у ставку Гітлера з проханням про термінову допомогу військами (зокрема, про відправку до Фінляндії шести німецьких дивізій). На це відразу ж отримали відповідь, що допомога буде надана, але фінам, у свою чергу, треба буде відбити у радянських солдат свою колишню третю лінію оборони [8, с.72–73].

Відповідаючи Гітлеру, з Фінляндії заявили, що це завдання вже поставлене військам. Але у Гельсінкі вели подвійну гру, одночасно вирішуючи і інше, діаметрально протилежне завдання. 22 червня фінський посланець у Стокгольмі одержує вказівку звернутися через МЗС Швеції до Москви, аби з'ясувати, яка можливість виходу Фінляндії з війни. Була отримана відповідь з Москви про те, що Фінляндія повинна звернутися до уряду СРСР щодо капітуляції, щоб потім вже вирішити питання про мир з Радянським Союзом. При цьому повпред СРСР у Швеції О. М. Коллонтай, яка передала цю відповідь, пояснила від себе, що під капітуляцією слід розуміти припинення військових дій з фінського боку для досягнення вже потім відповідної домовленості.

Практичні дії Німеччини у цій критичній для неї ситуації були рішучі і несподівані навіть для фінського керівництва: у момент спроби Фінляндії встановити мирні контакти з СРСР у Гельсінкі прибув німецький міністр закордонних справ Ріббентроп. Мета цієї поїздки полягала в тому, щоб не допустити виходу Фінляндії з війни і невідкладно домогтися від неї підписання військово-політичної угоди з Німеччиною. Цього і вдалося досягти Ріббентропу. Р. Рюті, як президент країни, без відома парламенту взяв на себе зобов'язання, викладене у листі до Гітлера. Там говорилося про те, що Фінляндія не укладе угоди про перемир'я або мир з Радянським Союзом без погодження з німецьким урядом і продовжуватиме вести війну, покладаючись на допомогу Німеччини [9, с.384]. З Москвою, зрозуміло, контакти були перервані.

Услід за цим Німеччина відразу ж надала вельми істотну допомогу Фінляндії авіацією, протитанковими засобами і артилерією. Конкретно, для підтримки фінських військ, було отримано, за вказівкою Гітлера, 70 літаків 5-го німецького повітряного флоту, понад 10 тис. протитанкових рушниць і 5 тис. фаустпатронів, прибула 303-а бригада штурмових гармат, була відправлена на Карельський перешийок 122-а піхотна дивізія [10]. Це відіграло істотну роль у запеклих боях, які йшли поблизу Выборга в районі Талі-Іхан-гала. Особливе значення тут мали дії німецької авіації і використання протитанкової зброї.

Щоб перешкодити наступу 21-ої і 23-ої армій до державного кордону, фінське командування перекинуло на Карельський перешийок додаткові сили, направляючи їх навіть з Південної Карелії, де перейшли в наступ 21 червня війська Карельського фронту під командуванням генерала армії К. О. Мерецкова. За словами фінського військового історика В. Х. Холсті, маршал Маннергейм "готовий був повністю відмовитися від Східної Карелії, аби мати підкріплення для Карельського перешийка" [11, с.376]. Зокрема, проти військ Ленінградського фронту діяли вже прибулі з Карелії 4, 6, 11 і 17-а піхотні дивізії, 3 і 20-а піхотні бригади [3, с.390].

У такій ситуації темп наступу радянських військ сповільнився. 21-а армія змогла просунути за Выборгом всього лише на 10–12 км. і закріпилася на досягнутому рубежі. Частинам 23-ї армії, які форсували річку Вуокса, вдалося лише захопити невеликий плацдарм на її північному березі.

Як же стала тлумачитися в сучасній фінській історіографії ця ситуація? Це твердження, сформульоване у короткій, але вельми категоричній формі: була досягнута "перемога у протистоянні". У більш ґрунтовному поясненні говорилося, що в запеклих боях, завдяки мужності фінських солдат була попереджена спроба прориву радянських військ у глиб Фінляндії і окупації всієї країни, з подальшою втратою нею своєї самостійності.

При цьому, чим далі час відкладає розгляд вказаних подій літа 1944 р., тим більшого значення надають деякі фінські історики подібним

твердженням, які підкріплюються урочистими акціями на честь досягнутої "перемоги у протистоянні".

Прикладом тому може бути повідомлення засобів масової інформації Фінляндії про влаштований у Гельсінкі 5 вересня 2004 р. урядом Матті Ванханена святковий семінар на честь "перемоги у протистоянні". Професор Охто Маннінен, який виступив на цьому заході з доповіддю, стверджував, що нібито єдиним бажанням Радянського Союзу було здійснення військовим шляхом захоплення і окупації Фінляндії. У фінських ЗМІ, при цьому, наголошувалося, що фінський уряд "до моменту проведення семінару хотів повідомити, що святкується "перемога у протистоянні"", а не кругла дата з дня підписання угоди про припинення військових дій [12].

Та слід згадати, що раніше багато років поспіль, саме дата підписання Фінляндією угоди про перемир'я 19 вересня 1944 р. відзначалась нею як подія величезного історичного значення, яка ознаменувала поворот у житті країни та поклала початок розвитку нових добросусідських стосунків з СРСР. Неодноразово про це заявляли і політичні діячі Фінляндії. Зокрема, 15 жовтня 1974 р., коли урочисто відзначалось в Гельсінкі 30-річчя укладення угоди про перемир'я і 30-річчя створення Товариства дружби "Фінляндія – Радянський Союз", президент У. К. Кекконен сказав у своїй промові: "... Я хотів показати, яку тривалість в історії нашої незалежної держави займає нова епоха, яка почалася восени 1944 р. З того часу внутрішня і зовнішня політика нашої країни зазнала таких корінних змін, що нинішню епоху можна з повним правом назвати періодом другої Республіки Фінляндії" [13, с.221].

Але повернемося до розгляду тези, яка запроваджується у фінську історіографію відносно того, що перед радянським військами було поставлене завдання після взяття Выборга окупувати всю Фінляндію.

Для спростування такого твердження пошлемося на авторитет начальника генерального штабу Червоної Армії маршала О. М. Василевського. Ось що він пише: "...Було вирішено, що після взяття Выборга необхідно буде продовжувати наступ і з виходом на рубіж Елісінвара-Іматра-Віройокі і звільнення за допомогою Балтійського флоту Березового (Койвістонсаарі) та інших островів Выборзької затоки, міцно закріпитися на Карельському перешийку і, перейшовши там до оборони, зосередити увагу Ленінградського фронту на участі у боях по звільненню Естонії" [14, с.450–451].

Навіть якщо виходити з того, що у Генеральному штабі могли бути плани щодо продовження подальшого наступу, таке завдання не ставилося перед військами Ленінградського фронту. Більш того, щоб зберегти сили для проведення широкомасштабних операцій у Прибалтиці, Ставка ВГК вважала за необхідне не витрачати сили у запеклих боях на ділянці Талі-Іхантала. 13 липня було надано вказівку командуванню Ленінградського фронту закріпитися на досягнутому рубежі за Выборгом. Коли ж маршал Л. О. Говоров запропонував вести наступ і надалі, то дістав рішучу відмову

Ставки ВГК. Про це, як свідчать фінські джерела, стало відомо Маннергейму з даних розвідувальної служби. Їй вдалося перехопити переговори Говорова зі Сталіним і розшифрувати їх зміст. Відповідь Сталіна командувачеві Ленінградським фронтом була, за даними співробітника ставки Маннергейма Калле Лехмуса, такою: "Підсумок війни вирішуватиметься в Берліні, а не в Гельсінкі". Від Говорова він вимагав відвести частину військ з Карельського перешийка у резерв [15, с.180].

Звичайно, у політичних і військових колах керівництва Фінляндії відчували побоювання, що радянські війська у ході наступу можуть далеко просунутися углиб країни. На такі побоювання і розраховували у Москві, бажаючи переконати фінський уряд швидше прийняти рішення щодо припинення війни. Саме про це і писав пізніше один з відповідальних працівників Генштабу у період війни генерал С. М. Штеменко. За його словами, завдання полягало в тому, щоб "створити загрозу вторгнення радянських військ углиб Фінляндії до політичних і економічних центрів, зокрема Гельсінкі" [16, с.381].

Та подіяла така погроза лише на початку вересня 1944 р., коли військово-політична ситуація у Європі ще більше погіршилася для Фінляндії у зв'язку з успіхами Радянської Армії у ході бойових дій з Німеччиною і наближенням її до краху під ударами об'єднаних сил антигітлерівської коаліції. Офіційна заява Фінляндії про ухвалення попередніх умов СРСР для досягнення миру була надана 4 вересня, а 19 вересня 1944 р. було підписано у Москві угоду про перемир'я.

Література

1. **Барышников Н. И.** Блокада Ленинграда и Финляндия 1941–1944 / Н. И. Барышников. – СПб.; Хельсинки: Helsingin yliopisto, 2002. – 300 с.;
2. **Балашов Е. А.** Оборона финских войск на Карельском перешейке: "Карельский вал – "линия ВТ" / Е. А. Балашов, В. Ю. Чекунов // От войны к миру: СССР и Финляндия 1939–1944 гг.: [сб. статей]. – СПб.: Изд-во С.-Петербур. Ун-та, 2006. – С.348–366.;
3. **История** Ордена Ленина Ленинградского военного округа / [Н. И. Барышников и др.]. – М.: Воениздат, 1988. – 445 с.;
4. **Барбашин И. П.** Битва за Ленинград 1941–1944 / И. П. Барбашин, А. И. Кузнецов, В. П. Морозов и др. – М.: Воениздат, 1964. – 608 с.;
5. **Балашов Е. А.** Линия Маннергейма и система финской долговременной фортификации на Карельском перешейке / Е. А. Балашов, В. Н. Степаков. – СПб.: Нордмед-издат, 2000. – 84 с.
6. **Arimo R.** Suomen linnoittamisen historia 1918–1944 / R. Arimo. – Hels., 1981. – 494 s.;
7. **Suomen puolustusvoimat ennen ja nyt.** – Hels., 1994. – 316 s.;
8. **Koskimaa M. Veitsen teralla.** – Hels., 1994. – 198 p.
9. **Маннергейм К. Г.** Мемуары / К. Г. Маннергейм. – М.: Вагриус, 1999. – 526 с.
10. **Polvinen T.** Teheranista Jaltaan / T. Polvinen. – Porvoo; Helsinki; Juva, 1980. – 234 s.
11. **Blucher W.** Suomen kohtalanaikoja / W. Blucher. – Porvoo, 1950.
12. **Erfurth W.** Der Finische krieg 1941–1944 / W. Erfurth – Wiesbaden, 1950.;
13. **Vehvilainen O.** Rytin-Ribbentropin sopimus / O. Vehvilainen // Kansakunta sodassa. 3. – Hels.,

1992. 12. **Halsti W.H.** Suomen sota 1939–1945 / W. H. Halsti. – Hels., 1957.
13. **Suuren** kaanteen vuosipaiva // Tiedonantaja, 17.09.2004.
14. **Кекконен У. К.** Финляндия и Советский Союз / У. К. Кекконен. – М.: Прогресс, 1975. – 268 с. 15. **Василевский А. М.** Дело всей жизни / А. М. Василевский. – М.: Политиздат, 1978. – 552 с.. 16. **Lehmus K.** Tuntematon Mannerheim / K. Lehmus – Hels., 1967. – 244 s.
17. **Штеменко С. М.** Генеральный штаб в годы войны / С. М. Штеменко– М.: Воениздат, 1973– . – Кн. 2. . – 1973. – 511 с.

Ладыга А. И. Проблема участия финских войск в войне с Советским Союзом в период с 1942 по 1944 гг.

Статья подготовлена на основе научных разработок историков России и Финляндии и посвящена проблемам участия Финляндии в войне против СССР.

Ключевые слова: СССР, Финляндия, война, фронт.

Ладига О. І. Проблема участі фінських військ у війні проти Радянського Союзу у період з 1942 по 1944 рр.

Стаття підготовлена на основі наукових розробок істориків Росії і Фінляндії і присвячена проблемам участі Фінляндії у війні проти СРСР.

Ключові слова: СРСР, Фінляндія, війна, фронт.

Ladyga A.I. Problem of participation of the Finnish troops in war with Soviet Union in a period from 1942 to 1944

The article is based on the scientific researches of Russian and Finnish historians. It is devoted to the problems of participation of Finland in war against the USSR.

Keywords: the USSR, Finland, war, battlefield.

УДК 94 (410+55+567) «1918/1928»

Д. В. Ласкавий

**БОРОТЬБА ВЕЛИКОБРИТАНІЇ
ЗА ПЕРСЬКО-МЕСОПОТАМСЬКУ НАФТУ, 1918–1928:
ПІДСУМОК**

Навряд чи хтось зараз може заперечити твердження, що "нафтовий" фактор має виключно великий вплив на зовнішню політику більшості країн світу. За останнє століття нафтопродукти стали новими цеглинами в будівництві сучасної цивілізації та матеріальної культури, замінити які на щось інше в найближчому майбутньому не уявляється можливим. Тому боротьба між провідними країнами, компаніями за "чорне золото", запаси якого обмежені, триватиме ще не одне десятиліття, не обмежуючись лише районом Перської затоки і уволікаючи у свій вир усе більше народів, територій і капіталів.

Такі думки можуть комусь здатися зухвалими чи упередженими, але аж ніяк не обґрунтованими. Історія, неупереджено і об'єктивно, що зізнаємося, буває не часто, свідчить, що за останні півтора століття значущість нафти, її вплив на всіх і кожного, навіть тих, хто не уявляв про її існування, невпинно зростає і продовжує зростати рік за роком.

Сьогодні багато говорять про майбутнє нафти у Північному Льодовитому океані, яку, до речі, ще треба там знайти, мовляв, це єдина недоторкана скарбниця "чорного золота", а всі інші скоро будуть вичерпані. Комусь може здатися дивним, але приблизно такі ж думки не давали спокою багатьом політичним лідерам, відомим підприємцям і просто пересічним громадянам великих держав ще понад століття тому. Перші хотіли позбутися залежності від нафти Росії і США, другі мріяли відкрити нове Баку і заснувати свою "Стандард ойл", а треті були стурбовані розмовами, що нафта скоро скінчиться і з нею зникнуть з недавніх пір звичні у західному суспільстві порівняно дешеві тепло і світло. І все це, разом узятє, штовхало держави, компанії і просто відчайдушних підприємців до витратного пошуку нових родовищ нафти на свій страх і ризик, підігрівало в суспільстві й без того величезний інтерес до перебігу подій міжнародної боротьби за нафту на Близькому та Середньому Сході.

З огляду на це не дивно, що тема впливу "нафтового" фактору на розвиток міжнародних відносин і формування зовнішньої політики великих держав, особливо Великобританії, у ХХ ст. в цілому, та у першій третині зокрема, завжди була і залишається однією з найцікавіших тем, на яку вже написано дуже багато різної за якістю та змістом наукової та науково-публіцистичної літератури й щороку продовжують з'являтися нові й нові праці, поповнюючи й без того величезний список дослідників чи не найактуальнішої проблеми світової політики нового та новітнього часу. Історії таких гігантів світового нафтового бізнесу як "Стандард ойл", "Роял

датч-Шелл", "Компані Франсез де Петроль", "Бритіш петролеум" та інших компаній, що у свій час безпосередньо чи опосередковано прийняли участь у боротьбі Великобританії за персько-месопотамську нафту у 1920-х рр., також присвячена чимала кількість літератури. Дивно інше. У такому масиві книжок і статей практично неможливо знайти хоча б одну-єдину працю, присвячену не черговому висвітленню загальновідомих подій історії боротьби Великобританії за персько-месопотамську нафту у перше десятиліття після Першої світової війни, а дослідженню дуже складного та суперечливого процесу формування британської повоєнної "нафтової" політики. Проведений аналіз відомої історіографії в цьому переконує [1].

Так, зокрема, в українській історіографії чи не єдиним дослідженням, у якому звертається увага на вплив "нафтового" фактору на посилення експансії Великобританії та інших країн у район Перської затоки та "додання цим чинником нових рис до характеристики геополітичного значення цього регіону", є монографія О. А. Коппель "Перська затока: проблема безпеки в 80–90-ті роки" [2, с.52]. Аналізуючи особливості завдань "наступальної політики" Великобританії у країнах на схід від Суецу в останній третині ХІХ – на початку ХХ ст., О. Коппель зазначила, що "підсумки цієї політики набули повного втілення після Першої світової війни: майже уся територія південно-східної та східної Аравії увійшла до складу британської колоніальної імперії, Ірак став підмандатною територією Великої Британії, іранське узбережжя Перської затоки та прилеглі острови опинилися під її контролем" [2, с.53]. Водночас, вочевидь зважаючи на завдання та хронологію свого дослідження, О. Коппель не стала вдаватися у деталі та подробиці боротьби Великобританії за нафту в районі Перської затоки у 1920-х рр., але підкреслила, що після відкриття англійцями в Ірані крупних нафтових родовищ і закінчення війни у регіоні розпочалася гостра конкурентна боротьба за концесії, "особливо напруженою виявилася конкуренція між англійськими та американськими нафтовими компаніями" [2, с.55].

Таким чином, дана стаття має на меті, спираючись на результати проведеного аналізу джерел, підбити підсумок дослідженню боротьби Великобританії за персько-месопотамську нафту у 1918–1928 рр.

У кінці Першої світової війни та після її закінчення світ навколо Британської імперії нагадував величезне море вогню, яке вже поглинуло Російську, Німецьку, Австро-Угорську й Османську імперії і, не збираючись зупинятися на досягнутому, впритул наблизилось до берегів Туманного Альбіону. Язики нещадного полум'я національно-визвольних рухів, спалахуючи в далеких азійських і африканських володіннях "імперії, над якою ніколи не заходить сонце", та навіть на самих Британських островах, з якоюсь жажливою насолодою облизували ноги британського колоса, здіймаючись усе вище, загрожуючи навечно засліпити його.

Єгипетська проблема та Індійський національний конгрес, заворушення у Південній Африці та розбудова єврейського національного осередку в Палестині, надання незалежності арабам і курдам, майбутній

статус Константинополя і Проток, Кавказ і Середня Азія, окупація Персії та Месопотамії і чергова війна в Афганістані, нарешті, загострення одвічного ірландського питання – ось стислий, далеко не вичерпний перелік проблем, які як розпечені, тліючі жарини загрожували спалити ущент будівлю найбільшої імперії, що коли-небудь бачив світ. І в цій напруженій атмосфері, царюючій на Даунінг-Стріт, 10 і на Уайтхолл-Гарденс, 2, поява влітку 1918 р. меморандуму віце-президента Англо-перської нафтової компанії Едмонда Слейда "Про ситуацію з нафтою у Британській імперії" для багатьох представників британських правлячих кіл стало початком епохи прозоріння [3, с.202–210].

Як свідчить аналіз джерел, меморандум Слейда спричинив розгортання в англійському політичному та ділового істеблішменті великої багаторічної дискусії навколо цілого комплексу проблем як із зовнішньої, так і внутрішньої політики, пов'язаних із проблемою нестачі нафти та нафтопродуктів [3, с. 202–210]. Запеклість протиборства між Е. Слейдом і міністром у справах колоній Уолтером Лонгом і їхніми впливовими прибічниками, які відстоювали два різних, навіть певним чином діаметрально протилежних, погляди не тільки на шлях поліпшення важкої ситуації зі стратегічно сировиною у Британській імперії, а й на майбутнє британської "нафтової" політики взагалі, яскраво засвідчила про важливість і значущість піднятого адміралом питання про встановлення виключно британського контролю над родовищами персько-месопотамської нафти [3, с.206–209; 4, с.75; 5, с.411–418].

І те, що, не дивлячись на гострі внутрішні суперечки, Уайтхолл усе-таки зважився на окупацію Месопотамії та розширення своєї військової присутності у Персії, говорило не стільки про перемогу Англо-перської нафтової компанії в особі її віце-президента Е. Слейда над "Роял датч-Шелл" і особисто над ненависним йому Генрі Детердінгом, скільки про визнання англійським урядом нагальної необхідності безпосередньо включити нафтоносні райони Близького та Середнього Сходу у сферу життєво важливих інтересів Британської імперії. Більше того, це означало, що напрям народжуваній світовій "нафтовій" політиці, принаймні, у Східній півкулі, задаватимуть не з берлінської Вільгельмштрассе, французької Ке д'Орсе, римської Консульти та навіть не на Капітолійському пагорбі, а в англійському Уайтхоллі. І важко уявити, за яких обставин і через які причини британці могли відмовитись від боротьби за таку перевагу та посправжньому командну позицію.

Аби втримати здобуте у руках, англійці, судячи зі змісту колись надсекретних архівних документів, не збиралися зупинятися ні перед чим, будь-то заміна одного перського шаха на іншого чи усунення від влади навіть цілої правлячої династії, відставка іракського уряду та переобрання національних зборів і голосування до переможного кінця, визнання незалежності арабів, бахтіар, курдів, кашгаїв або, навпаки, жорстке приборкання їх виступів, спровокованих і підтриманих до цього ними самими [6, с.296]. Такою самою подвійною, а то й потрійною, була політика

Великобританії по відношенню до своїх союзників, яскравим доказом чого є три англо-французькі угоди про "нафтове" співробітництво, підписані всього за один рік (квітень 1919 – квітень 1920). Зв'язуючи в тугий вузол франко-американські, арабсько-єврейські, грецько-турецькі, турецько-курдські та інші протиріччя, британці намагались зайняти в міжнародних відносинах місце "третього радіючого" та залишити за собою якомога більше потенційних родовищ стратегічної сировини на Близькому та Середньому Сході [7, с.46; 8, с.42–43, 78; 9, с.20–21].

Проте, проводячи під впливом "нафтового" фактору таку суперечливу та неоднозначну політику, в Лондоні усе частіше замислювались над ціною, яку в буквальному й переносному сенсі цього слова, доводилось платити за розбудову омріяної лордом Керзоном так званої Середньосхідної імперії, "єгиптизацію Персії" та "індіанізацію Месопотамії", придушення національно-визвольних рухів і, нарешті, облаштування як слід "нафтової справи" у районі Перської затоки. В умовах, коли зовнішній борг Великобританії був величезний, безробіття високим і робітничі страйки в містах практично стали ще однією англійською традицією, втримувати в Месопотамії експедиційні сили, чисельністю у 15 разів менші за всю англійську армію мирного часу і втричі за неї дорожчі, було неприпустимою розкішшю [10, с.607]. Проводячи таку політику, Уайтхолл ризикував не тільки не звести нової Імперії, а й, виснаживши всі ресурси, завалити будівлю старої.

Однак для будівників Імперії того часу шлях до усвідомлення цієї ясної як білий день істини лежав не через вивчення архівних документів. Джерела, доступні сучасним дослідникам, ними, пресловутими "колонізаторами", тоді ще тільки писались, і не лише у просторах, затишних міністерських кабінетах, а й у маленьких військових наметах, розбитих просто посеред безводної пустелі, в обложених повстанцями гарнізонах. Для кожного з них цей шлях проходив по життєвій стежинці, й, готуючи черговий звіт, меморандум, ноту, вони часом ризикували не лише кар'єрою, а й власним життям, замислювались над своєю подальшою долею. Тому їх голоси, чи то на засіданні уряду, в парламенті або на перемовинах із лідерами повсталих племен, звучали не так гучно, як могли, і нові, свіжі думки, здатні багатьом "сліпим" відкрити очі на справжній стан речей в Імперії, залишалась не почутими, доставляючи тяжкі внутрішні терзання.

З огляду на це не доводиться дивуватися, що заклики Едмонда Слейда, Моріса Хенкі оволодіти персько-месопотамською нафтою, прізиви Уолтера Лонга, Джона Кедмена, Фредеріка Келлоуея створити разом із американцями та голландцями міжнародний "нафтовий" союз, пропозиції Уїнстона Черчилля докорінно змінити військову стратегію на Середньому Сході і Леопольда Емері – передивитися політику "сили" в Іраку та Персії і таким чином вберегти Імперію від неминучого самознищення, доволі довго не знаходили відкритої підтримки навіть в однодумців. Розуміння того, що Великобританії був потрібен достатньо сильний, але контрольований і

передбачуваний, з розвинутою економікою та культурою, Ірак, здатний захищати себе та обслуговувати власні потреби самостійно, здатний протистояти (і який можна було протиставити) зростаючому впливу Туреччини та Персії у регіоні Перської затоки, а не черговий тягар, настало також не одразу. Поступово, дуже повільно та болісно визріло у британських правлячих колах рішення, за прийняття якого, з часу появи меморандуму Слейда, з кожним роком виступало усе більше і більше представників англійського істеблішменту – допустити американські, французькі, голландські нафтові компанії до участі у реалізації багатостраждальної концесії Турецької нафтової компанії.

Аналіз джерел переконує, що переломним моментом стало прийняття англійським урядом навесні 1928 р. "Тлумачення запропонованого проекту будівництва залізниці та/або трубопроводу Багдад – Хайфа", підготовленого спеціально створеним підкомітетом комітету імперської оборони [11, с.240]. Нарешті, в уряді, керівництві Англо-перської нафтової компанії та Турецької нафтової компанії усвідомили, що про розробку нафтових родовищ у Месопотамії та Персії без міжнародної підтримки, чого хотів Е. Слейд, як і про реалізацію проекту побудови залізниці та нафтопроводу Багдад–Хайфа самотужки, не могло бути й мови.

Отже, в умовах нестабільної міжнародної обстановки в Європі й складної політичної ситуації на Близькому та Середньому Сході, браку капіталу, Великобританія, підкреслюємо, сама пішла на зближення із своїми суперниками. І хоча підписана влітку 1928 р. "Угода про червону межу" про поділ нафтоносних територій на теренах колишньої Османської імперії не стала фінальним акордом міжнародної "нафтової" боротьби, вона засвідчила, що, розділивши з союзниками порівну всі витрати та ризики, пов'язані з розбудовою "нафтової справи", Уайтхолл, тим не менш, примудрився зберегти за собою контроль за діяльністю Турецької нафтової компанії, втримати командні позиції у районі Перської затоки та збільшити прибутки Англо-перської нафтової компанії.

Лейтмотивом проекту, як і самої угоди, стала домовленість про спільний поділ усієї нафти, відкритої та видобутої у межах колишньої Османської імперії та існуючої Туреччини, в рамках відновленої Турецької нафтової компанії, по 23,75% акцій якої належало Англо-перській нафтовій компанії, "Компані Франсез де Петроль", "Роял датч-Шелл", Розвиваючій близькосхідній компанії і ще 5% особисто Калусту Гюльбенкяну (відомому як "Містер п'ять відсотків"). Жодна інша компанія, незалежно від приналежності до тієї чи іншої держави, ніяким іншим чином, окрім як через угоду з Турецькою нафтовою компанією, не могла отримати доступ до нафти колишньої Османської імперії. Тобто Великобританія, Франція й особливо США, які на словах завжди активно виступали за дотримання всіма учасниками міжнародних відносин принципу "відкритих дверей" і рівних можливостей, насправді додержувалися зворотної лінії: палкі прибічники вільної торгівлі та інших ліберальних ідей самі між собою

домовилися про обмеження конкуренції в нафтовій справі на Близькому та Середньому Сході.

Припинивши (якщо не повністю та не назавжди, то, принаймні, у значній мірі та досить надовго) франко-американські інтриги, Уайтхолл вбивав таким чином, образно кажучи, навіть не двох, а одразу трьох зайців. Залучивши за допомогою Турецької нафтової компанії та означеного проекту Багдад–Хайфа велику частину світового нафтового бізнесу під англійський прапор, Великобританія тим самим фактично поставила на службу своїм інтересам не лише французьку та голландську, а і американську нафтову групу. Створивши у такий спосіб видимість єдності міжнародного квартету, англійці показали не тільки арабам, а й усьому світу, що американці, не дивлячись на всі заяви державного департаменту про безкорисність зовнішньої політики Білого дому, в принципі, нічим особливо не відрізняються від ними затаврованих чи то британських або французьких колонізаторів і їхньої загарбницької політики.

Таким чином, всупереч розповсюдженій думці, стверджуємо, що боротьба Уайтхоллу за персько-месопотамську нафту, яка відчайдушно велась впродовж 1918–1928 рр., закінчилась не поразкою, як протягом тривалого часу було прийнято вважати, а перемогою Великобританії над суперниками, у тому числі навіть над США. Завдяки представникам британських правлячих кіл, які не боялися висловити думки незгоди і набути імен крамольників, відстоюючи їх, зіпсувати відносини з колегами та здатися "незручними" в очах керівництва, залишитися незрозумілими, визнавши власні помилки, діяли на свій страх і ризик, англійський прапор ще довго майорів на нафтових вишках у персько-месопотамській пустелі, додавши до багатокольорової картини її понад десятитисячолітньої історії біло-красно-синіх відтінків.

Література

1. **Ласкавий Д. В.** Історіографія міжнародної боротьби за нафту у Персії та Месопотамії у 1918–1928 рр. / Д. В. Ласкавий // Вісник ЛНУ імені Тараса Шевченка. – Луганськ, 2010. – №19(206). – С.274–283.
2. **Коппель О. А.** Перська затока: проблеми безпеки в 80–90-ті роки / О. А. Коппель. – К.: Школяр, 1998. – 200 с.
3. **Petroleum** situation in the British Empire. Memo by Admiral Slade with covering note by Sir R. Wemmys [Електронний ресурс] // The National Archives of United Kingdom (next – NAUK). Imperial War Cabinet memoranda: Cabinet Office (next – CAB) 24/59, the Cabinet Paper (next – CP) GT 5267, File 29/D/6. – 30.07.18. – Р. 202–210. – Режим доступу до архів. спр.: <http://www.nationalarchives.gov.uk/documentsonline/DoLUserDownload/suezide@mailru/CAB/24/59/0/0067.pdf>
4. **Allied Petroleum Tank Position.** Memo by Petroleum Executive [Електронний ресурс] // NAUK. CAB 24/66, CP GT 5916, File 29/D/6. – 5.10.18. – Р. 76–77. – Режим доступу до архів. спр.: <http://filestore.nationalarchives.gov.uk/pdfs/large/cab-24-66.pdf>.
5. **Amalgamation** of the Royal Dutch, Shell, Burmah and Anglo-Persian Oil Companies. Committee on the proposed [Електронний ресурс] // NAUK.

- CAB 24/137, CP 4050, File 29/0/3. – 23.06.22. – P.409–424. – Режим доступу до архів. спр.: <http://www.nationalarchives.gov.uk/documentsonline/DoLUserDownload/suezide@mailru/CAB/24/137/0/0050.pdf> 6. **Persian situation.** Telegram from Sir Percy Cox to the Secretary of State for India [Електронний ресурс] // НАУК. CAB 24/119, CP 2560, File 20/H/3. – 29.01.21. – P. 296–296b, 367–371. – Режим доступу до архів. спр.: <http://filestore.nationalarchives.gov.uk/pdfs/large/cab-24-119.pdf>
7. **Информационные** бюллетни и сводки, апрель 1924 – март 1925 гг. – Архив внешней политики Российской Федерации Историко-документального департамента Министерства иностранных дел Российской Федерации (далее – АВПРФ), ф. 69, оп. 13, п. 43, д. 43, 1925 г. 8. **Обзор** английской прессы за 1924 г. – АВПРФ, ф. 69, оп. 12, п. 39, д. 114, 1924 г. 9. **Обзор** английской прессы за 1924–1925 гг. – АВПРФ, ф. 69, оп. 13, п. 42, д. 42, 1925 г. 10. **Army Estimates 1920–21.** Memo by Mr. Churchill [Електронний ресурс] // НАУК. CAB 24/97, CP 586, File 6/G/1. – 7.02.20. – P.603–608b. – Режим доступу до архів. спр.: <http://filestore.nationalarchives.gov.uk/pdfs/large/cab-24-97.pdf>
11. **Baghdad–Haifa Railway and Pipeline.** Proposed: Report by Sub-Committee on the Construction of the Baghdad – Haifa Railway and/or Pipeline (Committee of Imperial Defence) [Електронний ресурс] // НАУК. CAB 24/202, CP 68. – 7.03.29. – P.230–252b. – Режим доступу до архів. спр.: <http://filestore.nationalarchives.gov.uk/pdfs/large/cab-24-202.pdf>

Ласкавий Д. В. Борьба Великобритании за персидско-месопотамскую нефть, 1918–1928: итог

Статья посвящена исследованию борьбы Великобритании за нефть Персии и Месопотамии в первое десятилетие после Первой мировой войны.
Ключевые слова: Великобритания, борьба, нефть.

Ласкавий Д. В. Борьба Великобританії за персько-месопотамську нафту, 1918–1928: підсумок

Стаття присвячена дослідженню боротьби Великобританії за нафту Персії та Месопотамії в перше десятиліття після Першої світової війни.
Ключові слова: Великобританія, боротьба, нафта.

Laskavy D. V. The struggle of Britain for Persian–Mesopotamian oil, 1918–1928: the Sum

The article deals with the study of the struggle waged by Britain for Persian-Mesopotamian oil during the first decade after World War I.
Keywords: Britain, struggle, oil.

УДК 94 (73 : 510) «194»

А. В. Набока.

ПОЛИТИКА США В КИТАЕ В 40-Х ГОДАХ XX ВЕКА

Одной из главных характерных черт современных международных отношений является значительное усиление стран Дальнего Востока. Сразу несколько государств региона претендуют на лидерство в глобальных мировых процессах. Главенствующее место среди них занимает Китай, всё более утверждающийся в роли нового центра силы. Это, в свою очередь, определяет появление новых противоречий с США, политика которых направлена на сохранение однополярного мирового порядка. Поэтому нелишним будет осветить американско-китайские отношения в то время, когда политика двух стран друг относительно друга только формировалась.

Данная проблематика достаточно подробно изучалась в работах отечественных и зарубежных историков [4; 6; 7; 8; 9]. Тем не менее, существует и немало "белых пятен", заполнение которых является главной задачей данной статьи.

Широко известно, что процесс формирования новой системы международных отношений начался ещё в период второй мировой войны. Так, президент США Ф. Д. Рузвельт видел будущее мироустройство поддерживаемым посредством системы коллективной безопасности, действующей в форме "концерта". Основой послевоенного порядка, по замыслу Ф. Рузвельта, должен был стать международный авторитет и военно-экономическая мощь США, Великобритании, СССР. Кроме того, в список т.н. "четырёх полицейских" он хотел включить и Китай. И хотя Китай не обладал и малой долей того веса на международной арене, какой имели США, Англия и СССР, Рузвельт был готов выдать ему довольно внушительный кредит доверия. Американский президент считал, что Китай, благодаря своему работоспособному населению и материальной поддержке со стороны "союзников", сумеет быстро восстановиться и займет достойное место "мирового контролера".

Нет сомнений, что уже в 1942 г. Ф. Рузвельт предвидел перспективу будущих идеологических противоречий внутри Антигитлеровской коалиции. Поэтому, возвышая Китай до уровня ведущей державы, он в его лице хотел создать будущий заслон на пути советского экспансионизма. Как отметил А. И. Уткин в своей монографии "Дипломатия Ф. Рузвельта", "В мире будущего не обойтись без СССР, эта страна будет играть слишком большую роль, чтобы игнорировать ее на мировой арене. Меньшее, чем на равный статус, русские не согласятся. Важно сделать так, чтобы США имели достаточное сдерживающее СССР и позволяющее преобладать в мире влияние. Его можно достичь за счет... опоры в Азии на Китай, как противовес Советскому Союзу...". В этих нескольких фразах основа стратегического замысла Рузвельта [Цит. по: 8, с.250].

Данные планы президента США были положительно приняты американским обществом. Очень скоро они стали основой одного из важнейших направлений американской внешней политики. В то же время, при разработке планов относительно Китая перед Белым Домом возникал другой важный вопрос – необходимо было решить, на какую из политических сил Китая можно было бы опереться. Как известно, Китай в годы войны не представлял собой единого политического целого. Одновременно две силы – Коммунистическая партия Китая (КПК) и Национальная партия (Гоминдан) – претендовали на роль главного политического гегемона государства. От гражданской войны страну спасала лишь японская агрессия. Однако даже наличие общего врага и необходимость консолидации сил для борьбы с ним было недостаточным мотивом для объединения. Обе стороны готовились к войне друг с другом, и американцам предстояло решить, какую из них поддержать.

Как показывает анализ источников, в 1942–1944 гг. выбор Ф. Рузвельта и его администрации пал на Гоминдан, возглавляемый в то время Чан Кайши. Мотивы Белого Дома при этом были очевидны. Во-первых, идеология партии Гоминдан была наиболее понятна американцам. Во-вторых, выбор определялся наличием давних и довольно прочных отношений между Гоминданом и американскими правящими кругами еще в довоенные годы. Именно в межвоенный период США смогли не только упрочить свои позиции в Китае, но и потеснить традиционных соперников – Англию и Японию. В Китае активно действовали американские религиозные, благотворительные организации, создавалась сеть педагогических учреждений. Кроме того, в 20–30-е гг. значительно увеличилось экономическое проникновение американского капитала в Китай. Инвестиции в Китай с 60 млн. долл. в 1914 г. увеличились к середине 30-х гг. до 240 млн. долл. [1, с.85]. В годы войны сумма инвестиций несколько уменьшилась, однако общая сумма оставалась весьма внушительной – 220 млн. долл. [1, с.85]. Именно эти доводы и убедили американское общество поддержать Чан Кайши.

У. Черчилль, характеризуя настроения американского общества в данный период, отмечал, что "Чан Кайши в глазах американцев воплощал в себе одну из решающих сил мира... В американских кругах утвердилось мнение, что после завоевания победы он будет главой четвертой Великой державы мира... [10, с.185].

Особенно активно гоминдановские интересы отстаивало т.н. "китайское лобби" в Конгрессе США. Эта группа была создана в 1943 г. и состояла преимущественно из представителей республиканской партии. Во главе новой организации стоял лидер республиканцев в Сенате У. Ноулэнд, а также его друзья – сенаторы С. Бриджес и Г. Каперхарт [4, с.18].

Получив одобрение американского общества, администрация Ф. Рузвельта приступила к подготовке гоминдановского Китая к роли четвертого мирового лидера, однако зависимого при этом от своего

покровителя – США. Уже в начале 1942 г. китайцы в Чунцине (столице гоминдановской зоны влияния в Китае) получили 50 млн. долл. [7, с.284].

Увеличивая международную значимость Китая, Ф. Рузвельт активно привлекал Чан Кайши к решению послевоенных мировых проблем. Так, на конференции в Каире Ф. Рузвельт сначала принял Чан Кайши с супругой, а уж потом У. Черчилля, о чем уязвленный "британский лев" вспоминал много лет спустя в своих мемуарах. В числе намеченных к обсуждению вопросов было немало таких, которые касались послевоенного сотрудничества между Китаем и США. В частности, планировалось договориться относительно участия Китая в оккупации Японии; заключения договора о взаимной безопасности; о размещении военных баз США на китайской территории. Немало говорилось и о создании военно-консультативного органа для сотрудничества между США и Китаем на Дальнем Востоке после окончания войны (все эти вопросы отлично иллюстрируют далекоидущие планы Вашингтона относительно Китая. – А. Н.) [13, с.245–246]. Также Рузвельт обещал Чан Кайши содействовать в возвращении Китаю территорий, ранее утраченных им. Была достигнута договоренность о том, что США окажут содействие в возвращении Китайской республике территорий ранее захваченных Японией, в том числе Формозы (Тайвань), Пескадорских островов, четырех северных провинций, городов Дальний (Люйда), Порт-Артур [13, с.589]. Рузвельт пообещал содействовать Китаю в деле возвращения Гонконга, который являлся британской колонией, а также поддержал идею превращения острова в управляемый международный порт [3, с.135].

Однако большие надежды, возлагаемые Вашингтоном на Чан Кайши, очень скоро сменились большими сомнениями. Несмотря на солидные американские финансовые вливания, китайская экономика все ближе подходила к краху. Царившая в среде гоминдановской бюрократии почти неконтролируемая коррупция усугубляла дело. Режим Чан Кайши стал стремительно терять популярность среди населения. При этом страна оставалась разделенной на два лагеря. Такой Китай был далек от того образа, который лелеял Ф. Д. Рузвельт. К тому же Чан Кайши все чаще действовал вразрез с интересами Вашингтона. По словам А. И. Уткина, "уже к середине 1942 г. Рузвельт стал ощущать, что теряет рычаги воздействия на Чан Кайши [8, с.267]". Посланный в Китай американский представитель Дж. Стилуэл так и не нашел общего языка с китайским армейским командованием.

Вероятно, Рузвельт имел и личные причины не доверять Чан Кайши. В политической игре, затеянной с Вашингтоном, китайский генералиссимус явно делал ставку не на администрацию демократов, а на их политических оппонентов – республиканцев. Начало такого сотрудничества, за спиной президента было положено в октябре 1942 г. в ходе визита в Китай республиканца Уэндела Уилки. Потерпев сокрушительное поражение на президентских выборах 1940 г., Уилки был послан Рузвельтом в кругосветный вояж, дабы продемонстрировать всему миру преимущества

двухпартийной системы [9, с.548]. Как отметил американский исследователь Д. Фенби, "Импозантный, с рыжей копной волос и харизматической улыбкой, Уилки был важен для националистов не только как личный представитель Рузвельта. Он вполне мог вступить в борьбу за президентское кресло и нажать на Белый дом с тем, чтобы действующая администрация подыскала замену несговорчивому Стилуэлу" [9, с.548]. По приезде в Чунцин, бывший в то время столицей китайской республики, американец попал под попечительство супруги Чан Кайши – Мейлин. Миссис Чан – эффектная, получившая западное образование женщина, произвела неизгладимое впечатление на американского посланца, который, по её словам, обладал "тревожным обаянием". Получив изрядную порцию лести, Уилки стал активным сторонником сотрудничества с гомиьдановским режимом. Именно он от лица американской общественности пригласил супругу генералиссимуса в США, дабы "трезвый ум, обаяние и высочайшие моральные качества помогли этой благородной душе привлечь американцев на сторону великой нации" [9, с.552]. Визит жены Чан Кайши состоялся зимой 1943 г. и, как отмечалось выше, закончился созданием "китайского лобби", где главную роль играли республиканцы. Вероятно, что Рузвельт, хотя и декларировавший демократические принципы, тем не менее, мог быть недовольным заигрыванием Чан Кайши с его политическими оппонентами.

Действия Чан Кайши не только ухудшили положение союзников в войне против Японии, но и ставили под сомнение реализацию послевоенных планов Вашингтона. Необходимо было, если не отказаться от Чан Кайши, то найти возможную замену ему в том случае, если отношения между Гоминданом и Белым Домом будут продолжать ухудшаться. Активизация контактов с китайскими коммунистами в 1944 г. свидетельствует о том, что реальная альтернатива была найдена. Несмотря на кажущуюся с первого взгляда противоестественность подобного союза, у кормчих американской внешней политики были все основания рассчитывать на успех.

Лидер КПК – Мао Цзэдун, несмотря на идеологическую близость с Советским Союзом, вовсе не стремился следовать курсу, определенному в Кремле. Подобно Чан Кайши, который хотел извлечь выгоду от американцев, ничего не давая взамен, будущий "великий кормчий" хотел того же от СССР. Прежде всего, Мао нуждался в советском оружии. Но не для того, чтобы использовать его в вялотекущей борьбе против японцев, а, прежде всего, для решения спора относительно политического контроля над страной [2, с.283].

В 1941–1942 гг. Советский Союз, обескровленный немецким наступлением, вынужден был прекратить военные поставки в "Особый район" (Северный район Китай с центром в городе Яньане, где правили коммунисты – *А. Н.*). Это немедленно привело к изменению ориентиров во внешней политике Яньаня. П. П. Владимиров, который в 1942–1945 гг. работал в Яньане в качестве связного Коминтерна при руководстве ЦК КПК

и военным корреспондентом ТАСС, писал в своем дневнике 23 мая 1942 г.: "Причины недружественного отношения к СССР следующие: прежде всего наши военные неудачи в прошлом году, тут им вели полный счет!... Помогать же особому району военным снаряжением и оружием Советский Союз не может, а именно в этом ... едва ли не основная причина для недовольства" [2, с.2]. Недовольство Мао Цзэдуна своим ослабевшим северным союзником выражалось в нелюбезных высказываниях о советских руководителях и чисткой рядов КПК от "догматиков" – тех, кто "побывал в СССР", а также постепенной переориентацией внешней политики КПК в сторону западных союзников. Цели председателя ЦК КПК, как отмечал Владимиров, "остаются неизменными: использовать антияпонский блок для захвата ведущих позиций в руководстве страной [2, с.283].

За процессами, происходившими в Особом районе, внимательно наблюдали из Вашингтона. В Яньане работали американские разведчики, которые поставляли в США необходимую информацию [6, с.30]. Дополнительные данные поступали также от группы либеральных журналистов – Э. Сноу, А. Стронб, А. Смегли. Они неоднократно посещали Особый район, встречались с Мао Цзэдуном, который очаровывал их рассказами о своем революционном прошлом. Столь радушный прием имел совершенно ожидаемые результаты. Американские журналисты призвали общество отказаться от негативного отношения к КПК и, не обращая внимания на идеологические разногласия, протянуть руку дружбы китайским коммунистам.

Анализ дальнейших действий администрации президента Рузвельта показывает, что призыв либералов был услышан в Белом Доме. 1 июля 1944 г. вопрос о прибытии в Яньань американской делегации был окончательно решен. Состав военной миссии был определен в 10 человек [2, с.299].

Поначалу Чан Кайши воспротивился поездке американцев в Особый район. Находящийся в Чунцине вице-президент США Уоллест был вынужден обратиться за помощью в Вашингтон. Резкая телеграмма Рузвельта, пришедшая через четыре часа, осадила китайского лидера, и он был вынужден санкционировать поездку. Руководителем союзнической миссии был назначен полковник Баррет [2, с.307].

22 июля 1944 г. в Яньань прибыли первые делегаты. Вместе с военными в Особый район прибыли и американские дипломаты. Среди них был второй секретарь посольства США в Чунцине Джон Сервис. Он активно приступил к выяснению намерений Мао Цзэдуна. Круг вопросов обсуждаемых Сервисом и Мао, касался, прежде всего, послевоенного сотрудничества между США и Китаем. В частности, 10 сентября 1944 г. Сервис спрашивал у китайского лидера о том, на каких политических и экономических основаниях возможны вложения американского капитала, что он думает по поводу руководства американцами крупными промышленными комплексами Китая. Кроме того, его очень интересовала

перспектива использования различного рода кадров из США. Потом Сервис напрямую спросил Мао, как тот представляет себе будущую государственную систему Китая [2, с.335]. Американская военная миссия успешно действовала и в следующем году. Численность американских "наблюдателей" постоянно увеличивалась и в декабре 1945 г. составила 32 чел., в то время как Кремль имел всего три постоянных представителя в Яньане.

1 апреля 1945 г. Д. Девис заявил, что "Националистический курс в политике руководства КПК делает программу КПК лишеной опасности для Соединенных Штатов и даже, наоборот, нейтрализует мощь СССР на Дальнем Востоке [2, с.486].

Успехи в переговорах с Мао Цзэдунем подтолкнули администрацию Ф. Д. Рузвельта к изменению своей китайской политики. Белый Дом продолжал реализовывать намеченный план превращения Китая в мирового "полицейского". А для этого необходимо было создать сильную государственную власть, которая преодолела бы царившую в стране разруху. Эту власть, по замыслу Белого Дома, должно было осуществлять коалиционное правительство, в которое вошли бы, как представители Гоминдана, так и КПК.

Уже 20 августа 1944 г. Рузвельт объявил о поездке в Китай Нельсона и Хэрли в качестве своих личных представителей. Нельсон (руководитель управления по делам военного производства. – *А. Н.*) и генерал Хэрли (в прошлом военный министр США. – *А. Н.*) должны были обеспечить организацию диалога между Гоминданом и КПК. Как отметил Ф. Рузвельт в своем письме к И. В. Сталину от 19 ноября 1944 г.: "Генерал Хэрли, мой посол в Китае, делает все возможное, чтобы уладить дела между войсками в Северном Китае и генералиссимусом (Чан Кайши – *А. Н.*). Он достиг некоторых успехов, но пока ничего не подписано [Цит. по: 4, с.168]".

Однако миссия Нельсона-Хэрли не принесла ожидаемых результатов. Отношения между КПК и Гоминданом продолжали ухудшаться, перерастая в вооруженный конфликт. Перспектива гражданской войны в Китае не прельщала американское правительство, отодвигая реализацию их плана мирового устройства на неопределенное время.

В декабре 1945 г. в Китай был направлен личный представитель нового президента Г. Трумэна Дж. Маршалл, который должен был принять все меры, чтобы не допустить начала гражданской войны в Китае. Главной его целью в Китае было создание условий для организации коалиционного правительства. Несмотря на нежелание Чан Кайши вести какие-либо переговоры с коммунистами, Маршаллу удалось организовать специальную структуру ("Комитет пяти"), которая должна была заниматься реформированием государственных структур на коалиционной основе. Однако теперь Мао Цзэдун отказался от участия в деятельности комитета, который не обеспечивал доминирующей роли КПК.

В то же время, Дж. Маршалл не сдавался – несмотря на то, что пламя гражданской войны уже всюду полыхало над Китаем, американский посланец продолжал искать пути компромисса. Пытаясь задобрить коммунистов, Маршалл обратился к Трумэну с предложением об эвакуации американских военных частей из Китая. 15 апреля он приказал командующему армии США в Китае А. Ведемейру приступить к эвакуации. Однако колебания Г. Трумэна свели на нет его инициативы. Понимая, что его миссия закончилась неудачей, в январе 1947 г. Дж. Маршалл покинул Китай, а американские части так и остались в стране.

Нерешительность президента в таких важнейших вопросах негативно отразилась на ведении американской политики в Китае. Однако мотивы, побуждавшие Г. Трумэна обдумывать каждый шаг и не спешить с принятием решений, вполне объяснимы. Далекое не все внутри американского общества поддерживали политику действующей администрации. Как отметил в своей монографии "Политика двух Китаев Г. Трумэна (1948–1950)" профессор Бостонского университета Джун М. Грассо, курс демократической администрации в Китае "столкнулся с сильной оппозицией... из различных сторон: среди республиканцев в Конгрессе, удивленных после неожиданной победы Трумэна на выборах в 1948 году и готовящихся к выборам в Конгресс; с американским обществом, которое считало, что Соединенные Штаты "потеряли" Китай; и даже на нижнем государственном уровне, где некоторые работники осуждали политику администрации" [12, с.5].

Нельзя забывать о деятельности "китайского лобби" в Конгрессе, которая существенно корректировала американский внешнеполитический курс. Поддерживающие Гоминдан представители лобби, такие как сенатор С. Бриджес и представитель В. Джад, не одобряли заигрывания с КПК и требовали увеличения финансовой и политической помощи правительству Чан Кайши [6, с.18].

В таких условиях Белому Дому было трудно принять определённую программу действий в Китае. Постоянные шатания и колебания между двумя политическими силами, вызванные как стратегическими соображениями, так и влиянием различных группировок внутри правящего класса США, свели на нет все усилия дипломатов. Вашингтону не удалось реализовать свою главную идею – превращение Китая в одного из мировых "полицейских", действующего по указке США. Столь крупный дипломатический провал стал одной из причин присоединения "Поднебесной" к советскому блоку.

К сожалению, в рамках одной статьи невозможно осветить весь комплекс проблем, существовавших в отношениях между Китаем и США в годы Второй мировой войны, а также в первые годы после её окончания. Данные вопросы будут рассмотрены в следующих научных публикациях.

Литература

1. **Аварин В.** Борьба за Тихий океан / В. Аварин. – М.: ОГИЗ, 1947. – 467 с. 2. **Владимиров П. П.** Особый район Китая. 1942–1944 / П. П. Владимиров. – М.: Издательство Агентства печати "Новости", 1973. – 656 с. 3. **Иванов П. М.** Гонконг / П. М. Иванов. – М.: Наука, 1990, – 278 с. 4. **Ледовский А. М.** Китайская политика США и советская дипломатия / А. М. Ледовский. – М.: Наука, 1985. – 250 с. 5. **Рузвельт Э.** Его глазами / Э. Рузвельт. – М.: АСТ, 2003. – 284 с. 6. **Севостьянов Г. Н.** Дипломатическая история войны на Тихом океане. От Перл-Харбора до Каира / Г. Н. Севостьянов. – М.: Наука, 1969. – 447 с. 7. **Тайсон-Ли Л.** Мадам Чан Кайши / Л. Тайсон-Ли. – М.: АСТ, 2008. – 541 с. 8. **Уткин А. И.** Дипломатия Ф. Рузвельта / А. И. Уткин. – Свердловск: Изд-во Урал. Ун-та, 1990. – 544 с. 9. **Фенби Дж.** Генералиссимус Чан Кайши и Китай, который он потерял / Дж. Фенби. – М.: АСТ, 2006. – 698 с. 10. **Черчилль У.** Вторая мировая война / У. Черчилль. – М.: Военное издательство, 1991– . –Т.2. – 1991. – 702 с. 11. **Юн Чжан.** Неизвестный Мао / Чжан Юн, Дж. Холидей. – М.: Центрполиграф, 2007. – 845 с. 12. **Grasso J.** Truman's two-China policy (1948–1950) / **J. Grasso.** – L.: Sharp, 1987. – 207 p. 13. **Foreign relation of the United States.** Papers the conferences at Cairo and Teheran, 1943. – Washington.: Government printing office, 1977. – 677 p.

Набока А. В. Политика США в Китае в 40-х годах XX века

В статье исследуется история американской политики в Китае в 40-х годах XX в. На основе анализа работ отечественных и зарубежных историков, автор выделил основные цели политики Белого Дома в Китае, а также её основные этапы.

Ключевые слова: Китай, США, Белый Дом, Ф. Д. Рузвельт, Чан Кайши, Мао Цзедун, Вашингтон

Набока О. В. Політика США в Китаї в 40-х роках XX ст.

В статті досліджується історія американської політики в Китаї в 40-х роках XX ст. На основі аналізу робіт вітчизняних та зарубіжних істориків автор виділив головні цілі політики Білого Дому в Китаї, а також її головні етапи.

Ключові слова: Китай, США, Білий Дім, Ф. Д. Рузвельт, Чан Кайші, Мао Цзедун, Вашингтон

Naboka A. V. The US-policy in China during the 1940s.

The history of the American policy in China during the 1940s. is researching in the article. On the basis of the analysis of works of native and foreign historians, the author has marked out the main purposes and aims of the White House's policy in China.

Keywords: China, the USA, the White House, F. D. Roosevelt, Chan Kajshi, Mao Tzedun, Washington

УДК [326:323.14] : [3+5] «178/186»

Д. М. Писаний

**АПОЛОГІЯ РАБСТВА В НАДРАХ РАСИЗМУ: ПРИРОДНИЧО-
НАУКОВІ, СОЦІОКУЛЬТУРНІ ТА КУЛЬТУРНО-ІСТОРИЧНІ
КОНЦЕПЦІЇ КІНЦЯ ХVІІІ – СЕРЕДИНИ ХІХ СТ.**

Но радостно, не ведая невзгод,
Невольник на плантациях живет.
Всем, без чего бедняк разбит и слаб,
В избытке обладает черный раб.
За хлеб и труд не ведая борьбы,
Блаженны на плантациях рабы.

У. Грейсон

Початок ХХІ ст. виявився зовсім не тим "світлим майбутнім", яким його уявляли письменники-фантасти та кіносценаристи 20–30 років тому. Навпаки, на тілі сучасної цивілізації присутні чимало "виразок", з-поміж яких виділяються торгівля людьми та расизм, які, на жаль, не обминули і Україну.

Масштаби сучасної торгівлі людьми настільки величезні, що можуть здатися нереальними. За різними підрахунками, які проводяться в ООН, урядових та неурядових організаціях, щорічно в тенета цього злочинного бізнесу потрапляють від 400 тис. до 4 млн. чол. [1, с.7; 2, с.9]. В різних куточках земної кулі у рабстві *de facto* знаходяться мільйони людей, в тому числі сотні тисяч наших співвітчизників [3, с.89; 4, с.286; 5, с.9]. За суворими, але безбарвними статистичними даними криються зруйновані долі, страждання та поневір'яння, існування на межі життя і смерті без найменшого променя надії. Колами цього "пекла на землі" проходять і жінки, і діти, і чоловіки. Разом з тим зростає національна нетерпимість. Неухильно збільшується кількість неонацистських та ін. расистських організацій [6]. В різних регіонах світу спостерігаються сутички на ґрунті расової ненависті, деякі випадки спричиняють широкий суспільний резонанс [7; 8; 9]. Такий стан речей, без сумніву, входить в кричущу суперечність з поширенням гуманізму та демократії, а також тріумфом науково-технічного прогресу, який і дарує надії на "світле майбутнє".

Заходи, яких вживає світове співтовариство, виявляються неефективними. Але чому? Відомо, що витoki багатьох соціальних проблем криються в далекому минулому. Отже, ефективно протистояти торгівлі людьми та расизму можна, лише добре знаючи їхню історію. Разом з тим, у вітчизняній історіографії зазначена проблема майже не знайшла належного висвітлення. Безперечно, існуючу лакуну певною

мірою заповнюють дослідження О. І. Галенка, присвячені работоргівлі Генуезької Кафи (XIII–XV ст.) [9]. Однак питання, пов'язані з ідеологічними аспектами расизму досліджуваного періоду, українськими істориками практично не розглядалися.

Певною мірою заповнити наявні прогалини покликана подана стаття. Її мета – дослідити особливості обґрунтування рабства в природничих та гуманітарних доробках апологетів расизму кінця XVIII – середини XIX ст.

Низка видатних істориків та антропологів погоджуються з думкою, що расизм – породження епохи капіталізму. Однак окремі елементи расизму, такі як твердження про "вроджену неповноцінність" народів, з'явилися ще в епоху античного рабовласництва [10, с.41]. Так, Аристотель писав: "Полювати слід як на диких тварин, так і на людей, що, будучи від природи призначені до покори, не бажають підкорятися. Така війна за природою своєю справедлива". А китайський історик Бань Гу зазначав, що "у варварів людські обличчя та серця диких звірів, тому мудрий правитель ставиться до них, як до тварин" [11, с.248]. Логічно було б припустити, що сплеск расистських упереджень припав на добу Великих географічних відкриттів. Але це припущення є далеким від дійсності. Ані в "темну" епоху середньовіччя, ані протягом раннього нового часу (XVI – сер. XVII ст.) подібні ідеї не отримали розвитку. А питання щодо "неповноцінності" неєвропейських народів тоді взагалі не вносилося до "порядку денного" європейської наукової спільноти. Більше того, деякі мислителі (зокрема, Мішель Монтень) взагалі вважали їхній соціальний устрій досконалішим, аніж європейський [12, с.239]. Отруйне ж "насіння" расизму почало проростати знов у зв'язку з боротьбою за ліквідацію трансатлантичної работоргівлі та рабства африканців у Новому Світі.

Перші расистські концепції в досліджуваній нами період зародилися в надрах природничих наук (біології, антропології). Хто ж і коли поставив їх досягнення на службу расизму? Все почалося з праці голландського лікаря та краніолога *Петера Кампера (1722–1789)*. Він займався порівняльним вивченням скелетів людей та людиноподібних мавп, ввів до наукового обігу поняття "лицевий кут" при дослідженні черепів. Лицевий кут – це кут між уявними лініями, що поєднують верхню губу з нижньою частиною вух та лобом [13]. Чим гостріше кут, тим далі та чи інша раса віддаляється від типу, який, на думку Кампера, є вершиною досконалості (такими він вважав античні статуї). Вчений з'ясував, що в деяких видів мавп лицевий кут досягає 40–50 градусів. За ними йде голова африканського негра, яка так само, як голова калмика, відрізняється кутом в 70 градусів. В європейця цей кут доходить до 80 градусів [14].

У 1781 р. Кампер видав книгу, присвячену цьому питанню. Найдивнішим же є те, що Кампер не був расистом та видав свою книгу в якості посібника для митців. Але його наступники стали вважати, що

величина лицевого кута визначає міру розвиненості раси [13]. Всі крапки над "i" було розставлено в праці *Чарльза Уайта (1728–1813)* "Облік регулярної градації людини, різних тварин та рослин", який стверджував, що європейці перевищують африканців не лише в фізичному, але й в розумовому відношенні. Американський лікар Джон Сміт поширив расистську теорію і на індіанців, мовляв, на найбільшій відстані одне від одного за розвитком стоять європейці та африканці, індіанці ж знаходяться між ними, та все ж таки ближче до африканців [15, с.129].

Ані до початку работоргівлі, ні допоки вона була вільною, легальною галуззю торгівлі, не поставало питання щодо неповноцінності, недорозвиненості африканців порівняно з європейцями. Коли ж знадобилося доводити необхідність її продовження, а економічні та релігійні причини виявилися недостатньо переконливими, були покликані до життя расистські теорії [15, с.148]. За влучним зауваженням Г. Аптекера, "оскільки негр потрапляв у власність нарівні з конем чи коровою, то було б пречудово, якби його... можна було вважати створінням, що не відрізняється істотним чином від цих тварин" [16, с.40].

Расизм став ідеологією плантаторів та работоргівців, – одним словом, всіх тих, хто отримував вигоди від рабської праці, а отже, був кровно зацікавлений у збереженні рабства та продовженні работоргівлі. Не дивно, що в першій половині XIX ст. головним оплотом расизму стали США. Американський антрополог Мортон у праці "Американські черепи" (1839), а пізніше його учні Джордж Роббінс Гліддон та Джошуа Кларк Нотт у праці "Типи людства" (1860), перекручуючи та фальсифікуючи наукові дані, прагнули утвердити погляд на негрів як на особливий, примітивний різновид людей. *Семюель Джордж Мортон (1799–1851)* писав про негрів наступним чином: "Подібно до більшості інших варварських націй, їхній спосіб життя характеризується забобонами та жорстокістю. Вони люблять войовничі справи, але, виявившись переможеними, адаптуються до зміни обставин з дивною швидкістю" [17]. Він був твердо переконаний, що африканці завжди будуть нижчими істотами в порівнянні з європейцями. *Джошуа Кларк Нотт (1804–1873)* був одним з найпослідовніших прибічників ідеї про різне походження людських рас. Мовляв, негрів, серед інших нижчих істот, було створено раніше за "білошкірих" Адама та Єву. Негри, за Ноттом, належали до найбільш варварських племен землі, які могли приносити якусь користь цивілізації, тільки перебуваючи в рабстві [18, с.198; 19, с.80].

В 40–50-х рр. XIX ст. у США виникла особлива школа расистської антропології. Одним з її визнаних лідерів був *Семюель Картрайт (1793–1863)* – голова медичної асоціації штату Луїзіана. Картрайт стверджував, буцімто речовина, яка визначає колір шкіри негрів, міститься також в їх мозку, нервовій системі, м'язовій тканині. Вона детермінує всю поведінку черношкірих, в тому числі їх специфічні

хвороби. Останніх Картрайт виділив дві. Першу він назвав *drapetomania* (хвороба, що примушує негрів утікати). Другу "хворобу" він називав *dysaesthesia aethiopica*, чи тупість розуму та низька чутливість тіла: "Вони піднімають безлад без причини та приводу та не відчувають болю, коли їх карають" [20]. Тобто чорний колір шкіри розглядався як одна з наочних ознак "неповноцінності" африканців [21, с.148]. А висновок був таким: свобода неграм протипоказана, оскільки негритянська свобода – це "свобода бути бездіяльними, валятися в бруді та зловживати невідповідною їжею та спиртними напоями" [20].

Як бачимо, в цілому обґрунтування рабства в природничих концепціях расистів було вельми примітивним. Отже, рабовласницька ідеологія кінця XVIII – середини XIX ст. не варта була б і зламаної копійчини, якби базувалася лише на природничому матеріалі. Позаяк подібні псевдонаукові пошуки від самого початку програвали полум'яним, логічно вибудованим контраргументам аболіціоністів. Зростання аболіціоністського руху вимагало від ідеологів рабства нестандартних рішень і якісніших аргументів на користь збереження цього ганебного інституту. І такі аргументи невдовзі з'явилися вже в соціокультурних та культурно-історичних концепціях апологетів расизму. Останні заслуговують на особливу увагу.

З найбільшою для свого часу повнотою обґрунтував рабство африканців *Джон Келхун (1782–1850)*. Він проголошував рабство інститутом, що необхідний для збереження миру, безпеки та процвітання південних штатів [22]. Скасуйте його – і негайно відбудеться апокаліпсис, буде зруйновано цілий світ. Тому агітація за ліквідацію рабства є нерозважливою: погано це чи добре, рабовласництво повинно бути збереженим. У 1830 р. він вперше відкрито вказав на рабовласництво як на справжню причину антагонізму Півдня та Півночі. З другої половини 1830-х рр. він доводив, що рабство є дійсним благом як для господарів, так і для рабів [19, с.72]. В промові, виголошеній 6 лютого 1837 р., він відзначав: "Більшість північних штатів вважає рабство гріхом, а скасування його вважає обов'язком сумління". Однак "рабство, безперечно, корисне". В якості одного з аргументів він пропонував порівняти становище старого раба, що доживає свій вік "у колі родини та у дбайливого господаря" та вільного "жебрака в богадільні" [23]. Порівняйте американських негрів з африканськими, – пропонував Келхун, – і ви побачите, що перші незмінно переважають других і морально, й інтелектуально, і фізично. Причиною тому є патріархальний характер американського рабовласництва, за якого біла раса відіграє роль мудрих батьків та вчителів, що піднімають своїх чорношкірих дітей та учнів до цивілізованого рівня [19, с.73]. Скасування ж рабства штовхне негрів у вирій пороків та страждань [22]. Треба відзначити, що Келхун був блискучим оратором, видатним державним діячем та надзвичайно проникливим політиком. Не дивно, що деякі дослідники називали його "Марксом правлячого класу" [19, с.73].

Також ідею розділення людей на вільних та рабів "обґрунтовували" за допомогою історичних аргументів. **Вільям Сімс (1806–1870)**, літературно обдарований письменник, якого називали "Лопе де Вега південних штатів", писав у своєму літературно-філософському трактаті "Мораль рабства", опублікованому в 1852 р.: "Прослідкувавши за історією Африки, ви переконаєтеся, що віддані самі собі, чорношкірі варвари були приречені на один-єдиний вибір: або з'їсти своїх братів, або бути з'їденими!" [24, с.273]. Він стверджував, що рабство виявилось єдиним засобом порятунку для неповноцінної чорної раси [19, с.79].

Більше того, рабство обґрунтовували не тільки в прозі, а ще й в поезії. Показовою в цьому відношенні є поема **Уільяма Грейсона** "Найманець та раб" (1854 р.). Її автор красномовно протиставляє "безнадійному" становищу пролетарів Півночі "радісне" життя африканських рабів на Півдні США (див. також епіграф. – *Д. П.*) [25]. Цікаво, що деякі письменники навіть змальовували картини майбутнього збройного конфлікту з Північчю, не сумніваючись у перемозі рабовласницьких штатів. Зокрема, **Натаніель Беверлі Теккер** присвятив цій проблемі роман "Ватажок партизанів" [26, с.43].

Проте найбільш "вибухонебезпечна" з-поміж расистських теорій, на наш погляд, народилася не на Півдні США, а в Європі. В 1855 р. побачила світ праця графа **Ж.-А. де Гобіно** "Досвід про нерівність людських рас". Роздуми Гобіно являли собою чудово аргументовану опозицію гуманістичним ідеалам свободи, рівності та братерства, які на той час активно поширювалися світом. Тому його концепція заслуговує на особливу увагу.

В своїй фундаментальній праці він доводив, що визначальний вплив на перебіг історії здійснюють саме расові відмінності. Він стверджував, що "певна частина людства споконвіку позбавлена здатності до самоцивілізації навіть найменшою мірою" [14].

Окрім нерівності расової, автор не обминув також проблему нерівності соціальної, при чому в тісному зв'язку з першою. Багато уваги Гобіно приділив питанням, пов'язаним з рабством. Він розглядав рабство у контексті загальної "панорами" розвитку цивілізацій на прикладі різних держав та народів. Незважаючи на те, що в своїй праці автор не присвятив рабству спеціального розділу, його міркування про рабство складаються в доволі цілісну систему.

Розглянемо тепер, яких висновків дійшов Гобіно.

Він був твердо переконаний, що "добровільного рабства немає, повсюди, де існує рабство, існують і расові відмінності. Є переможці та переможені, та гніт тим тяжчий, чим більше відрізняються раси одна від одної" [14]. Щоправда, іноді для рабства існують і "ненасильницькі" підстави: "...цей інститут можна вважати результатом зловживання правом; розвинена цивілізація може мати філософське обґрунтування, окрім етнічного... В певні епохи рабство може виправдовуватися,

наприклад, згодою раба, моральною та фізичною перевагою господаря" [14].

Досить цікавими здаються нам погляди Гобіно на умови краху рабовласницьких відносин: "Рабство ніколи довго не протримається в суспільстві, в якому різні елементи хоч якимось чином пов'язані одне з одним... Занепад рабства в будь-якій країні відбувається одночасно зі зміщенням рас та безпосередньо пов'язаний зі шлюбними союзами між панамі та слугами" [14]. Цю "формулу" граф застосовував не тільки для античності, але й для сучасного йому XIX ст. "Сьогодні етнічна демаркаційна лінія стирається чи вже стерлася, тому рабство більше не має підстав для свого існування" [14].

Показово, що навіть саму можливість боротьби рабів за свободу Гобіно ставив у пряму пропорційну залежність від расової приналежності невольників. У якості "класичного" прикладу він наводив втечу євреїв з Єгипту: "Місцеві мешканці не могли наслідувати приклад дітей Ізраїлю та, будучи расою менш благородною, вони в меншій мірі страждали від тягаря. Втеча ізраїльтян з цієї точки зору може слугувати доказом рішучості, з якою геній народів, близьких до білої родини, може уникати рабства у його крайніх проявах" [14].

На наш погляд, апогеєм расистських суджень Гобіно є ідея про споконвічну схильність народів до свободи чи рабства: "Природна схильність до свободи чи рабства завжди закладена в етнічній сутності". На його думку, "біла людина створена тільки для незалежності і влади". Гобіно відзначає, що в історії бували випадки поневолення білих, але "рабство було для них гірше за смерть" [14]. Але хто ж тоді схильний до рабства? Відповідь була такою: представники чорної раси, "схильної до абсолютного рабства, що охоче піддаються абстрактним ідеям, розуміти які вони не бажають – можуть лише боятися їх та підкорятися їм" [14]. Цю думку він обґрунтовував за допомогою двох аргументів. По-перше, так склалося історично: "В Індії у стародавні часи раби в арійців були чорної раси. В Єгипті нижчі касти майже цілком і повністю склалися з негрів. У хаміто-семітських державах, у Тірі, Карфагені обставини склалися так само" [14].

По-друге, Гобіно посилався на негативні риси менталітету африканських племен: "Більшість африканських негрів так і не змогли вийти зі стану безсилля та живуть немов би накладені один на одного та цілком незалежно від решти світу. Сильні знищують слабких, останні ж прагнуть якомога далі "відсунутися" від сильних. Цим і обмежується вся політика таких ембріонів суспільства, які з моменту появи людини на землі знаходяться в такому пригніченому стані, не знайшовши нічого кращого протягом усієї своєї довгої історії... Найбільше задоволення для них – лінощі, найвищий їхній розум полягає у прагненні до вбивства" [14].

Гобіно вважав, що негри нездатні розпорядитися своєю свободою. В якості прикладу він наводив дані про тяжке становище на Гаїті після

відступу французів та проголошення незалежності: "Історія Гаїті, демократії Гаїті – це лише довга черга вбивств: мулатів убивали негри, коли були сильніші; негрів убивали мулати, коли тримали в руках владу". Навіть у місцевих високо-посадовців "ви помітите найпримітивніший розум та найпервіснішу гординю на додаток, з якою може зрівнятися хіба що така ж глибока та невмируща безлаберність" [14].

Таким чином, "Досвід про нерівність людських рас" був дійсно новим словом у апології расизму. Расову нерівність було вперше обґрунтовано з такою повнотою за допомогою культурно-історичних аргументів. Цей твір органічно "влився" у сонм інших расистських теорій, оскільки висловлені його автором міркування вже на той час потрапили "на родючу ниву".

І в подальшому расистська концепція Гобіно слугувала засобом обґрунтування колоніальної експансії. Апологети ж нацизму пристосували його для обслуговування ідеологічних потреб гітлерівського режиму [27]. Тому нам здається цілком справедливою оцінка, що її дав Гобіно К. Маркс, назвавши його "лицарем варварства" [28, с.546].

Проте "далі за всіх" в обґрунтуванні рабства пішов *Джордж Фіцх'ю*. Він був "книжником, обізнаним з найрізноманітніших питань". Фундаментальні знання та неабиякий розум дозволили йому створити своєрідну "рабовласницьку утопію". У праці "Соціологія Півдня, чи Крах вільного суспільства" він піддавав нищівній критиці капіталістичне суспільство, базуючись на відомостях про тяжке становище пролетаріату як на Півночі США, так і в Англії. Він характеризував капіталізм як нікчемний, мізерний експеримент історії, обмежений у часі та в просторі, як тимчасовий та локальний відхід від магістрального шляху людства, що був прокладений рабовласницькими цивілізаціями Греції та Риму. Природні та невід'ємні права людей на свободу та рівність химерні, оскільки люди від самого народження різко відрізняються за розумовими та інтелектуальними здібностями. Приблизно кожні 19 з 20 людей володіють природним та невід'ємним правом не на свободу, якою вони не здатні розпорядитися собі на користь, а на протекцію (опіку) з боку можновладців. Інакше кажучи, вони наділені "природним та невід'ємним правом бути рабами". Законами природи визначено одним бути розпорядниками, а іншим – підлеглими. Суспільний устрій американського Півдня Фіцх'ю вважав наближеним до ідеального. А в "ідеальному" суспільстві на становище рабів повинні бути переведені не тільки вільні негри, але й білі робітники. Власники ж фабрик, шахт, торговельних підприємств повинні стати рабовласниками [19, с.76].

За глибоким переконанням Фіцх'ю, негри особливо нездатні до свободи. "Негр є непередбачливим: він не буде робити запаси влітку через відсутність зими, не буде набувати життєвого досвіду з віком. Дорослий негр залишається великою дитиною. Він стане для суспільства

непосильним тягарем. Суспільство має право запобігати цьому, піддаючи його внутрішньому рабству"[29, с.83].

Необхідно відзначити, що Фіцх'ю вийшов за межі расизму. "Ми ненавидимо доктрину "Типи людства", – писав він. – Причина – в тому, що вона суперечить Святому письму, згідно якого людство має спільне походження, а також заохочує господарів жорстоко поводитися з рабами". Більше того, він стверджував: "Мешканець Півдня – друг негра, його єдиний друг. Не дозволяйте ніяким аболіціоністам, ніякій рафінованій філософії зруйнувати цю дружбу" (якщо припустити, що павук може бути другом комах, а вовк – другом ягняти, то Фіцх'ю, безперечно, правий! – *Д. П.*) [29, с.95]. Він був твердо переконаний, що для більшості білої раси свобода шкідлива такою ж мірою, що й для чорних. Однак події, пов'язані з початком громадянської війни в США, змусили Фіцх'ю переглянути свої міркування. В 1861 р. і він погодився, що за "природним правом" поневолювати можна лише "неповноцінну" чорну расу [19, с.80].

Наголошуючи на соціальній зумовленості проаналізованих вище концепцій, слід відзначити, що розраховані вони були не тільки на вузький прошарок правлячої еліти, але й на широкі маси білого населення Америки. Рабовласники розгорнули масовану пропаганду поневолення людини людиною (користуючись правом на свободу слова). Рабовласництво, що спиралося на демократичні права і свободи – це жахлива й парадоксальна суспільна система, що не має аналогів у світовій історії [30, с.26].

Протягом кількох десятиліть рабство і расизм у Сполучених Штатах Америки користувалися незмінною підтримкою Феміди. Так, "чорні кодекси" рабовласницьких штатів законодавчо закріплювали безправ'я негрів: "Раб не може звертатися до суду чи бути свідком (у вільних штатах ця норма повністю не діяла. – *Д. П.*). Останнє можливо лише тоді, коли він повинен свідчити проти рабів. Але й у цьому випадку він не може давати присяги, бо присяга занадто шляхетна, щоб проходити крізь підлі вуста негрів" [31, с.87]. Та найбільш кричущим (але разом з тим і типовим) прикладом "расизму в мантиї" слугує рішення Верховного Суду США у справі Дреда Скотта (березень 1857 р.). Цей афро-американець подав прохання про звільнення на тій підставі, що з 1846 р. проживав з господарем у вільних від рабства штатах. Верховний Суд відмовив у визнанні його вільним. Формулювання рішення було просякнуте відвертим цинізмом.

"... Ми вважаємо, що... вони (негри – *Д. П.*) не мають права претендувати на жодні права і привілеї, що їх Конституція надає громадянам Сполучених Штатів... Право власності на раба є ясным і підтвердженим Конституцією" [32, с.350–351]. Міссурійський компроміс 1820 р., що встановлював для рабства географічні обмеження, був визнаний неконституційним. Це рішення спричинило широкий

суспільний резонанс, оскільки фактично відкривало рабству шлях у вільні штати [33, с.200–201]. Та це ще не була межа.

У Конфедерації Сполучених Штатів (1861–1865 рр.) расизм став державною ідеологією. Згідно з Конституцією Конфедерації, яку було прийнято 11 березня 1861 р., рабство не тільки визнавалося, але й захищалося законом. А один з лідерів Конфедерації, Олександр Стефенс, казав: "Наш новий уряд базується на тій великій істині, що негр не рівний білій людині, що рабське підкорення вищій расі є його природним та нормальним станом... Негр і за своєю природою, і за божественними настановами відповідає тому положенню, яке він займає в нашій системі" [32, с.363–364]. Вперше (і, на жаль, не востаннє) расизм став "наріжним каменем" державної ідеології і однією з рушійних сил державної та міжнародної політики.

Деякі сучасні дослідники (наприклад, Ю. В. Латов) вважають, що і президент США Авраам Лінкольн був "поміркованим расистом" [34, с.102]. А Прокламація про звільнення рабів (22 вересня 1862 р.) була вимушеним кроком. На це вказують, зокрема, такі рядки з листа Лінкольна редакторів "Нью-Йорк триб'юн", написаного за місяць до появи Прокламації: "Якби я зміг урятувати Союз, не звільнивши при цьому жодного раба, я пішов би на це" [32, с.364].

Дуже точну оцінку расизму дав М. Г. Чернишевський: "Рабовласники були людьми білої раси, невольники ж – неграми. Тому захист рабства набув форми теорій про докорінні відмінності між людськими расами"[35, с.809].

Після громадянської війни та завершення Реконструкції білі мешканці Півдня негайно відібрали в негрів виборчі права та почали виміщати на них всі свої негативні емоції, породжені поразкою у війні та зубожінням. Наприкінці ХІХ ст. для негра на Півдні США загроза лінчування була сильнішою, ніж до війни – ризик бути вбитим злим господарем". Отже, "Північ та Південь примирилися саме на ґрунті того, що колишні раби повинні залишатися людьми "другого гатунку" та знати своє місце"[34, с.106].

Отже, цілком справедливим є висновок С. Хантінгтона про те, що "більшу частину своєї історії США були расистською країною. Білі американці завжди ставили себе вище за негрів, індіанців, азіатів та мексиканців і не вважали їх усіх повноправними членами суспільства" [36, с.95]. Жахливим символом ставлення американців до інших народів слугує рабство афро-американців.

Трансатлантична работоргівля та плантаційне рабство в Новому Світі давно стали надбанням історії. Расизм же залишився і сходити з історичної арени не збирається. І знову, як і два століття тому, сучасні расові упередження також мають соціально-економічне підґрунтя [37].

Історичний досвід переконливо свідчить, що "будь-яка теорія переваги, що заснована на расових відмінностях, в науковому відношенні є хибною, в моральному – осудливою, в соціальному – несправедливою

та небезпечною" [38]. Тому расизм та расова дискримінація справедливо засуджені світовим співтовариством.

Таким чином, поява расистських теорій була безпосередньо пов'язана з боротьбою проти рабства та трансатлантичної работоргівлі. Розглянуті в поданій статті концепції апологетів расизму обґрунтовували необхідність збереження інституту рабства, спираючись на расову "неповноцінність" африканців та їх нездатність до самостійного існування в межах цивілізованого суспільства. Відстоювали цю позицію представники природничих і гуманітарних наук, митці та служителі закону. Більшість розглянутих нами теорій та концепцій сформувалися на Півдні США. Вони фактично відображали "соціальне замовлення" рабовласників та работоргівців. Та були й дослідження, написані, так би мовити, "за покликом серця". Це стосується праць Гобіно та Фіцх'ю. Перший не був ані рабовласником, ані американцем, другий обґрунтовував також необхідність поневолення бідних верств білого населення. Обидва були твердо переконані у правильності своїх поглядів. Расистські теорії зазнали дуже суттєвої еволюції: від аналізу зовнішнього вигляду та анатомічних ознак до ретельного розгляду внутрішнього світу неєвропейських людей. Причому як у матеріальній, так і в духовній культурі останніх розглядалися лише недоліки (оскільки про наявність в африканців значних культурних досягнень тоді майже не знали, до того ж це не вписувалася в побудови апологетів расизму та рабства. – Д. П.). В надрах расизму людиноненависницька апологія рабовласництва досягла свого апогею. Расистські теорії продовжили свою ходу і після ліквідації рабства, утворивши "ідейний щит" для західного колоніалізму.

Проведене дослідження переконує, що порушена проблема потребує подальшого вивчення. Дослідження такого плану можуть бути корисними для викриття сучасного ідеологічного арсеналу расистів, а також для пошуків стійких ціннісних орієнтирів для формування толерантності в суспільстві.

Література

1. **Запобігання** торгівлі людьми та експлуатації дітей: навч.-метод. посіб. / [за ред. К. Б. Левченко та О. А. Удалової]. – К.: "ВЕРСО-04", 2005. – 210 с. 2. **Михайлова Е. А.** Противодействие распространению рабства и торговле людьми в Российской Федерации / Е. А. Михайлова. – Саратов: Саратовский центр по исследованию проблем организованной преступности и коррупции, Сателлит, 2009. – 88 с. 3. **Біляцький С. Д.** Ми не раби? / Сергій Біляцький, Наталка Ярова // Політика і час. – 2005. – №12. – С.89–92. 4. **Маларек В.** Наташі: сучасна світова секс-торгівля / Віктор Маларек; [пер. з англ. В. Морозов]. – К.: [Б. в.], 2004. 5. **Матеріали** міжнародної конференції 21–22 жовтня 2002 р.: "Запобігання торгівлі людьми: економічні проблеми та шляхи їх вирішення". – К.: [Б. в.], 2003. – 180 с. 6. **Неонацизм** по-українски [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.rupor.info/analitika>

- /2008/03/13/неонацизм-по-ukrainски/ 7. **Италия:** Иммигрантский бунт в области Калабрия [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://news.nswar.info/?p=27437>. 8. **Марчант Т.** Расизм. Теория и практика ненависти [Электронный ресурс] / Таня Марчант. – Режим доступа: http://www.lebed.com/2001/art_2606.htm. 9. **Галенко О.** Українська Колумбіана: работоргівля генуезької Кафи XIII–XV ст. і початки модерного колоніалізму // Проблеми балканістики, сходознавства та міжнародних відносин: Збірник наукових праць пам'яті доктора історичних наук, професора Пархомчука Станіслава Максимовича. – К.: Ін-т стор України НАН України, 2007. – С.115–144.
10. **Расы и общество** / [ред. кол.: Ю. В. Бромлей (отв. ред.), И. Р. Григулевич, С. И. Брук и др.]. – М.: Наука, 1982. – 352 с.
11. **Сегеда С.** Антропология : навч. посіб. для студ. гуманіт. спец. вузів / Сергій Сегеда. – К.: Либідь, 2001. – 336 с.
12. **Коган-Бернштейн Ф. А.** Политические и философские теории XVI века о народах Нового Света / Ф. А. Коган-Бернштейн // Средние века: сб. – М., 1969. – Вып.32. – С.232–245.
13. **Лицевой** угол – Википедия [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://ru.wikipedia.org/wiki/Лицевой_угол.
14. **Гобино Ж.–А.** Опыт о неравенстве человеческих рас [Электронный ресурс] / Жозеф-Артюр де Гобино. – Режим доступа : http://www.hrono.info/libris/lib_g/gobino00.html.
15. **Абрамова С. Ю.** Африка: четыре столетия работорговли / С. Ю. Абрамова – М.: Наука, 1992. – 295 с.
16. **Аптекер Г.** История афро-американцев: современная эпоха / Г. Аптекер; под ред. и со вступ. ст. А. П. Королевой; [сокр. пер. с англ. Н. Ф. Паисова и Г. Н. Санникова]. – М.: Прогресс, 1975. – 280 с.
17. **Morton S. G.** Crania Americana; or, A Comparative View of the Skulls of Various Aboriginal Nations of North and South America: To which is Prefixed An Essay on the Varieties of the Human Species [Электронный ресурс] / Samuel George Morton. – Режим доступа : <http://chnm.gmu.edu/egyptomania/scholarship.php?function=detail&articleid=4>.
18. **Согрин В.** Мир американских рабовладельцев: Кэлхун, Фицхью и другие / В. Согрин // Новая и новейшая история. – 1990. – №5. – С.67–81.
19. **Nott J. C.** Types of mankind [Электронный ресурс] / J. C. Nott, G. R. Gliddon. – Режим доступа: <http://quod.lib.umich.edu/cgi/t/text/text-idx?type=simple&rgn=full+t&c=moa&cc=moa&idno=AJA7398.0001.001&q1=slave&submit=Go>.
20. **Cartwright S.** Diseases and Peculiarities of the Negro Race [Электронный ресурс] / S. Cartwright. – Режим доступа : <http://www.pbs.org/wgbh/aia/part4/4h3106t.html>.
21. **Абрамова С. Ю.** История работорговли на Верхне-Гвинейском побережье / С. Ю. Абрамова. – М.: Наука, 1966. – 195 с.
22. **Calhoun's** views on slavery, His Character, and His Personality [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://amstd.spb.ru/Expansion/Calhoun.htm>.
23. **Calhoun J. C.** Slavery a Positive Good [Электронный ресурс] / John C. Calhoun. – Режим доступа: http://en.wikisource.org/wiki/Slavery_a_Positive_Good.
24. **The**

Pro-slavery argument; as maintained by the most distinguished writers of the Southern States, containing the several essays, on the subject, of Chancellor Harper, Governor Hammond, dr. Simms, and Professor Dew. – Charlestown: Walker, Richards&Co, 1852. – 490 p. 25. **Hireling** and the Slave, Chicora, and other poems. By William J. Grayson. – Charlestown, S.C.: McCarter & Co., Publishers. 116 Meeting Street, 1856. – 125 p. 26. **Кучинский Ю.** История условий труда в США с 1789 по 1947 г. / Ю. Кучинский ; пер. с нем. И. К. Левита ; под. ред. и с предисл. А. Н. Сидорова. – М. : Гос. изд-во иностр. лит., 1948. – 396 с. 27. **Гофман А. Б.** Элитизм и расизм: (критика филос.-ист. воззрений А. де Гобино) [Электронный ресурс] / А. Б. Гофман. – Режим доступа: http://www.gumer.info/bogoslov_Buks/Philos/Article/Gofm_ElRas.php. 28. **Маркс К.** Лауре и Полю Лафарг, 5 марта 1870 г. / К. Маркс // Маркс К. Сочинения / Маркс К., Энгельс Ф. – 2-е изд. – М., 1962– . – Т.32. – 1964. – С.545–550. 29. **Fitzhugh G.** Sociology for the South, or the Failure of free society [Электронный ресурс] / George Fitzhugh. – Режим доступа: <http://docsouth.unc.edu/southlit/fitzhughsoc/fitzhugh.html>. 30. **Согрин В. В.** "Американская исключительность": мифы и реальность / В. В. Согрин. – М.: Знание, 1986. – 64 с. 31. **Травинский В. М.** Как погибли миллионы негров / В. М. Травинский. – М.: Соцэкгиз, 1963. – 248 с. 32. **Хрестоматия** по новой истории: в 3 т.: учеб. пособие / под ред. А. А. Губера и А. В. Ефимова. – М.: Мысль, 1965– . – Т. 2 : 1815–1870. – 1965. – 783 с. 33. **Захарова М. Н.** Народное движение в США против рабства, 1831–1860 / М. Н. Захарова; [отв. ред. Б. Я. Михайлов]. – М.: Наука, 1965. – 452 с. 34. **Латов Ю. В.** Новая экономическая история гражданской войны в Америке и ликвидации плантационного рабства / Ю. В. Латов // Экономический вестник Ростовского государственного университета. – 2004. – Т.2. – №1. – С.97–116. 35. **Чернышевский Н. Г.** О расах / Н. Г. Чернышевский // Чернышевский Н. Г. Полное собрание сочинений: [в 16 т.] / [под общ. ред. В. Я. Кирпотина, Б. П. Козьмина, П. И. Лебедева-Полянского и др.] – М., 1951. – Т.10. – 1951. – С.808–826. 36. **Хантингтон С.** Кто мы?: вызовы амер. нац. идентичности / Самюэль Хантингтон ; [пер с англ. А. Башкирова]. – М.: ООО "Изд-во АСТ": ООО "Транзиткнига", 2004. – 635 с. 37. **Так**, проведене нами навесні 2009 р. опитування 150 мешканців м. Луганська, що належать до різних соціальних груп (студенти, педагоги, працівники зв'язку, торгівлі та сфери послуг), показує наступне: 70% респондентів негативно ставляться до нелегальної імміграції в Україну вихідців з країн "третього світу"; 60% опитаних аргументували свою позицію саме економічними факторами, на першому місці серед яких – потенційна небезпека зниження оплати послуг вітчизняної робочої сили на ринку праці через конкуренцію з боку нелегальних мігрантів. Див.: **Писаний Д. М.** О некоторых аспектах проблемы расизма: историческая ретроспектива и современные реалии / Писаний Д. М. // Матеріали Другої Міжнародної наукової конференції "Актуальні питання вітчизняної, світової історії та

історії науки: пошуки, роздуми, знахідки", (Луганськ, 29 квіт. 2009 р.). – Луганськ, 2009. – С.85. 38. **Международная конвенция о ликвидации всех форм расизма и расовой дискриминации** [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.un.org/russian/document/convents/raceconv.htm>.

Писаний Д. М. Апология рабства в недрах расизма: естественнонаучные, социокультурные и культурно-исторические концепции конца XVIII – середины XIX вв.

Данная статья посвящена исследованию обоснования рабства в расистских теориях конца XVIII – середины XIX вв. Рассмотренные идеи и концепции создавались представителями естественных и гуманитарных наук, писателями, поэтами и судьями. В творческом наследии основателей расизма апология рабства достигла пика антигуманности и цинизма.

Ключевые слова: рабство, работорговля, расизм, обоснование, апология.

Писаний Д. М. Апологія рабства в надрах расизму: природничо-наукові, соціокультурні та культурно-історичні концепції кінця XVIII – середини XIX ст.

Подану статтю присвячено дослідженню обґрунтуванню рабства в расистських теоріях кінця XVIII – середини XIX ст. Розглянуті ідеї та концепції створювалися представниками природничих та гуманітарних наук, письменниками, поетами та судьями. У творчій спадщині засновників расизму апологія рабства піднялася на найвищий щабель антигуманності та цинізму.

Ключові слова: рабство, работоргівля, расизм, обґрунтування, апологія.

Pisanyi D. M. Apology of the slavery in depths of racism: natural, socio-cultural and cultural-historic conceptions in the end of the XVIII – in the middle of the XIX cr.

This article is devoted to research of justification of the slavery in the racial theories at the end of the XVIII – in the middle of the XIX centuries. These ideas and conceptions were created by representatives of the natural sciences and humanities, writers, poets and judges. In creative legacy of the racism's founders apology of the slavery rose on the top of misanthropy and cynicism.

Keywords: slavery, slave trade, racism, justification, apology.

УДК 94 [(470+571) : 560] «185»

К. А. Русаков, Р. С. Козлов

**ДИПЛОМАТИЧЕСКОЕ РАЗВЯЗЫВАНИЕ КРЫМСКОЙ ВОЙНЫ.
МИССИЯ КНЯЗЯ А. С. МЕНШИКОВА В КОНСТАНТИНОПОЛЬ**

На протяжении всего XIX в. отношения между Россией и западноевропейскими державами были крайне неровными и противоречивыми. Значительное военно-экономическое развитие России в царствование императора Николая I, чрезмерное, по мнению многих европейских, прежде всего – английских и французских политиков, усиление русского влияния в Османской империи, привело к постепенному обострению Восточного вопроса. В 1854 г. кризис перерос в открытое противостояние, когда Великобритания, Франция и Сардинское королевство вмешались в войну между Россией и Турцией на стороне последней. В мировой историографии эта война получила название Крымской или Восточной войны.

Крымская война всегда вызывала интерес историков. Это и неудивительно, ведь она привела к краху Венской системы международных отношений, созданной на Венском конгрессе 1814–1815 гг. Огромное значение эта война имела для внутренней и внешней политики России. Крымской войне посвящен целый ряд исследований, которые рассматривают различные ее аспекты [1]. Однако, на наш взгляд, недостаточное освещение получил такой интересный эпизод, ставший одним из ключевых в развязывании Крымской войны, как миссия князя А. С. Меншикова в Константинополь.

Поводом к развязыванию Крымской войны стал конфликт между Россией и Францией по вопросу о "святых местах", т.е. храмах Вифлеема и Иерусалима. Конфликт возник в 1850 г., и к началу 1853 г. необычайно обострился. Наполеон III, еще будучи президентом Французской республики, заявил турецкому правительству, что желает сохранить и возобновить все подтвержденные Турцией еще в 1740 г. права и преимущества католической церкви в "святых местах". Султан Абдул-Меджид согласился, но со стороны русской дипломатии последовал решительный протест с указанием на преимущества православной церкви перед католической на основании условий Кучук-Кайнарджийского мира 1774 г. Николай I считал, что уступка Франции в этом вопросе будет расценена как признак слабости государства, которым он управляет. Но, по существу, эти пререкания не интересовали ни Наполеона III, ни императора Николая. И для того и для другого речь шла о более серьезном вопросе. Для Наполеона III конфликт на Ближнем Востоке, хотя бы под предлогом ссоры из-за святых мест, был нужен, чтобы отколоть Великобританию и Австрию от России: именно на Ближнем Востоке их интересы расходились с интересами Николая I.

Кроме того, крупный внешнеполитический успех должен был бы укрепить позиции Наполеона во Франции. Для русского императора вопрос о святых местах тоже был очень удобным и популярным предложением для ссоры, но не с Францией, а с Османской империей. Незаметно дело о святых местах переплелось с выдвинутыми Николаем I претензиями не только защищать права православной церкви в храмах Вифлеема и Иерусалима, но и стать признанным самой Турцией защитником всех православных подданных султана, т.е. получить право постоянного вмешательства во внутренние турецкие дела.

В начале 1853 г. спор резко обострился. Султан и его министры, под прямым давлением французской дипломатии, стали упорствовать в переговорах с Россией и в то же время удовлетворили большинство французских требований по вопросу о святых местах.

9 января 1853 г. на вечере у великой княгини Елены Павловны, на котором присутствовал дипломатический корпус, император Николай подошел к британскому послу сэру Джорджу Гамильтону Сеймуру и повел с ним очень важный разговор. Николай I в основном повторил то, что говорил в 1844 г. во время визита в Великобританию. Он сразу же перешел к тому, что Турция "больной человек". "Знайте, – говорил он послу, – у нас на руках больной, тяжело больной человек; было бы большим несчастьем если бы ему удалось теперь ускользнуть от нас, особенно до принятия необходимых мер" [Цит. по: 2, с.80–81]. "Теперь я хочу говорить с вами как друг и джентльмен. Если нам удастся прийти к соглашению – мне и Англии – остальное мне не важно, мне безразлично, что делают или сделают другие. Итак, говоря откровенно, я вам прямо заявляю, что если Англия думает в близком будущем водвориться в Константинополе, то я этого не позволю. Я не приписываю вам этих намерений, но в подобных случаях предпочтительнее говорить ясно. Со своей стороны, я равным образом расположен принять обязательство не водворяться там, разумеется, в качестве собственника; в качестве временного охранителя – дело другое. Может случиться, что обстоятельства принудят меня занять Константинополь, если ничего не окажется предусмотренным, если нужно будет все предоставить случаю. Ни русские, ни англичане, ни французы не завладеют Константинополем. Точно также не получит его Греция. Я никогда не допущу этого". Император продолжил: "пусть Молдавия, Валахия, Сербия, Болгария поступят под протекторат России. Что касается Египта, то я вполне понимаю важное значение этой территории для Англии. Тут я могу вполне сказать, что, если при распределении оттоманского наследства после падения империи, вы овладеете Египтом, то у меня не будет возражений против этого. Тоже самое я скажу о Кандии (о. Крит). Этот остров может быть подходит вам, и я не вижу, почему ему не стать английским владением". Прощаясь с послом, Николай I сказал: "Так побудите же ваше правительство снова написать об этом предмете, написать более полно, и пусть оно сделает это без колебаний. Я доверяю

английскому правительству. Я прошу у него не обязательства, не соглашения: это свободный обмен мнений... Для нас этого достаточно" [Цит. по: 3, с.434].

Британский посол был приглашен к императору Николаю уже через 5 дней. Второй разговор состоялся 14 января, третий – 20 февраля, четвертый и последний – 21 февраля 1853 г. Смысл всех этих разговоров был ясен: император предлагал Великобритании вдвоем с Россией разделить Османскую империю.

Начиная эти разговоры с британским послом, Николай I совершил три роковые ошибки: во-первых, он очень легко сбросил со счетов Францию, считая, что эта держава еще слишком слаба после пережитых в 1848–1852 гг. переворотов, и что новый французский император не станет рисковать, ввязываясь в далекую и ненужную ему войну. Во-вторых, он был абсолютно убежден, что Австрия не окажет никакого сопротивления его планам, и будет вечно ему благодарна за свое политическое выздоровление в 1849 г. На вопрос Сеймура об Австрии, Николай I, ответил, что Австрия это тоже, что и он, Николай. В-третьих, он совсем неправильно представил себе, как будет принято его предложение английским правительством.

9 февраля из Лондона пришел ответ. Ответ был резко отрицательный. Глава Форин офис лорд Джон Россель писал, что не видит причин, по которым Турция близка к падению. По его мнению, когда английский король Вильгельм III и французский – Людовик XIV заключили соглашение по поводу испанского наследства, то они могли предвидеть близкую смерть безнадежно больного испанского короля Карла II. Но можно ли с такой же уверенностью утверждать, что скоро наступит распад Османской империи? Нет, нельзя. А если так, то стоит ли Англии и России уже сейчас заключать какие-либо соглашения о ее судьбе? Нет, не стоит. Переходя к спору о "святых местах", лорд Россель отмечал, что этот спор совершенно не касается Турции, а только России и Франции. Дальше, по всем пунктам Лорд Россель выражал полное несогласие с Николаем I, в частности, насчет возможности временного перехода Константинополя в руки России. Наконец, Россель подчеркнул, что и Франция и Австрия отнесутся подозрительно к подобному англо-русскому соглашению [4, с.146].

Министр иностранных дел Российской империи граф К. В. Нессельроде, встретившись с Сеймуром 21 февраля, попытался успокоить британское правительство. Он заявил послу, что его беседы с императором имели частный характер. Вообще же речь идет не о том, чтобы угрожать Турции, а, напротив, о том, чтобы ее защищать от возможных покушений со стороны Франции.

После отказа Великобритании перед императором открылось два пути: либо просто отложить затеваемое предприятие, либо идти напролом. Если бы Николай I думал, что на сторону Англии станут Франция и Австрия, тогда нужно было выбирать первый путь. Если же

считать, что Франция и Австрия не поддержат Великобританию, тогда можно идти напролом, так как император прекрасно понимал, что Великобритания без союзников воевать с ним не решится. Но все расчеты Николая I именно на том и строились, что прочного сближения между Францией и Великобританией быть не может.

А между тем, в то самое время, когда император Николай в Петербурге вел разговоры с Сеймуром, другой император – Наполеон III писал письмо недавно вышедшему в отставку министру иностранных дел Великобритании лорду Мэмсбери: "Мое самое ревностное желание поддерживать с вашей страной, которую я всегда так любил, самые дружеские и самые интимные отношения", и Мэмсбери отвечал, что пока будет существовать союз Англии и Франции, "обе эти страны будут всемогущи" [4, с.147].

В Лондоне знали об этом ошибочном мнении русского императора относительно невозможности сближения Великобритании и Франции. И сторонники антирусской линии в правительстве Дж. Эбердина, во главе с лордами Пальмерстоном и Кларендоном, очень хорошо понимали, до какой степени эта ошибка опасна Николаю I, и делали все возможное, чтобы утвердить его в этом заблуждении. И в этот момент, один за другим, из Лондона стали приходить самые дружелюбные депеши, советы, мнения английских министров, послов и разного рода ответственных людей.

Конечно, в какой-то момент посол России в Лондоне Ф. И. Бруннов и канцлер К. В. Нессельроде стали догадываться, что император ошибается, что союз между Англией и Францией возможны и, более того, на лицо явные признаки их сближения. Но, никто из них не рискнул своей карьерой, чтобы, может быть, и, вызывая гнев монарха, открыть ему глаза на ошибочность его мнения, и попытаться свернуть его с опасного пути, на который он вступил. Царедворцы в них оказались сильнее патриотов.

Итак, получив отказ Великобритании, кругом сбитый с толку, император Николай решил идти напролом и, наконец, разрешить Восточный вопрос согласно своим интересам. Решив снарядить в Турцию чрезвычайное посольство, император стал подыскивать кандидата на роль его главы. Два крупных дипломата, А. Ф. Орлов и П. Д. Киселев, отклонили это предложение. Затем выбор пал на князя А. С. Меншикова, известного в петербургском свете не только своим остроумием и честностью, но и полным дилетантством в дипломатии.

Князь Меншиков пользовался давнишним и прочным фавором у императора Николая. На протяжении более двадцати лет Меншиков побывал и начальником морского ведомства, удивляя моряков полным незнанием дела, и одновременно он был финляндским генерал-губернатором, не интересуясь Финляндией даже в качестве туриста. И теперь, в 1853 г., столь же бестрепетно, без всяких колебаний, согласился ехать чрезвычайным послом в Турцию. От природы он был, бесспорно,

умен и очень образован. "Усталый циник и сибарит, знавший и презиравший поголовно все окружение царя, не дававший себе труда поразмыслить, можно ли стране при подобных внутренних порядках рисковать тяжелой войной, Меншиков понял, что царь рассчитывает воевать только с Турцией, а вовсе не с Европой, и он очень охотно, с легким сердцем, решил поспособствовать скорейшему исполнению царских тайных чаяний" [Цит. по : 4, с.158]. Что Турция в этой дуэли один на один с Россией будет разгромлена, князь ничуть не сомневался. За дипломатическими переговорами он до сих пор не следил, потому что ему было неинтересно. Перед отъездом он только осведомился, кто из турецких министров стоит на стороне французов, чтобы знать, кого немедленно прогнать с должности. С султаном Абдул-Меджидом князь решил не церемониться. С канцлером Нессельроде поговорить подробно князь не нашел времени.

Уезжающему в Константинополь князю К. В. Нессельроде вручил инструкцию о том, чего хочет добиться Россия в вопросе о святых местах. Но А. С. Меншиков ни в каких инструкциях не нуждался. Он и без того понимал, что если царь добьется даже полностью удовлетворения всех своих домогательств по части церкви путем переговоров, то им, Меншиковым, в Петербурге будут довольны наполовину. Но если он привезет с собой из Константинополя достаточный предлог для занятия Молдавии и Валахии, то им будут уже вполне удовлетворены [4, с.154].

28 февраля 1853 г. "Громоносец" причалил к берегу Босфора, и русский посол сошел на берег. Началась дипломатическая игра, которая при сложившейся расстановке сил могла окончиться кровавой развязкой.

В первые дни пребывания Меншикова в Константинополе английским поверенным в делах был полковник Роз, но вскоре его сменил вновь назначенный английский посол лорд Стрэтфорд-Рэдклиф.

С этого момента уже не один, а два дипломата в Константинополе изо всех сил вели дело к разрыву отношений и к войне между Россией и Турцией: князь Меншиков и лорд Стрэтфорд. Но делали они это по-разному: Меншиков совершенно открыто, лорд Стрэтфорд осторожно, исподволь, наперед намечая последовательные этапы затейного предприятия. Еще до появления Стрэтфорда в столице Турции произошло огромной важности событие, очень облегчившее Стрэтфорду его дело: французский военный флот внезапно получил приказ отплыть из Тулона в турецкие воды.

Меншиков должен был ознакомить султана непосредственно с волей Николая I. Явившись к султану, Меншиков прежде всего вручил ему письмо своего повелителя от 24 января 1853 г. Письмо было вежливое, но содержало угрозу. Царь приглашал султана соблюдать "освященные веками права православной церкви" и поразмыслить над последствиями отказа князю Меншикову в требованиях, которые он представит. Вина возлагалась на "неопытных и зложелательных

министров", которые скрыли от султана последствия отказа от уже данного турецким правительством фирмана. Другая мысль царского послания заключалась в том, что если какая-либо держава будет настаивать на неисполнении султаном его обещания и будет угрожать Турции, то "царь сделает еще более тесными" узы "союза", уже существующего между ним и султаном, – и это русско-турецкое соглашение положит конец "претензиям и домогательствам, не совместимым с независимостью" султана и "внутренним спокойствием" его империи [4, с.164]. Другими словами, султану предлагалось заключить союз с Россией, направленный непосредственно против Франции.

В полной логической связи с основными пунктами царского письма были и представленные Меншиковым две бумаги: проект желательной царю конвенции с Турцией и проект секретного соглашения на случай, если бы "какая-либо европейская держава" вздумала препятствовать султану выполнить свои обещания, данные императору Николаю. В этом случае Россия обязывалась прийти на помощь Турции всеми своими морскими и сухопутными силами.

Этот документ ясно показал и султану и дивану, что опасность грозит им неминуемая. А главное – при любой войне, в союзе ли с Турцией или против Турции – Оттоманская держава должна была подвергнуться разгрому и разделу, причем львиная доля могла достаться России. А кончалась бумага прямой угрозой: дальнейшее противодействие со стороны турецких министров может повлечь "самые серьезные последствия, как для благосостояния Турции, так и для мира всей Европы".

Сверх того, в этой врученной 16 марта новому министру иностранных дел Рифаат-паше большой вербальной ноте Меншиков требовал, весьма категорически, чтобы султан взял обратно некоторые сделанные им уступки "латинянам" (католикам). Нота в очень энергичных выражениях жаловалась на "недоверие и недобросовестность" турецких министров, на то, что они доверяют "интригам и инсинуациям" и т. п. Не успела и неделя пройти, как посланник императора Николая уже снова обратился к туркам с угрожающей нотой, и притом с новыми ультимативно изложенными требованиями. Вот что прочел он вслух Рифаат-паше 22 марта 1853 г.: "Требования императорского правительства – категоричны". А еще через два дня последовала третья нота, еще более резкая и угрожающая. Меншиков жаловался на оскорбление, чинимое российскому императору, на "систематическую и злостную оппозицию в совете султана против действий нашего государя" и требовал "быстрой и решительной сатисфакции и исправления всех обид". И вот Меншиков представил в виде приложения к этой вербальной ноте от 24 марта проект конвенции [3, с.439].

Что касается турок, то они держали постоянную связь с английским и французским посольствами и с каждым днем все более убеждались в том, что на этот раз их не оставят без поддержки.

Появление французского флота в турецких водах с логической неуклонностью влекло за собой аналогичное действие со стороны Англии. А следующим неизбежным последствием прибытия к берегам Турции соединенной эскадры двух величайших морских держав был провал всех надежд на мирное разрешение русско-турецкого конфликта.

С первого же момента, когда Европа узнала о готовящемся посольстве Меншикова, между английской и французской дипломатией существовал тесный контакт и было заключено соглашение, по которому обе стороны осведомляли друг друга о всех своих шагах, касающихся восточных дел. 5 апреля 1853 г. лорд Стрэтфорд-Рэдклиф прибыл в Константинополь и начал свою дипломатическую игру.

Стрэтфорд не только делал вид, будто он в эти первые времена после своего прибытия нисколько не интригует против России и всячески хочет уладить конфликт мирным путем, – но он в таком духе посылал и донесения в Лондон, зная, как не любит излишней поспешности глава кабинета лорд Эбердин.

Он очень ловко совершил нужный ему, крайне важный подлог при пересылке в Лондон копии текста русской ноты. Именно: в статье 1 говорится, что русское правительство получает право, как и в прошлом, делать представления (турецкому правительству) в пользу церкви и духовенства, а Стрэтфорд-Рэдклиф вместо делать представления ввернул от себя: давать приказы. Это сообщало всей ноте дерзкий, повелительный, вызывающий характер.

Также Стрэтфорд советовал великому визирю уступать Меншикову по всем пунктам, касающимся "святых мест", кроме двух: 1) не соглашаться на то, чтобы эти уступки были выражены в форме сенеда, соглашения султана с Николаем, т. е. документа, имеющего международно-правовое значение, и 2) чтобы формулировка этих уступок не заключала в себе права царя вмешиваться в отношения между султаном и его православными подданными. Стрэтфорд тут вел совершенно беспроницательную игру: он твердо знал, что не за тем послан Меншиков, чтобы уехать только с фирманом султана о православной церкви и "святых местах", и что именно, получив всевозможные уступки по этому вопросу, царский посол принужден будет так или иначе выявить чисто завоевательные намерения своего повелителя.

Почти весь апрель прошел в довольно мирных переговорах Меншикова с турками и в обмене проектами соглашений по вопросу о "святых местах". В итоге, случилось именно так, как Стрэтфорд рассчитал. 5 мая Рифаат-паша послал Меншикову подписанные султаном два фирмана, дававшие полнейшее удовлетворение всем домогательствам Николая I касательно "святых мест".

В тот же день князь Меншиков заявил протест. В своей ноте от 5 мая он указывал, прежде всего, на то, что его основные требования ничуть не удовлетворены: не даны "гарантии на будущее время", а это "составляет главный предмет забот Его Величества императора". Поэтому князь снова заявил, что новый фирман о "святых местах" должен иметь "значение формального обязательства (султана. – *К. Р., Р. К.*) относительно императорского правительства". Затем – требовалось подтверждение всех старинных и новых прав, привилегий и преимуществ православной церкви и духовенства, греческого патриарха и епископов, причем подчеркивалось, что отныне Порты должна все эти права и преимущества признавать и соблюдать во имя уважения "к совести и религиозным убеждениям исповедующих этот (православный. – *К. Р., Р. К.*) культ" [4, с.175]. Меншиков сопроводил эту ноту заранее составленным проектом требуемого им сенеда, договора между царем и султаном. В этом проекте – шесть пунктов, но наиболее неприемлемыми для турок были два: форма международно-правового обязательства султана пред царем и фактическое право вмешательства царя в дела "исповедующих православный культ", т. е. приблизительно половины населения Турции, не говоря уже о делах греческого патриархата. Отправляя Рифаат-паше эту протестующую ноту и проект сенеда, А. С. Меншиков давал для ответа 5-дневный срок – 10 мая. "Посол мог бы рассматривать более долгий срок только как неуважение относительно его правительства, что возложило бы на него самые тягостные обязанности" [4, с.176]. Другими словами, князь ставил ультиматум и грозил разрывом сношений и отъездом из Константинополя.

В ночь с 13 на 14 мая произошло заседание дивана. После заседания Решид-паша поспешил повидаться с Меншиковым и уведомил его, будто он, Решид, произнес длинную речь, горячо советуя товарищам подчиниться всем требованиям России. Тотчас же после свидания с Меншиковым Решид-паша повидался с лордом Стрэтфордом-Рэдклифом и сообщил ему правду, т. е. что в длинной речи, которую действительно произнес, он решительно советовал султану отклонить русские требования.

Вечером 14 мая Решид-паша со Стрэтфордом вдвоем составили ответ Меншикову, который должен был быть вручен русскому послу от имени султана. 15 мая утром Решид-паша снова виделся с Меншиковым, но не решился сразу уведомить его об отказе, а к вечеру Меншиков получил от Решиды бумагу, в которой турецкий министр просил об отсрочке на шесть дней для окончательного ответа.

15 мая вечером Меншиков отправил Решид-паше ноту, в которой уведомлял его, что он принужден разорвать дипломатические отношения с Высокой Портой. Но, принимая во внимание, что Решид-паша лишь совсем недавно вступил в должность, и в надежде на благое "просвещающее" действие, которое окажет Решид-паша, князь

Меншиков согласен еще отложить свой отъезд. Он просил Решид-пашу взвесить "неисчислимыя последствия и великия несчастья", которые падут на голову министров султана, если они будут продолжать упорствовать.

Уже в тот же день, 15 мая, князь Меншиков с частью посольского персонала переехал на привезший его в Константинополь военный пароход "Громомосец", стоявший у Буюк-дере. Все население турецкой столицы было охвачено волнением. Лорд Стрэтфорд-Рэдклиф и французский посол Лакур ежедневно – и 13, и 14, и 15, и 16 мая – доводили до сведения султана и его министров, что Турция будет поддержана Англией и Францией. Отныне они смело могли не обращать никакого внимания на русские требования и не бояться главной угрозы – занятия Дунайских княжеств. Британский посол ручался, что "Европа вступится" и что турецкое торжество обеспечено. А туркам даже и воевать не придется!

18 мая Решид-паша побывал у Меншикова, предлагая ему снова гарантии насчет "святых мест", издание фирмана, гарантирующего греческому патриарху все, что желает царь для православной церкви, и даже специальный договор с Россией, уступающий России место для построения русской церкви и странноприимного заведения в Иерусалиме. На это, по собственным словам Меншикова, последовал со стороны его "сухой и категорический отказ". 21 мая 1853 г. Меншиков приказал капитану "Громомосца" отчаливать. К вечеру пароход покинул Босфор и вышел в море, направляясь к Одессе. Крымская война стала неизбежной.

Таким образом, если первый шаг к войне был сделан русским императором, который в январе 1853 г. начал с Великобританией переговоры о разделе Турции, то второй крупный шаг к войне был сделан при переговорах Решид-паши с царским посланцем князем Меншиковым, при самом деятельном соучастии и подстрекательстве британского посла Стрэтфорда-Рэдклифа, всецело забравшего в свои руки султана и Решид-пашу. После отбытия Меншикова из Константинополя, "Крымская ловушка", в которую завлекли Россию британская и французская дипломатия, а также ошибочная оценка международной ситуации императором Николаем, захлопнулась. Годы придворной лести и постоянных внешнеполитических успехов привели к тому, что ранее свойственные императору природная интуиция, чувство реальности и умение адекватно оценивать обстановку, уступили место небывалой самоуверенности и непререкаемости своих решений. Он так и не понял, что внешнеполитические успехи России вызывали на Западе не только боязнь дальнейшего роста ее могущества, но и желание ослабить Россию объединенными усилиями западноевропейских держав.

Литература

1. См., напр.: **Тарле Е. В.** Сочинения / Е. В. Тарле. – М.: Из-во Академии наук СССР, 1959– . – Т.VIII–IX. Крымская война. – 1959; История дипломатии. – М.: ОГИЗ Гос. Соц.-Эконом. Из-во, 1941– . – Т.I. – 566 с.; Виноградов В. Н. Николай I в "Крымской ловушке" / В.Н.Виноградов // Новая и новейшая история (далее – НИИ). – 1992. – №4. – С.27–40; Кипянина Н. С. Внешняя политика Николая I / Н. С. Кипянина // НИИ. – 2001. – №2. – С.139–152. 2. **Дебидур А.** Дипломатическая история Европы, 1814–1878 / А. Дебидур. – Ростов-на-Дону: Феникс, 1995– . – Т.II. – 1995. – 605 с. 3. **История** дипломатии. – М.: ОГИЗ Гос. Соц.-Эконом. Из-во, 1941– . – Т.I. – 566 с. 4. **Тарле Е.В.** Сочинения / Е. В. Тарле. – М.: Из-во Академии наук СССР, 1959– . – Т.VIII. Крымская война. 1959. – 683 с.

Русаков К. А., Козлов Р. С. Дипломатическое развязывание Крымской войны. Миссия князя А. С. Меншикова в Константинополь

Статья посвящена истории дипломатической подготовки Крымской войны и посольства князя А. С. Меншикова в Константинополь.

Ключевые слова: Россия, Турция, Великобритания, Николай I, князь Меншиков.

Русаков К. А., Козлов Р. С. Дипломатичне розв'язування Кримської війни. Місія князя О. С. Меншикова до Константинополя

Стаття присвячена історії дипломатичної підготовки Кримської війни та посольства князя Меншикова до Константинополя.

Ключові слова: Росія, Туреччина, Великобританія, Микола I, князь Меншиков.

Rusakov K. A., Kozlov R. S. Diplomatic outbreak of the Crimean war. Prince Menshikov's mission to Constantinople

The article is devoted to the Crimean War diplomatic background and Prince Menshikov's mission to Constantinople.

Keywords: Russia, Turkey, Great Britain, Nicolas I, Prince Menshikov.

УДК 94 (420) : 929 Вегхорн

В. В. Савенков

**ПЕРШОПРОХІДЦІ ДРУГОЇ (СХІДНОЇ) БРИТАНСЬКОЇ ІМПЕРІЇ.
ТОМАС ВЕГХОРН (1800–1850)**

Томас Флетчер Вегхорн

Дзвоники дзеленчать чудово, і лейтенант Вегхорн заклопотано вбігає та вибігає з подвір'я готелю. Лише вчора вранці він залишив Бомбей, у вівторок його бачили на Червоному морі, сьогодні опівдні він обідав у Ріджент-парку, і, оскільки минуло вже близько двох хвилин з того моменту, як я його бачив, я не маю сумнівів у тому, що він зараз вже в Олександрії, або на Мальті, або і там, і там... Якщо яка-небудь людина й може знаходитись у двох місцях одночасно... то це Вегхорн.

(У. М. Теккерей, "Нотатки про подорож від Корнхілла до Великого Каїра")

Комплекс проблем, пов'язаних зі створенням та розбудовою Британської імперії, залишається одним з найбільш дискусійних аспектів історії міжнародних відносин. Це не є дивним, адже на сьогодні Співдружність націй, у яку протягом минулого століття поступово еволюціонувала згадана імперія, продовжує залишатись найстарішим та найкрупнішим міждержавним об'єднанням, спираючись на яке, Великобританія досить вільно почуває себе у межах Євросоюзу. Як це не парадоксально, але більшу частину теперішньої Співдружності складають країни та території, населення яких, як вважалося, свого часу було підкорено імперським інтересам Лондона, і які під час розпаду Британської імперії не тільки не виявили жодних ознак ворожості до колишніх володарів, але й з готовністю ввійшли до складу цієї начебто суто формальної організації (більш того, нещодавно за власним бажанням до Співдружності приєдналися як майже не британський Камерун, так і зовсім не британські Мозамбік та Руанда. – В.С.).

Згаданий парадокс, як уявляється, не в останню чергу є наслідком дуже гнучкої політики Уайтхолла, представники якого в різних регіонах Земної кулі діяли не за шаблоном, а враховуючи місцеві умови та обираючи, в залежності від них, оптимальні форми та методи експансії. Отже, саме їм, "людям на місцях", належить чи не головна заслуга у

тому, що зараз у британському постколоніальному світі панують, здебільшого, не ворожнеча та відчуження, а співпраця та взаємодія.

З огляду на можливість використання згаданого історичного досвіду в процесі поглиблення різних векторів інтеграції України до світового співтовариства, вельми актуальним є ретельне вивчення маловідомих аспектів створення саме так званої другої (східної) Британської імперії. Цей термін є досить поширеним у англійській історіографії та використовується для позначення країн та територій у Азії та Африці, які потрапили під контроль Великобританії після втрати нею 13-ти Північноамериканських колоній [1]. Серед найбільш видатних діячів, що допомогли свого часу відновити міжнародний престиж Лондона, найчастіше згадують Р. Клайва, У. Гастінгса, С. Родса, Дж. Керзона та багатьох інших, чий імена безпосередньо ототожнюються зі створенням могутньої Британської імперії на Сході, перлиною якої, безперечно, була Індія. Як наслідок, їх діяльності присвячено безліч різноманітних праць, які належать перу історикам різних націй.

Набагато меншу увагу дослідників привертають особи, внесок яких у створення величезної імперської будівлі за їх життя був непомітним, які нерідко закінчували свої дні у злиднях та забутті. Ці люди на батьківщині були позбавлені блискучих перспектив, адже не мали ані аристократичного походження, ані корисних зв'язків, ані значного багатства – відставні військові, моряки, молодші сини збіднілих дворян, розорені торгівці та промисловці – всі вони прагнули знайти щастя за океаном, у далеких країнах Сходу, про казкові багатства яких у Британії кожен знав з дитинства. Без їхніх наполегливих багаторічних зусиль, їх відкриттів, усе значення яких, у кращому випадку, усвідомлювали лише наступні покоління, Британська імперія навряд чи набула б таких розмірів та ступеня внутрішньої інтеграції. Одним з таких людей був Томас Вегхорн (1800–1850), який зробив значний внесок у розвиток імперської системи комунікацій, ставши одним із засновників регулярного сполучення між Британією та Індією новим, більш швидким та зручним маршрутом – через територію Єгипту.

В історіографії Вегхорн відомий, насамперед, своїми заслугами у справі розвитку міжнародного поштового сполучення. Саме тому більшість дослідників, переважно – представників англо-американської історіографії, які в своїх роботах розглядають історію розбудови транс-єгипетських комунікацій за Нового часу, неодмінно (хоча і побіжно. – *В.С.*) згадують його, як людину, що власними зусиллями вперше спромоглася встановити цим маршрутом регулярний рух пошти та пасажирів [2]. Цією ж обставиною пояснюється інтерес до його персони з боку фахівців з історії поштового сполучення та філателістів-колекціонерів, для яких марки 30–40-х рр. XIX ст. зі штемпелем "Care of Mr. Waghorn" становлять неабияку цінність [3]. Серед праць такого роду необхідно виділити невеличку за об'ємом книгу британського дослідника, колишнього президента Королівського філателістичного

товариства Дж. К. Сайдботтома (1880–1954) "Сухопутна пошта", у якій майже по годинах реконструйовано процес становлення нової лінії поштових комунікацій, зі вказуванням поштових розцінок, графіків та основних пунктів передачі кореспонденції, і т. ін. [4]. У схожому аспекті діяльність Вегхорна розглядають автори нечисленних присвячених йому біографічних нарисів [5]. Що ж стосується української історіографії, то вітчизняні фахівці, нажаль, не приділили уваги діяльності Т. Вегхорна, хоча в цілому останнім часом спостерігається поживлення інтересу до історичних постатей архітекторів Британської імперії – варто згадати, насамперед, праці М. С. Бурьяна, І. Ю. Савенкової, О. В. Фоміної [6]. Як бачимо, історики різних країн практично не піддавали спеціальному аналізу внесок у розбудову другої Британської імперії Т. Вегхорна, який доклав чимало зусиль для того, щоб не тільки власноруч встановити новий, більш короткий та зручний шлях сполучення зі Сходом, але й повернути до проблеми розвитку цього шляху увагу правлячих кіл своєї країни. Вилучення цієї "білої плями" у британській імперській історії й має на меті подана стаття.

З самого початку життя Томаса Флетчера Вегхорна було пов'язане з морем. Народився він 20 січня 1800 р. у розташуванні військово-морської бази у Чатемі (графство Кент). Його батько, ім'я якого було теж Томас, займався постачанням м'яса на судна флоту Його Величності. 12-річним хлопчиком батько віддав його на службу до Королівського ВМФ. Суворі будні військового моряка дозволили Вегхорну розвинути у собі особисті якості, які він зберіг до кінця життя: хоробрість, енергійність, наполегливість у досягненні мети. Він успішно навчався, і вже у 17 років витримав екзамен на лейтенантський чин. Однак одягти новий мундир йому не довелося – ще до завершення терміну вислуги, необхідного для підвищення у чині, Томаса було звільнено з флоту, який масово скорочувався після Наполеонівських воєн. Прослуживши два роки третім помічником на фритрейдерському торговельному судні, він осів у Калькутті, де влаштувався лоцманом на флот Ост-Індської компанії (ОІК). Йому також довелося взяти участь у першій англо-бірманській війні (1823–1826) – він командував дивізіоном канонерок, взяв участь у п'яти боях та отримав важке поранення.

Вперше інтерес до проблеми пришвидшення англо-індійського сполучення Вегхорн проявив, за його власним визнанням, ще у листопаді 1825 р., коли до Калькутти після невдалої спроби розв'язати згадану проблему традиційним для англійців маршрутом навколо Африки прибув пароплав "Ентерпрайз" [7, с.208–209; 8]. Проводячи "Ентерпрайз" гирлом р. Хуглі до Калькутти, Томас був вражений можливостями нового транспортного засобу та вирішив присвятити себе справі розвитку пароплавного сполучення між Великобританією та країнами Сходу.

Цьому рішення значною мірою сприяв також приз у 20 тис. рупій (приблизно 5 тис. ф. ст.), запропонований калькуттським "Паровим

комітетом" капітану того судна, яке двічі зможе подолати відстань з Англії до Калькутти за 70 діб. Варто зазначити, що "Парові комітети" на кшталт калькуттського були утворені також у столицях інших двох індійських губернаторств – Мадрасі та Бомбеї, та склались з англійських купців – ентузіастів пришвидшення сполучення з батьківщиною. Багато в чому залежачи у своїй підприємницькій діяльності від метрополії, ці "англо-індійці" прагнули підтримувати з нею більш тісний зв'язок через прискорення доставки поштових повідомлень та пасажирських перевезень. Дійсно, за умов, коли новини про коливання курсів акцій, ціни, попит та пропозицію на британських ринках доходили до Індії, у кращому випадку, через три з половиною місяці, "англо-індійцям" досить важко було співвідносити власну ділову діяльність з бурхливими перипетіями розвитку економіки Туманного Альбіону першої третини XIX ст.

Швидко розробивши проект щомісячного англо-індійського пароплавно-поштового сполучення маршрутом навколо мису Доброї надії, Вегхорн, узявши на службі відпустку, протягом 1827–1830 рр. курсував між Великобританією та Індією, намагаючись забезпечити собі підтримку з боку уряду, керівництва ОІК та представників комерційних кіл [9, с.479, 486–487; 10]. Однак його зусилля були марними – у британському істеблішменті ще досить сильним було упередження проти таких експериментів, сформоване внаслідок невдалої спроби "Ентерпрайза".

Повернувшись у березні 1830 р. до Бомбея, Вегхорн виявив, що пріоритети "англо-індійців" у справі забезпечення швидкого сполучення з батьківщиною змінилися. Це сталося внаслідок успішного рейсу нового пароплаву "Х'ю Ліндсей", який, вирушивши маршрутом через Червоне море до Суеца, дозволив доставити індійську пошту до Лондона всього за 59 діб. Приголомшливий успіх "Х'ю Ліндсея" остаточно переконав Томаса у помилковості його проекту, й з цього моменту і до кінця життя він сконцентрував усі свої зусилля на розвитку більш короткого шляху через Єгипет, що отримав назву "сухопутного" маршруту.

Маючи певний досвід у здійсненні швидкого транзиту цим маршрутом (у 1829 р., перевозячи депеші Ради директорів ОІК з Лондона до Бомбея, він встановив рекорд швидкості, подолавши відстань у 2762 милі до Суеца за 40,5 діб. – *В.С.*), Вегхорн зосередився саме на сухопутному відрізку нового шляху. За фінансової підтримки "Парового комітету" Калькутти у серпні 1830 р. він знову вирушив до Лондона, де намагався розв'язати низку проблем, що перешкоджали встановленню регулярного сполучення транс-єгипетським маршрутом, і серед яких головною була проблема забезпечення матеріальної підтримки. Томас розгорнув бурхливу діяльність, звертаючись по допомогу до депутатів парламенту, керівництва ОІК, чиновників Поштового міністерства, Форін-оффіса, Колоніал-оффіса, Казначейства та інших відомств.

Намагаючись привернути широку увагу до свого проекту з боку правлячих та ділових кіл, він у 1831 р. видав памфлет, у якому умістив офіційне звернення до "міністрів Його Величності та вельмишановної Ост-Індської компанії" (Взагалі, той факт, що Вегхорн у боротьбі за забезпечення суспільної та урядової підтримки неодноразово звертався до друкованого слова, не був дивним – у Великобританії тих часів памфлет, поряд з публікаціями у періодичній пресі, був найбільш ефективним засобом довести свої ідеї до широких верств населення. До того ж, серед його агентів у Лондоні була відома видавнича фірма "Сміт, Елдер і К^о". – В.С.) [11, с.vii–viii]. Доводячи, що "якомога більш швидке сполучення з Ост-Індією становило величезну важливість як для уряду, так і для Компанії", автор памфлету докладно висвітлив усі переваги та перспективи транс-єгипетського маршруту, використання якого, за його словами, могло скоротити переїзд з Англії до Індії три місяці (!) [11, с.viii]. Для реалізації цієї мети він пропонував використання кораблів Адміралтейства на відріжку Лондон–Олександрія, а суден ОІК – на відріжку Суец–Бомбей [11, с.33]. Собі ж Вегхорн відводив роль кур'єра, який буде перевозити невеличкі партії пошти впродовж усього маршруту.

Однак і це звернення не знайшло відгуку в адресатів: Компанії, яка на той час марно намагалась подолати фінансові проблеми, було вже не до розвитку дуже коштовного пароплавного сполучення, уряд же не проявляв інтересу до розвитку єгипетського транзиту через причини політичного характеру, що були наслідком досить специфічного становища Єгипту у складі Османської імперії. Перебуваючи під владою номінального васала Порти Мухамеда Алі, ця країна була фактично сферою впливу Франції. Французькі радники займали керівні посади в армії, арсеналі, на флоті, а також у деяких цивільних галузях управління Єгипту. У такій ситуації перед англійцями відкривалися два можливі варіанти забезпечення офіційного гарантованого транзиту через Єгипет: або за допомогою укладення відповідних договорів з Портою і Мухамедом Алі, або шляхом досягнення угоди безпосередньо з французьким кабінетом. Однак на Даунінг-стріт не вважали за можливе реалізувати на практиці жоден з цих варіантів.

Будь-який договір такого роду з турецьким султаном або урядом Єгипту розглядався у Лондоні як можливий прецедент для втручання інших європейських держав у внутрішні справи Османської імперії, що, у свою чергу, суперечило принципам традиційної "єгипетської" політики Великобританії – у будь-яку ціну утримувати долину Нілу під номінальною владою султана. Ще менший ентузіазм у лорда Пальмерстона, який на той час очолював Форін-оффіс, викликав другий варіант вирішення даної проблеми: подібна домовленість, укладена з Францією, яка була найбільш небезпечним конкурентом у боротьбі за переважання як на Сході, так і в Європі, не тільки йшла врозріз з "єгипетською" політикою англійців, але і серйозно компрометувала їхню

європейську доктрину "блискучої ізоляції". Виходячи з подібних міркувань, британський уряд, ОІК та приватні компанії, як і до того, обмежувались лише періодичною посилкою спеціальних кур'єрів через територію Єгипту. Саме тому навіть палкі завірення Вегхорна у тому, що "транзит через Єгипет за правління Мухамеда Алі буде залишатись безперервним" не могли змінити ситуацію [11, с.40].

Надія на зміни до кращого з'явилась влітку 1833 р., коли під час чергового подовження хартії ОІК члени парламентського комітету звернули увагу на незадовільний стан розвитку нових шляхів англо-індійського сполучення. У якості однієї з основних умов надання нової хартії, Компанію було зобов'язано до проведення у цьому напрямку більш прогресивної політики, реалізація якої мала відбуватись у тісній співпраці з урядом.

Як наслідок, влітку 1834 р. було створено Спеціальний комітет палати громад, метою якого було визначення пріоритетних шляхів розвитку англо-індійського сполучення, і Вегхорн отримав ще одну можливість для переконання правлячих кіл країни у необхідності негайного розвитку транс-єгипетського маршруту. 7 та 9 липня його було викликано на засідання комітету [7, с.208–215, 229–231]. Окрім докладної інформації про стан розвитку та умови транзиту маршрутом через Єгипет та Червоне море, Томас Флетчер виклав членам комітету свій проект щоквартального сполучення по лінії Мальта–Олександрія–Суец–Калькутта, яке мало б здійснюватись пароплавами кількох приватних компаній (на той час він вже мало вірив у можливість безпосередньої участі уряду в такому підприємстві. – *В.С.*), за умови, якщо уряд Його Величності та ОІК сприятимуть цьому, виділивши по 20 тис. ф. ст. у якості бонусу [7, с.213–214].

Нажаль, ані Вегхорну, ані іншим прибічникам транс-єгипетського маршруту не вдалося вплинути на висновок парламентського комітету – керуючись, насамперед, стратегічними міркуваннями, його члени більшістю голосів рекомендували віддати перевагу розвитку шляху через Месопотамію та Перську затоку і виділити на це 20 тис. ф. ст. з бюджетних коштів [7, с.Report of the Committee, с.3–4; Minutes of Evidence, с.7–8, с.152–164, 208–232; Appendix 2, с.1–13]. Щодо шляху через Єгипет, то він, хоча і фактично мав розвиватися за принципом остаточного фінансування, але все ж у загальних рисах саме так, як пропонував Вегхорн ще у 1831 р.: європейський морський відрізок – зусиллями Адміралтейства та Поштового міністерства, а лінія Суец–Бомбей – силами ОІК. При цьому доля сухопутного відрізка через сам Єгипет залишалась невизначеною.

Вірний своєму принципу – ніколи не здаватися – Вегхорн продовжував боротьбу. Так, ще 3 липня він звернувся з петицією до депутатів палати громад, у якій закликав парламентарів не розпилювати кошти і сконцентрувати усі зусилля на розвитку єгипетського маршруту, піддавши розгромній критиці рішення Спеціального комітету, а

заплановану Євфратську експедицію прямо назвавши авантюрою [12, ч.2, с.276]. І хоча час повністю підтвердив його правоту, Вегхорн на той момент більше не мав бажання чекати на милість урядовців і вирішив власними зусиллями та на власні кошти забезпечити регулярний транзит через найбільш слабку ланку нової лінії східних комунікацій – Єгипет.

Його успіху сприяли одразу кілька обставин: по-перше, він знаходився у дружніх стосунках з Мухамедом Алі, який обіцяв йому усю необхідну підтримку; по-друге, правову основу для вирішення зазначеного завдання було забезпечено укладеним в 1835 р. між ОІК та урядом Мухамеда Алі договором, який передбачав вільне транзитне перевезення через Єгипет англійських товарів, пошти і пасажирів (британський уряд, як і до того, не бажав компрометувати себе подібними угодами. – *В.С.*); по-третє, він був добре обізнаний з усіма труднощами 350-кілометрової транзитної подорожі Єгиптом, більша частина якої пролягала через розпечену пустелю з поганими дорогами, пиловими бурями, різким коливанням добових температур, майже повною відсутністю колодязів з прісною водою, постійною небезпекою нападу кочових бедуїнів, і, як наслідок, перетворювалася для європейця на справжнє випробування, яке не тільки вимагало ретельної підготовки, але і загрозувало виявитися останньою пригодою в його житті [13]; по-четверте, ще з 1829 р. він фактично діяв у цій країні як кур'єр ОІК, перетинаючи її кілька разів на рік, отже мав підстави для отримання статусу офіційного перевізника англо-індійської пошти [14]; і, нарешті, по-п'яте, комерційний успіх нового підприємства мали забезпечити згадані вище спільні зусилля уряду та ОІК з організації регулярних рейсів між Лондоном і Бомбеєм, покликані забезпечити гарантоване прибуття пароплавів з поштою і пасажирами в порти Олександрії та Суєца.

8 січня 1835 р. Вегхорн зі свого лондонського офісу розіслав до найкрупніших торговельних палат Великобританії циркуляр, у якому повідомляв про свій намір самотужки започаткувати регулярне поштове сполучення новим маршрутом Фалмут–Мальта–Олександрія–Суец–Бомбей [4, с.63]. Після цього він відбув до Єгипту, де, заручившись відповідним фірманом, а також особистою підтримкою Мухамеда Алі, розгорнув активну діяльність, за декілька місяців упорядкувавши усю процедуру транзиту через Єгипет. Пасажири і пошта у супроводі спеціальних кур'єрів перевозилися з Олександрії на невеликих парусних суднах каналом Махмудійє та Нілом до Каїра, а звідти – на швидкісних поштових диліжансах до Суєца. Транспортування багажу, а також невеликих партій товарів водним відрізком транзитного шляху здійснювалося за допомогою плоскодонних барж з кінною тягою, а на сухопутному – за допомогою верблюжих караванів. У основних пунктах транзиту – Олександрії, Каїрі та Суєці – Вегхорном було збудовано невеликі готелі, покликані забезпечити відносний комфорт для пасажирів. Вартість проїзду цим маршрутом складала 13 ф. ст. Кредит

довіри до його підприємства з боку Поштового міністерства на цей момент обмежився внесенням шляху через Єгипет до офіційного переліку маршрутів передачі англо-індійської кореспонденції, що сталося 2 березня 1835 р. [12, ч.2, с.148].

Крім цього, Вегхорн, починаючи з 1836 р., організував регулярне забезпечення порту Суеца англійським кам'яним вугіллям, що доставлялося караванами з Олександрії. Оскільки раніше вугілля завозилося до Суеца маршрутом навколо мису Доброї Надії, це нововведення дозволило знизити вартість однієї тонни палива з 8–13 до 3–4,5 ф.ст., що неабиякою мірою сприяло підвищенню рентабельності пароплавних рейсів в Червоному морі [15, ч.2, с.175].

Намагаючись охопити майже усю протяжність нового маршруту до Індії, Вегхорн у 1837 р. спільно з Джорджем Уїтлі утворив у Великобританії транспортне агентство "Waghorn&Co." (у подальшому – Wheatley&Co., та "Globe Express"), яке займалось експрес-перевезенням пошти, пасажирів та невеликих партій товарів територією Європи та Середземним морем до Олександрії.

У цей же період Томас Флетчер розпочав видавництво серії "східних" памфлетів, першим з яких став "Єгипет як він є у 1837 р." (після цього вийшли подібні брошури за 1838 та 1839 рр. – *B.C.*) [16; 17]. Аналіз цих памфлетів виявив факт, який дозволяє пояснити, чому усі подальші ініціативи ентузіаста зустрічали такий холодний прийом на Даунінг-стріт. Справа у тому, що Вегхорн, звертаючись у своїх брошурах до уряду, керівництва ОІК та депутатів парламенту, переконував їх підтримати рух Мухамеда Алі за незалежність, вбачаючи у ньому "природного союзника Англії". Винагородою за таку політику, вважав він, було б "...співробітництво з боку Єгипту, розташованого на півшляху між нами та Індією, яке є більш бажаним для якнайміцнішого підтримання нашої східної імперії, аніж будь-які інші засоби" (16, с.22). Однак за умов, коли Форін-оффіс на чолі з лордом Пальмерстоном докладав усіх зусиль задля досягнення прямо протилежної мети – збереження Османської імперії та приборкання норовистого єгипетського паші, пропозиції Томаса навряд чи могли завдати будь-якого впливу на близькосхідну політику Великобританії.

І все ж успіхи Вегхорна не залишились непоміченими на Даунінг-стріт. Переконавшись у повній практичності регулярного транзиту через Єгипет, британські керманічі поступово почали приходити до думки про необхідність надання новій лінії комунікацій офіційного статусу. До цього їх підштовхував передбачений Томасом повний провал Євфратської експедиції, який став очевидним у січні 1837 р. Як наслідок, 10 червня було створено Спеціальний комітет, який мав на меті перегляд пріоритетів у справі англо-індійського сполучення. Вегхорна знову було викликано у якості експерта. На цей раз його докладні свідчення про проблеми та перспективи транс-єгипетського шляху справили належне враження на членів Комітету, і в підсумковому звіті вони рекомендували

"...проявлення до цього маршруту безперервної та пильної уваги з боку уряду та ОІК" [18, Report of the Committee, с.iii].

Рекомендації Спеціального комітету, нарешті, спонукали Лондон до реформування усієї системи англо-індійського поштового сполучення. Слідом за прийняттям Поштового акту від 12 липня 1837 р., 1 жовтня цього ж року було засновано Поштове міністерство Індії, яке було підпорядковане генерал-губернатору та опікувалось перевезенням усієї пошти на східному відрізку транс-єгипетського маршруту [19, с.158–164; 20, с.26]. Як наслідок, Вегхорн перетворився з приватного підприємця на офіційного агента-представника британського Поштового міністерства та ОІК, який мав поєднати обидві ланки поштових комунікацій шляхом забезпечення транзиту кореспонденції через Єгипет. Двома роками пізніше, 10 травня 1839 р., британський уряд уклав із Луї-Філіпом поштову угоду, що передбачала перевезення англо-індійської пошти територією Франції без процедури обов'язкового огляду [21]. Характерним при цьому є те, що у Лондоні, як і до того, не бажали компрометувати себе будь-якою офіційною угодою з Мухамедом Алі. Так, 19 червня 1839 р. на зібранні Ради директорів ОІК її голова, Р. Дженкінс, заявив, що "дружнє ставлення Мухамеда Алі є достатньою гарантією безпеки поштового сполучення і тим самим позбавляє необхідності укладати будь-яку подібну угоду" [22, ч.2. с.212]

Однак найвищим визнанням заслуг Вегхорна як першопрохідця нового імперського шляху на Схід на цьому етапі цілком справедливо можна вважати документ, який з'явився 3 липня 1839 р. Рада директорів ОІК, за узгодженням із Міністерством фінансів, Адміралтейством та Поштовим міністерством направила Верховному уряду Індії "Перелік інструкцій зі встановлення щомісячного сполучення з Індією" [23]. Це був підсумковий крок у тривалій боротьбі цього ентузіаста за офіційне встановлення швидкого та постійного сполучення з Індією маршрутом через Єгипет та Червоне море. Згадані "Інструкції", що були засновані, здебільшого, на умовах англо-французької Поштової конвенції від 10 травня, передбачали щомісячну відправку пошти та пасажирів з обох кінцевих станцій нового маршруту (Лондон та Бомбей. – *В. С.*), встановлювали жорсткий розклад рейсів, який мав підтримуватись у всіх основних його пунктах, а також визначали фіксовані норми сплати за проїзд пасажирів та перевезення вантажів і пошти [23, с.652–653].

Нажаль, особисті справи Томаса йшли не так добре. Йому не довелось довго насолоджуватись лаврами першопрохідця – усю перспективність розвитку єгипетського транзиту було незабаром належним чином оцінено й іншими далекоглядними англійцями. Спочатку два підприємці, Дж. Р. Хілл і У. Рейвен, що володіли готелем в Каїрі та споруджували ще один у Суеці, у 1836 р. оголосили про свій намір організувати за фінансової підтримки бомбейського "парового комітету" регулярне перевезення пасажирів між цими містами [24, с.16]. Між Вегхорном та фірмою "Хілл енд Рейвен" розгорнулася жорстка

конкуренція, яка врешті-решт призвела до об'єднання суперників на початку 1841 р. у спільне транзитне підприємство – "Хілл і К^о". І хоча утворена компанія змогла досить суттєво збільшити об'єми та комфорт єгипетського транзиту (завдяки використанню великої кількості річкових барж і колісних екіпажів, а з 1841 р. – й першого у Єгипті річкового пароплаву "Джек О'Лантерн". – *В.С.*), трохи згодом на її позиції здійснив наступ новий, більш могутній конкурент, який прийшов з Британських островів – "Пенінсулар енд Орієнтал стім невігейшн компані". Молода компанія, яка мала набагато більші фінансові можливості, ніж "Хілл і К^о", почала швидко витісняти останніх з Єгипту, запровадивши нові річкові та сухопутні засоби пересування на всій протяжності транзитного маршруту [25, ч.2, с.241–242].

Втім, останнього удару по дітищу Вегхорна завдав... лорд Пальмерстон, який вирішив скористатись початком другої турецько-єгипетської кризи для того, щоб нарешті припинити дуже швидкий рух Мухамеда Алі до набуття незалежності, повалення султана та утворення на уламках Османської держави власної арабської імперії. З цією метою голова Форін-оффіса вдався до складних дипломатичних комбінацій, які дозволили йому сформувати влітку 1840 р. коаліцію з Великобританією, Росією, Австрією, Пруссією та Туреччини, спрямовану проти єгипетського паші та його покровительки – Франції.

Розуміючи, що під загрозу поставлено саме існування нещодавно створеної лінії транс-єгипетських комунікацій, Вегхорн надрукував та розповсюдив памфлет, у якому звернувся до п'яти згаданих вище держав, роз'яснюючи їм "істини, що стосуються Мухамеда Алі, Єгипту, Аравії та Сирії" [26]. У цьому памфлеті Вегхорн ризикнув виступити проти традиційної британської політики "статус-кво" стосовно Порти. Доводячи, що Османська імперія є приреченою, він закликав держави до невтручання у конфлікт на боці султана на тій підставі, що "Мухамед Алі за довгі роки свого правління не скривдив жодного європейця, кожен з яких живе в Єгипті за законами своєї країни... і тому не може вважатися ворогом цивілізованих країн" [26, с.19].

Звичайно ж, до цього вчинку Вегхорн мав і особисті мотиви, адже з самого початку організації власного транзитного підприємства він користувався незмінною підтримкою та допомогою єгипетського паші. Разом з тим, заявляючи, що "позбавлення Єгипту незалежності не зашкодить інтересам будь-якої іншої держави більше, ніж інтересам Англії", він мислив і в масштабах національних інтересів [26, с.14]. Передання долі Єгипту на розгляд коаліції держав, на його думку, значило автоматичне перетворення транс-єгипетського шляху на міжнародну лінію комунікацій, у той час як підтримка Уайтхоллом незалежності єгипетського правителя значно полегшила б досягнення з останнім прийнятної угоди, яка перетворила б цю лінію на суто британський шлях на Схід [26, с.22]. Окрім того, добре знаючи характер і здібності паші, Томас Флетчер чудово розумів, що той неодмінно знайде

можливість помститися своїм кривдникам.

Як відомо, в Лондоні та інших європейських столицях не прислухались до відчайдушного звернення Веґхорна. 15 липня 1840 р. умовами першої Лондонської конвенції про Протоки було окреслено загальні риси міжнародного втручання у конфлікт, а через рік, 13 липня 1841 р., було підписано другу конвенцію, згідно якої приборканий Єгипет повертався до складу Османської імперії, а владу та володіння Мухамеда Алі було суттєво обмежено.

Однак зовсім невдовзі з'ясувалося, що слова Веґхорна були пророцькими, а "тріумф 1841 року" Пальмерстона мав і зворотні сторони. У 1843 р. паша оголосив забезпечення транзитних перевезень "внутрішньої справою Єгипту" та відмовив усім британським підприємцям у продовженні ліцензії, змусивши їх врешті-решт продати йому усе своє майно. Наступні кроки паші відрізнялись не меншою підступністю. Створивши спочатку, за участі "Пенінсулар енд Орієнтал", "Єгипетську транзитну компанію", де на керівних посадах формально знаходились англійці, він зрештою, у 1846 р., реорганізував її у "Єгипетську транзитну адміністрацію", управління якою він, вже не ховаючись, передав до рук французів [27, с.29–33]. І хоча британські дипломати ще у розпал конфлікту (5 листопада 1840 р. – *В.С.*) добилися від Мухамеда Алі письмового зобов'язання не перешкоджати транзиту англо-індійської пошти, забезпечення якого на той час набуло для Великобританії дійсно життєвого значення, тепер, із поверненням до традиційної політики статус-кво, Уайтхолл знову змушений був грати у справі розвитку транс-єгипетського сполучення роль "стороннього спостерігача", сподіваючись лише на чесність паші. Максимум, чого змогли досягти англійці на цьому етапі – укласти 28 лютого 1845 р. поштову угоду з Єгиптом, згідно якої усю відповідальність за перевезення англо-індійської кореспонденції приймав на себе Мухамед Алі [28, с. 170].

Позбавлений, через недалекоглядну політику власного уряду, останньої надії на продовження транзитних послуг у Єгипті, Веґхорн, якому 23 березня 1842 р. лорди Адміралтейства, нарешті, присвоїли чин лейтенанта, сконцентрував свої зусилля на європейському відрізку шляху, намагаючись знайти найкоротший та найшвидший маршрут в обхід Франції, відносини з якою на той час були далекими від ідеальних [29, с.3–4]. Результатом його зусиль, зокрема, стало те, що пошта, відправлена у жовтні 1845 р. з Фалмута шляхом через Трієст, надійшла до Бомбея всього за 35 діб!

Окрім цього, новопризначений лейтенант у цей період продовжував активну пропаганду на користь подальшого розвитку нових шляхів на Схід. Цілком схвально сприймаючи комплекс заходів з удосконалення англо-індійського сполучення, прийнятий парламентом у 1839 р., Веґхорн, разом з тим, звертався до провідних політиків того часу – В. Гладстона, Ч. Грея, Дж. Рассела та ін., пропонуючи розширення

мережі імперських комунікацій, які, проходячи територією Єгипту, охоплювали б найвіддаленіші британські володіння на Сході і сягали б Сінгапура та Австралії [30; 31, 32; 33]. "Великобританія є центром найбільшої колоніальної системи, яку коли-небудь бачив світ, – писав він в одному з своїх памфлетів, – і тому украй нагальним завданням є "наближення" до метрополії за допомогою парового судноплавства усіх британських колоній, розташованих у різних частинах світу" [31, с.3–4]. Вирішення цього завдання, на його думку, мало б забезпечуватись сумісними зусиллями різних департаментів британського уряду, ОІК, "Пенінсулар енд Орієнтал компані" та інших приватних компаній (майже всі викладені у цих памфлетах рекомендації було втілено у життя вже у 1851 р., згідно з рішеннями відповідного Спеціального комітету палати громад. – *В.С.*) [32, с.8; 33, с.4].

Нажаль, через постійні подорожі здоров'я Вегхорна, підірване пораненням, погіршилось, і з 1849 р. він майже відійшов від справ. До того ж, активні, але майже безприбуткові пошуки найшвидших шляхів транс-європейського сполучення остаточно виснажили його й без того невеликі фінансові ресурси. Тому останні роки свого життя тяжко хворий лейтенант, з усіх боків оточений невблаганними кредиторами, провів у майже безплідних спробах отримати від уряду та ОІК хоч якусь фінансову допомогу на знак визнання його минулих заслуг (вдячність британського уряду та ОІК виявилась дуже скупкою: лише у 1848 р. було прийнято рішення про виплату йому невеличкої пенсії, більша частина якої розходила по кишнях його кредиторів. – *В.С.*)

Помер Вегхорн 7 січня 1850 р. у Лондоні. Його смерть привернула досить широку увагу співвітчизників. У багатьох друкованих виданнях Великобританії з'явилися великі статті, написані його колегами по транзитному бізнесу, політиками, суспільними діячами, промисловцями, у яких віддавалось належне його заслугам у справі розвитку "сухопутного" маршруту [34]. Однак найбільш точно ступінь справжнього визнання досягнень Вегхорна, на наш погляд, визначив Чарльз Діккенс у першому томі свого щотижневика "Домашнє читання". Порівнюючи масштаб роботи, яку Томас Флетчер протягом свого життя здійснив у процесі розбудови імперської комунікаційної системи, "не шкодуючи ані коштів, ані здоров'я", із розміром віддяки з боку уряду та ОІК, яку він, до того ж, змушений був принизливо випрошувати, Діккенс саркастично констатував: "Тепер ми можемо бачити як труди, так і винагороду першопрохідця "сухопутного маршруту", який за встановлення цього шляху, а також за численні послуги, надані пізніше, отримав подяку з трьох чвертей світу – Європи, Азії та Африки, і це не враховуючи незліченних "листів подяки" від комерційних громад з кожного місця, де тільки існує європейська торгівля! Його заслуги перед суспільством не визнані й до сьогодні" [35, с.500–501].

Висловлення Діккенса багато у чому виявилось пророцьким – перший пам'ятник Вегхорну було збудовано на гроші... французької

"Всесвітньої компанії Суецького каналу", і урочисто відкрито французькою ж імператрицею Євгенією 22 листопада 1869 р. під час святкувань, присвячених відкриттю цього каналу. На батьківщині ж (у Чатемі. – В.С.) меморіал на честь Вегхорна було відкрито лише у 1888 р., коли британські правлячі кола, ціною величезних дипломатичних та фінансових зусиль (згадаємо, що для цього знадобився "майстерний удар" Дізраелі – покупка у 1875 р. пакету акцій Суецького каналу, окупація урядом У. Гладстона Єгипту в 1882 р., і, нарешті, дуже непроста перемога у міжнародній боротьбі навколо укладення Константинопольської конвенції 1888 р. – В.С.), змогли нарешті зробити те, до чого цей наполегливий лейтенант закликав ще півстоліття тому – перетворити Єгипет на головний імперський шлях до країн Сходу.

Отже, Томаса Вегхорна цілком справедливо можна вважати справжнім першопрохідцем східної Британської імперії, який не тільки стояв у витоків створення найважливішої транспортної артерії імперського значення, допомагаючи, подібно до тисяч інших "людей на місцях", розв'язувати "незручні" для офіційного Лондона місцеві проблеми, але й зробив дуже багато для розкриття перед широкими масами британського суспільства усіх перспектив "сухопутного" маршруту на Схід, завдавши таки чином суттєвого впливу на розвиток комунікаційної політики Уайтхолла 30–50-х рр. XIX ст.

Література і примітки

1. **Див., напр.:** Harlow V. T. The Founding of the Second British Empire, 1763–1793 / V. T. Harlow. – L.: Longman, 1964. – Vol. 1. – 1964. – 664 p.; Ingram E. The British Empire as a World Power / E. Ingram. – L., N.Y.: Routledge, 2001. – 282 p.; Judd D. Empire: the British imperial experience from 1765 to the present / D. Judd. – N.Y.: Basic Books, 1997. – 544 p.; Marshall P.J. The First and Second British Empires: a question of Demarcation / P. J. Marshall // History. – L., 1964. – №49. – P.12–13. Moore B. Colonial Empires Compared: Britain and the Netherlands, 1750–1850 / B. Moore, H. F. K. van Nierop. – N.Y.: Ashgate Publishing, Ltd., 2003. – 204 p.; Naidis M. The second British Empire, 1783–1965; a short history / M. Naidis. – N.Y.: Addison-Wesley, 1970. – 273 p.; Walker E. A. The British Empire: Its Structure and Spirit / E. A. Walker. – London: Oxford University Press, 1943. – 250 p.; Williamson J. A. A Short History of British Expansion. – N.Y.: Macmillan and Co., 1931–1950 / J. A. Williamson. – Vol.1–2.
2. **Див., напр.:** Boyd C. A hundred year History of the P.&O., Peninsular and Oriental Steam Navigation Company / C. Boyd. – L.: I. Nicholson and Watson Ltd., 1937. – P.63–84; Divine D. These splendid ships: the story of the Peninsular and Oriental Line / D. Divine. – L.: F. Muller, 1960. – P.77–81; Hallberg Ch. W. The Suez Canal. Its History and Diplomatic Importance / Ch. W. Hallberg. – N.Y.: Columbia University Press, 1931. – P.75; Hoskins H. L. British Routes to India / H. L. Hoskins. – L.: Frank Cass & Co., 1966. – P.99–102; 227–230; Kennedy J. The History of Steam Navigation /

J. Kennedy. – Liverpool: Charles Birchall, Ltd., 1903. – P.48–49; Low Ch. R. History of the Indian Navy (1613–1863) / Ch. R. Low. – L.: Richard Bentley and Son, 1877.– . – Vol. 1. – 1877. – P.521–530; Marlowe J. The making of the Suez Canal / J. Marlowe. – L.: The Cresset Press, 1964. – P.37–39, 59, 276; Searight S. Steaming East: The Forging of Steamship and Rail between Europe and Asia / S. Searight. – L.: Bodley Head, 1991. – P.37–49; 3. **Див., напр.:** Harlow A. F. Old post bags: the story of the sending of a letter in ancient and modern times / A. F. Harlow. – L.-N.Y.: D. Appleton, 1928. – P.198–203; Houde M. Mails Via the Isthmus of Suez: The Contribution of Lieutenant Thomas Waghorn / M. Houde // The Mediterranean Mails. A study of mails from, to, and through the Mediterranean to the end of the nineteenth century. – Toronto: Philatelic Specialist Society, 1993. – P.17–26; Robinson H. Carrying British mails overseas / H. Robinson. – N.Y.: At the University Press, 1964. – P.159–163; Sankey M. "Care of Mr. Waghorn". A biography / M. Sankey. – Bath: The Postal History Society, 1964. – 125 p.; Searight S. A Waghorn Letter Book for 1840 / S. Searight // Journal of the Royal Asiatic Society. Third Series. – 1997. – Vol.7. – No.2. July. – P.229–248; Ward K. F. The overland route from China to India / K. F. Ward // Journal of The Royal Central Asian Society. – L., 1927. – Vol. 14. – Issue 3. – P.213–226. 4. **Sidebottom J. K.** The Overland Mail: A Postal-Historical Study of the Mail Route to India / J. K. Sidebottom. – L.: Allen and Unwin, 1948. – 174 p. 5. **Див., напр.:** Addison H. Thomas Waghorn and the Overland Route / H. Addison // Journal of The Royal Central Asian Society. – L., 1958. – Vol. 45. – Issue 2. – P.179–185; Brinton J. Mr. Waghorn's Route to India / J. Brinton // Saudi Aramco World. – Houston, 1968. – Vol.19. – №6. November–December. – P.32–36; Clunn P. E. Lieutenant Waghorn, R. N., Pioneer of the Overland Route to India. A biographical sketch / P. E. Clunn. – L.: s.n., 1894. – 16 p.; Laughton J. K. Waghorn, Thomas (1800–1850) / J. K. Laughton // The Dictionary of National Biography. – N.Y.: The Macmillan Company, 1899.– . – Vol.58. Ubaldini–Wakefield. – 1899. – P.431–432. 6. **Див., напр.:** Бурьян М. С. Дж. Керзон и англо-египетские переговоры 1921 г. / М. С. Бурьян // Орієнтальні студії в Україні. До ювілею Л. В. Матвєєвої. Збірник наукових статей. – К.: Інститут Сходознавства ім. А.Ю.Кримського НАН України, 2010. – С.77–86; Савенкова И. Ю. Джозайя Чайльд (1630–1699) как идеолог британской экспансии в Индии / И. Ю. Савенкова // Вісник ЛНУ імені Тараса Шевченка. – 2010. – № 19 (206). – С. 95–108; Фоміна О. В. "Ідея імперії" і інтелектуальна еліта Великобританії: Редьярд Кіплінг, 1865–1936 рр.: дис. ... кандидата іст. наук: 07.00.02 / Фоміна Олена Володимирівна. – Луганськ, 2008. – 191 с. та ін. 7. **Great Britain.** Parliament. House of Commons (далі – GBPHC). Session 1834. No. 478. Report from the Select Committee on Steam Navigation to India; with the Minutes of Evidence, Appendix and Index. – L., Ordered by House of Commons, 1834. – 253 p. 8. **Більш** докладно про цей експеримент див.: Hoskins H. L. The First Steam Voyage to India / H. L. Hoskins // Geographical Review. – Vol. 16. –

No. 1. January. – P.108–116. 9. **The Asiatic Journal** and Monthly Register for British India and its Dependencies. – 1829. – Vol.27. – 818 p. 10. **Waghorn Th.** Steam Navigation to India by the Cape of Good Hope. Mr. W's documents and papers relative to steam communication with India, etc. – L.: s.l., 1829. – 83 p. 11. **Waghorn Th.** Particulars of an Overland Journey from London to Bombay, by way of the Continent, Egypt, and the Red Sea / Th. Waghorn. – L.: Parbury, Allen, and Co., 1831. – 42 p. 12. **The Asiatic Journal** and Monthly Register for British and Foreign India, China, and Australasia (далі – New Series). – 1835. – Vol.17. – 608 p. 13. **На цей момент** Вегхорн через конфлікт з Радою директорів ОІК вже звільнився зі служби. 14. **Див., напр.:** Scinner Th. Adventures during a Journey Overland to India, by way of Egypt, Syria, and the Holy Land. – L.: Richard Bentley, 1836.– . – Vol.1. – 1836. – 325 p.; Thackeray W. M. Notes on a Journey from Cornhill to Grand Cairo. – N.Y.: Charles Scribner's sons, 1911. – 491 p., та ін. 15. **The Asiatic Journal.** New Series. – 1837. – Vol.24. – 654 p. 16. **Waghorn Th.** Egypt as It is in 1837 / Th. Waghorn. – L.: Smith, Elder & Co., 1837. – 29 p. 17. **Waghorn Th.** Egypt as It is in 1838 / Th. Waghorn. – L.: Smith, Elder & Co., 1838. – 65 p. 18. **БПРС.** Session 1837. No. 539. Report from the Select Committee on steam communication with India by way of the Red Sea; together with the Minutes of Evidence, appendix and index. – L.: Ordered by House of Commons, 1837. – 253 p. 19. **The Statutes** of the United Kingdom of Great Britain and Ireland, 7 Will. IV. & 1 Vict. 1837. – L.: Her Majesty's Printers, 1837. – 417 p. 20. **Clarke G.** The Post Office of India and Its Story. – L.: John Lane The Bodley Head, 1921. – 244 p. 21. **БПРС.** Session 1839. No. [185]. Additional Post Office Convention between Her Majesty and the King of the French, for the Conveyance through France of the Correspondence between England and the East Indies // Accounts and Papers. – L.: Ordered by House of Commons, 1839.– . – Vol.50. – 1839. – P.81–88. 22. **The Asiatic Journal.** New Series. – 1839. – Vol.29. – 694 p. 23. **БПРС.** Session 1843. No. 301. Steam Navigation to India. Return of the Total Amount expended for Steam Navigation to India, by way of the Red Sea, in each of the last Four Years, towards which Parliament has granted 50.000 .; stating the number and power of the several steam-vessels employed; copy of any regulations, stating the periods, and Places fixed for such Communication // Accounts and Papers. – L.: Ordered by House of Commons, 1843.– . – Vol.35. – 1843. – P.649–653. 24. **The Asiatic Journal.** New Series. – 1838. – Vol.27. – 737 p. 25. **The Asiatic Journal.** New Series. – 1841. – Vol.36. – 691 p. 26. **Waghorn Th.** Truths concerning Mahomet Ali, Egypt, Arabia, and Syria: addressed to the five powers, or to their representatives in the contemplated congress / Th. Waghorn. – L.: Smith, Elder, 1840. – 24 p. 27. **On the** Communications between Europe and India, through Egypt. – L.: Smith, Elder and Co., 1846. – 91 p. 28. **Allen's** Indian Mail, and Register of Intelligence for British and Foreign India, China, and all parts of the East. – 1845.– Vol.3. January – December. – 774 p. 29. **Messrs.** Waghorn and Co.'s Overland Route to India by three Routes to Egypt. – L.: Smith, Elder & Co., 1846. – 64 p.

30. **Waghorn Th.** Overland mails to India, China etc: the acceleration of mails, once a fortnight, between England and the East Indies and vice versa / Th. Waghorn. – L.: Smith, Elder and Co, 1843. – 27 p. 31. **Waghorn Th.** Letter to the Rt. Hon. Wm. Ewart Gladstone on the extension of steam navigation from Singapore to Port Jackson, Australia / Th. Waghorn. – L.: Smith, Elder, 1846. – 52 p. 32. **Mr. Waghorn's** second pamphlet on steam communication with Australia, via Singapore: letter to the Rt. Hon. the Earl Grey, on the extension of steam navigation from Singapore to Port Jackson. – L.: Smith, Elder, 1847. – 16 p. 33. **Mr. Waghorn's** third pamphlet on steam communication with Australia, via Singapore: Second letter to the Rt. Hon. the Earl Grey, Secretary of State for the colonies, on the extension of steam navigation from Singapore to Port Jackson, Australia. – L.: Smith, Elder, and Co., Cornhill, 1847. – 16 p. 34. **Див., напр.:** Wheatley G.W. Some Account of the late Lieut. Waghorn, R.N., The Originator of the Overland Route // Bentley's Miscellany. – 1850. – Vol.27. – P.349–357; **Allen's** Indian Mail, and Register of Intelligence for British and Foreign India, China, and all parts of the East. – 1850. – Vol.8. January – December 1845. – P.52–53, та ін. 35. **Household** Words. A Weekly Journal. – L.: Office, 16, Wellington street, North, 1850. – P.494–501.

Савенков В. В. Первопроходцы второй (восточной) Британской империи. Томас Уэгорн (1800–1850)

Автор исследует вклад офицера Королевского ВМФ Великобритании в развитие коммуникационной структуры второй (восточной) Британской империи.

Ключевые слова: Уэгорн, Ближний Восток, Египет, Британская империя, транзит, коммуникации.

Савенков В. В. Першопрохідці другої (східної) Британської імперії. Томас Вегхорн (1800–1850)

Автор досліджує внесок офіцера Королівського ВМФ Великобританії Томаса Вегхорна у розвиток комунікаційної структури другої (східної) Британської імперії.

Ключові слова: Вегхорн, Близький Схід, Єгипет, Британська імперія, транзит, комунікації.

Savenkov V. V. The Pioneers of the Second (Eastern) British Empire. Thomas Waghorn (1800–1850)

The author researches the contribution of Thomas Waghorn, the officer of the British Royal Navy, to the development of communication structure of the Second British Empire.

Key words: Waghorn, Near East, British Empire, transit, communications.

УДК [94 (73) : 336] «1783/1795»

Н. А. Сверчкова

**СТАНОВЛЕНИЕ ФИНАНСОВОЙ СИСТЕМЫ США ПОСЛЕ
ВОЙНЫ ЗА НЕЗАВИСИМОСТЬ, 1783–1795 гг.**

Часто XX век называют "американским веком". По нашему мнению, для этого есть все основания. Уже в начале столетия США стали самой мощной в экономическом и политическом отношении державой. После окончания Второй мировой войны к вышеперечисленному добавилось и военное доминирование. В условиях современного финансового кризиса Америка вновь очутилась в центре всеобщего внимания.

В мире нет ни одной другой страны, которая оказывала бы такое сильное воздействие на мировую экономику, как Соединенные Штаты Америки. Конечно, это вовсе не означает, что американский путь экономического развития, американская финансовая система являются идеальными, сами по себе требующими всемирного распространения. Но факт остается фактом – американский опыт вызывал и вызывает интерес как зарубежных, так и отечественных исследователей [1; 2].

Изучение истории экономики США, формирования их финансовых структур, учитывая сложившуюся экономическую ситуацию в Украине, является особенно актуальным. Именно финансовая система государства обеспечивает успех или неудачу реорганизации экономики, обуславливает подъем или падение политического имиджа независимого государства. Знание последствий экономических реформ, проводимых в развитых странах на ранних этапах их исторического развития, обобщения и изучения их опыта, необходимо для осуществления эффективного научно-обоснованного реформирования финансовой системы Украины.

Первоначально развитие американской экономики происходило традиционным для колоний путем. Метрополия сбывала в них свои промышленные изделия, получая от этого изрядный доход. Что же касается колоний, то их удел заключался в поставке сырья, служившего материалом для британской промышленности. В соответствии с экономической доктриной того времени, эти отношения строились на началах меркантилизма [3]. Торговля с колониями являлась средством обогащения Англии при обязательном условии благоприятного для нее торгового баланса, когда сумма вывозимых товаров превышала импорт ввозимого сырья [4, с.81]. Вопросы промышленности и торговли, а также ограничений, налагаемых метрополией на их развитие, и связанные с этим обстоятельства сыграли колоссальную роль в разжигании англо-американского конфликта [5, с.53–56].

Победа в войне против Англии явилась триумфом молодой американской республики, завоевавшей независимость в длительной и упорной вооруженной борьбе. После войны перед Соединенными Штатами стал ряд серьезных проблем по нормализации внутренней жизни: принятие мер для укрепления государственно-политического устройства, преодоление экономических трудностей. От решения этих проблем зависела дальнейшая судьба независимых США [4, с.173].

Участники событий отдавали себе отчет в сложности обстановки в стране. "Наши дела, кажется, ведут к чему-то вроде кризиса или революции", – писал один из отцов-основателей США Джон Джей Президенту Джорджу Вашингтону. Положение, с его точки зрения, было трудней, чем во время войны. Хотя достижение победы в военных условиях часто выглядело проблематичным, в конечном итоге существовала твердая вера в успех. "Теперь положение изменилось, – продолжал он, – я предвижу зло и бедствия... Масса людей не проявляет ни мудрости, ни доброй воли..." [6, с.204–205].

Трудность данного периода заключалась, прежде всего, в том, что экономика США находилась в тяжелом состоянии. Кризис в сфере финансов угрожал перерасти в системный.

Новое государство испытывало острую нехватку в средствах, которые, в числе прочего, нужны были на содержание самого Конгресса и других органов центральной власти, образованных при нем. Чтобы получить необходимую наличность, Конгресс начал массовый выпуск бумажных денег. Была установлена новая денежная единица – американский доллар, стоимость которого приравнивали к стоимости испанского доллара. По словам одного из авторов Декларации независимости Томаса Джефферсона, "доллар – это единица или монета известная и наиболее привычная. Он принят уже везде от Севера до Юга, он уже стал нашей валютой, так что у нас есть счастливая возможность использовать уже находящуюся в обороте денежную единицу" [7, с.14].

Первое решение о выпуске бумажных денег на сумму 2 млн. долл. было принято еще в июне 1775 г. Их стоимость приравнивалась к звонкой монете, и Конгресс заявлял, что гарантирует поддержание твердого курса новых денежных знаков [8, с.56]. В следующем месяце Конгресс вынужден был прибегнуть к эмиссии еще 1 млн. долл. Новые деньги получили название континентальных долларов, и до конца года общая сумма эмиссии достигла 6 млн. Впоследствии эта практика была продолжена. Ко времени провозглашения независимости уже было отпечатано 20 млн. долл. "Война быстро поглотила эти эмиссии, – писал американский исследователь Фергюсон, – вызывая потребность в новых выпусках..." [9, с.26]. В результате общая сумма выпущенных конгрессом бумажных денег составила 226,2 млн. долл. [8, с.56].

Параллельно с этим выпуск бумажных денег производился и штатами. При этом эмиссия штатов лишь немногим уступала эмиссиям Конгресса [9, с.26–30]. Потребность в дополнительном финансировании

была так велика, что новые деньги выпускались каждый месяц, а иногда и дважды в месяц. Континентальные доллары наводнили страну, вызвав огромных масштабов инфляцию. К 1778 г. цены на предметы первой необходимости выросли в 8 раз по сравнению с началом 70-х годов. Стоимость бумажных денег так резко упала, что к концу 1779 г. один континентальный доллар стоил в 40 раз меньше серебряного, а полгода спустя – уже в 75 раз [10, с.245]. Возникла даже поговорка "не стоит континентала".

Чтобы поднять значение бумажных денег, Конгресс принял постановление о том, что они обязательно должны приниматься при любых платежах, включая уплату налогов в штатах. Центральное правительство надеялось изъять избыточные бумажные деньги, восстановив финансовый баланс в стране и ликвидировав инфляцию. За бумажные доллары можно было купить облигации выпускаемых конгрессом займов, по которым уплачивалось сначала 4%, а затем 6% годовых [9, с.35]. Займы эти достигли внушительных размеров и служили важнейшим источником финансирования правительственных нужд. Кроме того, Конгресс прибегал к выпуску сертификатов, шедших в уплату жалованья офицерам и солдатам американской армии. Это были своего рода долговые обязательства, поступившие, впрочем, также на денежный рынок и осложнившие в конечном итоге и без того трудное финансовое положение страны.

За период войны Конгресс и местные органы власти в штатах выпустили около полумиллиарда бумажных денег, что для того времени представляло колоссальную сумму. Стоимость бумажных денег постоянно падала. Позднее, когда по постановлению Конгресса начался их обмен на серебро, в Джорджии и Виргинии они обменивались по курсу 1:1000, в Северной Каролине – 1:800, в Нью-Йорке – 1:128, в Мэриленде – 1:405 [11, с.674–674].

Весной 1781 г. руководитель финансов Континентального конгресса (суперинтендант финансов) США Роберт Моррис представил в Конгрессе законопроект о создании первого коммерческого банка. Этот банк – Банк Северной Америки – стал не только первым коммерческим банком с частичным резервированием в истории США, но и представлял собой находившийся в частных руках центральный банк, созданный по образцу Банка Англии. Банкноты Банка Северной Америки подлежали приему по номиналу всеми правительственными учреждениями в качестве оплаты сбора налогов. В обмен за монополию на выпуск бумажных денег банк обязался ссужать печатаемые им деньги федеральному правительству для выкупа правительственных долговых обязательств. Кроме того, Банку Северной Америки доверили также держать все средства Конгресса.

Когда Роберт Моррис не смог добыть требуемую сумму для внесения в уставной капитал, он от имени правительства вложил в свой собственный банк деньги, одолженные США Францией. Таким образом,

источником уставного капитала этого частного банка стали деньги правительства. Затем эти средства банк Морриса ссудил Моррису как правительственному финансисту, а выгоду от этой сделки получил Моррис как банкир. Наконец, все тот же Моррис истратил большую часть этих денег на военные закупки у своих друзей и деловых партнеров [12, с.392]. Связанные с этим опасности не замедлили дать о себе знать. Стоимость американской валюты продолжала снижаться. В результате в 1785 г., 4 годами позже, банковская лицензия не была продлена.

В 1784 г. были учреждены Банк Нью-Йорка и Банк Массачусетса (Бостон). Каждый из них был наделен монополией на проведение банковских операций в своем штате [13, с.87–88]. Налаженная ими эмиссия банкнот и чеков – попытка заплатить военные долги, не прибегая к чрезмерному налогообложению – только обострила дефицит звонкой монеты. Хотя закон обязывал принимать эмитируемые штатами бумажные деньги по номиналу, они быстро обесценивались, и нехватка металлических денег обострялась. Сработал закон Грэшема, в соответствии с которым, если правительство завышает покупательную способность одного вида денег, а другой их вид оказывается недооцененным, то деньги второго вида утекают за границу или в сундуки накопителей, а в обращении остаются исключительно деньги первого вида. В афористичной форме этот закон звучит так: "Плохие деньги вытесняют хорошие" [8, с.43]. Вот что пишет Кертис Неттелс о финансовом положении Северной Каролины: "В 1787–1788 гг. серебряное содержание бумажных денег уменьшилось более чем на половину. Металлические деньги уходили из штата, а бумажные деньги почти не пользовались спросом за его пределами, так что торговцы не могли их использовать для расплаты с зарубежными поставщиками; поэтому им приходилось нести значительные убытки, когда с ними рассчитывались этими обесцененными деньгами по внутренним обязательствам. Опыт Северной Каролины еще раз напомнил торговцам о пагубе обесцененных бумажных денег, которые им приходилось принимать от должников по номиналу, но которыми они не могли расплатиться со своими зарубежными кредиторами" [14, с.23 – 24].

Инфляция привела к колоссальному росту цен. Мануфактуры закрывались, в стране не было денег, периодически вспыхивали восстания. Одно из самых известных – восстание "отчаявшихся должников" 1786–1787 гг. во главе с ветераном войны за независимость Даниелем Шейсом. Восставшие, в основном это были фермеры и ремесленники Массачусетса, требовали всеобщего передела земли, аннулирования долгов, а также увеличения выпуска бумажных денег, в которых они видели единственное спасение от должников [15, с.86]. В конце октября 1786 г. секретарь по иностранным делам Джон Джей в письме Томасу Джефферсону так описывал сложившуюся ситуацию: "Сопrotивление налогам, недовольство правительством, жажда

собственности и безразличие к средствам ее получения – все это вместе со стремлением к полному равенству возбуждает массы людей, находящихся в стесненных обстоятельствах" [16, с.145]. Переизбыток денежной массы спровоцировал ситуацию, когда, по свидетельству современников, "за полную тележку денег с трудом можно было купить тележку продуктов" [17, с.62].

Как известно, наиболее важным условием предотвращения избыточной эмиссии банкнот является их предъявление к погашению через небольшие промежутки времени. Чрезвычайно серьезной проблемой на всем протяжении ранней истории американского банковского бизнеса было отсутствие отлаженной системы взаимного погашения (клиринга) банкнот различных банков. Как правило, банкноты перемещались на значительные расстояния; поскольку же банки из одного штата обычно не имели в других штатах ни отделений, ни корреспондентов, никакой системы аккумуляции банкнот конкурирующих банков с последующим их предъявлением к платежу года не существовало вплоть до 1791 г. [18, с.34].

В 1790 г., став Первым Секретарем Казначейства, Александр Гамильтон предложил на рассмотрение Конгресса законопроект об учреждении нового частного центрального банка. По странному совпадению обстоятельств, именно в этот год Анхель Ротшильд сделал следующее заявление: "Дайте мне право выпускать и контролировать деньги страны и мне будет совершенно все равно, кто издает законы" [19].

Томас Джефферсон и Джеймс Мэдисон были непримиримыми противниками создания частного центрального банка. Как позже выразился Джефферсон: "Если американский народ позволит частному центральному банку контролировать эмиссию своей валюты, то последний сначала с помощью инфляции, затем дефляции, банков и растущих вокруг них корпораций, лишит людей всей их собственности. И может случиться так, что однажды их дети проснутся бездомными на земле, которую завоевали их отцы" [19].

Через год бурных дебатов, в 1791 г. Конгресс все же одобрил законопроект и дал новому банку под названием "Первый Банк Соединенных Штатов" чартер (англицизм, означающий выдававшийся в англоязычных странах документ, совмещавший функции банковского устава и лицензии) сроком на 20 лет. Банку со штаб-квартирой в Филадельфии предоставили монополию на выпуск американской валюты несмотря на то, что 80% его акций должно было находиться во владении частных инвесторов, а 20% передано правительству США. Смысл был в том, чтобы не допустить правительство к управлению банком. Оно лишь должно было предоставить держателям 80% уставного фонда стартовый капитал. Как и в случае с Североамериканским банком, и с Банком Англии до него, акционеры так и не оплатили полностью свои акции. Правительство США сделало первоначальный платеж в сумме 2 млн.

долл., благодаря которому банк с помощью выгодной схемы операций с частичным покрытием выдал другим акционерам кредиты на выкуп оставшейся 80% части уставного капитала, таким образом, обеспечив им абсолютно безрисковые капиталовложения. Как и с Банком Англии, имя нового учреждения было выбрано таким образом, чтобы скрыть его частный характер.

Конгрессу США эта идея было преподнесена, как способ стабилизировать банковскую систему и покончить с инфляцией. Однако в течение следующих 5 лет правительство США заняло у Банка США 8,2 млн. долл. За этот же период уровень цен вырос на 72%. Джефферсон, будучи в то время избранным на пост Госсекретаря, не мог этому помешать и потому смотрел на процесс заимствований с грустью и горечью: "Если бы только было можно внести в Конституцию единственную поправку, отнимающую у правительства право занимать!" [19].

Выходом из сложившейся ситуации для американцев могло стать восстановление торговли с бывшей метрополией. Уже на мирных переговорах в Версале в 1782–1783 гг. между англичанами и американцами был поднят вопрос о возобновлении торговли. И хотя в США было немало противников этой идеи, тем не менее, и они прекрасно понимали, что возвращение к старой торговой системе – а значит, налаживание старых связей – означало для США возможность более быстрого и успешного восстановления американской экономики после войны. К тому же восстановление англо-американских связей уже происходило путем частной инициативы отдельных купцов. Английские коммерсанты были готовы предоставлять долгосрочные кредиты в силу давно установившихся деловых отношений, а американцы по-прежнему предпочитали английские товары.

Наконец, 19 ноября 1794 г. в Лондоне верховным судьей США Джоном Джеем и британским министром иностранных дел лордом Гренвиллом был подписан Договор о дружбе, торговле и мореплавании (более известный как Договор Джея). Несмотря на сильную оппозицию в палате представителей и в сенате, договор под воздействием Джорджа Вашингтона и Александра Гамильтона всё же был ратифицирован 24 июня 1795 г.

Договор Джея укрепил положение США как независимого государства, но его неравноправный характер вызвал недовольство внутри страны. Несмотря на это, при ретроспективном взгляде издержки "худого мира" для США с лихвой компенсировались преимуществами нейтральной торговли [16, с.321–232].

Таким образом, мы можем отметить, что финансовая система Соединенных Штатов в первые годы независимости находилась на стадии первоначального формирования. Молодому государству пришлось искать выход из сложной ситуации: к окончанию войны за независимость у Соединенных Штатов накопился значительный

государственный долг, население страдало от высоких налогов, разорение фермеров и банкротство финансистов стали общераспространенным явлением. Государство в этих условиях было вынуждено принять все необходимые меры по организации центрального банка. Им стал федеральный институт, известный под названием Первого Банка Соединенных Штатов [18, с.34].

Появление новых банков зачастую сопровождалось злоупотреблениями при формировании уставных капиталов, напрямую финансировавшихся государственными органами. Результатом этого становились столь крупные объемы кредитования правительств штатов, что для обеспечения коммерческого спроса в распоряжении банков практически не оставалось реальных средств. Вероятно, именно этот фактор в значительной степени спровоцировал первоначально избыточную эмиссию банков [18, с.35]. Все эти факторы в сумме с еще слаборазвитой американской промышленностью и политической нестабильностью вызвали острую потребность в частных иностранных инвестициях. Подписание Договора Джея и возобновление торгово-экономических отношений с бывшей метрополией обеспечило приток инвестиционного капитала в США, что, в свою очередь, благоприятно повлияло на развитие и укрепление финансовой системы. Исследованию влияния англо-американских торгово-экономических взаимоотношений на развитие финансовой системы Соединенных Штатов будут посвящены дальнейшие разработки автора.

Литература

1. См., напр.: Nettels C. P. The Emergence of National Economy, 1775–1815 / P. C. Nettels. – N.Y.: Holt, Rinehart and Winston, 1962. – 424 p.; Ferguson E. J. The Power of the Purse. A History of American Public Finance, 1776–1790 / E. Ferguson. – Chapel Hill: Univ. of Carolina Press, 1961. – 358 p.; Laughlin J. L. The History of Bimetallism in the United States / J. Laurence Laughlin. – N.Y.: D. Appleton, 1901. – 259 p.; Mayer T. Monetary policy and the Great Inflation in the United States; The Federal Reserve and the Failure of Macroeconomic Policy / T. Mayer. – Northampton: Edward Edgar Pub., 1990. – 151 p. **2. См., напр.:** Американское государство накануне 21 века: Стратегия и тактика в экономике / А. А. Дынкин и др. – М.: Наука, 1990. – 272 с.; Аникин А. Экономика США на исходе века: Итоги проблемы / А. Аникин. // Мировая экономика и международные отношения. – 1998. – №11. – С.27–46; Клинов В. Г. Экономический рост США: ретроспектива и перспектива / В. Г. Клинов // США: экономика, политика, идеология. – 1998 – №7 – С.3–18; Парканский А. Б. Экономические позиции США в многополярном мире на пороге 21 в. / А. Б. Парканский // США экономика, политика, идеология. – 1998. – №9. – С.3–13; Пороховский А. Экономически эффективное государство: американский опыт / А. Пороховский // Вопросы экономики. – 1998. –

№3. – С.81–89. 3. **См., напр.:** Ведута Е. Н. Государственные экономические стратегии / Е. Н. Ведута. – М.: РЭА им. Плеханова, 1998. – 440 с., Ведута Е. Н. Стратегия и экономическая политика государства / Е. Н. Ведута. – М.: Академический проспект, 2004. – 456 с.; Ротбард М. История денежного обращения и банковского дела в США от колониального периода до Второй мировой войны / М. Ротбард. – Челябинск: Социум, 2005. – IV, 548 с.; Смит А. Исследование о природе и причинах богатства народов / А. Смит. – М.: Эксмо, 2007. – 960 с.; Эпинас А. История политико-экономических доктрин / А. Эпинас. – СПб., Тип. Человеколюбивого общества, 1905. – 216 с. 4. **История США:** в 4-х тт. / [Севостьянов Г. Н., Куропятник Г. П., Кравченко И. Н., Согрин В. В. и др.]. – М.: Наука, 1983–1987. – Т.1.: 1607–1877. – 1983. – 598 с. 5. **Фурсенко А. А.,** Американская революция и образование США / Александр Фурсенко. – Л.: Наука, 1978 – 416 с. 6. **The Correspondence and Public Papers of John Jay, 1763–1826: Vol. 1–4** / [ed. by Н. Р. Johnston]. – N.Y., 1971. – Vol.3. – 490 p. 7. **Laughlin J. L.** The History of Bimetallism in the United States / J. L. Laughlin. – N.Y.: D. Appleton, 1901. – 259 p. 8. **Ротбард М.** История денежного обращения и банковского дела в США от колониального периода до Второй мировой войны / М. Ротбард. – Челябинск: Социум, 2005. – IV, 548 с. 9. **Ferguson E. J.** The Power of the Purse. A History of American Public Finance, 1776–1790 / E. Ferguson. – Chapel Hill: Univ. of Carolina Press, 1961. – 358 p. 10. **Main J. T.** The Sovereign States, 1775–1783 / J. T. Main. – N.Y.: New Viewpoints, 1973. – 502 p. 11. **Nettels C. P.** Roots of the American Civilization / C. Nettels. – N.Y.: Appleton, 1946. – 748 p. 12. **Rothbard M. N.** Conceived in Liberty / N. M. Rothbard. – New Rochelle, N.Y.: Arlington House, 1979. – Vol. 4: Revolutionary War, 1775–1784. – 1979. – 470 p. 13. **Hammond B.** Banks and Politics in America / B. Hammond. – Princeton: University Press, 1957. – 784 p. 14. **Nettels C. P.** The Emergence of National Economy, 1775–1815 / P. C. Nettels. – N.Y.: Holt, Rinehart and Winston, 1962. – 424 p. 15. **Иванян Э. А.** История США / Э. А. Иванян. – М.: Дрофа, 2008. – 571 с. 16. **Печатнов В. О.** Гамильтон и Джефферсон / В. О. Печатнов. – М.: Международные отношения, 1984. – 336 с. 17. **Jameson J. F.** The American Revolution Considered as a Social Movement / J. F. Jameson. – Princeton: University Press, 1926. – 120 p. 18. **Смит В.** Происхождение центральных банков [Электронный ресурс] / Вера Смит. – Режим доступа: <http://lib.miemp.ru/plan/text/fin/Banks%20Smit.pdf> 19. **Черных Е.** Долларом и миром правят частные банки [Электронный ресурс] / Евгений Черных // Комсомольская правда в Украине. – 2009. – №67. – 27 марта. – Режим доступа: www.kp.ru/daily/24267.3/462877/

Сверчкова Н. А. Становление финансовой системы США после Войны за независимость, 1783–1795 гг.

Статья посвящена обзору экономической ситуации молодого американского государства. Автор пришел к выводу, что англо-

американские торгово-экономические отношения, несмотря на острые политические разногласия, не только не прекратились, но и продолжали развиваться, оказывая непосредственное влияние на становление финансовой системы США в первые годы независимости.

Ключевые слова: США, Великобритания, финансовая система, торгово-экономические отношения, инвестиции.

Сверчкова Н. О. Становлення фінансової системи США після Війни за незалежність, 1783–1795 рр.

Стаття присвячена огляду економічної ситуації молодій американській державі. Автор прийшов до висновку, що англо-американські торгівельно-економічні стосунки, не дивлячись на гострі політичні розбіжності, не лише не припинилися, але і продовжували розвиватися, безпосередньо впливаючи на становлення фінансової системи США в перші роки незалежності.

Ключові слова: США, Великобританія, фінансова система, торгівельно-економічні стосунки, інвестиції.

Sverchkova N. The formation of the financial system of the USA after the War of Independence, 1783–1795

The article deals with the economic situation in the young USA. Summing everything up, we can make a conclusion that in spite of the bitter political disagreements, American-English trading economic relationship didn't break but continued to develop and influenced the formation of their own financial system.

Keywords: USA, Great Britain, financial system, trading economic relationship, investment.

УДК 94 [420: (470+571)] «1836/1837»

С. С. Седнев

**Г. ДЖ. ПАЛЬМЕРСТОН И АНГЛО-РУССКИЙ ИНЦИДЕНТ СО
ШХУНОЙ "ВИКСЕН", 1836–1837 ГГ.**

Проблема развития англо-русских отношений на Кавказе и по сей день вызывает немалый интерес среди исследователей, тем не менее, существует достаточное количество вопросов, которые не подвергались детальному изучению. К таким можно отнести англо-русский инцидент со шхуной "Виксен", обостривший международную обстановку и поставивший два государства на грань военного столкновения.

Одним из первых свое внимание на этот вопрос обратил К. Маркс в своих статьях, посвященных Г. Дж. Пальмерстону [1]. Он в общих чертах осветил политику России и Великобритании на Ближнем Востоке, а также охарактеризовал настроения в английском обществе, прессе и парламенте по поводу захвата судна.

В российской дореволюционной историографии вопросы, связанные с причастностью Форин оффиса к делу "Виксен" практически не освещались, отрывочные сведения по этому делу можно найти в документальных обзорах известного дипломата и юриста Ф. Мартенса [2].

В советский период увидели свет документы, касающиеся конкретно инцидента. Они были опубликованы в журнале "Красный архив" и в значительной степени позволяют заполнить белые пятна в истории развития дипломатического кризиса, вызванного захватом судна [3].

В западной историографии распространена идея о непричастности официальных кругов Лондона к подобным акциям британских подданных на Кавказе вообще, и к провокации с "Виксен", в частности. Прежде всего, это вызвано тем, что изучение этих вопросов базировалось на публикациях "Portofolio", журнала издаваемого секретарем посольства в Константинополе Д. Уркартом, мемуарах английских агентов, таких как Д. Белл, а также на основе парламентских дебатов [4; 5]. Подобные источники односторонне характеризуют ситуацию 1836–1837 гг..

В украинской историографии данная проблематика по-прежнему мало освещена. Именно поэтому можно сделать вывод о необходимости дальнейшей разработки и изучения проблемы, а наличие документальных, как российских, так и британских, материалов, создает предпосылки для разработки выбранной темы.

Конец 30-х гг. XIX в. был временем перманентного обострения Восточного вопроса, связанного с распадом Османской империи и борьбой Великобритании и России за укрепление своих позиций в этом стратегически и экономически важном регионе.

Одним из ключевых направлений политики Форин оффиса на Востоке был Западный Кавказ, в частности, Черкессия, которая после заключения Адрианопольского договора (1829) находилась в сфере влияния России. Главным ее архитектором был Г. Дж. Пальмерстон, возглавлявший внешнеполитическое ведомство с 1830 г. Основу его внешнеполитической доктрины составляли так называемые "венецианские" политтехнологи, включавшие в себя, помимо прочего, создание тайных обществ, скрытые политические манипуляции, использование пропаганды, провокаций и убийств, политический и экономический шпионаж, разжигание межнациональной розни и религиозных противоречий, поддержка революций, опора на неограниченный финансовый капитал [6, с.120].

По мере накопления сведений о политическом и экономическом положении Западного Кавказа, правящие круги Лондона утверждались в стремлении подчинить его своему влиянию [7, с.70].

Ежегодный экспорт английских товаров в гавани Черного моря в 40-х гг. XIX в. составлял около 2 млн. ф. ст. В Черкессии открылось новое поле для английской торговли. В Стамбул ежегодно приходило 200 судов с местными черкесскими товарами, причем все импортные товары были английского происхождения. Весомое значение имела Черкессия и как составная часть Восточного вопроса. Английский посол в Турции Понсонби писал Пальмерстону: "...никто из людей не оценивает так высоко значимости Черкессии, для сохранения политического равновесия в Европе, как я" [3, с.19].

В правящих кругах Лондона постепенно утверждалось мнение о необходимости превращения Черкессии в одну из сфер влияния. А поскольку избитые методы подстрекательства горцев и антирусской пропаганды не давали желаемого результата, в Форин оффисе решили перейти к более решительным действиям. В этих условиях британское посольство в Константинополе с санкции своего правительства обращается к весьма рискованному средству. Осенью 1836 г. оно организовывает экспедицию к побережью Черкессии торговой шхуны "Виксен", с грузом оружия и боеприпасов на борту [7, с.70].

Вдохновителем этой акции был Д. Уркарт. Именно он положил начало агрессивной, антирусской публицистике, доказывавшей, что русская политика в Азии направлена против "цивилизации", "свободы народов" и безопасности Великобритании; что политика Лондона направлена на обеспечение законной "самообороны" и "бескорыстной защиты" азиатских народов от "русской опасности". Д. Уркарт требовал, чтобы английское правительство приняло меры к изгнанию России с Кавказа и даже из Крыма, и заставило её вернуться на юге и на западе к государственным границам XVII в. В этом стремлении он следовал идеям главы внешнеполитического ведомства и своего непосредственного шефа [8, с.101].

Уркарт и Понсонби знали, что на восточном побережье Черного моря действуют официально объявленные в конце 1831 г. и специально доведенные до сведения Форин оффиса русские таможенные и карантинные правила [7, с.70]. Согласно с ними, доставка в Черкессию некоторых видов товаров, в основном оружия, воспрещалась, остальные предметы торговли допускались лишь в два порта: Анапу и Редут-Кале [2, с.487].

Благодаря заранее обдуманым деталям, операция с самого начала обещала принять опасный оборот, устраивавший Пальмерстона и его подручных в Константинополе. Заведомо было выбрано место для разгрузки судна – бухта Суджук-Кале, – в которой встреча с русскими сторожевыми кораблями была неминуема [3, с.195–198]. Понсонби советовал хозяину шхуны английскому купцу Д. Беллу ни в коем случае не избегать этой встречи. Он гарантировал ему в случае ареста судна заступничество правительства Великобритании. А Д. Уркарт отправил черкесам письмо с предупреждением об отправке судна. Он писал: "Если русские попытаются оскорбить английский флаг, России будет объявлена война" [Цит. по: 7, с.71].

О причастности именно Пальмерстона к отправке груза контрабанды свидетельствовал в своих мемуарах Белл: "...я имел основание предположить, что экспедиция была предпринята по желанию министра иностранных дел нашего кабинета, чьи намерения были сообщены через посредство государственного секретаря Стренгвейса секретарю дипломатической миссии в Константинополе Уркарту, сообщившему мне об этом, и с моей помощью предпринявшему к тому приготовления" [4, с.5]. Позднее на слушаньях в палате общин 17 марта 1837 г. сам Пальмерстон обнародовал факт переписки с Беллом, тем самым подтвердив предположения о своей причастности к делу "Виксен" [1, с.419–42].

Российский историк В. Дегоев следующим образом обозначил два возможных исхода задуманной акции: "либо шхуне удастся пробраться к берегу не замеченной русскими кораблями, тем самым доказав неспособность русского флота обеспечить безопасность Кавказа и создав прецедент торговли иностранного судна с горцами, либо "Виксен" арестуют, что вызовет международный конфликт и, вероятно, появление британского военного флота в Черном море с целью не только защитить права англичан, но и оспорить права России на Черкессию" [Цит. по: 7, с.71].

14 ноября 1837 г., русский бриг "Аякс" задержал "Виксен" в момент разгрузки в бухте Суджук-Кале. Было установлено, что с борта корабля горцам было выгружено 8 орудий, большое количество ружей и шашек, 200 бочек пороха, кроме того, стало известно, что на берег сошел человек, возможно, бывший посланником египетского паши [9, с.26].

Следственная комиссия российского адмиралтейства по согласованию с Николаем I постановила: за нарушение таможенных и

санитарных предписаний, в полном соответствии с международным правом, конфисковать шхуну и передать ее в состав Черноморского флота, – сообщала русская газета "Journal de St. Petersbourgo" от 31 декабря 1836 г. [3, с.200]. Далее сообщалось, что касается купца Белла и капитана Чайльдса, то император приказал прекратить разбирательство по их делу, снабдить их средствами и вместе с командой отправить в Константинополь [3, с.200].

Вначале все шло по сценарию Уркарта, Понсонби и их наставника из Лондона – Пальмерстона. Инцидент повлек за собой резкий диалог между правительствами двух стран, вызвал тревожный интерес в европейских кабинетах, шумиху в британской прессе и парламенте [7, с.73]. Посол Франции в Вене Луи Сент-Олер писал по этому поводу: "Если я замечаю легкое облачко на горизонте, то это там, на берегу Черкессии" [3, с.195].

В январе 1837 г. британский посол в России Д. Дарем вручил Николаю I протест против задержания "Виксен", в котором обосновывалась незаконность этого акта, в связи с тем, что Черкессия не принадлежит России. Русский посол в Лондоне Поццо-ди-Борго так охарактеризовал этот демарш Форин оффиса: "...перчатка брошена, – писал он канцлеру Нессельроде, – отступать мы не можем, раз мы поставлены в такую необходимость" [3, с.207].

Мнение большинства западных дипломатов о случившемся склонялось в пользу России. Иностранные консулы в Одессе осудили экспедицию шхуны. Британская газета "Курьер" признала законность ареста судна [3, с.209]. На обоснованность действий России указывали даже некоторые участники дебатов по делу "Виксен" в британском парламенте [5, с.922, 925–928]. Лорд Дарем характеризовал действия Петербурга как показавшие "...в высшей степени дух примирения и искреннего уважения к принципам права" [3, с.200].

Однако Пальмерстон, прежде всего, решил изучить реакцию на инцидент с "Виксен" со стороны Вены и Парижа. Австрийский канцлер Меттерних занял двойственную позицию. Ее содержательный анализ можно найти у В. Дегоева: "Понимая заинтересованность в нем обеих сторон, и пытаясь играть роль третейского судьи, он не спешил содействовать урегулированию конфликта, так как напряженность в русско-английских отношениях была выгодна Австрии" [Цит. по: 7, с.75].

Английский посол в Вене Лэм, следуя указаниям Пальмерстона, убеждал Меттерниха принять сторону Великобритании. Причем первую и весьма точную инструкцию он получил еще до того, как в Лондонский кабинет пришло сообщение об аресте шхуны. Следовательно, Пальмерстон предвидел подобный оборот дела и заблаговременно думал о союзниках для спора с Россией. Так мог поступить лишь человек, хорошо осведомленный о плане экспедиции "Виксен" и покровительствовавший ей. Этот факт подтверждает в своем письме канцлеру Нессельроде, посол в Лондоне Поццо-ди-Борго: "Хотя лорд

Пальмерстон прямо замешан в этом заговоре, он не пытался разубедить его участников и поощрял их соблазнительными подкупами..." [3, с.208].

С помощью Лэма глава Форин оффиса надеялся запугиванием склонить Меттерниха к поддержке притязаний Лондона. Он хотел испытать прочность Священного союза, продолжая тем самым свою политику начала 30-х гг., когда он использовал австро-русские противоречия на Ближнем Востоке.

Между тем атмосфера вокруг "Виксен" накалялась. Из Петербурга уведомили о тщетности надежд на отмену решения следственной комиссии адмиралтейства. Понсонби стал убеждать Пальмерстона послать британский флот в Черное море. В марте 1837 г. развернулись дебаты о "Виксен" в парламенте. Большинство ораторов призывало к отмщению оскорбленной чести Великобритании и низложению кабинета либералов. Снова зазвучали лозунги о "русской угрозе Индии" [7, с.82].

Пальмерстон был доволен подобной шумихой. Углублявшиеся разногласия реально вели к военному столкновению. Военный и морской министры России получили экстренные распоряжения от Николая I. В конце зимы 1837 г. Россия активизировала военные действия на Западном Кавказе с целью скорейшего его подчинения, которое лишило бы Великобританию возможности рассматривать черкесский вопрос как международный [7, с.83].

В беседах с Поццо-ди-Борго английский министр горячо оспаривал права России на кавказское побережье. По его мнению, во-первых Турция по Адрианопольскому договору не могла уступать то, чем сама не владела; во-вторых, черкесы фактически оставались непокоренным народом; в-третьих, султан подписал трактат по принуждению. Надеясь запугать русского посла, Пальмерстон говорил, что его кабинет не может бесконечно сопротивляться антирусским настроениям парламента и общества, требовавших применения к России решительных мер [7, с.84].

Русский посол посоветовал Пальмерстону отказаться от бесперспективной роли верховного трибунала над трактатом между двумя независимыми державами. На что Пальмерстон ответил: "Европа слишком долго спала. Она, наконец, проснулась, чтобы положить предел захватам, которые император намерен привести...". Он предупреждающе заявил о намерении Лондона оставить за собой свободу действий в кавказском вопросе, а русский посол в ответ указал на право России реагировать на такую политику сообразно обстоятельствам и во имя собственных интересов. Эта беседа убедила Поццо-ди-Борго в том, что "английский министр желает войны и если он еще долго останется у дел, то достигнет своей цели..." [2, с.62–65].

Русский посол видел главную задачу России в предотвращении столкновения путем сохранения неприкосновенности проливов и создания изоляции для Великобритании, искавшей поддержки у европейских стран. С точки зрения Поццо-ди-Борго, Лондонский кабинет следовало лишить потенциальных дипломатических (Австрия) и военных

(Франция) союзников. По мере того, как Пальмерстон будет оказываться в изоляции, писал Поццо-ди-Борго, исчезнут его "надменность и самонадеянность" [7, с.85].

В одном из писем к послу в Петербурге Дарему глава Форин оффиса признал серьезность положения и не исключал вероятности вооруженного конфликта. По его мнению, этот конфликт обнажил в англо-русских отношениях гораздо более серьезные проблемы, чем сам факт захвата судна.

Выступив защитником непосредственных организаторов провокации и придав инциденту широкий международный резонанс, Пальмерстон поставил себя в весьма щекотливое положение. Настойчивый в стремлении приобрести Черкессию, Лондон в тоже время предпочитал не платить за новую сферу влияния ценой военного столкновения с Россией. Оно явилось бы неблагоприятным шагом, прежде всего, из соображений проводимой Великобританией политики сохранения целостности Османской империи – ничто не могло так ускорить распад последней, как кризисная ситуация в Черном море [7, с.86].

Пальмерстон, стремясь оказать нажим на Петербург путем максимального обострения ситуации, заставил британскую государственную машину работать на войну. Секретным приказом он привел в повышенную боевую готовность английскую эскадру в Архипелаге. В марте 1837 г. Понсонби, по поручению своего правительства, попросил султана пропустить через проливы в Черное море боевые корабли Великобритании и разрешить англичанам построить вблизи кавказских границ военно-морскую базу. Глава Форин оффиса вел опасную игру, при которой события легко могли выйти из-под его контроля. Турция отвергла это предложение, тем самым значительно разрядив напряженность. Войну предотвратил и другой немаловажный факт. Следуя своей внешнеполитической доктрине, предписывавшей отстаивать интересы страны чужими руками, Пальмерстон пытался найти союзников против России на континенте, однако желающих добыть для Великобритании Черкессию в войне с Россией не нашлось [7, с.86–87].

Французский король Луи-Филипп и его премьер-министр Л.-М. Моле осудили претензии Лондона и отдали предпочтение России, а Австрия, видя, что англо-русский конфликт близится к завершению и может быть улажен без нее, сочла выгодным отказаться от двусмысленного посредничества и также поддержала Россию [7, с.88].

Попав в дипломатическую изоляцию и столкнувшись с принципиальной позицией русского правительства, глава Форин оффиса был вынужден покончить с политикой устрашения, хотя все еще не оставлял надежды извлечь выгоды из конфликта. Он заявил Поццо-ди-Борго, что передал документы по делу "Виксен" на рассмотрение королевских адвокатов. Посол ответил: "Император никогда не поставит

своих прав в зависимость от мнения каких-либо иностранных авторитетов..." [3, с.207].

Осознав ошибочность своих расчетов, Пальмерстон стал искать пути к достойному отступлению. Их с готовностью подсказал Петербург, тоже склонный к примирению, хотя и не за счет отказа от ранее высказанных принципиальных взглядов и позиций.

Нессельроде посоветовал Поццо-ди-Борго изобразить дело так, как будто Пальмерстон и даже Понсонби, представляющие официальные круги государства, не имеют никакого отношения к зачинщикам экспедиции. Инцидент был лишен политической подоплеки [3, с.200–202].

Согласившись на подобное предложение, Пальмерстон в марте 1837 г в палате общин категорически отверг свое участие в деле "Виксен". Уркарт лишился должности. Все ходатайства Белла были отклонены. Глава Форин оффиса заявил, что если бы перспектива войны с Россией стала неотвратимой, то он предпочел бы иметь реальную и хорошо обоснованную причину к ней [10, с.187].

Как писал российский историк В. Дегоев, "...Пальмерстон спешно отступал по мосту, построенному русской дипломатией и им самим. Трезвость взяла верх над авантюрным искушением покончить одним ударом с успехами России на Ближнем Востоке" [Цит. по: 7, с.92].

Таким образом, ознакомление с документальными материалами и доступной историографией позволяет сделать вывод о том, что конфликт был спровоцирован не только английскими подданными в Константинополе. Нити этого запутанного дела ведут в Форин оффис, и за всем этим маячит фигура его главы. Отстаивая интересы империи, Пальмерстон остался верным "венецианским методам".

Англо-русский инцидент со шхуной "Виксен" окончился дипломатическим поражением Лондона. Это заставило его с особой озабоченностью следить за успехами Петербурга в Турции, Передней и Средней Азии. Несмотря на неудачу, в Форин оффисе сделали для себя ряд важных выводов относительно ведения политики на Ближнем Востоке, что в дальнейшем позволило Великобритании включить его в сферу своего влияния.

Литература

1. **Маркс К.** Лорд Пальмерстон / К. Маркс // Сочинения. – М.: Гос. изд-во полит. лит-ры, 1957– . – Т.IX. – 1957. – С.357–568. 2. **Мартенс Ф.** Собрание важнейших трактатов и конвенций заключенных Россией и иностранными державами. / Ф. Мартенс. – СПб.: Типография А. Бенке, 1874– . – Т.XI–XII. – 1874. – 900 с. 3. **Англо-русский** инцидент со шхуной "Виксен" (1836–1837 гг.) // Красный архив. – 1940. – №5 (102). – С.189–236. 4. **Белл Д.** Дневник пребывания в Черкесии в течение 1837–1839 гг. / Д. Белл. – Нальчик: Эль-Фа, 2007– . – Т.I. – 2007. – 405 с. 5. **Hansard's** Parliamentary Debates. – L.: Blackwell, 1953. – V.43. – 1953. – 670 p.

6. **Седнев С.** Начало "эры Пальмерстона" во внешней политике Великобритании, 1830–1833 гг. / С. Седнев // Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка. – 2010. – №19 (206). – С.120–129. 7. **Дегоев В. В.** Кавказ и великие державы 1829–1864 гг. Политика, война, дипломатия. / В. В. Дегоев. – М.: Издательский дом "Рубежи XXI", 2009. – 560 с. 8. **Из истории** происков иностранной агентуры во время кавказских войн // Вопросы истории. – 1950. – №11. – С.101–127. 9. **Иванов Д. Н.** борьба черноморского флота с контрабандной торговлей на восточном побережье черного моря в 1830–1840-е гг. / Д. Н. Иванов // Мир в Новое время. – СПб.: Издательство Санкт-Петербургского университета, 2007. – С.25–27. 10. **Seton-Watson R. W.** Britain in Europe: 1789–1914 / R. W. Seton-Watson. – Cambridge: Cambridge Univ. Press, 1955. – 715 p.

Седнев С. С. Г. Дж. Пальмерстон и англо-русский инцидент со шхуной "Виксен", 1836–1837 гг.

Статья посвящена проблеме формирования внешнеполитического курса Великобритании в 1836–1837 гг. В частности, исследованы деятельность министра иностранных дел Г. Дж. Пальмерстона и его роль в англо-русском инциденте со шхуной "Виксен".

Ключевые слова: Г. Дж. Пальмерстон, внешняя политика, Великобритания, "Виксен", Форин оффис, Уайтхолл.

Седнев С. С. Г. Дж. Пальмерстон та англо-російський інцидент зі шхуною "Віксен", 1836–1837 рр.

Стаття присвячена проблемі формування зовнішньополітичного курсу Великої Британії у 1836–1837 рр. Зокрема, досліджені діяльність міністра закордонних справ Г. Дж. Пальмерстона та його роль в англо-російському інциденті зі шхуною "Віксен".

Ключові слова: Г. Дж. Пальмерстон, зовнішня політика, Велика Британія, "Віксен", Форін оффіс, Уайтхолл.

Sednev S. S. H. J. Palmerston and Anglo-Russian incident with the schooner "Vixen", 1836–1837.

The article is dedicated to problem of British foreign policy's formation in 1836–1837. In particular, the activities of Secretary of State for Foreign Affairs H. J. Palmerston and his role in Anglo-Russian incident with the schooner "Vixen".

Keywords: H. J. Palmerston, Great Britain, foreign policy, "Vixen", the Foreign Office, Whitehall.

УДК [94 (420) «1865/1936» + 929 Кіплінг]

О. В. Фоміна

**"ІДЕЯ ІМПЕРІЇ" ТА ІНТЕЛЕКТУАЛЬНА ЕЛІТА
ВЕЛИКОБРИТАНІЇ: РЕДЬЯРД КІПЛІНГ, 1865–1936 РР.**

Велика гра, питання взаємостосунків Заходу і Сходу, зіткнення цивілізацій і вестернізація, постколоніальний світ і майбутнє імперій – ось лише невеликий перелік проблем міжнародних відносин, досліджуваних Р. Кіплінгом і актуальних сьогодні. Саме завдяки його талановитому перу такі висловлювання як "Велика гра" (з роману "Кім"), "на схід від Суеца" (з вірша "Мандалай"), "тягар білих" (з однойменного поетичного твору), "закон джунглів" (з однойменного віршу), "О, Захід є Захід, Схід є Схід" ("Балада про Схід і Захід") та інші міцно увійшли у понятійний апарат "всесвітників", зокрема сходознавців. Загальну ж кількість цитат, які були взяті істориками, літераторами, політиками, як англійськими, так і іноземними, на озброєння неможливо підрахувати.

Разом з тим, в Україні на сьогодні нема жодної роботи, яка була б присвячена дослідженню ідеї імперії Р. Кіплінга, зокрема, його впливу на процес виробки та формування зовнішньої політики Великобританії на Сході, бачення письменником майбутнього Індії, Китаю, Японії та інших східних країн. І це не дивно, бо у вітчизняній історіографії існує велика диспропорція між історико-біографічними роботами з історії України і з історії всесвітньої. Вже на середину 1990-х рр. з'явилася ціла низка праць, які заповнюють "білі плями" вітчизняної історії, розглядаючи життя та діяльність українських політиків і державних діячів. У галузі всесвітньої історії така робота тільки починається.

В радянській і сучасній російській історіографії також відсутнє спеціальне дослідження поглядів Р. Кіплінга на ідею розширення Британської імперії. Більше того, довгий час його безапеляційно вважали справжнім "співачом британського імперіалізму" і лише в кінці 1980-х рр. історики та літератори почали замислюватися над необхідністю досягнути дійсної глибини "світу Кіплінга". Однак зазначений вище аспект так і не було розкрито, оскільки історики таке завдання не поставили, а літераторів зацікавив (з точки зору історії розвитку культурних зв'язків між Заходом та Сходом у Новий час) невизнаний їх попередниками неоромантизм англійського письменника. І, що є показовим, усі міркування автори висловлювали лише у передмові та вступі до перевидань його творів, тобто не у рамках наукового дослідження [Див., напр.: 1; 2; 3; 4; 5 та ін.].

Натомість в англійській історіографії праці, в яких аналізуються політичні погляди Р. Кіплінга знайти можна, але їх автори замовчують, причому, на нашу думку, свідомо, його міркування щодо ціни (в широкому розумінні), яку платило британське суспільство за розширення імперії [Див., напр.: 6; 7; 8 та ін.]. Таким чином, метою даної статі є

дослідити ідею імперії у творчості Р. Кіплінга та узагальнити його культурно-ідеологічне надбання.

З часу заснування англійцями укріплених торгівельних факторій на початку XVII ст., і до моменту зведення прем'єр-міністром Б. Дізраелі королеви Вікторії у 1877 р. на престол Індії, древня країна пройшла величезний шлях історичного розвитку. За цей проміжок часу Великобританія змогла приборкати, принаймні, зовнішні прояви Індії до незалежності. Лондону вдалося перетворити Калькутту на свого союзника, нехай і примхливого, доволі часто непередбачуваного, але відданого ідеї "імперії, над якою ніколи не заходить сонце".

Проте, британці не тільки не змогли глибоко проникнути у культуру Індії, підкорити її духовний світ, але й натомість самі почали змінюватися. Вже у 40-х рр. XIX ст. розповсюджуються такі поняття як "Англо-Індія" і "англо-індієць". Поступово риси англо-індійського суспільства становляться цілком визначеними: своя соціальна ієрархія, уклад життя, газети і видавництва, своєрідна мова з багатьма словами і виразами, незрозумілими англійцям у метрополії. Самосвідомість англо-індійців визначалася у протиставленні свого культурного кола метрополії. Так виник і затвердився новий культурно-історичний феномен – Англо-Індія, який став невід'ємною частиною "колеса імперії" – колоніальної політики і ідеології. Ключову роль у цьому процесі, як було з'ясовано, відіграв Р. Кіплінг.

Кіплінг пройшов класичний шлях англо-індійця вікторіанської епохи: народився і до шести років жив у Індії, засвоївши хінді краще за англійську мову, потім був відправлений батьками до Великобританії, де здобув освіту та до сімнадцяти років виховувався за всіма канонами, як справжній англієць. По закінченні навчання у "Юнайтед Сьорвісес Колледж" поїхав працювати до Індії [9, с.512–514]. Зробивши блискучу кар'єру як журналіст і письменник, Кіплінг знов повернувся до Великобританії, але ментально іншою людиною – англо-індійцем. Так стисло можна описати біографію людини, яка поєднала у своїй творчості Захід і Схід, Великобританію і Індію, змінила уяву про Британську імперію не тільки у британців, а й у багатьох людей з інших країн, допомогла побачити англійцям і індійцям самих себе і один одного по-іншому, і, авжеж, чинила величезний вплив на формування імперської ідеології.

Саме в Індії Кіплінг зрозумів, що комплекс ідеологічних уявлень про імперію, який давав моральне обґрунтування цінності труда тисяч чиновників, офіцерів і солдат, інженерів, лікарів і вчителів, був не позбавлений серйозних протиріч і потребував змін. З одного боку, піддати сумніву стрижневу тезу про повну расову вищість "білої людини" не було можливо. Це неодмінно призвело б до повної переоцінки англо-індійцями власної діяльності в Індії, що мало б катастрофічні наслідки для всієї імперії. З іншого боку, продовжувати безапеляційно наголошувати на

своїй зверхності означало для британців продовження перманентної конфронтації з індійцями.

Іншим серйозним протиріччям було те, що більшість англо-індійців якщо не ненавиділи, то, принаймні точно, щиро не любили країну, де вони проводили кращі свої роки у важких кліматичних і психологічних умовах. І в той же час, вони вважали Індію своєю другою батьківщиною, покинувши яку після виходу у відставку, ледь адаптувалися до суто англійського образу життя. І не менш щиро, ніж не любили, англо-індійці у метрополії сумували за роботою і товаришами по службі, умовами побуту, пейзажами та іншим. Свій серед чужих, чужий серед своїх – ці слова у значній мірі відображають зміст феномену англо-індійця у вікторіанську епоху.

Змальовуючи світ англо-індійців, Кіплінг якомога точніше передавав стиль їх мислення, їх ідеологію і забобони, їх відношення до Індії. Він один з не багатьох представників інтелектуальної еліти зрозумів страх маленького англо-індійського суспільства втратити в Індії свою англійскість. Тому Кіплінг в принципі схвалював прагнення англо-індійців до самоізоляції, бажання якомога менше вступати у контакт з індійцями, намагання обмежити культурні зв'язки. Кіплінгу був зрозумілий також і консерватизм індійського суспільства, яке чинило опір західним нововведенням, а індійці, які отримали західну освіту і забували звичай своєї батьківщини, намагаючись в усьому походити на англійців (так звані індо-англійці), викликали в нього лише презирство.

Разом з тим, Кіплінг, як показав аналіз його творів, був не тільки апологетом, а й критиком, чи не першим представником консервативного крила британського істеблішменту, який почав піддавати сумніву ідею "імперії, над якою не заходить сонце". Поет, який у своїх віршах закликав "нести тягар білих" і "кращих синів відправляти за тридев'ять морів" на тяжку працю в ім'я Британської імперії, у той же час став замислюватися над ціною, яку сплачувало британське суспільство за колоніальну експансію (яка, до того ж, дедалі більше ставала примарною). Саме через ігнорування точки зору далекоглядних представників не тільки колоніального чиновництва, але й інтелектуальної еліти, зокрема, Р. Кіплінга, кожний наступний крок Великобританії вперед на зовнішньополітичній арені був, особливо з кінця XIX – початку XX ст., набагато важчим і дорожчим, ніж попередній.

Детальний аналіз джерел та літератури показав, що, починаючи з останньої третини XIX ст., поняття "ідеї імперії" у британському суспільстві, зокрема серед інтелектуальної еліти, почало поступово доповнюватися новим змістом. Це стало наслідком реформ у системі управління колоніальними і залежними територіями, метою яких було приборкати відцентрові тенденції. На думку Кіплінга, міць Британської імперії мала базуватися, у першу чергу, на культурно-ідеологічній взаємозалежності її складових частин, і, вже потім, на політико-економічних зв'язках і воєнній силі. Значення останньої мало стати

мінімальним після створення єдиного англомовного цивілізаційного простору. Таким, як з'ясовується, бачив майбутнє Британської імперії Р. Кіплінг, і саме в цьому полягала його особиста "імперська ідея".

"Ідея імперії" Р. Кіплінга є специфічним культурно-ідеологічним комплексом, який з середини 1880-х рр. був одним із чинників, що визначав основні сенси та базові цінності імперського будівництва і імперської самосвідомості. Пропагуючи її, доволі складну і не позбавлену протиріч, але, в той же час, просту для розуміння, Кіплінг тим самим намагався впливати на сили, що брали участь у як у розробці, так і у втіленні у життя планів колоніальної експансії. За допомогою своїх творів він на рівні свідомості формував у співвітчизників уяву про специфічну систему взаємин між ними і корінним населенням територій, що входили до складу Британської імперії. Цим Кіплінг, як ніхто інший, сприяв становленню англійської імперської моделі.

Саме завдяки розповсюдженню політичних поглядів Кіплінга, які він пропагував у своїх творах і відстоював на засіданнях парламенту, уряду та на політичних зібраннях, відбувалося, як показав аналіз джерел і літератури, майже неможливе. З одного боку, йшов процес безперервного і успішного розширення Британської імперії, а, з іншого боку, мало місце дещо протилежне – віддалення і відчуження її складових частин. Парадоксально, але співіснування двох полярних тенденцій не тільки не заважало, а, навпроти, допомагало їй протягом тривалого часу виходити з кризових ситуацій більш міцною та могутньою.

Таким чином, дослідження показало, що внесок Редьярда Кіплінга у процес будівництва Британської імперії не обмежувався тільки оспівуванням подвигів його учасників та сприянням формуванню ідеї імперії. Він відмічав також суттєві збої у русі "колеса імперії", піддавав слушній критиці роботу цього "механізму". Інша справа, що до таких "крамольних" зауважень представники правлячих кіл майже не прислухалися. Вони воліли брати з його творчості тільки ті "цеглини" для будівництва імперії, які їм підходили, не помічаючи при цьому серйозних порушень у взаємозв'язку між композиційними елементами імперської споруди, яка, врешті-решт, у тому числі і через неухвагу до критики одного з найталановитіших її архітекторів, занепала.

Щоб відвести від імперії загрозу розпаду та створити, у разі необхідності, вигідні для Великобританії умови "мирного розлучення", Р. Кіплінг, разом з іншими впливовими представниками правлячих кіл, долучився до розробки проектів реформ політичного та економічного устрою Британської імперії. Планувалося не тільки вивести імперію з кризи, а й надати їй нових імпульсів розвитку. Ключовою тезою, на думку Кіплінга, мав стати перерозподіл владних повноважень між центром і "людьми на місцях" на користь останніх. Наступним важливим кроком було надання англійським володінням більшої самостійності. Результатом стало створення Британської Співдружності Націй – унікального міжцивілізаційного утворення, що сьогодні об'єднує понад півсотні країн

(чверть населення Землі) і п'яту частину світової торгівлі. Завдяки цьому у процесі деколонізації британським правлячим колам вдалося уникнути повного розриву економічних, громадських, культурних і навіть політичних зв'язків з країнами, які утворилися на руїнах імперії.

Література

1. **Киплинг Р.** Избранное / Р. Киплинг. – Л.: Художественная литература, 1980. – 211 с. 2. **Киплинг Р.** От моря до моря / Р. Киплинг. – М.: Мысль, 1983. – 239 с. 3. **Киплинг Р.** Рассказы, стихи, сказки / Р. Киплинг. – М.: Детская литература, 1989. – 192 с. 4. **Киплинг Р.** Ким / Р. Киплинг. – М.: Высшая школа, 1990. – 287 с. 5. **Вишневская Н. А.** Запад есть Запад, Восток есть Восток / Н. А. Вишневская. – М.: Наследие, 1996. – 261 с. 6. **Young G. M.** Victorian England: Portrait of an Age / G. M. Young. – L.: Oxford University Press, 1949. 7. **Tawney R. H.** Religion and the Rise of Capitalism / R. H. Tawney. – L.: Murray Press, 1969. – 231 p. 8. **Moon P. T.** Imperialism in World Politics / P. T. Moon. – L.: F. Cass, 1983. – 285 p. 9. **Yong G. M.** Kipling (Josef) Rudyard / G. M. Yong // Dictionary of National Biography, 1931–1949. – L.: Oxford University Press, 1950– . – Vol.30. – 1950. – P.512–516.

Фоміна О. В. "Ідея імперії" та інтелектуальна еліта Великобританії: Редьярд Кіплінг, 1865–1936 рр.

Стаття присвячена усебічному дослідженню "ідеї імперії" в творчості Редьярда Кіплінга. Доведено, що завдяки розповсюдженню "ідеї імперії" Р. Кіплінга існування Британської імперії не припинилось з здобуттям колоніями незалежності.

Ключові слова: Редьярд Кіплінг, Великобританія, Індія, "ідея імперії".

Фомина Е. В. "Идея империи" и интеллектуальная элита Великобритании: Редьярд Киплинг, 1865–1936 гг.

Статья посвящена всестороннему исследованию "идеи империи" в творчестве Редьярда Киплинга. Доказано, что благодаря распространению "идеи империи" Р. Киплинга существование Британской империи не прекратилось с обретением колониями независимости.

Ключевые слова: Редьярд Киплинг, Великобритания, Индия, "идея империи".

Fomina E. V. The Idea of Empire and intellectual elite of Great Britain: Rudyard Kipling, 1865–1936

The article is devoted to the complex research of the imperial idea in the creative works of Rudyard Kipling. It is proved, that due to spreading the imperial idea of R. Kipling existence of British Empire hadn't been stopped after leaving independence of colonies.

Keywords: Rudyard Kipling, Great Britain, India, the Idea of Empire.

УДК 94(44 : 620) «16/18»

Р. Г. Харьковский

**ПРОИСХОЖДЕНИЕ ЕГИПЕТСКОЙ ПОЛИТИКИ ФРАНЦИИ
И ЕЕ РЕЗУЛЬТАТЫ К 1831 Г.**

Частое обострение внешнеполитической ситуации на Ближнем и Среднем Востоке придаёт особую актуальность изучению истории международных отношений в этом регионе. Исследование корней подобных противостояний, происходивших на этой территории в прошлом, на наш взгляд, может облегчить процесс решения ближневосточных конфликтов в настоящем и предотвратить их появление в будущем.

Проблемы истории международных отношений в регионе Ближнего и Среднего Востока освещены в работах таких представителей ближнего и дальнего зарубежья, как К. М. Базили, Н. Н. Муравьёв, А. Н. Муравьёв, В. Н. Виноградов, В. П. Георгиев, Н. А. Дулина, Т. В. Еремеева, О. И. Жигалина, А. Дебидур, Н. С. Киняпина, Э. Лависс, А. Рамбо, А. З. Манфред, А. Д. Новичев, Ф. А. Ротштейн, Е. В. Тарле, М. Т. Панченкова, М. Н. Тодорова, Г. А. Нерсесов, Г. Л. Бондаревский, И. С. Рыбаченок, А. Рамбо, М. С. Андерсон, Ч. Вебстер, Ф. Бейли, Дж. Морриот, Ф. Мозели, В. Пюрбир, Ф. Родки, М. Сабри и др. [1]. Значительный вклад в изучение ближневосточной политики стран Западной Европы и США внесли отечественные исследователи: Е. А. Коппель, М. С. Бурьян, О. Б. Демин, О. Захарчук, В. Ададулов, Б. М. Гончар, В. Самчук, К. А. Русаков, В. В. Савенков и др. [2]. Тем не менее, история ближневосточной политики Франции, на наш взгляд, является недостаточно изученной в отечественной историографии. Одной из очень немногочисленных специальных работ такого плана является монография Ю. А. Боева, посвященная исследованию внешней политики Франции на Ближнем Востоке в 1898–1914 гг. [3]. Вместе с тем, исторические истоки французской политики на Ближнем Востоке в украинской историографии остаются недостаточно разработанными.

Данная статья представляет собой попытку проследить основные этапы политики Франции в отношении Египта и её результаты к 1831 г.

Восточное направление во внешней политике Франции берёт своё начало в качестве самостоятельного внешнеполитического курса ещё в эпоху крестовых походов – XI–XIII вв., во время которых страны Ближнего Востока были впервые открыты для французской внешней торговли.

С этого времени и до середины XVII ст. продолжался так называемый ознакомительно-торговый период в ближневосточной политике Франции, характеризовавшийся достаточно медленным распространением французского влияния в странах Восточного Средиземноморья. К тому же, время от времени, это влияние существенно ослабевало в силу политических событий происходивших как в самой

Франции, так и в Европе (Столетняя война 1337–1453 гг., религиозные войны 1562–1598 гг.).

Начало нового этапа в восточной политике Франции, который условно можно назвать начально-колониальным, было связано с установлением абсолютистской власти во Франции, что произошло в период правления Людовика XIV (1643–1715гг.). Именно в этот период, благодаря энергичной деятельности Ж.-Б. Кольбера была начата активная французская экспансия в Индию, появились первые основательные и долгосрочные планы полного или частичного подчинения некоторых восточных стран, в частности – Египта.

Вопрос о покорении Египта приобретал для Версаля всё большую актуальность по мере того, как англичане вытесняли французов из Индии и Северной Америки. Переломным событием, которое привело к политической борьбе в правящих кругах Франции в отношении изменения приоритетов в восточной политике, послужило поражение французов в Семилетней войне 1756–1763гг. В частности, это событие подтолкнуло некоторых представителей французской аристократии во главе с графом Сен-При к выдвижению предложений о принятии неотложных и эффективных мер для компенсации утраченного в Индии и Америке путём оккупации Сирии и Египта. Вместе с тем, при французском дворе существовала достаточно влиятельная политическая группировка во главе с министром иностранных дел Верженом, которая отличалась большей степенью дальновидности, предлагая всесторонне поддерживать целостность Османской империи, в составе которой в то время находились вышеуказанные страны. Главным аргументом в пользу сохранения такого статус-кво была угроза постепенного подчинения Россией османских территорий, что стало особенно актуально после русско-турецких войн 1735–1739 и 1768–1774гг. В итоге, победила последняя точка зрения, и планы оккупации были отложены на неопределённое время.

Возрождение интереса к экономическим и стратегическим перспективам, которые сулила оккупация Египта и, в частности, Суэцкого перешейка, произошло уже в рамках следующего – колониального – этапа восточной политики Франции, начавшегося при Директории. Реализацию этого опасного проекта было поручено молодому и амбициозному генералу Бонапарту. Успешная, но недолгая (1798–1801 гг.) французская оккупация имела последствием не только установление тесных экономических, политических и культурных связей между Францией и этой страной, сделав последнюю основным партнёром в ближневосточной политике Кэ д'Орсе, но и открыла Египет для европейского (прежде всего – франко-английского) соперничества.

Как следствие, в последующие десятилетия, мысль о приобретении новой колонии на берегах Нила практически не оставляла французских правителей. Так, Наполеон до конца жизни не отказывался от намерения осуществить повторную экспедицию в Египет.

После падения империи и реставрации Бурбонов вопрос о покорении Египта более чем на десятилетие отошёл на задний план. Такое изменение позиции Версаля было связано с тем, что в годы реставрации правительство Людовика XVIII (1755–1824) было всецело поглощено решением внутренних проблем. Нестабильное положение в самой Франции не позволяло правительству Людовика XVIII организовывать далёкие и дорогостоящие военные экспедиции.

Ж. Шарль-Ру с достаточным основанием утверждает, что в этот период политика Франции в Египте ограничивалась лишь "частным интересом" торговых и промышленных компаний [4, с.158–160].

Между тем, вопрос о завоевании Египта со времён Наполеона не только не утратил своей важности, но и приобрёл в 20-х гг. XIX в. ещё большую актуальность, обусловленную возрастающей зависимостью развивавшейся французской промышленности от источников дешёвого сырья и новых рынков сбыта, Людовик, пришедший к власти благодаря английским субсидиям и русским штыкам, не желал из-за Египта портить отношения ни с Лондоном, ни с Петербургом.

После смерти Людовика XVIII и восхождения на французский престол Карла X (1757–1836) внешнеполитическая линия Парижа изменилась. Стабилизировав положение в стране, правительство Карла X взяло курс на сближение с Россией с целью ослабления международного влияния Англии. Глава французского кабинета князь О. Ж. А. Полиньяк (1780–1847) понимал, что для интенсивного экономического развития Франции необходимы колонии. По его мнению, захват новых "заморских территорий" не только позволил бы правительству улучшить экономическую ситуацию в стране, но и поднял бы репутацию Бурбонов среди воинственно настроенной французской буржуазии [5, с.55].

Распространение подобных настроений в стране побудило Карла X в конце своего правления осуществить завоевание Алжира. В 1830 г. французские войска захватили столицу этой страны [6, с.18]. Это событие было встречено в Лондоне с тревогой, поскольку англичане очень не желали усиления французских позиций на Средиземном море. К тому же Полиньяк лелеял мечту о франко-русском разделе Турции и захвате Францией Египта, что совершенно противоречило политике статус-кво, основы которой закладывались в этот период Уайтхоллом.

Однако планам Полиньяка не суждено было осуществиться – в июле 1830 г. во Франции произошла революция, в результате которой династию Бурбонов сменила Орлеанская монархия Луи-Филиппа (1773–1850). Новое правительство с первого дня своего существования в значительной степени нуждалось в укреплении своего международного положения и всячески заискивало перед Великобританией, недвусмысленно давая понять о своей готовности пойти на разного рода уступки [6, с.11–13; 7, с.104].

Неудивительно поэтому, что английский кабинет признал Луи-Филиппа французским монархом. Вместе с тем, это признание стоило Франции существенных уступок в пользу англичан по многим

внешнеполитическим вопросам. Так, ради сохранения "сердечного согласия" с Англией Луи-Филипп приостановил завоевание Алжира, а также пошёл на уступки в бельгийском и испанском вопросах [6, с.40–117]. Как видим, поддержание "сердечного согласия" между двумя державами было отнюдь не выгодно для Франции, игравшей роль "младшего партнера" и, более того, не исключало острых англо-французских противоречий, особенно в области колониальной политики. Как и ранее, камнем преткновения между Версалем и Вестминстером был Египет.

Французские промышленники и коммерсанты намеревались установить свой контроль над Египтом и были недовольны "умиротворительной" проанглийской политикой кабинета Казимира Перье. Торговая и промышленная буржуазия Франции к этому времени уже пользовалась преобладающим положением в Сирии и Египте и не желала его терять.

Не имея в этот период возможности для оккупации Египта, Франция оказывала помощь египетскому папе – Мухаммеду Али, предоставляя ему денежные займы, поставляя оружие и направляя квалифицированные военные кадры [8, с.130]. Парижские университеты открывали двери для египетских и турецких студентов, прививая им, наряду со знаниями в гуманитарных и точных науках, любовь ко всему французскому. Оказывая подобную поддержку Мухаммеду Али и инвестируя значительные средства в экономику Египта, Франция рассчитывала подчинить эту страну своему влиянию.

Вскоре политико-экономические связи Франции с Египтом стали настолько тесными, что Версаль влиял уже не только на характер и объём египетского экспорта и импорта, оснащение армии и флота, но и на формирование внешней политики Каира.

Используя, таким образом, вновь приобретенный плацдарм на берегах Нила, французские правящие круги пытались разрешить свои собственные проблемы на Востоке. Так, ещё Карл X в последние годы своего правления пытался использовать армию египетского паши для осуществления похода в Алжир [9, с.144]. Руководствуясь собственными же интересами, Франция активно поддерживала Мухаммеда Али в его стремлении утвердить своё влияние на Западном побережье Малой Азии. Переход Сирии, Киликии и Измира под власть сильного и дружественного Кэ д'Орсе правителя давал французам шанс ещё больше распространить своё влияние в Леванте [10, с.51].

Однако, нельзя не согласиться с утверждением Н. П. Таньшиной о том, что несмотря на неофициальное одобрение Луи Филиппом "успехов" Мухаммеда Али, французский монарх "не хотел" нарушать "статус-кво" в Османской империи, небезосновательно опасаясь столкновения с Россией и Великобританией [11, с.216].

Разумеется, подобная активность Франции на берегах Нила не вызывала противодействия со стороны Англии, чья восточная политика предусматривала поддержание интегритета Османской империи. Защищая

подступы к Индии, англичане оказывали сопротивление всеми возможными способами, значительно ограничивая степень версальских амбиций в отношении Египта. Кроме того, стойкие симпатии египетского правителя к Франции и усиление его власти при поддержке последней, вызывали обоснованные опасения не только в Лондоне, но и в Петербурге. Николай I (1796–1855) полагал, что в случае мятежа Мухаммеда Али, который не замедлит поддержать Франция, центробежные тенденции охватят и другие части Порты, что "вызовет всеобщее недовольство, возродит надежды янычар и подготовит Османской империи роковую катастрофу" [Цит. по: 12, с.205]. В Петербурге имели все основания считать, что если Мухаммед Али разрушит Османскую империю, на её обломках он создаст новое государство, политика которого, по большей части, будет формироваться в Париже. В этом случае у России был бы сосед "сильный и победоносный вместо соседа слабого и побеждённого", что отнюдь не отвечало интересам этой державы на Востоке. "Завоевание Турции Мухаммедом Али, – говорил министр иностранных дел России К. В. Нессельроде, – могло бы возродить новые силы в этом упадающем царстве и отвлечь внимание и силы наши от дел Европы..." [Цит. по: 13; с.2].

Между тем, существовало ещё одно обстоятельство, в значительной мере определявшее позицию России в этом вопросе – страх Николая I перед усилением влияния на Ближнем Востоке ненавидимой и презираемой им Июльской монархии, которую царь был вынужден признать лишь в угоду Великобритании.

Таким образом, к началу 30-х гг. XIX в. у Франции в ближневосточном регионе определились два основных соперника – Англия и Россия, столкновение с которыми было неизбежно, и вскоре переросло в открытый конфликт. Разжигание Версалем честолюбивых амбиций Мухаммеда Али подталкивало последнего к борьбе за отделение Египта от остальной части Османской империи. Особенности формирования и реализации политики Франции в этой непростой международной ситуации требуют дальнейшего исследования.

Литература

1. **См., напр.:** Базили К. М. Сирия и Палестина под турецким правительством в историческом и политическом отношениях / К. М. Базили. – М.: Изд-во вост. лит-ры, Ин-т народов Азии АН СССР, 1962. – 326 с.; Муравьев А. Н. Письма с Востока в 1849-1850 годах / А. Н. Муравьев. – СПб., 1851. – Ч. 1–2.; Муравьев Н. Н. Турция и Египет в 1832 и 1833 годах / Н. Н. Муравьев. – М.: тип. А. И. Мамонтова, 1869. – Ч. 1–4; Виноградов В. Н. Британский лев на Босфоре / В. Н. Виноградов. – М.: Наука, 1991. – 160 с.; Виноградов В. Н. Великобритания и Балканы: от Венского конгресса до Крымской войны / В. Н. Виноградов. – М.: Наука, 1985. – 336 с.; Восточный вопрос во внешней политике Российской империи / [В. А. Георгиев, Н. С. Киняпина и др.]. – М.: Наука, ГРВЛ, 1978. – 440 с.; Георгиев В. П. Внешняя политика России на Ближнем Востоке в

конце 30-х – начале 40-х годов XIX в / В. П. Георгиев. – М.: Изд-во МГУ, 1975. – 200 с.; Дебидур А. Дипломатическая история Европы / А. Дебидур. – М.: Гос. изд-во иностр. лит-ры, 1947– . – Т.1: Священный союз. – 1947. – 483 с.; Дулина Н. А. Османская империя в международных отношениях (30-40-е годы XIX в.) / Н. А. Дулина. – М.: Наука, ГРВЛ, 1980. – 192 с.; Еремеева Т. В. Заключительный этап египетского кризиса 1831–1833 гг. и великие державы / Т. В. Еремеева. // Учёные записки по новой и новейшей истории. – М.: Изд-во АН СССР, 1956. – Вып.2. – С.475–518; Жигалина О. И. Великобритания на Среднем Востоке, XIX – начало XX в. / О. И. Жигалина. – М.: Наука, ГРВЛ, 1990. – 166 с.; История XIX века (Западная Европа и внеевропейские государства) / [ред. Лависс и Рамбо]. – М., 1905–1907– . – Т.4. – 527 с.; Киняпина Н. С. Внешняя политика России первой половины XIX века / Н. С. Киняпина. – М.: Высшая школа, 1963. – 288 с.; Манфред А. З. Внешняя политика Франции 1871–1891 гг. / А. З. Манфред. – М.: Изд-во АН СССР, 1952. – 592 с.; Новичев А. Д. История Турции. Новое время / А. Д. Новичев. – Л.: Изд-во ЛГУ, 1968–1973. – Т. 2–3; Тодорова М. Н. Англия, Россия и танзимат (вторая четверть XIX в.) / М. Н. Тодорова. – М.: Наука, ГРВЛ, 1983. – 184 с.; Ротштейн Ф. А. Англичане в Египте / Ф. А. Ротштейн. – М.-Л.: Госиздат, 1925. – 62 с.; Ротштейн Ф.А. Захват и закабаление Египта / Ф. А. Ротштейн. – М.: Изд-во вост. лит-ры, 1959. – 367 с.; Тарле Е. В. Наполеон / Е. В. Тарле. – Минск: Беларусь, 1992. – 429 с.; Тарле Е. В. Очерки истории колониальной политики западноевропейских государств (конец XV – начало XIX в.) / Е. В. Тарле. – М.-Л.: Наука, 1965. – 427 с.; Тарле Е. В. Политика: история территориальных захватов (XV–XX век) / Е. В. Тарле. – М.: ЭКСМО-ПРЕСС, 2001. – 800 с.; Панченкова М. Т. Политика Франции на Ближнем Востоке и Сирийская экспедиция 1860–1861 гг. / М. Т. Панченкова. – М.: Наука, 1966. – 270 с.; Нерсесов Г. А. Дипломатическая история египетского кризиса, 1881–1882 гг. / Г. А. Нерсесов. – М.: Наука, ГРВЛ, 1979. – 320 с.; Нерсесов Г. А. Египет в международных отношениях 70-х годов XIX в. и русская дипломатия / Г. А. Нерсесов // Вопросы африканской истории. – М.: Наука, ГРВЛ, 1983. – С. 127–170 с.; Бондаревский Г. Л. Английская политика и международные отношения в бассейне Персидского залива / Г. Л. Бондаревский. – М.: Наука, 1968. – 543 с.; Бондаревский Г. Л. Германский империализм в борьбе за Черноморский бассейн (конец XIX – начало XX века) / Г. Л. Бондаревский // История и экономика стран Арабского Востока. – М.: Наука, 1973. – С.3–42; Рыбаченок И. С. Союз с Францией во внешней политике России в конце XIX в.: автореф. дисс. на соискание ученой степени докт. ист. наук: спец. 07.00.03 "Всеобщая история" / И. С. Рыбаченок. – М., 1994. – 32 с.; Anderson M. S. The Eastern Question 1774–1923. A study in international relations / M. S. Anderson. – L.: McMillan, 1966. – 436 p.; Bailey F. E. British policy and the Turkish Reform movement. A study of Anglo-Turkish relations 1826–1853 / F. E. Bailey. – Cambridge, at the University press, 1942. – 312 p.; Marriott J. A. R. The Eastern Question / J. A. R. Marriott. – Oxford: at the Clarendon press, 1924. – 564 p.;

Mosely Ph. Russian Diplomacy and the Eastern Question in 1838 and 1839 / Ph. Mosely. – Cambridge: Russel&Russel, 1934. – 178 p.; Puryear V. J. International Economics and Diplomacy in the Near East / V. J. Puryear. – California: Archon books, 1935. – 278 p.; Rodkey F. S. Lord Palmerston and the Rejuvenation of Turkey. 1830-1841 / F. S. Rodkey // Journal of Modern History. – L., 1929. – Vol.1. – №4. – P. 570–593.; Sabry M. L'Empire Egyptien sous Mohammed Ali et la Question d'Orient, 1811–1849 / M. Sabry. – P.: Librairie orientaliste, P.Geuthner, 1930. – 605 p.; Webster Ch. The Foreign Policy of Palmerston, 1830–1841. Britain, the Liberal Movement and the Eastern Question / Ch. Webster. – L.: Bell, 1951. – Vol. 1–2.; 2. **См., напр.:** Коппель О. А. Перська затока: проблеми безпеки (80–90-і роки) / О. А. Коппель. – К.: ВПЦ "Київський університет", 1998. – 200 с.; Коппель О. А. Міжнародні відносини ХХ століття / О. А. Коппель, О. С. Пархомчук. – К.: Фада ЛТД, 2005. – 260 с.; Бурьян М. С. Египет во внешней и колониальной политике Великобритании / М. С. Бурьян. – Луганск: БОЯН РИ МП, 1994. – 168 с.; Демин О. Б. Английская внешняя политика в период ранних буржуазных революций в Нидерландах и во Франции / О. Б. Демин // Великая французская буржуазная революция: история и современность. – Одесса, 1989. – С.10–13; Захарчук О. М. "Силова дипломатія" в зовнішньополітичній діяльності Наполеона Бонапарта: автореф. дис... на здобуття наук. ступеня канд. істор. наук: спец. 07.00.02 "Всесвітня історія" / О. М. Захарчук. – К., 2000. – 19 с.; Захарчук О. М. Франція і Росія: до питання про "силову дипломатію" Наполеона Бонапарта / О. М. Захарчук // Питання нової та новітньої історії. – К.: КНУ, 1996. – Вип.42. – С.42–49; Ададуrow В. Історія Франції. Королівська держава та створення нації (від початків до кінця ХVІІІ століття) / В. Ададуrow. – Львів: Вид-во УКУ, 2002. – 412 с.; Ададуrow В. Польське питання у французько-австрійських відносинах епохи наполеонівських війн: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. істор. наук: спец. 07.00.02 "Всесвітня історія" / В. Ададуrow. – Львів, 1997. – 20 с.; Гончар Б. М. "Залізний канцлер" і великі держави в балканських кризах 80-х років ХІХ ст. / Б. М. Гончар, В. Л. Самчук // Питання нової та новітньої історії. – К.: ІЗМН, 1998. – Вип. 44. – С. 32–41; Гончар Б.М. Відносини між Францією та УНР / Б. М. Гончар, Н. Д. Городня // Укр. іст. журн. – К., 2000. – №2; Самчук В. Л. Політика європейських держав періоду "Великої Східної кризи" – як одна з причин Болгарської проблеми 80-х років ХІХ ст. / В. Л. Самчук // Питання нової та новітньої історії. – К.: ІЗМН, 1998. – Вип. 44. – С. 22-31; Русаков К. А. Проблема чорноморських проток у зовнішній політиці Великобританії, 1892–1920: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.02 "Всесвітня історія" / К. А. Русаков. – Луганськ, 2003. – 202 с.; Савенков В. В. Великобританія та проблема будівництва Суецького каналу: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.02 "Всесвітня історія" / В. В. Савенков. – Луганськ, 2005. – 20 с.; 3. **Боев Ю. А.** Ближний Восток во внешней политике Франции (1898–1914 гг.). Очерки дипломатической борьбы Франции за ближний Восток / Ю. А. Боев. – К.: Наукова Думка,

1964. – 480 с. 4. **Charles-Roux J.** L'isthme et le Canal de Suez. Historique-etat actuel / J. Charles-Roux. – P.: Plon, 1901. – Vol.1. – 516p. 5. **Puryear V. J.** France and Levant. From the Bourbon restoration to the peace of Kutiah / V. J. Puryear. – Berkeley: University of California Press, 1941. – 416 p. 7. **Hoskins H. L.** British Routes to India / H. L. Hoskins – L.: Frank Cass & Co., 1966. – 494 p. 6. **Hall J.** England and the Orleans Monarchy / J. Hall. – L.: Smith, Elder&Co., 15 Waterloo Place, 1912. – 452 p. 8. **Ерофеев Н. А.** Английский колониализм в середине XIX в. / Н. А. Ерофеев. – М.: Наука, 1977. – 256 с. 9. **Bourguet A.** La France et l'Angleterre en Egypte / A. Bourguet. – P.: Plon, 1897. – 288 p. 10. **Farnie D. A.** East and West of Suez. The Suez Canal History, 1854–1956 / D. A. Farnie. – Oxford: Clarendon Press, 1969. – 860 p. 11. **Таньшина Н. П.** Политическая борьба во Франции по вопросам внешней политики в годы июльской монархии / Н. П. Таньшина. – М.: МПГУ, 2005. – 512 с. 12. **Татищев С. С.** Внешняя политика императора Николая I. Введение в историю внешних сношений России в эпоху Севастопольской войны / С. С. Татищев. – СПб.: Тип. И. Н. Скороходова, 1887. – 639 с. 13. **Муравьев Н. Н.** Русские на Босфоре в 1833 г. Из записок Н. Н. Муравьева / Н. Н. Муравьев. – М.: Тип. А. И. Мамонтова, 1869. – 463 с.

Харьковский Р. Г. Происхождение египетской политики Франции и ее результаты к 1831 г.

В статье проанализированы происхождение, основные этапы и результаты политики Франции в отношении Египта. Показана связь каждого из этапов с внешне- и внутривнутриполитическим положением Франции.

Ключевые слова: Франция, Египет, колониальная политика.

Харьковский Р. Г. Походження єгипетської політики Франції та її результати до 1831 р.

У статті проаналізовано походження, основні етапи та результати політики Франції щодо Єгипту. Показано зв'язок кожного з етапів із внутрішньо- та зовнішньополітичним становищем Франції.

Ключові слова: Франція, Єгипет, колоніальна політика.

Kharkovskyy R. G. The origins of France's Egyptian policy and its results up to 1831

There were the origins, the main phases and results of French policy concerning Egypt stood out and analyzed in this article. Connection of this phases with home and foreign affairs was showed.

Keywords: France, Egypt, colonial policy.

УДК 94 [420 : (470+571) : 581] «1911/1913»

М. В. Ширяєв

**"АФГАНСЬКА ПРОБЛЕМА" В АНГЛО-РОСІЙСЬКИХ
ВІДНОСИНАХ НАПЕРЕДОДНІ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ
(1911–1913 РР.)**

Протягом останнього століття "афганська проблема" посідала значне місце в міжнародних відносинах, перетворившись на справжнє "вогнище нестабільності". Не став винятком і кінець ХХ – поч. ХХІ ст. Зазвичай цю ситуацію деякі країни використовували для вирішення власних геополітичних завдань. Такі методи зовнішньої політики були характерні й для початку ХХ ст. Тоді, напередодні Першої світової війни, союзники по Антанті – Росія та Велика Британія, вели між собою в Центральній Азії запеклу боротьбу. Вивчення цього протистояння дає змогу глибше зрозуміти геополітичне значення та специфіку Афганістану в системі сучасних міжнародних відносин.

Проблеми історії міжнародних відносин на Середньому Сході та в Центральній Азії напередодні Першої світової війни розглядалися переважно в англо-американській та радянській історіографії [7]. Проте праць, присвячених дослідженню "афганської проблеми" в англо-російських відносин у зазначений період, наскільки нам відомо, не має.

Після підписання конвенції 1907 р. у протистоянні між Російською та Британською імперіями розпочався новий етап. Хоча на офіційному рівні Лондон і Санкт-Петербург робили вигляд, що більше ніж зі сторічною ворожнечею на Середньому Сході покінчено. Боротьба за сфери впливу продовжувалася, щоправда, у дещо "латентному" вигляді.

Для цього британське військове відомство відрядило до туркестанського генерал-губернаторства своїх офіцерів, які під виглядом здійснення наукових досліджень, подорожей або полювання проводили рекогнозування місцевості на стратегічно важливих шляхах, що вели до китайської Кашгарії (Сінцьзян) та Афганістану. У самому російському Туркестані, Бухарському еміраті та Хівинському ханстві постійно перебували піддані Британської імперії торговці-індуси, що збирали інформацію для англійської розвідки.

Підприємства Великої Британії, які розгорнули активну діяльність у європейській частині Росії та на Кавказі, намагалися долучитися до ринків збуту та природних багатств Туркестану. Такі прагнення британських промисловців знайшли відображення в неодноразових зверненнях до Міністерства економіки Росії з проханням про дозвіл на відкриття своїх філіалів у російських середньоазійських володіннях. Зазначені дії британців викликали різку негативну реакцію зі сторони туркестанської військової влади, яка вимагала від Санкт-Петербурга рішучих заходів щодо припинення англійської експансії. Таку ворожу налаштованість військових не поділяло

Міністерство закордонних справ на чолі з С. Д. Сазоновим, котрий докладав чимало зусиль, аби не допустити відкритого англо-російського конфлікту. У результаті неузгодженості дій між відповідними російськими міністерствами створювалися умови для розвідувальної діяльності британських спецслужб у Середній Азії напередодні Першої світової війни.

Як свідчать архівні матеріали, британські правлячі кола, зацікавлені в посиленні напруженості між Російською імперією та Афганістаном, не тільки не перешкоджали, а навіть сприяли знаходженню в Кабулі в 1911 р. турецької дипломатичної місії, яка намагалася схилити афганського еміра Хабібুলлу-хана до військового союзу проти Росії. Частково це їй удалося зробити. Після від'їзду османської делегації Кабул перейшов до регулярних збройних провокацій на російсько-афганському кордоні. Відповідь офіційного Санкт-Петербурга, який не вживав рішучих кроків, уникаючи прямої конфронтації з країною, котра знаходилась під протекторатом Великої Британії, була явно не адекватною.

Новий 1912 р. розпочався в англо-російських відносинах з офіційного візиту британської делегації до Москви та Петербурга – із 12 по 26 січня. До її складу входили впливові політики, священики, військові, науковці, промисловці та журналісти Великої Британії [3, спр.526, арк. 3]. Ваги місії надавала присутність у ній представників старовинних англійських родів: спікера палати Громад Дж. Лоурера, колишнього віце-короля Індії лорда Емфтила, лорда Г. Сесіла (сина маркіза Солсбері), депутата-консерватора У. Піля (онука колишнього прем'єра, сера Р. Піля, старшого сина графа Піля) та А. Стенлея (третього сина XVI графа Дербі) [3, спр.526, арк.3–6]. Цікаво, що всі троє військових членів делегації – полковник Іет, генерал В. Морлей та генерал Бетюн – наприкінці XIX ст. служили в індійських колоніальних військах [3, спр.526, арк.7–8]. Іет узагалі був безпосереднім учасником "Великої гри", адже брав участь у другій англо-афганській війні, був представником Англії в Панжері під час бою при Кушці, комісаром з установаження російсько-афганського кордону 1887–1888 рр.

Їх зустрічали депутати Державної Думи, переважно ліберального спрямування (О.І. Гучков, П. М. Мілюков та ін.), члени Державної ради (О. С. Єрмолов, В. П. Глебов та ін.), представники фінансово-промислових кіл (Е. Л. Нобель, О. Я. Прозоров та ін.). Зауважимо, що фракція правих сил Держдуми була цілковито проти відвідин британськими державними діячами російських міст і вважала їх появу в Санкт-Петербурзі своєрідною "капітуляцією" росіян.

У вітальному слові на адресу англійської делегації депутат Державної Думи Гучков зауважив: "Ми прийшли до згоди в спільних діях не тільки в Європі, але й в Азії" [4, спр.1339, арк.1]. Насправді такий стан речей далеко не відповідав дійсності. І за цих умов приїзд британської делегації більше був схожий на "візит ввічливості", аніж на серйозний крок до примирення. Вартим уваги є той факт, що від'їзд місії збігся в часі з загостренням ситуації на афгансько-російському кордоні. Про це йшлося в листі-відношенні від 6 травня 1912 р. імператорського політичного агента в Бухарі до начальника

Закаспійської області: "Політичне агентство в Бухарі не могло не звернути уваги на помітне скорочення торгових оборотів між афганцями та бухарцями в останній час. Скорочення це побічно відображається й на рухові російського ввозу до Афганістану, оскільки бухарські купці були там головними розповсюджувачами наших товарів. Загалом, афганці все рідше й не охочіше з'являються на бухарському кордоні, де вони робили запаси та відвозили вглиб країни нашу мануфактуру. Головною причиною такого невігідного для нас стримування є утиски та здирство бухарців (митників, прикордонників); митні збори такі великі, що відбивають в афганців всіляке бажання наблизитися до бухарських кордонів" [2, спр.239/б, арк.43].

Питання щодо запобігання конфліктів на бухарсько-афганському кордоні порушував у листі від 10 травня 1912 до кушбегі (прем'єр-міністра. – *М. III.*) Бухарського емірату Насрулли-бея російський політичний агент у Бухарі: "Прошу Вас, вельмишановний кушбегі, по-дружньому звернути Вашу увагу на це важливе питання й дати усім вашим чиновникам на кордоні суворий наказ не утискати афганців і брати з них належне" [2, спр.239/б, арк.42].

Окрім імовірності втратити зв'язок з Афганістаном через Бухарський емірат, російські військові також побоювались розповсюдження афганцями або турками ідей панісламізму на території Середньої Азії, проти чого вели активну боротьбу. Причому інколи вона переходила межі й велася вже зі зростанням національної свідомості серед корінних народів Туркестану. Так, у дописі "Заходи щодо боротьби з панісламізмом" від 18 листопада 1911 р. наголошувалось: "1. Встановити суворий нагляд за мусульманською пресою в межах імперії. 2. Піддавати цензурі книжки. 3. Встановити нагляд за турецькими емісарами, які наповняють південь Росії" [1, спр.1680, арк.335].

Про такі регіони писав лідер казахського національного руху М. Тинишпаєв: "Колишня доброзичлива налаштованість до киргизів (казахів. – *М. III.*) змінюється, у багатьох місцях їх заарештовують уже за підозрою в належності до так званого панісламізму. Що було приємно будь-якому простому киргизу (казаху. – *М. III.*), коли йому кажуть, що єдина Туреччина могутня, що мусульмани зробили те-то, перемогли балканські народи і т.п., але казати, що простий, малокультурний народ, цілковито поглинений своїми повсякденними дрібними інтересами, віддалений таким простором, міг піднятися до усвідомлення створення якоїсь цільної організації, яка переслідує абстрактну ідею, котру мало хто уявляв, так може думати людина чи з хворобливою фантазією, чи яка має на увазі яку-небудь особливу мету" [5, с.35].

За висловлюванням видатного українського сходознавця А. Ю. Кримського, природні змішування тюрків з іншими народами та різні географічні, економічні умови призвели до того, що "тепер не існує так само і єдиного національного тюркського побуту, єдиної тюркської етнографії ... Заклик до панісламського об'єднання лишається справою самісінької інтелігенції" [6, с.450–452]. Ці думки також підтверджував той факт, що ідеї панісламізму не мали широкої підтримки серед місцевого населення.

Із назріванням великого військового конфлікту між Троїстим союзом та Антантою значення Афганістану в системі міжнародних відносин значно зросло. Для Росії та Великої Британії він являв собою потенційне джерело небезпеки, а для Німеччини та Туреччини – можливість посилити свої позиції на Середньому Сході. У разі війни Лондон та Петербург прагнули заручитися, якщо не підтримкою, то хоча б нейтралітетом Кабула. Стамбул же та Берлін, навпаки, розраховували схилити його до збройного виступу проти Великої Британії та Росії. Розрахунок ґрунтувався на тому, що в разі війни Афганістану з Росією для підтримки своїх одновірців у Середній Азії розпочнеться "джихад" проти росіян. Якщо ж бойові дії вестимуться афганською армією на кордонах із Британською Індією, то афганці будуть підтримані мусульманськими частинами англо-індійської армії та місцевим населенням.

Навіть за таких умов протистояння між Росією та Великою Британією не припинялося. Перша, на папері визнавши Афганістан поза сферою свого впливу, продовжувала за допомогою прихованої торговельної експансії через Бухарський емірат укріплювати свої позиції в північних провінціях Афганістану. Друга – намагалась через Хабібুলлу-хана відстоювати свої інтереси в Середній Азії.

Питання щодо зрівняння у правах російських торговців (переважно підданим бухарського еміра або хівинського хана) в Афганістані з англійськими та англо-індійськими торговими представниками порушувалося на засіданнях спеціальної урядової комісії 17 та 25 січня 1913 р. Серед присутніх були відомі знавці Сходу: керівник відділом департаменту митних зборів Г. Є. Грум-Гржимайло та начальник азіатської частини головного штабу, генерал-майор С. В. Цейль.

Доповідачі зазначали: "На цей час афганські купці проникають углиб Бухари для виконання своїх торговельних операцій, натомість російські ж піддані, як іноземці, до Афганістану не допускаються" [2, спр.№239/б, арк.81]. Мова йшла про невиконання англійською стороною англо-російської конвенції 1907 р., а саме статті 3 про рівність у правах російських та британських торговців. Було наведено приклади про те, що російські товари в Афганістані обкладаються митом у 40% від їхньої вартості, тоді як товари англо-індійського походження підлягають обкладанню не більше ніж у 5% від вартості товару [2, спр.№239/б, арк.81]. Така політика афганської влади пояснювалась тим, що Хабібুলла-хан не визнав умови конвенції 1907 р. щодо Афганістану. Присутні на нараді відповідальність за такий стан речей поклали на британський уряд, що не бажав у цьому питанні вплинути на еміра [2, спр.№239/б, арк.81].

Таємна телеграма Самсонова від 23 квітня 1913 р. показувала інший бік діяльності афганців у російських володіннях: "При розслідуванні справи про видачу військових таємниць іноземним державам, за свідченням арештованого афганського розвідника, доведено участь у шпигунстві афганського комерційного агента в Бухарі Хаджи Абдул Набі-хана, про якого й раніше були свідчення в штабі округу як про керівника розвідки в

Туркестанському краї. Вважаю за доцільне комерційного агента обшукати та вислати [1, спр.№349, арк.1].

Разом із тим, С. Д. Сазонов попереджував, що "всіляка насильницька дія над афганським шпигуном викличе певне роздратування афганського еміра, особливо якщо б обшук у цієї особи не дав жодних позитивних результатів" [1, спр.№349, арк.2]. Але попри всі застереження голови МЗС, обшук був проведений й афганський розвідник був висланий з емірату [1, спр.№349, арк.3].

Окрім діяльності афганських розвідників у Середній Азії, яка відповідала інтересам британців, Кабул удається до збройних провокацій на російсько-афганському кордоні. Про це свідчила таємна телеграма Воєнного міністра до С. Д. Сазонова від 9 грудня 1913 р.: "Від місцевого керівництва Туркестанського воєнного округу надійшло повідомлення про те, що за останній час, починаючи з вересня місяця, на російсько-перському та афганському кордоні, у межах Закаспійської області ... трапилось кілька випадків нападу зловмисників на наші пости прикордонної варті, причому у двох випадках ці набіги закінчилися вбивствами прикордонників ... З'ясовано, що напади здійснено доволі організованими ватагами, проте не з метою грабунку, оскільки ані зброя – досить цінна для звичайних розбійників річ, ані майно вбитих у більшості випадків не були вкрадені, отже, можна припустити, що наскоки носили політичний характер, ... особливо якщо зважити, що організованість нападів указує на ймовірну участі в них чинів афганської армії" [1, спр.773, арк.1–2]. Оскільки регулярні афганські війська напряду підкорялися Хабібুলлі-хану, то не виключено, що напади були санкціоновані останнім.

Воєнний міністр звернувся до С. Д. Сазонова з проханням, "аби той змусив англійський уряд втрутитися у справу. Перед афганським керівництвом мала бути поставлена вимога щодо вживання заходів для того, аби схожі випадки не мали місця в майбутньому, щоб обов'язково проводилися розслідування подібних провокацій, а винні зазнавали б покарання" [1, спр.№773, арк.2].

Отже, уряд Її Величності хоча й мав серйозні важелі впливу на афганського еміра, проте, наскільки нам відомо, не зробив жодних реальних кроків із метою допомогти своєму союзнику по Антанті, що стало ще одним свідченням політики подвійних стандартів, яку проводила Велика Британія напередодні Першої світової війни щодо Росії.

Література

1. **Архив внешней** политики Российской Империи историко-документального департамента МИД РФ (далі – АВПРИ), ф. 147, оп. 485. спр. 349, 773, 1680. 2. **АВПРИ**, ф. 147, оп. 486, д. 239/б. 3. **Российский государственный** архив литературы и искусства (далі РГАЛИ), ф. 472, оп. 1, спр. 526. 4. **РГАЛИ**, ф. 1339, оп. 1. спр. 209. 5. **Тынышпаев М.** История казахского народа / М. Тынышпаев: [сост., и авт. предисл. проф. А. Такенов и Б. Байгалиев]. – Алматы: Санат, 1998. – 224 с. 6. **Кримський А. Ю.** Твори: в 5 т. / А. Ю. Кримський. – К.: Наукова думка, 1973– . – Т.4. – 1973. – 640 с. 7.

Див., напр.: **Adamec L.** Afghanistan 1900–1923. A diplomatic history / L. Adamec. – Berkeley–Los-Angeles, 1967. – 245 p.; **Klein I.** The Anglo-Russian Convention and the Problem of Central Asia, 1907–1914 / I. Klein // The Journal of British Studies. – 1971. – Vol. 11 – №1. – P.126–147; **O'Balance E.** Afghan wars 1839–1992 / E. O'Balance. – L.–NY.: Brassey's, 1993. – 259 p.; **Бабаходжаев А. Х.** Миссия Нидермаера–Гентинга в Афганистане (1915–1916 гг.) / А. Х. Бабаходжаев // Краткие сообщения Института Востоковедения. – М.: Вост. Лит., 1960. – С.19–26; **Мирошников Л. И.** Английская экспансия в Иране (1914–1920 гг.) / Л. И. Мирошников. – М.: Вост. лит., 1960. – 228 с.; **Тухтаметов Т. Г.** Международное положение Бухарского эмирата в конце XIX и начале XX веков / Т. Г. Тухтаметов // Ученые записки Ташкентского государственного педагогического института – С.329–358.; **Халфин Н. А.** Провал британской агрессии в Афганистане (XIX в.–начало XX в.) / Н.А. Халфин. – М.: Соцэкгиз, 1959. – 210 с.

Ширяев М. В. "Афганская проблема" в англо-росийских отношениях накануне Первой мировой войны (1911–1913 гг.)

В статье повествуется об "Афганской проблеме" в англо-росийских отношениях накануне Первой мировой войны. Автор доказывает, что, несмотря на то, что Великобритания и Россия состояли в одном военно-политическом блоке, "Большая игра" между ними продолжалась.

Ключевые слова: Россия, Великобритания, Средняя Азия, Афганистан, англо-русское противостояние, "Большая игра" в Азии.

Ширяев М. В. "Афганська проблема" в англо-російських відносинах напередодні Першої світової війни (1911–1913 рр.)

В статті йдеться про "Афганську проблему" в англо-російських відносинах напередодні Першої світової війни. Автор доводить, що хоча Велика Британія та Росія перебували в одному військово-політичному блоці, "Велика гра" між ними все одно продовжувалась.

Ключові слова: Росія, Велика Британія, Середня Азія, Афганістан, англо-російське протистояння, "Велика гра" в Азії.

Shyryaev M. V. "The Afghan Problem" in Anglo-Russian relations on the eve of World War I, 1911–1913

The article deals with the "Afghan Problem" in Anglo-Russian relations on the eve of World War I. The author comes to the conclusion that despite the existence of military and political alliance between Great Britain and Russia, the "Great Game" between these countries continued.

Keywords: Russia, Great Britain, Afghanistan, Central Asia, Anglo-Russian confrontation, "The Great game" in Asia.

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

УДК [94 (477. 61) : 314. 15. 045] «1944/1945»

Д. В. Байкєніч

УКРАЇНСЬКІ ПЕРЕСЕЛЕНЦІ З ПОЛЬЩІ НА ТЕРИТОРІЇ ВОРОШИЛОВГРАДСЬКОЇ ОБЛАСТІ В 1944–1945 РР.: ПЛАНУВАННЯ, КІЛЬКІСТЬ І ГЕОГРАФІЯ РОЗСЕЛЕННЯ

Населення Луганської області складається більш ніж зі 120 національностей та етнічних груп. Всі вони більшою чи меншою мірою вплинули на історичний, культурний і національний розвиток Східної України. Найбільшою частиною цього суспільства є українські етнічні групи. Одними з них є українці із західних етнічних земель, для яких Луганщина не являється етногеографічним ареалом.

Тема заселення українськими переселенцями з Польщі всієї України, й Ворошиловградської (нині Луганської) області зокрема, до певного часу була небажаною для тоталітарного режиму СРСР. Нажаль, сьогодні мало хто знає про історичні події, пов'язані з післявоєнним заселенням Ворошиловградської області українськими переселенцями з Польщі. На даний момент в Україні ця тема в більшій мірі використовується як політична, і тому багатогранні аспекти цієї історії просто замовчуються.

За умов засекреченості в архівних установах основного матеріалу та недоступності закордонних мемуарних джерел, до кінця 90-х рр. ХХ ст. був можливий лише оглядовий характер досліджень, в яких домінував перелік різних кількісних показників і загальні відомості. За роки незалежності питанням переселення українців з Польщі до УРСР займалось чимало вітчизняних науковців. Матеріали центральних і обласних українських архівів стали основою для написання монографії О. Буцько, присвяченої міграційним процесам між Польщею й Україною 1940-х рр. Автор розглянув умови і шляхи реалізації українсько-польської угоди, проведення переселення та його результатів [1]. В. Сергійчук у своїй праці "Трагедія українців Польщі" приділив увагу всім чотирьом переселенням українців із Польщі до УРСР [2].

Питанню регіонального дослідження теми присвячені праці М. Алфьорова, А. Макарової та В. Рудзевич [3; 4; 5]. М. Алфьоров у своїй праці основний акцент робить на демографічному чиннику переселенських акцій та роль переселенців у народному господарстві регіону. А. Макарова та В. Рудзевич першими дослідили архівні фонди Луганського обласного архіву та виявили основоположні документи, на підставі яких відновили картину процесу заселення, господарсько-

побутового облаштування, розселення та адаптації українських переселенців. У всіх цих виданнях матеріал про переселення на терени Ворошиловградщини має виключно ілюстративний характер, що обумовлює необхідність комплексного дослідження теми та її актуальність.

Джерельну базу дослідження становлять постанови загальнодержавної та регіональної влади, переписка Обкому і Облвиконкому з вищими та нижчими партійними та радянськими органами з приводу облаштування переселенців, що містяться в Державному архіві Луганської області. Решта документів зберігається в Центральному державному архіві вищих органів влади України та Центральному державному архіві громадських об'єднань України.

Стаття має на меті дослідити процес планування, розробки та здійснення заселення українським населенням з Польщі Ворошиловградської області в 1944–1945 рр.

Велика Вітчизняна війна по своєму закінченню принесла українському народу значні зміни, як територіальні, так і демографічні. Встановлення кордону СРСР з Польською республікою передбачало певні втрати українських етнічних земель. Останнє, у свою чергу, призвело до підписання 9 вересня 1944 р. Угоди між Комітетом національного визволення Польщі і урядом УРСР про взаємну евакуацію українського населення з території Польщі до УРСР і польського населення з території України до Польщі [6].

Більшість поляків, які проживали на території України, були мешканцями західноукраїнських територій. Останні були приєднані до УРСР ще в 1939 р. та закріплені за УРСР угодою про радянсько-польський кордон від 16 серпня 1945 р. Саме цей чинник у вересні – листопаді 1944 р. зумовив обмеження географії дії Угоди Волинською, Дрогобицькою (нині в складі Львівської обл.), Львівською, Рівненською, Станіславською (нині Івано-Франківська обл.) і Тернопільською областями.

Відповідно до Угоди українське населення мало переїхати на територію УРСР на добровільних засадах і отримати у місцях вселення житло, компенсацію за здане в Польщі майно тощо. Запланований обмін населенням передбачав вирішення житлової проблеми шляхом аналогічного обміну житлом – залишене поляками в Західній Україні автоматично переходило переселеним українцям [6, арк.2–3]. Однак розповсюджена націоналістично налаштованими польськими колами інформація про повернення західноукраїнських земель до складу Польщі пригальмувала процес добровільного виїзду поляків з України, таким чином створивши незаплановане житлове питання, а відтак і питання місць розселення. Це призвело також до того, що на початку переселення більшість населення висловлювала бажання поселитись у Східній Україні.

Люди їхали саме в Східну Україну, оскільки домінуючим фактором у питанні вирішення нового місця поселення було прагнення якнайдалі втекти від польського терору. Багаторічна війна настільки далася взнаки, що перспектива тисячокілометрових переїздів не лише не лякала українців, а й була бажаною, оскільки давала гарантію спокійного проживання в мононаціональному середовищі. Оскільки на Правобережній Україні кількість поляків була значною, то Лівобережжя виглядало більш привабливим.

Ще однією причиною поселення саме на Східній Україні була належність жителів Холмщини, значної частини Підляшшя та Західної Лемківщини до православної конфесії. Церкви цього обряду відвідувало до 40% з тих 700 тисяч українців, що опинились у межах нової Польської держави. Серед радянських агітаторів, які працювали на Закарпатті, більшість була вихідцями зі Східної України, що знали українську мову та "вміли хреститись" [7, с.105]. Це й зумовило велику кількість охочих осісти в південних і східних областях УРСР.

Не маючи чітких даних про кількість українського населення за лінією Керзона (кордон між Польщею та Радянською Росією по запропонованій в 1919 р. англійським міністром закордонних справ Дж. Керзоном лінії. – Д. Б.), уряд УРСР володів інформацією лише про 87700 сімей загальною кількістю понад 350 тисяч осіб. З них, за першим планом розселення українців в УРСР на 1 листопада 1944 р. у Ворошиловградську область мало бути направлено з Перемишльського повіту 2000 сімей загальною кількістю 8000 душ [8, с.336–337]. Це могло бути пов'язане з тим, що восени 1941 р. з Луганської області в примусовому порядку було виселено 2590 радянських німців [9, с.37], в колоніях яких і розміщували новоприбулих українців, а це близько 400 душ (інші, за планом, мали заселити колгоспи області) [10, арк.159].

Угода про обмін населенням доповнювалася Інструкціями, що передбачали початок самого переселення з 1 листопада 1944 р. Зважаючи на проблеми з відселенням польського населення та зменшенням добровільних заяв на виїзд від українців починаючи з грудня того ж року, календарні строки реалізації Угоди були під загрозою зриву. Вирішенням проблеми було офіційне долучення південних, східних і центральних областей УРСР разом із західноукраїнськими до географії розселення переселенців, що й відбилося в постанові РНК УРСР та ЦК КП(б)У "Про підготовку до прибуття, розміщення і облаштування українського населення евакуйованого з території Польщі" №15/16 від 15 грудня 1944 р. У ній, зокрема, було затверджено план повітів виселення українців, станції завантаження та розвантаження переселенців і розселення їх у районах областей України.

Слід зазначити, що лише постановою РНК УРСР №1678 від 15 грудня 1944 р. Ворошиловградська область приєдналась до процесу розселення українського населення з Польщі. Пунктом 7 зазначеної постанови виконкомом Облрад був наданий дозвіл на організацію в

апараті Облрад сектора по розселенню українського населення евакуйованого з Польщі в складі 4 працівників [11, арк.253–254].

Новий план розселення українського населення змінив кількісні показники, враховуючи нову ситуацію на евакуаційних комісіях у Польщі. Польськими повітами, з яких мало бути переселене українське населення до Ворошиловградської області були: Владавський (700 сімей), Жешувський (500), Лісковський (1200), Любартувський (100), Любачувський (1400), Перемишльський (1400), Сянокський (400), Томашувський (900), Холмський (700) і Ярославський (1429) [12, арк.2].

Передумовою появи плану заселення Ворошиловградщини українськими переселенцями з Польщі безсумнівно слугувала демографічна проблема області в повоєнний час. Після звільнення області від німецьких окупантів постало завдання відбудови її промислового потенціалу. Проте зменшення чисельності населення за роки війни, на 1 вересня 1943 р. – 718341 особа, або 39,9% довоєнної чисельності, ускладнювало ситуацію [3, с.2]. Тому відбудовувати комбінати металургійної та хімічної промисловості, відновлювати залиті водою й підірвані шахти, піднімати сільське господарство просто не було кому. Крім військових втрат, Ворошиловградщина ще в 1941 р. була позбавлена місцевого німецького населення, і всі німецькі сільськогосподарські колонії стояли пустими. Відновити довоєнну чисельність населення можна було тільки шляхом зовнішніх керованих міграцій населення, здійснюваних військово-адміністративними методами.

Якщо раніше до Ворошиловградщини було заплановано скерувати 2 тис. сімей, або 8 тис. чоловік, то згодом, внаслідок збільшення зареєстрованих у Польщі українських сімей, і виходячи з плану загальнореспубліканських даних, станом на 5 грудня 1944 р., Ворошиловградська область посідала перше місце за кількістю наданих місць для розселення українців із Польщі – 8729 сімей, які нараховували 35766 чоловік. В той же самий час Запорізька область надавала 8283/33198, Миколаївська – 7671/30601, Сталінська – 7293/29045 тощо [2, с.235]. З часом, за зміненими планами, Ворошиловградську область за кількістю надання вільних місць обійшли Запорізька, надавши 11367 одиниць, Херсонська – 9278 місця та інші [13, арк.29].

За планом від 5 грудня 1944 р. станціями призначення прибуття українського населення з Польщі у Ворошиловградській області були: Щетово (план розвантаження 400 господарств), Ровеньки (400), Довжанська (400), Верхня-Дуванка (400), Ворошиловград (828), Бразоль (400), Попасна (700), Лисичанськ (400), Сватове (400), Лантратовка (700), Солідарна (700), Білокуракіне (700), Старобільськ (901), Ново-Айдар (700) і Кондрашовка (700). Попри брак часу на узгодження планів розселення українського населення, певні корективи зі сторони місцевої влади вносилися впродовж реалізації Угоди. Одним із чинників зміни планів розселення була неможливість

компактних поселень переселенців, що і зумовило перегляд першого плану. Наступний план того ж року передбачав наступні станції: Солідарний (360 господарств), Щетово (100), Штеровка (120), Ровеньки (450), Довжанська (180), Верхня-Дуванка (190), Ворошиловград (150), Бразоль (180), Алчевськ (180), Сентяновка (130), Попасна (180), Старобільськ (1296), Лисичанськ (160), Сватове (877), Білокуракіне (784), Лантратовка (450), Новий Айдар (420), Семейкіне (330), Чебатовка (300), Огороднє (330), Кременна (460), Рубіжнє (230), Кантеміровка (432) і Черткове (440) [12, арк.5].

На перше січня 1945 р. на переселення до Ворошиловградської області від українського населення в Польщі не надійшло жодної заяви [14, арк.162]. Станом на 10 березня того ж року з Польщі до Ворошиловградської області зголосилось виїхати 201 сім'я українців. Лише одне господарство до цього ж числа було направлене з Польщі, але не доїхало до місця призначення [15, арк.19–21].

Досить часто бажання закерзонців переїхати в Східну Україну було скоріше бажанням тих чиновників переселенських комісій, що формували ешелони. Коли людей силою приганяли на станцію з оточеного радянськими чи польськими військами села й змушували розписуватись у списках осіб, що погодились на добровільний виїзд, то, само собою зрозуміло, ніхто їх уже не питав, куди вони дійсно хочуть їхати. Тих, які відмовлялись підписувати такі документи, просто тримали на залізничних станціях доти, доки голод, холод чи бандитські грабунки не змушували нещасних підкоритись долі та їхати туди, куди наказують [7, с.103]. Саме в такий спосіб на середину 1945 р. збільшилась кількість "охочих" на виїзд до Ворошиловградщини.

На середину липня 1945 р. кількість бажаючих оселитися у Ворошиловградській області становила 1629 сімей загальною кількістю 7221 людина. До цього ж часу, з Польщі до Ворошиловградщини було відправлено 916 господарств, а загальною прибуло 578 сімей в кількості 2600 душ [14, арк.182–184]. Станом на 15 листопада того ж року українцями в Польщі було подано 1706 заяв на виїзд до Ворошиловградської області. До цього ж часу вже було відправлено 1534 господарства, а доїхало до місця призначення та було розселено лише 1213 сімей загальною кількістю 5434 душі [17, с.574–578].

Загалом за 1944–1945 рр. із Польщі до Ворошиловградської області фактично було направлено 1555 сімей загальною кількістю 6782 людини [2, с.234]. Це зумовлює логічне питання про кількість переселенців, адже заселення Ворошиловградської області українським населенням із Польщі проходило тільки в 1945 р. і на 1 лютого 1946 р. становило 1348 сімей кількістю 6089 людей, із яких: 3035 – працездатні, 2118 – діти до 14 років [5, с.4]. Загальнореспубліканська архівна інформація дає нам інші дані – на 1 січня 1946 р. на виїзд до Ворошиловградської області українським населенням в Польщі було написано 1716 заяв, загальною чисельністю 7508 душ; відправлено було

1544 господарства загальною чисельністю 6816 душ, а прибуло на Ворошиловградщину і було розселено всього 1348 сімей, в яких значилось 6317 душ [16, с.660–664]. Нез'ясованість людських втрат і незлагодженість процесу переселення стала зрозуміла одразу. Тому ще в січні 1945 р. всю переписку з питань розселення українського населення з Польщі на теренах УРСР було засекречено [17, арк.61].

Згідно списків, складених у Польщі, до Ворошиловградської області з квітня по вересень 1945 р. прибуло 23 ешелони, які привезли 6663 особи. Номери ешелонів: 5, 19, 20, 25, 35, 36, 40, 41, 44, 45, 747, 748, 749, 750, 751, 755, 763, 769, 777, 812, 828, 837, 839. Всі ці ешелони прибули з Краківського воєводства з різних районів. З Горлицького повіту переселенці були з сіл: Снитниця, Чарна, Вапенна, Мацина Велика. З Ясловського повіту – з сіл: Дошниця, Скальник, Гальбів, Березова, Фолюш, Воля Циклінська. Явір'я. З Ново-Санчського повіту – з сіл: Мохначка Ниня, Мохначка Вижня, Зубрик, Верхомля Велика. З Ново-Торгського повіту з села Біла Вода, а з Кросновського повіту – з сіл Риннік і Оджихонь. Станціями призначеннями в Ворошиловградській області були: Ворошиловград, Ровеньки, Бразоль, Новий Айдар, Лисичанськ, Старобільськ, Довжанська, Верхня Дуванка [4, с.121–122].

У Ворошиловградській області українські переселенці з Польщі були розселені в 12 районах: Білокуракінському (31 сім'я), Боково-Антрацитівському (4), Краснодонському (159), Лисичанському (128), Ново-Айдарському (316), Ново-Светловському (75), Олександрівському (34), Ровеньківському (224), Старобільському (95), Свердловському (136), Станично-Луганському (20) і Успенському (126) [18, арк.263].

Значна частина переселенців була розселена по колишніх німецьких колоніях, більшість з яких знаходилось у Старобільському, Новоайдарському, Успенському, Боково-Антрацитівському та Краснодонському районах. Таких колоній в області налічувалось понад 50 ("Арбайтергейм", "Бауергейм", "Шмідта", "Карла Лібкнехта", "Ленінфельд", "Рози Люксембург", "Ротар Актобар" та інші). З часом рішенням виконкому облради від 25 січня 1946 р. переселенські громади в німецьких колоніях створили переселенські колгоспи: 4 – в Успенському районі ("Перемога", ім. Чапаєва, ім. Хрушова, ім. Карла Лібкнехта з 587 членами загалом) і по одному колгоспу в Ново-Світлівському, Старобільському і Ново-Айдарському районах [3, с.2].

Крім німецьких колоній українців із Польщі розселили по 2–3 сім'ї у різних селах області. У Новоайдарському районі – в Маловенделеєвці, Царівці, Дмитривці, Новоохтирці, Олексіївці; у Краснодонському – Видно-Софіївці, Білоскелювату, Новоганнівці, Красному, Дяковому; в Успенському – у Георгіївці, Азаровці, Мирному, Успенці, Першозванівці; у Старобільському – в Шульгінці, Титарівці, Криничках, Верхній Покровці; в Боково-Антрацитівському – в Боково-

Платовому, Христофоровці, Красному Колосі, Картушиному, Кам'яному та в інших.

Через деякий час кількість переселенців у районах області почала змінюватися. Внутрішні міграції між колгоспами та між районами, самовільний виїзд більшої частини переселенців за межі області – все це за кілька років змінило кількісні та географічні показники питання українського населення з Польщі на території Ворошиловградської області.

Таким чином, заселення Ворошиловградської області українським населенням із Польщі було сплановане і відповідало польсько-українським міждержавним відносинам, загальнодержавним і регіональним потребам. Хоча це була і незначна кількість населення (1348 сімей українців Закарпаття), але вона закрила відчутну демографічну прогалину в колишніх німецьких колоніях і місцевостях винищеного війною місцевого населення. Розселення більш ніж 6 тис. етнічних українців привнесло в 12 районів регіону значний робітничий, культурний і духовний внесок, який відчутний і сьогодні.

Література

1. **Буцко** О. В. Україна – Польща: миграционные процессы 40-х годов / О. В. Буцко. – К.: Институт истории Украины НАН Украины, 1997. – 149 с.
2. **Сергійчук** В. І. Трагедія українців Польщі / В. І. Сергійчук. – Тернопіль: "Тернопіль", 1997. – 440 с.
3. **Алфьоров** М. Слідами депортації / М. Алфьоров // Донеччина. – 2000. – 2 червня. – С.2–3.
4. **Макарова** А. В. Лемки на Луганщині / А. В. Макарова // Фольклор, література та мистецтво Сходу України в системі етнокультурних вимірів. Збірник наукових праць. Випуск IV. – Луганськ, 2006. – С.119–126.
5. **Рудзевич** В. В. Вони були шоковані. / В. В. Рудзевич // Реальна газета. – 2006. – 21 червня. – С.4.
6. **Угода** між Урядом УРСР і Польським Комітетом Національного Визволення про евакуацію українського населення з території Польщі і польських громадян з території УРСР. – К. – 1944. – 28 с.
7. **Кіцак** В. Розселення українців Польщі в УРСР (1944–1947). Переселення їх із південних та східних областей в Західну Україну / В. Кіцак // Молода нація; [гол. ред. О. Проценко]. – К.: Смолоскип, 2000. – С.96–122.
8. **Депортації** українців та поляків: кінець 1939 – початок 50-х рр. / [упоряд.: Ю. Сливка]. – Львів: НАН України, 1998. – 665 с.
9. **Бугай** М. Ф. Депортації населення з України (30–50-і роки) / М. Ф. Бугай // Укр. іст. журн. – жовтень 1990. – С.32–38.
10. **Державний архів** Луганської області (далі – ДАЛО), ф.1779, оп.4, спр.15, арк.324.
11. **Державний архів** Донецької області, ф.2794, оп.1, спр.102, арк.397.
12. **Центральний Державний Архів** Вищих Органів Влади та Управління України (далі – ЦДАВОВУ), ф.4959, оп.1, спр.2, арк.2, арк.158.
13. **ЦДАВОВУ**, ф.4959, оп.1, спр.45, арк.139.
14. **Центральний Державний Архів** Громадських Об'єднань України (далі – ЦДАГОУ), ф.1, оп.23, спр.1470, арк.363.
15. **ЦДАГОУ**, ф.1, оп.23,

спр.1468, арк.329. 16. **Польща** та Україна у тридцятих – сорокових роках ХХ століття: невідомі документи з архівів спецслужб /Архів Міністерства внутрішніх справ і адміністрації республіки Польщі, Державний архів Служби безпеки України. – Варшава; Київ: В. в. 2000. – с. 1008. 17. **ДАЛО**, ф.1779, оп.3, спр.31, арк.369. 18. **ЦДАГОУ**, ф.1, оп.23, спр.2606, арк.279.

Байкенич Д.В. Украинские переселенцы из Польши на территории Ворошиловградской области в 1944–1945 гг.: планирование, статистика и география расселения

В статье рассматривается планирование, статистика и география расселения украинских переселенцев из Польши на территории Ворошиловградской области в 1944–1945 гг.

Ключевые слова: планирование, статистика, география расселения, украинские переселенцы.

Байкенич Д. В. Українські переселенці з Польщі на території Ворошиловградської області в 1944–1945 рр.: планування, кількість і географія розселення

В статті розглядається планування, статистика і географія розселення українських переселенців із Польщі на території Ворошиловградської області в 1944–1945 рр.

Ключові слова: планування, статистика, географія розселення, українські переселенці.

Baykienych D. V. Ukrainian migrants from Poland on the territory of Voroshilovgrad region 1944–1945 years: planning, statistics and geography of the settlement

Planning, statistics and geography of the settlement of Ukrainian migrants from Poland on the territory of Voroshilovgrad region 1944 – 1945 years were examined in the article.

Keywords: planning, statistics, geography of the settlement, Ukrainian migrants.

УДК 9 (477 «197»)

М. П. Бернацький

**УЧАСТЬ РОБІТНИКІВ УРСР У ВИБОРНИХ ОРГАНАХ ВЛАДИ
У 70-І РР. ХХ СТ.**

Успішність державотворення в Україні великою мірою залежить від політичної активності її громадян. Становлення молодої держави супроводжується радикальними соціально-економічними змінами в суспільстві, зростанням національної самосвідомості українського народу. Одночасно з цим брак державотворчого досвіду створює великі складнощі на цьому шляху.

Усе це вимагає від науковців вивчення й критичного осмислення історичного досвіду участі різних верств населення у суспільному житті України, у тому числі й за часів радянського режиму, а особливо – у 70-і рр. ХХ ст., коли найбільш рельєфно виявилися основні риси його специфіки. Узагальнення та теоретичне осмислення досвіду участі робітників (найбільш численної групи суспільства УРСР) у діяльності Рад сприятиме створенню наукової бази для аналізу сучасної ситуації щодо суспільно-політичної активності громадян.

Участь робітників у різних напрямках і формах діяльності Рад була об'єктом дослідження українських учених у 70–90-і рр. Так, у працях І. В. Доленка, В. І. Кравченка, В. Ф. Погорілка, М. О. Теплюка звертається увага на різні форми залучення робітників до діяльності Рад народних депутатів. Праці вказаних дослідників містять багатий фактичний матеріал. Показано форми залучення робітників до державно-управлінської діяльності. Певної уваги заслуговує різнопланова діяльність робітників-депутатів у виборчих кампаніях Рад. Однак домінуючим у викладі матеріалу є позитивні моменти аналізу участі робітників у виборчих кампаніях Рад. Різноаспектна діяльність робітників показана без критичного осмислення. Слід зазначити, що в умовах заборони гласності, свободи викладу міркувань, які розходилися з офіційною ідеологією, дослідники не могли давати об'єктивну оцінку результативності участі робітників у виборчих кампаніях Рад. Серед праць, що вийшли друком наприкінці 80-х та на початку 90-х рр. ХХ ст., заслуговує на увагу колективна монографія "Соціальна активність робітничого класу Української РСР (70–80-і рр.)" [1]. У ній не тільки міститься значний фактичний матеріал про участь робітників у виборчих кампаніях Рад, але й розкриті причини негативних явищ радянського суспільства, що гальмували реалізацію потенційних можливостей робітників у політичній громадській та виробничій діяльності. Наприкінці 90-х рр. ХХ ст. – на початку ХХІ ст. виходять дослідження українських учених, які на основі нових підходів вивчають, узагальнюють участь робітників у діяльності Рад. Заслуговують на увагу

дослідження О. М. Кропивка і П. П. Панченка та ін. Уведення авторами в науковий обіг архівних джерел при відповідному об'єктивному аналізі документів дозволило критично переглянути старі концептуальні підходи до участі робітників у різних формах і напрямках діяльності Рад, у тому числі і в виборчих кампаніях Рад.

Важливим чинником суспільно-політичної діяльності робітників була їх участь у виборчих кампаніях. Можна однозначно стверджувати, що не було таких форм роботи, пов'язаних з виборами, у яких не брали участі робітники. Вона була різноплановою і різноманітною. Значна частина робітників працювала у виборчих комісіях. Тільки у складі 174488 виборчих комісій по виборах до Верховної Ради Української РСР і місцевих Рад народних депутатів у 1980 р. робітників було 848159 (47,6%). Із загальної кількості 85718 (49,1%) робітників працювали головами комісій [2]. Водночас чимало кращих працівників, новаторів і передовиків виробництва працювало довіреними особами кандидатів у депутати, а ще більше – агітаторами.

Однією з характерних, але не позитивних рис виборчої кампанії було те, що кількість представників від різних соціальних груп населення у складі виборчих комісій заздалегідь планувалась за рознарядкою зверху. Тим самим порушувався принцип демократизму виборів. Наприклад, у Пропозиції про якісний склад окружних комісій по виборах до Верховної Ради УРСР та інших виборчих комісій 1975 р. говорилось: "Окружні виборчі комісії по виборах до Верховної Ради УРСР, відповідно до положення про вибори, утворюються в складі 11 чоловік. У кожному комісію, виходячи з практики минулих виборів, доцільно рекомендувати: жінок – 5–6; робітників і колгоспників (разом) – 6; безпартійних – 5, з них членів ВЛКСМ – не менше 2. До керівного складу кожної комісії бажано рекомендувати одну жінку, заступником голови комісії – безпартійного" [3]. З моменту підготовки виборів і до обрання депутатів в Ради різних рівнів можна простежити, як кількість представництва в них різних верств населення залишалась майже незмінною, з невеликим відсотком збільшення на наступних виборах.

Важливою стороною суспільно-політичної діяльності робітників було й висунення їх кандидатами в депутати. На зборах трудових колективів обговорювались моральні, ділові й політичні якості обранців. Це, без сумніву, давало можливість виявити найбільш ініціативних і авторитетних робітників, які ділом підтвердили свою готовність виконувати відповідальні й важливі громадські обов'язки. Так, колектив шахти ім. Чеснокова комбінату "Кадіїввугілля" одностайно назвав молодого прохідника М. Ю. Безвершенка своїм кандидатом у депутати Ворошиловградської обласної Ради депутатів трудящих по Сонячному виборчому округу №68. Здібний організатор, Безвершенко зумів згуртувати колектив, зробити його одним з найкращих на підприємстві. Його бригада, як правило, щозміни перевиконувала виробниче завдання

[4]. Таких прикладів практики висування на підприємствах робітників, де вони працювали, кандидатами в депутатами було багато.

Значна увага у виборчій кампанії надавалась зустрічам кандидатів у депутати з населенням. У 1973 р. у Волинській області більш як 90% виборців відповідних округів зустрічалися з кандидатами в депутати Камінськ-Каширської районної Ради, слюсарем райоб'єднання "Сільгосптехніка" І. П. Данилевичем, Торчинської селищної Ради робітницею рембуддільниці Є. П. Висоцькою тощо.

На початок червня 1973 р., тобто за тиждень до виборів, у зустрічах з населенням в Україні взяли участь понад 12,3 тис. кандидатів у депутати Рад всіх рівнів, або 82,4% їх загальної кількості [5].

Характерним відображенням ставлення трудящих до виборів влади, а також до самих виборів були написи виборців на бюлетенях. Поряд з традиційними висловлюваннями "За Батьківщину; за щастя і мир на землі", "Я голосую за щастя і рівність народів, за щасливе сьогодні й майбутнє нашого народу, за рідну партію і уряд", були й висловлювання, що в умовах планування командно-адміністративної системи носили протилежний зміст. Багато з них оцінювали природу самих виборів: "При однопартійній системі весь цей процес голосування – фікція", "Ці вибори формальні", "Самі вибирали, самі й голосуйте", "З системою виборів не погоджуюсь", "Не будьте ви яничарами, не проводьте русифікацію на Україні, будьте гідними свого народу. Якщо ви далі будете проводити таку політику, як сьогодні, то я проти маріонеток, які сліпо ідуть вперед, захищаючи свої особисті справи та інтереси" [6].

Слід розглядати такі надписи (йдеться про останні з них) передвісниками докорінних політичних подій і змін середини й кінця 80 -х років, що дали можливість народу України утворити незалежну державу на принципово нових політичних і економічних засадах. Особливістю виборчих кампаній було й те, що високопосадові особи партійних органів обов'язково висувались кандидатами в депутати різних рівнів Рад. Так, усі перші секретарі обкомів партії в Україні в 70-і рр. обирались до Верховної Ради Української РСР чи Верховної Ради СРСР. Між тим в історії виборів не було фактів, щоб хтось із секретарів ЦК, обкомів був обраний депутатом селищної Ради.

Важливе місце в зустрічах кандидатів у депутати, у тому числі й робітників із трудящими, мали накази виборців і їх подальше виконання. Накази за своїм змістом торкалися справ промислового й сільськогосподарського виробництва, соціально-культурного, комунально-побутового будівництва, роботи шкіл, лікарень, клубів, підприємств торгівлі, громадського харчування та інших питань, пов'язаних з обслуговуванням населення.

Понад 1850 наказів одержали депутати Верховної Ради УРСР у 1975 р., близько 89660 наказів дали виборці депутатам місцевих Рад республіки в 1977 р. [7, с.468]. Так, виконуючи накази виборців, у Дніпропетровській області, побудували Палац культури заводу

ім. К. Лібкнехта, кілька кінотеатрів, автовокзал в м. Жовті Води, Будинок побуту в м. П'ятихатки і багато інших об'єктів [8].

Депутатами місцевих Рад Ворошиловградської області в 1971 р. було висловлено 6880 наказів, з яких виконано 6060. У тому числі: по транспорту і зв'язку внесено 28, а виконано 26; з питань охорони здоров'я з 324 виконано 294; з питань соцзабезпечення з 35 виконано 31; у справі побутового обслуговування з 403 виконано 347; по будівництву з 522 виконано 441 [9]. Треба відзначити відверто, що робітники-депутати не могли повною мірою виконати накази виборців, що їм висловлювались. У цій справі багато залежало не від них, а від міністерств і відомств, які не завжди допомагали депутатам у виконанні наказів виборців.

У самій організації виборчих кампаній, що проходили в 70-і рр., було багато недоліків. У планах роботи окремих виборчих комісій не передбачалось, зокрема, питань, пов'язаних з торгівельним, культурним обслуговуванням самих виборців. Частина агітпунктів і виборчих дільниць у Вінницькій області та м. Жданові Донецької області в 1980 р. не забезпечувалась у достатній кількості виборчою літературою, в окремих з них була застаріла література і законодавчі акти, які втратили силу; недостатньо використовувались засоби наочної агітації. Не всюди було налагоджено чергування членів виборчих комісій та агітаторів [10]. Недостатньо проводилася робота з виборцями за місцем їх проживання. Виборці подекуди були слабо обізнані з заходами, передбаченими планами роботи агітпунктів та культурно-освітніх закладів. Не скрізь належна увага приділялася роботі з молодими виборцями.

Дієвою формою участі робітників-депутатів у суспільно-політичному житті була їх діяльність у депутатських групах і постах. Вони створювались на підприємствах, в установах і організаціях, території ЖЕКів, кварталів і мікрорайонах, де працювали й мешкали депутати. У 1971 р. в республіці нараховувалось 19450 депутатських груп на промислових підприємствах, будовах, у радгоспах і колгоспах та 27350 депутатських постів.

Вони загалом об'єднували 205 тис. депутатів усіх ланок Рад [11]. Питома вага робітників-депутатів у них, скажімо, на підприємствах становила більше 90%. Якщо у 1976 р. в республіці в складі груп і постів народного контролю нараховувалось 2142,3 тис. депутатів, серед яких було 910,2 тис. робітників, то в 1960 р. у складі 2198,0 тис. депутатів робітників було вже 967,7 тис. [12, с.155].

Тільки на пускових об'єктах Ворошиловградщини в 1972 р. діяло більше 2 тис. депутатських груп і постів, що об'єднували тисячі робітників. Майже 3 тис. депутатських постів і груп нараховувалось в 1977 р. у Донецькій області [13, с.265]. У Харківській області в 1978 р. діяло 1334 депутатські групи й 1861 депутатський пост, у яких питома вага робітників складала майже 93% [14].

У названих промислових регіонах України в депутатських групах і постах зазвичай було більше робітників, ніж в інших областях України,

їх діяльність у них більше пов'язувалась з розв'язанням проблем матеріального виробництва. Значна увага приділялася розв'язанню соціальних проблем.

У Донецькій області на початку 70-х рр. набув поширення досвід роботи депутатської групи шахти ім. В.М. Бажанова. Група зосереджувала діяльність на контролі роботи торговельної мережі, підприємств громадського харчування і культурно-побутових закладів. Депутати групи стежили за тим, щоб ці підприємства працювали в зручний для населення час, чітко виконували свої функції.

У своєму депутатському звіті бригадир бетонників із м. Северодонецька Ворошиловградської області О. Г. Овчаренко писав: "Депутатському посту, до складу якого входжу і я, був доручений контроль за ходом будівництва нової школи. Я часто бував на майданчику, допомагав будівельникам розв'язувати багато питань. Спільними зусиллями ми домоглись того, що важливий об'єкт був зданий у визначений строк" [13, с.264].

Значну роботу проводили депутатські групи на Вінниччині, зокрема, на радіоламповому, підшипниковому, електромеханічному заводах, заводі тракторних агрегатів м. Вінниці, на Барському машинобудівному заводі й на багатьох інших підприємствах, їх діяльність зосереджувалась на розв'язанні економічних, соціальних і інших завдань. В області в 1971 р. діяло 1935 депутатських груп і 1792 депутатські пости. Робітники в їх складі становили близько 80% [15].

Але не скрізь депутатські групи і пости працювали плідно. Так, недостатньо була організована їх робота в окремих Радах Богодухівського, Великобурлуцького, Чугуївського районів Харківської області. Тут фактично не практикувалось утворення таких депутатських формувань, у багатьох інших районах вони були надто нечисленні, існували для форми, а не для справи.

На Харківщині в складі депутатських постів у 1978 р. було охоплено 17,1% всіх депутатів. Водночас, скажімо, в Сумській області цей показник становив 27,1%, на Полтавщині – 36,8% [16]. До того ж, в роботі депутатських груп і постів було чимало не тільки формалізму, а й парадності, показушності.

Одним із негативних моментів у їх діяльності було те, що не налагоджувалося систематичне співробітництво цих формувань з постійними комісіями Рад, профспілковими комітетами, органами народного контролю на виробництві. Робітників-депутатів у непромислових районах республіки до роботи в депутатських групах і постах залучалось мало, буквально одиниці. Робітникам нерідко не вистачало навичок для прийняття самостійних рішень, а також наполегливості в роботі депутатських груп і постів.

Вивчення й критичне осмислення участі робітників-у виборних органах влади в УРСР у досліджуваній період сприятиме уникненню прорахунків, помилок і допоможе визначитися з оптимальними формами

й напрямками залучення робітників до суспільно-політичного життя України на сучасному етапі розвитку й у найближчому майбутньому.

Література

1. **Соціальна активність робітничого класу Української РСР (70–80-і роки)** / Ю. Д. Зайцев, О. І. Луцький, В. П. Іськов та ін.; [відп. ред. Ю. Ю. Сливка]. – К.: Наукова думка, 1988. – 248 с. 2. **Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі ЦДАВОВУУ)**, ф.1, оп.20, спр.1745, арк.14. 3. **ЦДАВОВУУ**, ф.1, оп.20, спр.1436, арк.1. 4. **Чабан Д.** Шахтарський кандидат / Д.Чабан // Прапор перемоги. – 1973. – 16 червня. 5. **ЦДАВОВУУ**, ф.1, оп.32, спр.626, арк.8. 6. **Центральний державний архів громадських об'єднань України**, ф.1, оп.32, спр.25, арк.18, 105. 7. **Історія Української РСР: у 8 т., 10 кн.** – К.: Наук. думка, 1979– . – Т.8, кн.2. – 1979. – 699 с. 8. **ЦДАВОВУУ**, ф.1, оп.28, спр.44, арк.54. 9. **Державний архів Луганської області**, ф-р. 1779, оп.2, спр.3765, арк.140. 10. **ЦДАВОВУУ**, ф.1, оп.28, спр.44, арк.15. 11. **ЦДАВОВУУ**, ф.1, оп.20, спр.1300, арк.10. 12. **Комуністична партія України в цифрах: До 70-ти річчя I з'їзду Компартії України.** – К.: Політвидав України, 1988. – 189 с. 13. **Істория рабочих Донбасса: в 2 т.** – К.: Наук. думка, 1981– . – Т.2. – 1981. – 431 с. 14. **ЦДАВОВУУ**, ф.1, оп.20, спр.1620, арк.20. 15. **ЦДАВОВУУ**, ф.1, оп.20, спр.1300, арк.32. 16. **ЦДАВОВУУ**, ф.1, оп.20, спр.1620, арк.23–24.

Бернацкий Н. П. Участие рабочих УССР в выборных органах власти в 70-е г. XX ст.

В статье рассматривается участие рабочих в выборных органах власти. Анализируется результативность деятельности рабочих в УССР в депутатских группах и постах в 70-е гг. XX ст.

Ключевые слова: депутаты, депутатские группы, депутатские посты, выборные органы.

Бернацький М. П. Участь робітників УРСР у виборних органах влади у 70-і р. XX ст.

У статті розглядається участь робітників у виборних органах влади. Аналізується результативність діяльності робітників в УРСР у депутатських групах і постах у 70-і рр. XX ст.

Ключеві слова: депутати, депутатські групи, депутатські пости, виборні органи.

Bernacky M. P. The USSR workers participation in elective bodies of the power in 70th of XX cr.

The article deals with workers participation in elective bodies of the power. Determine the effectiveness of USSR worker's activity in deputy groups and posts in 70th of XX cr..

Keywords: deputy; deputy groups; deputy posts, elective bodies.

УДК 94 (477)

І. М. Бодрухина

**ЗМІНИ В СОЦІАЛЬНО-ПОБУТОВИХ УМОВАХ ЖИТТЯ
ШАХТАРІВ ВОРОШИЛОВГРАДСЬКОЇ ОБЛАСТІ
ПІСЛЯ ХХ З'ЇЗДУ ПАРТІЇ**

У 50-х рр. ХХ ст. відбулися значні зміни як у політичному, так і в економічному житті країни. Після колективного керівництва країною перемогу в боротьбі за владу отримав М. С. Хрущов. Промисловість і сільське господарство почали розвиватися швидкими темпами. Житлова проблема почала вирішуватись, Реформаторська діяльність М. Хрущова суттєво вплинула на життя різних верств населення країни. Вугільній промисловості відводилась дуже важлива роль в економічному розвитку країни. Особлива увага зверталась на розвиток важкої промисловості, оскільки від неї залежала боєздатність держави. Вугілля складало 89% палива. Проте на середину 50-х рр. ХХ ст. продуктивність праці гірняків зменшилась, що не могло не турбувати уряд. Потрібно було приймати міри як відносно технічного забезпечення здобичі вугілля, так і стимулювання праці гірняків.

В. К. Баран і В. М. Даниленко, говорячи про головні причини відставання вугільної галузі, констатують, що вони полягали "в канцелярсько-бюрократичних методах керівництва, в нескінченній паперотворчості в апаратах трестів, главків і міністерства, поганій організації праці у вибоях, незадовільному використанні гірничої техніки тощо" [1, с.99].

Вчені все більше уваги приділяють діяльності М. Хрущова у різних сферах економічного й суспільно-політичного життя країни. Ю. Шаповал зазначав, що саме "невичерпна енергія та екзальтованість М. Хрущова допомогли здійснити сміливий переворот у державі" [2, с.242]. Як підкреслює О. Субтельний, послаблення ідеологічного диктату обов'язково повинні були привести до змін і в економічній сфері. Особливо найбільш численними зміни в Україні були після смерті Й. Сталіна [3, с.620]. Відомий радянський етнограф М. Я. Бромлей підкреслював, що з поступовим розвитком суспільства вдосконалюються і критерії потреб у матеріальній і духовній сфері. Все ж значно зросли витрати й на особисті потреби населення [4, с.4–5]. А. О. Саржан прямо вказує, що "підвищення ефективності економіки, хоч і короткочасне, в 50-і роки дозволило посилити увагу до соціальних проблем" [5, с.143].

Поруч із політичними зрушеннями, вченими розглядаються зміни як в економічному житті країни, так і в соціально-побутовій сфері життя різних груп населення. Соціально-побутові умови життя шахтарів розглядаються поруч із іншими верствами робітничого класу. Так, А. С. Бобровський і В. М. Нікольський у своїй монографії розглядають

соціально-побутові умови життя населення Донбасу, у тому числі й шахтарів [6]. О. М. Данілін присвятив свою працю матеріальному положенню шахтарів [7]. Проте далеко не всі питання змін у соціально-побутовій сфері життя шахтарів періоду хрущовських реформ ще вирішені.

Запропонований в другій половині 1953 р. головою Ради Міністрів СРСР Г. Маленковим курс на вирівнювання темпів розвитку важкої та легкої промисловості не був довготривалим. Вже в середині 1950-х рр. відновилось першочергове стимулювання підприємств, що спеціалізувались на випуску засобів виробництва. ЦК КПРС та Радою Міністрів СРСР було розроблено та впроваджено широкомасштабну програму заходів щодо розвитку вугільної промисловості УРСР, прискорення будівництва хімічних, металургійних, машинобудівних підприємств, електрифікації залізниць тощо.

Протягом другої половини 1950-х рр. на підприємствах Донбасу відбувається нарощення промислових потужностей, комплексна механізація та автоматизація. Електрифікація народного господарства СРСР потребувала збільшення видобутку вугілля – палива для електростанцій. Лише протягом 1957 р. комсомольцями та молоддю України було збудовано на Донбасі 37 нових шахт, за що комсомол України отримав свій перший орден Леніна. Шахти регіону переводяться на повний цикл роботи – біля них будуються збагачувальні фабрики. Окрім промислових об'єктів паливної та енергетичної галузей, у другій половині 1950-х рр. на Донбасі починають активно розбудовуватись нові металургійні, машинобудівні, хімічні підприємства, що в свою чергу, зумовлювало потребу у збільшенні інженерних кадрів.

Розвиток важкої промисловості безпосередньо залежав від зростання матеріального зацікавлення працівників, покращення умов їхньої праці та підвищення заробітної плати. У другій половині 1950-х років відбувається систематизація трудового законодавства [8, с.61]. Зміни відбувалися також і в структурі фонду заробітної плати. У грудні 1957 р. на вугільних підприємствах Донбасу оплата за основними відрядними розцінками становила 54% від фонду зарплати порівняно з 11% в жовтні 1956 р. Одночасно відрядно-прогресивна та прогресивна оплати, які до упорядкування становили 52% фонду, наприкінці 1957 р. вже практично не використовувалися [8, с.61].

У 1965 р. середня плата робітників вугільної промисловості Донбасу в порівнянні з 1956 р. збільшилася на 40%. Середньомісячний заробіток робітників вугільної промисловості (у перерахунку на ціни після реформи 1961 р.) складав в 1956 р. – 121 крб., в 1957 р. – 153 крб., в 1960 р. – біля 172 крб., а в 1965 р. – понад 202 крб. У цілому заробітна плата робітників і службовців, зайнятих в народному господарстві Донецької області, з 1955 р. до 1965 р. збільшилася на 33% [9, с.11].

Сучасні вчені констатують, що працівники вугільної промисловості "традиційно посідали найвище місце за рівнем оплати

серед інших категорій робітників" [6, с.38]. Проте цього не можна сказати про соціально-побутові умови життя шахтарів.

Допомагають розгляду проблеми архівні дані, у яких констатовалось, що у помешканнях, де мешкали шахтарі, були відсутні навіть елементарні умови побуту. У рішенні про звіти депутатів Ровеньковського району від 26.09.1956 р. констатується, що питанням добробуту шахтарських селищ достатньої уваги не приділяється, оскільки з асигнувань засвоєно лише 40%. [10, с.26].

Також у зв'язку з постановою ЦК КПУ і Ради міністрів УРСР від 4 серпня 1956 р. №923 про поліпшення побуту шахтарів Донбасу і Ворошиловградської області було вирішено споруджувати Слов'яносербський водогон, покращити при шахтах роботу їдалень і буфетів, постачання хліба й інших виробів. Ще планувалося збудувати нові автостанції і автомобільні шляхи. План був розрахований на 4 роки. У 1957 р. намагалися реконструювати і об'єкти соціально-культурного призначення в шахтарських містечках, а населенню продавати будівельні матеріали [10, с.185, 190].

За підсумками перевірки покращення побутового обслуговування шахтарів трестів "Свердловськ вугілля" і "Першотравневе вугілля" було доведено, що введення в експлуатацію житла суттєво відстає від запланованого рівня. На деяких шахтах відсутні душові, а шахтарі повинні їздити митися після зміни за 3–4 кілометри, тобто на інші шахти. Зазначалося, що буфети працюють погано, ще гірше положення з постачанням хліба і овочів. Найбільш поганим було положення на нових шахтах, де приходилося на робітника 2,0 кв. м. житла і 0,5 літри води.

На дуже низькому рівні знаходилась культурно-масова робота, а на 11 шахтах тресту "Свердловськ вугілля" зовсім були відсутні будь-які об'єкти культурно-масового призначення. Недостатньо працює пошта і різні майстерні з ремонту предметів побуту [10, с.196–197].

Уряд намагався допомогти шахтарям покращити побут. Колгоспи, які знаходились поруч із шахтарськими селищами, повинні були збільшити постачання молока й інших продуктів, а також переглянути структуру своїх посівних культур. Цим колгоспам надавалась допомога в будівельних матеріалах. До 1959 р. планувалось завершити будівлю і реконструкцію автомобільних шляхів, які пов'язували шахтарські селища між собою і з обласним центром. Також уряд намагався покращити медичне обслуговування шахтарів. Так, планувалось у місті Свердловську побудувати лікарню на 200 осіб. Але з 100 працюючих шахтарів 17 отримували травми. Головне, що медичну допомогу шахтарям оказували прямо на виробництві, оскільки на шахтах були організовані медичні пункти допомоги.

Уряд також почав роботу по покращенню пенсійного забезпечення шахтарів [11]. Проект про державні пенсії був надрукований 5 сесією Головної Ради СРСР від 14.07.1956 р. Проте у Ворошиловградській області пенсії були перераховані лише на 58,4%

усіх пенсійних справ, а в деяких районах відсоток був набагато нижчим. Наприклад, у Голубовському районі міста Кадиевка – лише 36,3%. У Климовському районі міста Ворошиловграда перерахунок відбувся лише на 49%. У цілому за 179507 справами замість 39 млн. карбованців пенсії перерахували на 61 млн. карбованців на місяць. Усе ж "у більш вигідному становищі перебували колишні працівники підприємств стратегічних галузей промисловості – паливної, металургійної, хімічної. Спеціально для них створювалися матеріальні переваги порівняно з іншими категоріями осіб [6, с.105]. Важливе значення мав перехід на 6- і 7-годинний робітничий день.

За підсумками перевірки сфери побутового обслуговування шахтарів трестів "Свердловськвугілля" і "Першотравневевугілля" виявилось, що вкрай потрібно прискорювати будівництво житла для шахтарів, а також об'єктів соціально-культурного призначення, оскільки з 28 об'єктів був введений у 1956 р. лише кінотеатр у Свердловську. Будівництво багатьох житлових будинків було законсервовано. Головною причиною невиконання плану будівельних робіт були визнані розпиленість зусиль на багатьох об'єктах і нестача робочої сили і автотранспорту, а також будівельних матеріалів [11, с.208]. Так, у тресті "Свердловськвугілля" комплектування житлового будівництва робітниками було на 66,5%, а по здобичі вугілля існував надлишок робітничої сили у 305 осіб. До того ж, слід зазначити, що роботи в багатьох випадках проводились без використання належної техніки. Типові проекти часто не були прив'язані до конкретної будівлі. Таким чином, на одну особу, що проживала в квартирі, приходилося по 5,3–6.0 кв. м. житла замість 9,1, а в гуртожитках – 4,9 кв. м. Через це 48% шахтарів, що прибули за комсомольськими путівками, були розміщені на приватних квартирах. Також ремонт будинків і підготовка до зими були незадовільними, оскільки робітники ЖКО направлялися на сторонні роботи, наприклад, у колгоспи. Не робилися ремонтні роботи і в кінотеатрах. Незадовільними були умови проживання в гуртожитках. Вони не були забезпечені ані меблями, ані інвентарем.

За матеріалами перевірки була незадовільною і робота торгового обслуговування шахтарів. Недостатньо швидко будувались буфети, а також магазини. Так, із 36 буфетів, запланованих у 1956 р. по Ворошиловградській області, було збудовано лише 25, а з 36 їдалень – лише 10. У їдальні шахти №71 треста "Свердловськвугілля" на 400–500 робітників малось лише 24 місця, що створювало великі черги. Щодо торгівлі, то вона працювала з перебоями, хоча на базах товарів було достатньо. Особливо відчувалась нестача хліба [11, с.214].

Серйозні недоліки малися в культурно-масовому обслуговуванні шахтарів. Так, в області налічувалось 146 шахт. На 48 зовсім не було ніяких культурно-масових закладів. Зі 118 завідувачів клубами лише 18 осіб мали вищу й середню спеціальну освіту, а майже половина не мала навіть середньої освіти. Більшість із них не мали досвіду

методичної роботи. Кількість членів різних кружків була незначною. Так, у селищі шахти №10 імені Володарського треста "Свердловськвугілля" мешкало 6 тисяч робітників, однак у клубі налічувалось лише 50 осіб. До того ж, у клубах робота проводилась переважно в формі демонстрації фільмів. Кількість кіносеансів була збільшена у 2–3 рази. Це пояснюється матеріальною зацікавленістю, оскільки премія від перевиконання плану складала 50% зарплатні. Наукові й науково-популярні фільми зовсім не доходили до глядача. Обласні художні театри також не відвідували шахтарів.

Бібліотеки у шахтарських селищах розміщались у приміщеннях, що були до цього зовсім не пристосовані. 60% бібліотекарів не мали спеціальної освіти. Головним недоліком роботи бібліотек була недостатня їхня комплектація. Бібліотекарі зовсім не проводили масову роботу в гуртожитках. На 95 шахтах зовсім не було книжкових магазинів. Газетних кіосків "Союздрук" на всю область налічувалось лише 65. Навіть у великих містах було по 1–4 таких кіоска. 43 шахтних селища зовсім не мали радіомереж.

Наприкінці 50-х рр. розвиток вугільної промисловості Донбасу уповільнюється, що, передусім, пов'язане зі зменшенням капіталовкладень. А. О. Саржан відносно розвитку Донбасу констатує, що вже наприкінці 50-х рр. ХХ ст. союзне керівництво "перестало звертати на цей регіон серйозну увагу. Відбулася переорієнтація на інші пріоритети і на інші регіони. Вищі державні чиновники вважали, що в умовах освоєння нових вугільних басейнів на сході країни, нафтових і газових покладів у Сибіру, з появою альтернативних джерел енергії колишня "всесоюзна кочегарка" вичерпала себе [5, с.96]. З цією думкою можна повністю погодитись. У наступних працях слід докладніше розглянути розв'язання житлової проблеми.

Усе ж, можна дійти висновку, що соціально-побутові умови життя шахтарів із середини 50-х рр. ХХ ст. почали покращуватися. Це стосувалось не лише платні, пільг, житла, медичного обслуговування, інфраструктури. Проте на нових шахтах вони були недостатніми. В цілому підвищення рівня життя шахтарів було пов'язане із загальною тенденцією змін у країні.

Література

1. **Баран В. К.** Україна в умовах системної кризи (1946–1980-і рр.) / **В. К. Баран, В. М. Даниленко.** – К.:Альтернативи, 1999.
2. **Шаповал Ю.** Микита Хрущов / Ю. Шаповал // Історія України в особах ХІХ–ХХ ст. – К.:Україна, 1995. – С.242–249.
3. **Субтельний О.** Україна: історія / О. Субтельний. – К.: Либідь, 1994. – 510 с.
4. **Бромлей Н. Я.** Уровень жизни в СССР (1950–1965 гг.) / Н. Я. Бромлей. // Вопросы истории. – 1966. – №7.
5. **Саржан А. О.** Новітня історія Донбасу (1945–1999 рр.) / **А. О. Саржан.** – Донецьк, 1999.
6. **Бобровський А. С.** Соціальна політика радянської держави та її

реалізація в Донбасі у 1943 – середині 1960-х років: Монографія / А. С. Бобровський, В. М. Нікольський. – Донецьк: Норд-Пресс, 2008. 7. **Данилин А. Н.** Матеріальне положення шахтерів и их семей в 50-е – первой половине 60-х гг. // Нові сторінки історії Донбасу. Кн.7. – Донецьк: ДонНУ, 1999. – С.161–174. 8. **Вугільний Донбас** у другій половині ХХ століття / [В. М. Василенко, О. М. Данілін, З. Г. Лихолобова та ін.] – Донецьк, 2001. – 339 с. 9. **Народное хозяйство** Донецкой области: стат. сб. – Донецк: Донбасс, 1981. – 248 с. 10. **Державний архів** Луганської області (далі – ДАЛО), ф.П-1779, оп.2, спр.816, арк.26. 11. ДАЛО, ф.П-1779, оп.2, спр.821.

Бодрухина И. Н. Изменения в социально-бытовых условиях жизни шахтеров Ворошиловградской области после XX съезда партии

В статье рассматриваются попытки улучшения жизни шахтеров после XX съезда партии.

Ключевые слова: шахтеры, Ворошиловградская область, Донбасс.

Бодрухина І. М. Зміни в соціально-побутових умовах життя шахтарів Ворошиловградської області після ХХ з'їзду партії

У статті розглядаються спроби поліпшення життя шахтарів після ХХ з'їзду партії

Ключові слова: шахтарі, Ворошиловградська область, Донбас.

Bodruhina I.N. Changes in social and living conditions of miners' life in Voroshilovgrad region after XX Congress party

The article pore attempts improvement of miners' life after XX Congress party.

Key words: miners, Voroshilovgrad region, Donbass.

УДК 94(477.4)"1905/1914"

М. В. Гаухман

**КОНЦЕПЦІЯ "НАЦІОНАЛЬНИХ ПРОЕКТІВ" У ДОСЛІДЖЕННІ
НАЦІОНАЛЬНОЇ ПОЛІТИКИ НА ПРАВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ
(1905–1914 РР.)**

Сучасний світ існує, водночас, в "епоху мультикультуралізму" та "епоху націоналізму". Позаяк Україна є поліетнічною та поліконфесійною державою, досягнення толерантності в українському суспільстві є нагальною проблемою сьогодення. Відтак актуальності набуває вивчення історичного досвіду співіснування різних етноконфесійних спільнот на українських землях. Правобережна Україна на початку ХХ ст. була поліетнічним і поліконфесійним регіоном, у якому національні проекти недержавних націй, – український, єврейський і польський проекти, – стикалися з протидією місцевої адміністрації. Адже національна політика Російської імперії була спрямована на впровадження російського національного проекту, проекту "великої російської нації", та проти національних проектів недержавних націй. Ефективність російської національної політики залежала від способів, які вживалися місцевою адміністрацією для блокування практичних виявів національних проектів, що пов'язували національні еліти з народними масами, на Правобережній Україні.

Теорії нації та націоналізму були охарактеризовані в монографії Г. Касьянова [1]. Автор показав, що існуючі концепції нації мають прикладний характер, будучи розробленими на матеріалі конкретних епох і регіонів. Позаяк дане дослідження спрямоване на висвітлення "національного питання", процесів націотворення та національної політики на Правобережній Україні в умовах ідеологічної боротьби початку ХХ ст., доцільно обрати "модерністську" теорію нації, згідно з якою нації є продуктами індустріального суспільства, які творяться національною елітою, бюрократами та інтелектуалами. Одною з концепцій модерністської теорії нації є концепція "національних проектів". Застосування концепції "національних проектів" дозволяє встановити місце бюрократії та інтелектуалів у громадському житті "мультикультурної" Правобережної України початку ХХ ст.

Концепція національних проектів є продовженням концепції нації як "уявленої спільноти" Б. Андерсона. Великі соціальні групи, включно з націями, представники яких безпосередньо не контактують один з одними, є "уявленими спільнотами". Відтак дослідницьким завданням послідовника концепції Б. Андерсона є встановлення способів "уявлення" спільноти. Нації, – так само, як і класи, – згідно із цією концепцією, є продуктами індустріального суспільства та "конструюються" інтелектуалами й бюрократами за допомогою

культурно-просвітницьких і бюрократичних практик [2]. Інакше кажучи, нації є проектами національних еліт, які тиражують дискурс нації серед народних мас, позначених елітою як певна нація.

Термін "національний проект" був уперше вжитий щодо української історії Р. Шпорлюком [3]. Під "українським", "російським" і "польським" національними проектами історик розумів проекти національних інтелектуалів зі створення модерної української, російської й польської націй. Причому три національні проекти були конкуруючими. Адже українське етнічне населення "уявлялося" в кожному з трьох національних проектів носієм або української, або російської, або польської національної ідентичності. Історична перемога українського проекту обумовлювалася, згідно з Р. Шпорлюком, слабкістю російського й польського проектів, які виявилися неспроможними залучити до російського або польського націотворення українське населення території, що в ментальній географії "довгого ХІХ ст." (1789–1914 рр.) була російсько-польської периферією.

Історія українського та російського націотворення в рамках концепції національних проектів досліджується О. Міллером [4; 5]. Історик, вивчаючи національне питання в Російській імперії, насамперед у другій половині ХІХ ст., дійшов висновку про невизначеність російської національної політики щодо українського питання та "західних окраїн" Росії, до яких належала й Правобережна Україна. Російський національний проект не був однозначним, бо російські інтелектуали та бюрократи не визначили оптимальну модель російської нації та ефективні способи проведення національної політики.

В історіографії національних проектів, представленої згаданими працями Р. Шпорлюка та О. Міллера, досліджується дискурс нації серед українських і російських інтелектуалів і бюрократів та бюрократичні практики Російській імперії на "західних окраїнах". Однак, по-перше, детально не розроблена концепція "національних проектів", тобто не визначений зміст поняття "національний проект" і структура національного проекту, по-друге, недостатньо висвітлено національне питання в Російській імперії початку ХХ ст., коли національні рухи стали масовими, по-третє, не з'ясовані практики націотворення та способи здійснення національної політики на національних окраїнах Російської імперії, як-от на Правобережній Україні.

Дана праця присвячена практикам націотворення недержавних націй і способам протидії цим практикам з боку місцевої адміністрації Правобережної України. Завдання нашого дослідження такі: 1) Визначити зміст поняття "національний проект" і загальну структуру національного проекту недержавної нації; 2) Виявити національні практики українського, єврейського та польського проектів на Правобережній Україні; 3) З'ясувати способи діяльності місцевої адміністрації Південно-Західного краю проти національних практик та оцінити їхню ефективність.

Національні проекти недержавних націй, – таких як українська, єврейська і польська нації на початку ХХ ст., – спрямовані на створення модерних націй зусиллями національних еліт, інтелектуалів-націоналістів. Національні проекти державних націй, на відміну від національних проектів недержавних націй, здійснюються як зусиллями інтелектуалів, так і зусиллями бюрократів. Національний проект сполучає "теорію" та "практику" націотворення, національну дискурсивну формацію та національні практики. Дискурсивна формація є поєднанням когнітивного (група висловлювань щодо певної нації) та комунікативного (комунікативні зв'язки національної громадськості) компонентів дискурсу [6, с.68]. Дискурсом називають, так би мовити, "живий текст"; дискурс, за Ю. Габермасом, є простором комунікації, учасники якої прагнуть досягти універсального консенсусу щодо певної групи висловлювань [7, с.47]. Дискурсивна формація являє собою мережу дискурсивних практик (сукупність дискурсивних, мовленнєвих, подій), у яких творяться висловлювання дискурсу [8, с.18-19]. Причому в соціально-політичних процесах у дискурсивній події перетинаються різні дискурси. Єдність дискурсивної формації забезпечується єдиною дискурсивною стратегією, присутньою в усіх дискурсивних подіях [8, с.27]. Дискурсивна формація орієнтована на практичну діяльність, а відтак – національна дискурсивна формація призначена для творення нації шляхом "написання" дискурсу нації.

Під "дискурсом нації" ми розуміємо сукупність висловлювань щодо нації ("людство поділено на нації", "кожна нація має власну історію", "кожна нація має власний характер", "кожна нація має право на самовизначення" тощо) та каналів комунікації, у яких утворюються ці висловлювання, тобто національна громадськість, елітарна спільнота інтелектуалів-націоналістів. Дискурс нації на початку ХХ ст. перетинався з іншими дискурсами, наприклад: 1) "Ліберальним дискурсом", представленому висловлюваннями на кшталт "суспільство є сувереном", "всі індивіди суспільства є рівними в правах", тощо [9]; 2) "Дискурсом бюрократії", представленому висловлюваннями на кшталт "уряд піклується про населення", "кероване населення є дисциплінованим населенням" тощо [10]; 3) "Дискурсом класу", представленому висловлюваннями на кшталт "суспільство поділено на класи", "кожен клас має власні інтереси", "історія людства є історією класовою боротьби", "держава є інструментом класового панування" тощо [11, с.58–60]. У кожному епоху поширюються декілька дискурсів, які, водночас, і суміщаються між собою, і взаємно поборюють один одного. Суміщення дискурсів обумовлено наявністю єдиних каналів комунікацій для висловлювань, притаманним різним дискурсом. Такими каналами комунікацій, спільними для декількох дискурсів певної історичної епохи, є спільноти бюрократів та інтелектуалів.

Національна дискурсивна формація, належна до національного проекту, "пише" дискурс нації для "прочитання" цього дискурсу

народною масою. Тут і далі вживатимемо поняття "народна маса" як етнічна, субетнічна або етноконфесійна група, що є потенційною соціальною базою націотворення. "Письменниками" дискурсу нації, "авторами" висловлювань національної дискурсивної формації, є бюрократи та інтелектуали, а "читальниками" дискурсу нації – народна маса. Остання, по-перше, постає нацією в уявленні бюрократів та інтелектуалів, по-друге, "націоналізується" в спосіб "прочитання" дискурсу нації. Таке "прочитання" здійснюється мовою національної еліти. Наприклад, висловлювання дискурсу нації "людство поділене на нації" в національній дискурсивній формації перетворюється на висловлювання "ми (наша нація) – така ж нація, як й інші нації", а висловлювання "кожна нація має власні права" – перетворюється на висловлювання "ми (наша нація) маємо власні права".

Під "національними практиками" розуміємо інституціональні вияви дискурсивних практик, спрямованих на націотворення, у соціальних практиках. Кожен з різновидів соціальних практик, – як-от преса, освіта, політична діяльність, – утворюється власними правилами, але є національно позначеним. Поняття "національні практики" утворено нами для позначення практичного вияву національного проекту в громадському житті, за аналогією з поняттями "бюрократичні практики" М. Фуко та "культурні практики" П. Бурдьє [12]. У національних практиках відбувається "читання" дискурсу нації народною масою, спільноту, "націоналізованою" інтелектуалами.

Сенс національного проекту недержавної нації полягає у встановленні та підтриманні зв'язку між національною дискурсивною формацією та національними практиками, між "писанням" націоналістів і "читанням" народної маси. У даному разі діє аналогія з філософсько-лінгвістичною концепцією сенсу Ж. Дериди: сенс існує в процесі циркуляції "читання–письма" [13, с.23]. Відтак розрив зв'язку "читання–письма" призводить до втрати сенсу. Національний проект може втратити власний сенс, якщо національна еліта буде позбавлена можливості розбудовувати національні практики, тобто коли буде розірваний зв'язок між "письменниками"-націоналістами та "читальниками"-народною масою. Національна еліта, позбавлена можливості проводити практичну діяльність, втрачає здатність "писати" дискурс нації та провінціалізується, виявляючи себе як "патріотів рідного краю", а не як провідників нації.

Національна політика, що проводиться проти національного проекту недержавної нації, є ефективною, якщо бюрократії вдається знищити національні практики, розірвавши зв'язок "письма-читання" між національною елітою та народною масою. Для цього бюрократії потрібно не стільки боротися з національними практиками, скільки творити національний проект державної нації з власними національними практиками, спрямованими на творення державної нації, до якої включалося б те населення, яке націоналісти недержавної нації

позначили як "недержавну націю". Інакше кажучи, для перемоги над національними проектом недержавної нації бюрократії потрібно творити конкуруючий національний проект. Тоді національний проект недержавної нації втрачає свою соціальну базу, яку підпорядковує собі національний проект державної нації.

Підставою визначення національного проекту є певна модель нації, що конструюються національною елітою. Такими моделями нації, визначеними Е. Смітом, є "ієрархічна нація", "нація, заснована на заповіді", "республіканська нація", які також можуть поєднуватися [14, с.107–206]. Три моделі є, за нашою термінологією, дискурсивними формаціями, утвореними суміщенням різних дискурсів. Взаємодія "дискурсу нації" та "консервативного дискурсу" породжує модель "ієрархічної нації", взаємодія "дискурсу нації" та секуляризованого "релігійного дискурсу" (заснованого на уявленні про "богообраність" спільноти, що сповідує "істинну віру") породжує модель "нації, заснованої на заповіді", а взаємодія "дискурсу нації" та "ліберального дискурсу" – модель "республіканської нації". Якщо націоналісти певної нації обстоювали одну модель нації, скільки б дискурсів не суміщалося б у цій моделі, то значить існував єдиний національний проект для певної нації, незважаючи на неминучі ідейні розбіжності між націоналістами.

Наявність взаємозв'язку між дискурсивною формацією та національними практиками робить національний проект динамічним, дозволяє проекту змінюватися відповідно до політичної ситуації та підтримувати сполучення між інтелектуалами й народними масами, соціальною базою національного проекту. У національних проектах недержавних націй Російській імперії початку ХХ ст. варто виокремити чотири практики: 1) Преса; 2) Культурно-просвітницьких рух; 3) Кооперативний рух; 4) Політичні партії. Позаяк розглядаємо національні проекти недержавних націй, серед національних практик не згадуємо бюрократичні практики, властиві національним проектам державних націй.

Практики націотворення, національні практики в національних проектах, недержавних націй Російської імперії характеризуються нами за чотирма групами відносин: 1) Внутрішні відносини національного проекту; 2) Відносини між національним проектом і загальноросійською опозицією; 3) Відносини між національним проектом і урядом; 4) Відносини між національним проектом і народною масою. Кожна група відносин має власну структуру, що розглядатиметься нижче. Національна політика, діяльність уряду стосовно національного проекту недержавної нації, здійснювалася в рамках відносин між національним проектом і урядом та відносин між національним проектом і народними масами. Розгляд діяльності центральної й місцевої влади Російської імперії в національній політиці дозволяє встановити, проти яких національних практик спрямовувалася політика та наскільки вона була результативною.

Внутрішні відносини національного проекту характеризувалися "елітарністю" або "егалітарністю" та "конкурентністю". Поняттями "елітарність" і "егалітарність" позначаємо спосіб рекрутування національної еліти та її позицію щодо народних мас. В "елітарних" національних проектах еліта знаходиться в привілейованому станово-класовому становищі відносно народної маси. Елітарний характер еліти обумовлюється її аристократичним походженням. Елітарний національний проект утворюється дискурсивною стратегією творення нації за моделлю "ієрархічної нації". В "егалітарних" національних проектах відсутня станово-класова ієрархія національної спільноти. Національний проект є егалітарним, якщо еліта поповнюється переважно вихідцями з народних мас, які отримали модерну освіту, та ототожнює свої інтереси з класовими інтересами "націоналізованої" спільноти. Підставою ототожнення інтересів є відсутність станово-класових бар'єрів між інтелектуалами та масами, коли еліта відносно вільно поповнюється представниками народних мас, які отримали модерну освіту. Егалітарний національний проект утворюється дискурсивною стратегією творення нації за моделлю "республіканської нації".

Егалітарність була ознакою українського та єврейського проекту. Адже серед українського та єврейського населення Російської імперії були відсутні привілейовані верстви з власною політичною культурою. Незважаючи на те, що українські інтелектуали, які очолили культурно-просвітницький рух і ліберальний рух на початку ХХ ст., були вихідцями, як правило, з дворянства та духівництва, вони не плекали власної "аристократичності" та спрямовували свої зусилля на підвищення культурно-освітнього рівня українського селянства. Прикладом цього є діяльність київської "Просвіти", яка була закрита в 1910 р. за поширення українських видань серед селянства [15, арк.28–33].

Єврейська еліта утворювалася підприємцями та інтелектуалами, які подолали обмеження соціальної мобільності, "смугу осілості" та "відсоткову норму". Однак еліта не протиставляли себе масам, а прагнула підвищити соціальне становище єврейського населення за допомогою культурно-просвітницької діяльності. Так, представники єврейської еліти Києва в 1903 р. заснували філіал "Товариство поширення просвіти поміж євреями в Росії" (далі – ТПЄ) на Правобережній Україні, Київське відділення ТПЄ [16, с.7].

Польський проект на Правобережній Україні був елітарним через особливості соціальної структури польського населення. Польську еліту складали вихідці з дворянства, а переважна більшість поляків Правобережжя були селянами. Польські культурно-просвітницькі товариства діяли серед містян, а польська шляхта зберігала своє провідне політичне становище. Відтак російська влада визначала місцевих поляків не як націю, а як партію, представлену вихідцями зі шляхти, відділену

від польського селянства, позначеного бюрократією як спольщені й покатоличені "малороси" [17, арк.25; 18, арк.52].

"Конкурентність" характеризує відносини серед національної громадськості, "письменників" дискурсу нації, та виявляється в національних практиках. В українському національному проекті конкурували між собою ліберальний і соціалістичний напрямки українському націоналізму. Кожна група висловлювань, група висловлювань лібералів і соціалістів, існувала в окремих спільнотах української громадськості та виявлялася в різних національних практиках. Причому участь українців-соціалістів у роботі ліберальної преси (наприклад, у газеті "Ради") або ліберального товариства (наприклад, у "Просвітах") не змінювала належність цих практик до українського ліберального руху, але свідчило про поширення конкуренції зі сфери "писання" до сфери "читання" дискурсу нації.

Конкурентність єврейського проекту виявлялася в протиборстві між представниками "асиміляційного", сіоністського та "автономістського" напрямків у рамках національної дискурсивної формації [19, с.181–182]. "Асиміляторів" представляли Київське відділення ТПС та "Союз для досягнення рівноправності євреїв у Росії". Останній брав участь у думських виборах 1906 і 1907 рр., висунувши в губерніях Південно-Західного краю окремих список виборщиків, які підтримували депутатів від партії кадетів [20, с.19–20; 21, арк.23]. Сіоністи та "автономісти" були представлені на Правобережній Україні осередками Всесвітньої сіоністської організації, Єврейською територіалістичною організацією, соціал-сіоністськими партіями (ЄСДРП "Поалей-Ціон", ССРП і ССРП) та автономістським Бундом, масовою соціал-демократичною партією [22, арк.52зв.; 23].

Польський проект на Правобережній Україні був представлений консервативним, націонал-демократичним і соціалістичним напрямками. Польський консерватизм виявлявся в т. зв. "крайовстві" польської шляхти, яка обстоювала політичну легальність і місцевий патріотизм. Консервативні настрої та "крайовство" були поширені серед польських поміщиків [24, с.358]. Місцевий консерватизм політично оформився у вигляді "Польської крайової партії України, Волині та Поділля" [25, с.200–201]. Націонал-демократичний напрямок на Правобережжі відбивався в діяльності польських культурно-просвітницьких товариств ("Освята" та "Полонія") та місцевого відділення націонал-демократичної партії – "Polskie stronnictwo narodowe na Rusi", а також на шпальтах газети "Dzennik Kijowski". Соціалістичний напрямок був представлений місцевими осередками "Польської соціалістичної партії" (ППС).

Відносини між національними проектами недержавних націй та загальноросійською опозицією, "визвольним рухом", характеризувалися "відкритістю" або "закритістю". Під "відкритістю" національного проекту розуміємо готовність націоналізму недержавної нації до співпраці із загальнодержавним опозиційним рухом. Якщо

загальнодержавна опозиція та національні рухи виступають за демократизацію держави, а тим більше – за перетворення держави на національну федерацію, певний національний проект враховує можливість такої співпраці, підтримує створення спільного фронту опозиційних сил. Під "закритістю" національного проекту розуміємо відсутність співпраці між російським визвольним рухом і національним проектом недержавної нації, попри його опозиційність. "Закритість" національного проекту обумовлена відмовою національної еліти від сподівань, що спільна боротьба із загальноросійською опозицією сприятиме задоволенню інтересів недержавної нації.

Українському та єврейському проектам були властиві "відкритість". "Відкритість" обох національних проектів виявлялася під час виборчих кампаній і партійної діяльності. Українська та єврейська громадськість підтримували на виборах до Державної Думи кандидатів від загальноросійської опозиції, насамперед кадетів, за яких голосували виборщики-українці та євреї [26, с.215, 238; 21, арк.23]. Українські та єврейські партії співпрацювали із загальноросійськими та між собою, що виявлялося в створенні в 1905 р. спільних революційних комітетів загальноросійськими та єврейськими партіями на Правобережній Україні, наприклад, у Житомирі та Вінниці [27, арк.4; 28, арк.1–1зв.].

Польському проекту була властива "закритість". Польські політичні сили на Правобережній Україні, як і в загальноросійських масштабах, не співпрацювали з російським "визвольним рухом". Під час Першої російської революції здійснювалися спроби зближення між польською та російською громадськістю: у 1905 р. в Києві постало польське відділення кадетської партії, "Polskie stronnictwo konstytucyjono-demokratyczne Ukrainy", але в 1906 р. польські кадати втратили свій вплив серед польського громадянства [29, с.78–81].

Відносини між українським, єврейським і польським національними проектами і російським урядом характеризувалися "опозиційністю". Російський уряд, з точки зору націоналістів недержавної нації, був ворожим щодо інтересів цієї недержавної нації. Ворожість уряду до певної недержавної нації виявлялася або в запереченні національної самобутності цієї спільноти, або в правових обмеженнях щодо представників національної спільноти. Перший випадок стосувався української нації: російський уряд не визнавав національну самобутність українського населення. Адже, за офіційним поглядом, "малороси" були складовим елементом "великої російської нації", хоча етнічна самобутність українців (офіційно – "малоросів") бюрократією визнавалася. Представники українського руху вважалися бюрократією за опозиційну партію "українофілів" ("сепаратистів", "мазепинців") [30, арк.3зв.]. Українське населення Правобережжя розглядалося місцевою адміністрацією крізь призму необхідності захищати його від "іногородців", євреїв і поляків [31, арк.3–5зв.].

Польське та єврейське населення Російської імперії зазнавало правових обмежень. Підставою правових обмежень євреїв була належність до юдейського віросповідання, а підставою правових обмежень поляків – етнічне походження та католицьке віросповідання. Нерівноправність євреїв і неспроможність уряду реформувати виключне законодавство щодо євреїв робило масову політичну діяльність єврейської громадськості неминуче опозиційною. Боротьба за рівноправність євреїв була вимогою-мінімум єврейського проекту. Російський уряд оцінювався польською громадськістю негативно, а польська громадськість оцінювалася місцевою адміністрацією – як русофобська [32, арк.12; 30, арк.4].

Відносини між українським, єврейським і польським національним проектом і народними масами характеризувалися "масовістю". Масовість була і залишається основною рисою всіх національних проектів "епохи націоналізму", від Великої французької революції (1789-1799 рр.) до сучасності. Націоналісти конструюють націю, що охоплює всі страти "націоналізованої" спільноти. Масовий характер національного проекту практично реалізується в національній пресі, діяльності культурницьких товариств і політичних партій.

Масовість національних проектів виявлялася в національних практиках, що викликало протидію з боку місцевої адміністрації. Досягненням українського руху було створення щоденної газети "Рада", що видавалася в Києві протягом 1906–1914 рр., незважаючи на постійні цензурні утиски [33, с.65–90]. Українські та польські культурно-просвітницькі товариства, "Просвіта" та "Освята", були закриті місцевою адміністрацією. Київське відділення ТПС зазнавало перешкод у своїй діяльності з боку місцевої адміністрації та міського самоврядування Києва [34, с.7–16]. Найбільш масова національна партія, Бунд, стикалася з поліційними переслідуваннями, які, тим не менше, не могли знищити партію: київський комітет Бунду заарештовувався жандармами в 1905, 1906, 1912 і 1913 рр. та кожного разу відновлювався [35, арк.96-100; 36, арк.1–2; 37, арк.15; 38, арк.18–19].

Однак, якщо репресивні заходи місцевої адміністрації були дієвими в боротьбі з національними практиками, то для боротьби з національними проектами на виборах бюрократам доводилося звертатися до правої російської громадськості, яка спільно з бюрократією впроваджувала в життя російський національний проект, проект "великої російської нації". Такими проурядовими силами були праві партії та Російська православна церква (далі – РПЦ). Політична діяльність правих партій і РПЦ була найбільш інтенсивною на "західних окраїнах" Росії, особливо на Правобережжі, де відбувалося організаційне поєднання правої громадськості та православного кліру. Священики очолювали осередки Почаївського відділу "Союзу російського народу", що діяв серед українських селян Правобережжя [21, арк.20]. Масовий характер "Союзу російського народу" обумовлював сприяння чорносотенцям з

боку місцевих чиновників. Підтримка "союзників" не припинялася, незважаючи на підбурення чорносотенцями селян до виступів проти поміщиків-поляків, що засуджувалося владою [39, арк.7–7зв.]. Навпаки, місцева влада наказувала поліції сприяти роботі "союзників" [40, с.379].

Таким чином, національний проект утворюється національною дискурсивною формацією та національними практиками. Сенс національного проекту полягає в наявності інституціонального зв'язку між національною елітою та народною масою, що забезпечується національними практиками. Український проект на Правобережній Україні виявлявся переважно в пресі, культурно-просвітницькому русі та політичних партіях; єврейський проект – в культурно-просвітницькому русі та політичних партіях; польський проект – в пресі та культурно-просвітницькому русі. Протидія національним проектам з боку місцевої адміністрації була ефективною у відстеженні та ліквідації українських і польських культурницько-просвітницьких товариств та боротьбі з єврейськими політичними партіями. Місцева адміністрація співпрацювала з правими партіями та РПЦ для боротьби з національними проектами недержавних націй на виборах до Державної Думи та для позбавлення українського проекту соціальної бази, бо українське селянство підлягало включенню у "велику російську націю".

Перспективними напрямками подальших досліджень національного питання на Правобережній Україні початку ХХ ст. є, по-перше, визначення інших способів діяльності місцевої адміністрації в царині національного питання, окрім протидії національним проектам недержавних націй, по-друге, встановлення національних практик російського проекту в діяльності місцевої адміністрації, правих партій і Російської православної церкви та відносинах між ними.

Література

1. **Касьянов Г. В.** Теорії нації та націоналізму: монографія / Георгій Володимирович Касьянов. – К.: Либідь, 1999. – 351 с.
2. **Андерсон Б.** Уявлені спільноти. Міркування щодо походження й поширення націоналізму / Бенедикт Андерсон; пер. з англ. В. Морозов. – К.: Критика, 2001. – 272 с.
3. **Шпорлюк Р.** Україна: від імперської периферії до суверенної держави / Роман Шпорлюк // Сучасність. – 1996 – № 11. – С. 74–87; № 12. – С. 53–65.
4. **Миллер А.** Империя Романовых и национализм: эссе по методологии исторического исследования / Алексей Миллер. – М.: Новое литературное обозрение, 2006. – 248 с.
5. **Миллер А. И.** "Украинский вопрос" в политике властей и русском общественном мнении (вторая половина XIX века) / Алексей Ильич Миллер. – СПб.: Алетейя, 2000. – 260 с.
6. **Ревзина О. Г.** Дискурс и дискурсивные формации / О. Г. Ревзина // Критика и семиотика. – Новосибирск, 2005. – Выпуск 8. – С.66–78.
7. **Єрмоленко А. М.** Комунікативна практична філософія / Анатолій Миколайович Єрмоленко. – К.: Лібра, 1999. – 488 с.
8. **Кулик В.** Дискурс українських

медій: ідентичності, ідеології, владні стосунки / Володимир Кулик. – К.: Критика, 2010. – 656 с. 9. **Руссо Ж. Ж.** Об общественном договоре, или принципе политического права / Жан Жак Руссо // Руссо Ж. Ж. Об общественном договоре. Трактаты. – М.: "Канон пресс", "Кучково поле", 1998. – С.195–322. 10. **Фуко М.** Правительственность (идея государственного интереса и её генезис) / Мишель Фуко // Логос. – 2003. – № 4–5. – С. 4–22. 11. **Ленін В. І.** Карл Маркс / Владимир Ильич Ленин // Ленин В. И. Полное собрание сочинений: в 55 тт. / Владимир Ильич Ленин. – Изд. 5-ое. – М.: Политиздат, 1967–1975. – . – Т. 26. – 1967. – С. 43–93. 12. **Кисляковська І.** Теорія практики П. Бурдьє і проблема емпіризму в дослідженні культурних явищ / І. Кисляковська // Проблеми теорії ментальності / за ред. М. В. Поповича. – К.: Наукова думка, 2006. – С. 31–52. 13. **Дерида Ж.** Сила та значення / Жак Дерида // Дерида Ж. Письмо та відмінність; пер. з фр. В. Шовкун; за ред. О. Шевченко. – К.: Видавництво Соломії Павличко "Основи", 2004. – С. 7–63. 14. **Сміт Е.** Культурні основи націй. Ієрархія, заповіт і республіка / Ентоні Д. Сміт; пер. з англ. П. Тарашук. – К.: Темпора, 2009. – 312 с. 15. **Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі – ЦДІАК України), ф. 442, оп. 639, спр. 797.** 16. **Отчёт** Киевского отделения Общества по распространению просвещения между евреями в России. За 1904, 1905 и 1906 гг. – К.: Б. и., 1907. – 74 с. 17. **ЦДІАК України, ф. 442, оп. 636, спр. 679.** 18. **ЦДІАК України, ф. 442, оп. 637, спр. 545.** 19. **Дубнов С. М.** Нация прошлого и нация будущего / С. М. Дубнов // Дубнов С. М. Письма о старом и новом еврействе (1897–1907) / С. М. Дубнов. – СПб: Б. и., 1907. – С. 181–204. 20. **Марголин А.** Украина и политика Антанты (Записки еврея и гражданина) / Арнольд Марголин. – Берлин: Изд-во С. Ефрон, 1921. – 397 с. 21. **ЦДІАК України, ф. 442, оп. 658, спр. 95, ч. 5.** 22. **ЦДІАК України, ф. 442, оп. 861, спр. 259.** 23. **Гаухман М. В.** Київський комітет Бунду (1912–1913 рр.): протистояння революційної партії з політичною поліцією / М. В. Гаухман // Гілея: науковий вісник. – К., 2010. – Випуск 30. – С. 98–105. 24. **Липинський В.** Лист до Михайла Грушевського [13.VIII.1908 р.] / В'ячеслав Липинський // Листування В. Липинського / ред. Я. Пеленський, Р. Залуцький, Х. Пеленська та ін. – К.: Смолоскип, 2003. – . – Т. 1. – С. 357–359. 25. **Черкаська Н.** Польська шляхта на Правобережній Україні початку ХХ століття: національна ідея чи крайова ідеологія? / Наталія Черкаська // Український археографічний щорічник: збірник наукових праць. – К., 2007. – Випуск 12. – С. 186–206. 26. **Чикаленко Є.** Щоденник (1907–1917): у 2-х т. / Євген Чикаленко. – К.: Темпора, 2004. – . – Т. 1. – 2004. – 428 с. 27. **Державний архів Російської Федерації (далі – ДАРФ), ф. 102, оп. 234, спр. 7 ч. 31.** 28. **ДАРФ, ф. 102, оп. 234, спр. 7, ч. 36.** 29. **Jurkowski R.** Polacy z gubernji wolynskiej w wyborach do I Dumy panstwowej (1906) i Rady panstwa (1906, 1909, 1910) / Roman Jurkowski // Ukrainica-Polonia. – К. –Житомир, 2007– . – Т. I. – 2007. – С. 77–95. 30. **ЦДІАК України, ф. 442, оп. 1, спр. 2962.** 31. **ЦДІАК України, ф. 442, оп. 642, спр. 497.** 32. **ДАРФ, ф. 102, оп. 244,**

спр. 149 ч. 32 арк. Б. 33. **Старовойтенко І.** Євген Чикаленко: людина на тлі епохи: монографія / Інна Старовойтенко. – К.: Темпора, 2009. – 544 с. 34. **Отчёт** Киевского отделения Общества по распространению просвещения между евреями в России за 1912 год. – К.: Б. и., 1913. – XXXIX, 114 с. 35. **ЦДАК України**, ф. 274, оп. 1, спр. 1166. 36. **ЦДАК України**, ф. 275, оп. 1, спр. 1096. 37. **ЦДАК України**, ф. 1439, оп. 1, спр. 1380. 38. **ЦДАК України**, ф. 1439, оп. 1, спр. 1478. 39. **ЦДАК України**, ф. 274, оп. 1, спр. 3134. 40. **Циркуляр** Киевского губернатора А. Ф. Гирса, от 24 февраля 1912 г., на имя уездных исправников // Союз русского народа. По материалам Чрезвычайной следственной комиссии Временного правительства 1917 г. / сост. А. Черновский; ред. и вступ. ст. В. Викторова. – М.–Л.: Госиздат, 1929. – С. 379–380.

Гаухман М. В. Концепция "национальных проектов" в исследовании национальной политики на Правобережной Украине (1905-1914 гг.)

Установлены проявления национальных проектов негосударственных наций в общественной жизни Правобережной Украины начала XX в. Определены эффективные способы противодействия украинскому, еврейскому и польскому проектам со стороны местной администрации.

Ключевые слова: национальный вопрос, национальная политика, дискурс нации, национальный проект, Правобережная Украина.

Гаухман М. В. Концепція "національних проектів" у дослідженні національної політики на Правобережній Україні (1905-1914 рр.)

Встановлені вияви національних проектів недержавних націй у громадському житті Правобережної України початку XX ст. Визначені ефективні способи протидії українському, єврейському та польському проектам з боку місцевої адміністрації.

Ключові слова: національне питання, національна політика, дискурс нації, національний проект, Правобережна Україна.

Gaukhman M. V. The conception of "national projects" in researching of national policy in Right-bank Ukraine (1905-1914)

The appearances of national projects of nations without states in the public life of Right-bank Ukraine in the early XX cr are discovered. The effective methods of local government's activity against Ukrainian, Jewish and Polish national projects are determined.

Key words: national question, national policy, discourse of nation, national project, Right-bank Ukraine.

УДК 94(477)«1299/1939»

Н. Т. Гогохія

**СИМВОЛІЧНИЙ ПРОСТІР ТОТАЛІТАРНИХ МАСОВИХ СВЯТ
(НА ПРИКЛАДІ СВЯТКУВАННЯ 1-ГО ТРАВНЯ В РАДЯНСЬКІЙ
УКРАЇНІ У 1929–1939 РР.)**

Свята структурують життя людини, супроводжуючи від початку до кінця життя, вони відіграють важливу роль в процесі її інтеграції в соціум. Утверджуючи соціальні порядки, норми, художні та етичні ідеали, свято, таким чином, прилучає суспільство до традиції [1, с. 15]. І ця властивість свята повною мірою була використана в період кінця 1920–1930-х рр., коли свята стали одним з найважливіших елементів офіційної культури. Елементом настільки важливим, що їх підготовка та проведення вважалися однією з першочергових справ і міцно зайняли своє місце серед таких питань черги денної, як хлібозаготівлі, будівництво нових об'єктів промисловості, колективізація тощо всіх партійних та радянських органів від сільради до ЦК.

Радянська історіографія вивчала роль свята в розвитку радянської культури та мистецтва [2; 3; 4]. Сьогодні російські вчені досить плідно вивчають святкову культуру на регіональному рівні [5; 6; 7]. Серед сучасних закордонних дослідників необхідно назвати німецького історика М. Рольфа, чия робота "Радянські масові свята" нещодавно побачила світ російською мовою [8]. В ній автор простежив процес створення в Радянському Союзі "червоного календаря" та формування специфічної культури масових свят, за допомогою яких диктатура прищеплювала суспільству свої ідеологічні та культурні стандарти. М. Рольфу зразком у підготовці та проведенні свят слугувала Москва, з якою він порівнює святкування у провінції – Воронежі, Новосибірську та Кемерові, архівами яких автор користувався. Святкова ж культура українського суспільства тільки починає потрапляти у поле зору українських істориків [9; 10], її розвиток в період становлення тоталітаризму є проблемою маловивченою, тому науково актуальною. Отже, предмет нашого дослідження – тоталітарна культура святкування. Мета дослідження – з'ясувати характер впливу радянських масових свят на українське суспільство 1930-х рр.

Квінтесенцією тоталітарного свята сталінської доби, яке мало найефективніший вплив на суспільство, можна вважати масові демонстрації – грандіозні багатотисячні марші з портретами "вождів" перед трибунами, де привітно посміхались ті самі "вожді", що здавались такими близькими й майже рідними усім пролетарям країни. Сценарії таких свят почали розроблятися з перших років радянської влади, вони включали загальні збори з обов'язковими доповідями, концертом, врочистим маршируванням містом. Одним з перших свят, відзначених новою владою, стало Перше травня. У 1918 р. в усіх контрольованих владою російських місцевостях

відбулись багатолюдні мітинги, демонстрації, на яких виступали відомі більшовицькі лідери, робітники та військові. Вулиці та будинки міст і сіл були прикрашені прапорами, плакатами з революційними гаслами. У Москві в цей день з'явилась одна з перших радянських емблем "Серп и Молот", що потім стала основою Державного гербу СРСР [11].

У 1930-х рр. свято Першотравня вже мало свою усталену форму святкування, свої атрибути і активно виконувало функцію пропаганди нового способу життя. Свято Першотравня мало безліч змістів і підтекстів, частина з яких були очевидними, підкресленими організаторами, частина – дещо прихованими, але не менш впливовими. Насамперед, зрозуміло, що це було інтернаціональне свято праці, наголос робився на солідарності з трудящими усього світу. Цю солідарність населенню пропонувалось висловити масштабно, глобально і пафосно – йдучи багатотисячними колонами одночасно по всьому простору радянської країни. "Розтягувалися ланки живих людських ланцюгів з широко розгорнутими крилами знамен, поспішали музиканти, діти-піонери, комсомолки в червоних хустинках, робітники, школярі і всі вони швидко зливались у стрункі рухливі колони..., – писав кореспондент Луганської обласної газети, описуючи "першотравневе всесвітнє свято міжнародної солідарності, свято праці..." у 1929 р. [12, с.8]. Привітання від ЦК, ВУЦВК та Раднаркому у Луганську висловив І. Шліхтер, який у промові згадав про "тяжку боротьбу наших закордонних братів зі своїми гнобителями, про жертви, що надихають вірою в кінцеву перемогу [12, с.8]. Отже, це було і свято вшанування пам'яті жертв революційної боротьби у всьому світі: "Ми на зміну всі підемо, клятву здійснимо травневу", – співали піонери, йдучи святковими вулицями міст [13, с.7.]. Тема боротьби пролетарів усього світу лишалася весь час лейтмотивом свята. Розповіді про демонстрації робітників у капіталістичних країнах обов'язково супроводжували святкові матеріали у пресі [14, с.1]. Для кращого сприйняття ці гасла продукувалися українськими поетами у віршованій формі:

Нашій славній дружній пісні
Понад світом вирувати.
Ворогам її повік не схоронить.
На всіх землях наші друзі
Дзвінко-голосно вітають,
кожне серце окликають на ім'я.
Першотравневі знамена
Над країною Китаєм
До знамен країни Індії шумлять.
З нами пісня наших друзів.
Пам'ятаймо, як змагаються вони!... [15, с.1].

Не забували сценаристи свята й про демонстрацію успіхів радянського будівництва. Перше травня оголошувалось "торжеством наших перемог та ...підсумків" [12, с.8]. Якщо у 1929 р. заслуга у перемогах приписувалась ще трудящим країни, без згадки про їхнього натхненника (у

всьому травневому номері "Луганської правди" (1929 р.) – жодної згадки про Й. Сталіна), то з початку 1930-х рр. до теми успіхів і перемог додалося прославлення великого вождя. У 1934 р. травнева преса рясніла матеріалами про те, що: "На вулицях і майданах сіл і міст Радянського Союзу відзвучали першотравневі рапорти всесвітньо-історичних успіхів єдиної в світі країни пролетарів. Велетенськими кроками, поборюючи всі труднощі, крокує наша країна до безкласового соціалістичного суспільства... багаточисленні колони трудящих СРСР демонстрували свою безмежну відданість більшовицькій партії та великому вождю товаришеві Сталіну" [14, с.1].

Першотравень використовувався також і для пропаганди нових міфів про відчайдушну і одностайну революційну боротьбу українських трудящих проти царського режиму. У художній або документальній формі до населення доносились героїчні розповіді про недалеке минуле. Батько маленького Петрика, героя оповідання, вміщеного у травневому номері "Луганської правди" (1929 р.) розповідає сину з приводу свята про свою героїчну молодість, боротьбу з білогвардійцями, загибель матері від рук бандитів. Син слухає і обіцяє собі бути гідним батькової слави [12, арк.7]. З приводу свята преса публікувала також спогади старих більшовиків, на кшталт оповідання робітника харківського заводу "Серп і молот" тов. Киянова "Як ми святкували перше травня" (1936 р.), в якому він розповів про те, як до революції робітники міста збирались таємно у лісі, з яким захопленням слухали Артема, яку симпатію мали до більшовиків [16, с.5.]. Не менш популярною темою в другій половині 1930-х рр. стала причетність вождя до всіх знакових історичних подій доби революції. У травневому номері дитячого журналу "Піонерія" за 1939 р. на другій сторінці було вміщено нарис Я. Гримайла "Перше травня", в якому розповідь про перше святкування супроводжувалась історією про Й. Сталіна, який у 1912 р. написав першотравневу листівку [17, с.2].

Важливою складовою інтернаціоналістичного дискурсу з українською специфікою було положення про те, що пролетарям республіки необхідно, відчуваючи солідарність з іншими національностями, разом із тим посилити "більшовицьку пильність в боротьбі з рештками капіталістичних елементів, зокрема в боротьбі з ліквідацією недобитків контрреволюційного українського націоналізму" [18, с.1].

Але найбільш рельєфно у формі святкування Першотравня проступила тема воєнізації суспільства. Заклики до єднання з пролетарями всіх країн доповнювались показом воєнної могутності СРСР. Під час святкового маршу 1929 р. у м. Луганську запрошені доповідачі з трибуни повідомили мешканців та гостей міста про "військову небезпеку, що загрожує нам, і про необхідність дати відсіч спробам наших класових ворогів зірвати наше соціалістичне будівництво" та завірили "партію та уряд, що червоноармійці знають свій обов'язок, стійко стоять на захисті нашого соціалістичного будівництва". Бойовий клич "Хай живе Червона Армія" було підхоплено всією площею [12, с.8]. Першотравнева

демонстрація супроводжувалась прийняттям присяги новобранцями [12, с.8]. У 1930-х рр. присяга була обов'язковим елементом дійства: "щороку в день Першого травня... молоді бійці Червоної Армії складають Комуністичній партії, радянському урядові та міжнародному пролетаріатові урочисту присягу вірно й чесно служити справі світової пролетарської революції, самовіддано захищати соціалістичну батьківщину – СРСР", – підкреслювалось в українській пресі [19, с.2]. У 1934 р. мілітаризаційний зміст свята виступає більш рельєфно. Республіканській журнал Тсоавіахіму "На варті" з приводу святкування зазначав, що робітники світу "відзначатимуть цей день мобілізацією і бойовим оглядом своїх сил", оскільки внаслідок "кризи світового капіталістичного ладу", "справа явним образом іде до нової війни" (цитата Й. Сталіна). Обґрунтувавши положення, що "рішучі схватки між світом експлуататорів і світом експлуатованих швидко наближаються", автор передової статті закликав зміцнити обороноспроможність країни [18, с.1]. Заява про те, що "радянська влада провадить мирну політику", парадоксальним чином поєднувалося із наступним: "але зовсім ясно, що справжній мир, цілковите припинення імперіалістичних воєн може настати тільки після знищення капіталізму, тому ми, борючись за мир, повинні всіляко зміцнювати... бойову могутність Червоної Армії" [18, с.3]. Серед Першотравневих гасел, визначених ЦК ВКП(б) у 1934 р., почесне місце займав заклик "Хай живуть робітники і селяни, об'єднані в бойову організацію Тсоавіахем, що мобілізує мільйони на боротьбу за міцну оборону радянських кордонів!" [20, с.2]. Особливо чітко і загрозово це проявилось напередодні II світової війни. Навіть один з дитячих журналів у травні 1939 р. друкує на першій сторінці недвозначні вірші про свято, які закликають до мобілізації зростаюче покоління:

...вперед поглянеш ти – колони
Рікою хвильною течуть,
І грізну пісню оборони
Ген за майданом – в полі чуть;
Назад обернешся – з параду
Вертаються броневики
Гармати й танки сунуть ззаду,
І на машинах мчать полки;
Це все твоє, це все для тебе...
Зумій же гідно в час негоди
Цей мир і спокій боронить
І стяг священної свободи
Новою славою укрить;
І поки небо світле й чисте,
І сурми в похід ще не звать –
Ім'я пілота і танкіста
В ім'я республіки здобудь! [21, с.1].

Візуальні образи доповнювали текст – вірш оточували портрет Й. Сталіна поруч з маршалом К. Ворошиловим та фото, на якому зображено, як Червоною площею рухаються танки [22, с.1].

Під час святкування також плідно експлуатувався концепт "влада як захисник та кращий друг радянських дітей". Описуючи чергове святкування у 1934 р., республіканська преса зазначала: "Безмежна любов до дітей з боку комуністичної партії та уряду. Ось Першотравень у Харкові. Де ще, крім нашої країни, можна побачити такі щасливі, радісні обличчя багатотисячної дівори, що в стрічках та квітах крокує пліч-о-пліч з батьком – господарем нашої країни. Ось урядова трибуна. Кращі керівники партії й уряду – т.т. Косіор, Постишев, Петровський, щільно оточені дітьми, розпитують їх про життя, про їхні потреби. Для дітей СРСР широко відкриті двері парків, стадіонів, театрів, кіно, майданчиків, таборів, санаторіїв... [14, с.2]. Завдання тиражування образу "вдячній владі щасливі українські діти на демонстрації" активно підхоплювалось на місцях. Вже наступного року напередодні травневого свята районний актив комсомолу Нікопольщини надіслав секретарю ЦК ЛКСМУ С. Андрєєву листа з такою обіцянкою: "зобов'язуємося до 1 травня вивести колони своїх піонерзагонів усіх у галстуках з загоновими знаменами, ланковими прапорцями, горнами і барабанами [23, арк.15]. У 23.04.36 р. секретар ЦК КП(б)У П. П. Постишев, відомий як "кращий друг українських дітлахів", від свого імені розіслав секретарям обкомів КП(б)У, обкомів, міськкомів ЛКСМУ, головам міськрад листа, в якому відзначив таке: "Через кілька днів ми будемо святкувати 1 травня. Було б добре, якби день 2 травня став днем гулянь, радощів і веселощів дітлахів. Слід було б надати у містах в цей день дітям всі сади, парки, сквери, площадки; увечері треба ці сади, парки, сквери ілюмінувати; гуляння мусить продовжуватися приблизно до 9 години вечора. Має бути якомога більше музики. Слід підготувати виступи дітей в порядку самодіяльності – у садах, скверах, площадках. ...Слід організувати в цей день дитячі мітинги, на яких діти повинні розповісти про роботу піонерзагонів, про навчання, про роботу форпостів тощо [24, арк. 10–11].

Однак, не покладаючись лише на емоційне задоволення, уряд піклувався й про інший вид задоволення – для відчуття справжнього свята населення треба було нагодувати. У 1929 р. провідні педагоги СРСР радили під час святкування з вихованцями дитячих будинків покращити "харчування .. хоча б додаванням третьої солодкої страви" [25, с.5]. Але не тільки діти потребували святкового покращення харчування. У 1932 р. Центральна комісія зі святкування наказала ВУРПСу, НК Постачання, та ВУКСу вжити заходів до повного забезпечення трудящих квітневою нормою продуктів харчування і "встановити повсякденний і оперативний контроль за виконанням рознарядок і доведенням продукції до споживача" [26, с.114]. 22 квітня 1934 р. з ініціативи П. Постишева "задля задоволення підвищеного попиту на різні промтовари та продукти, у зв'язку з наступаючим Міжнародним святом 1 травня, а також з метою впровадження у побут трудящих Радянських передсвяткових базарів, що

забезпечуватимуть не тільки товарне, а й культурно-побутове обслуговування трудящих на Коомунальному ринку м. Харкова відбувся перший передсвятковий базар. Цей захід мав такий успіх, що було вирішено збільшити час його проведення з 3 днів до 8 [27, арк.42–54]. У 1935 р. готуючись до 1 травня, ЦК ЛКСМУ постановою від 4 квітня притяг до підготовки і проведення передсвяткових базарів всі обкоми і міськкоми ЛКСМУ [28, арк.2]. У 1936 р. з приводу Першого травня та інших свят святкова комісія ЦК КП(б)У прийняла рішення "збільшити торгівлю всієї харчової мережі на 2 години", відзначивши, що "у великих промислових містах продуктові магазини повинні працювати до другої години ночі, промтоварні – до 22-ї години, на травневі свята чергові магазини працюють цілодобово", "всім торговим організаціям організувати продаж бутербродів, пиріжків, сосисок, тістечок, яблук, морозива, цигарок у спеціальних павільйонах, тачках, автомобілях, ларьках, обслуговувати демонстрацію і місця загальних гулянь" [29, арк.8]. Спеціальна телеграма №59/31оп за підписом голови РНК і секретаря ЦК КП(б)У наказувала торговельним організаціям "негайно викинути в магазини, базари, лотки харчові продукти, які є в запасі на базах" [29, арк. 9]. Отже, справжня організація радянського свята здійснювалась українськими чиновниками з урахуванням усіх факторів, що впливали на думки, настрої і почуття людини.

Але попри всю свою заангажованість і пропагандивність, Першотравень в уяві більшості пересічних громадян асоціювався із весною, радістю, теплом і світлом. Навіть серед аматорських віршів, що сотнями надходили до газет, серед плакатних фраз і гасел, можна було зустріти щирі рядки, в яких скрізь труднощі доби пробивався весняний, бадьорий настрій:

Пускай на затылке
Обшарпана кепка,
Пускай у подружек
Затаскан платок
Сегодня смеемся
Дружно и крепко... [30, с.7]

Традиція "маївок", що проводились на природі, давала можливість відпочити, зустрітися з друзями і побенкетувати "у складчину". Ці теплі зустрічі додавали святу більше емоційності, затишності, що не могло не накласти свій відбиток на позитивне сприйняття як самого 1 травня, так і тих ідей, що завдяки йому доносила влада до населення республіки. Отже, свято повинно було, крім політичного інформування, надати радісні переживання суспільству, створити в його представників емоційне піднесення, що в результаті сприяло усвідомленню і закріпленню політичного змісту цієї дати.

Таким чином, була вироблена форма масового свята, яка впродовж всього періоду формування тоталітаризму постійно вдосконалювалась і завжди використовувалась як можливість ефективного впливу на суспільство. Не останню роль в цьому відігравали обов'язкові доповіді та гасла, які містили кон'юнктурні "політично актуальні" вислови. Але

головнішим було те, що за допомогою політичного свята була створена "матриця емоційних стереотипів" [31, с.85], що формувалась з дитячого садка і була покликана закріпити на рівні рефлексів почуття захоплення, відданості й радості, не пов'язані з підключенням інтелектуальних центрів людини. В українському суспільстві впровадження нової святкової культури стало засобом, який ефективно використовувала влада з метою його трансформації, що полягала, насамперед, у соціокультурних та ціннісних змінах. Панування у культурі святкування, контроль над символічним простором дозволяли формувати в масовій свідомості вигідну владі картину світу.

Література

- 1. Некрылова А. Ф.** Традиции русской культуры в массовых народных праздниках / А. Ф. Некрылова // Традиционная народная культура : (сб. информ.-аналит. материалов) / Гл. информ.-вычисл. центр [ред. и сост. И. Горбатова]. – М.: ГИВЦ МК РФ, 1995. – 85 с.
- 2. Мазаев А. И.** Праздник как социально-художественное явление. Опыт историко-теоретического исследования / А. И. Мазаев. – М.: Наука, 1978. – 392 с.
- 3. Руднев В. А.** Советские праздники, обряды, ритуалы / В. А. Руднев. – Л.: Московский рабочий, 1984. – 142 с.
- 4. Немиро О.** В город пришел праздник. Из истории художественного оформления советских массовых празднеств / О. Немиро. – Л.: Аврора, 1973. – 111 с.
- 5. Келлер Е. Э.** Праздничная культура Петербурга: Очерки истории / Е. Э. Келлер – СПб.: Михайлов, 2001. – 319 с.
- 6. Малышева С. Ю.** Советская праздничная культура в провинции: пространство, символы, исторические мифы (1917–1927) / С. Ю. Малышева. – Казань: Рутен, 2005. – 398 с.
- 7. Дианова Е. В.** Советские праздники 1920-х годов и центры традиционной культуры Карелии / Е. Дианова // Рябининские чтения. Материалы научной конференции по изучению народной культуры Русского Севера [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://kizhi.karelia.ru/specialist/pub/library/rjabinin2007/2_ethno/dianova.htm.
- 8. Рольф М.** Советские массовые праздники / М. Рольф. – М.: РОССПЭН, 2009. – 439 с.
- 9. Дмитрієнко М. Ф.** Геортологія в системі спеціальних історичних дисциплін: теорія, джерела та методи досліджень / М. Ф. Дмитрієнко, Я. А. Солонська // Укр. іст. журн. – 2002. – №3. – С.34–61.
- 10. Бутакова Є.** Радянські фізкультурні та спортивні свята як об'єкт вивчення геортології: історико-джерелознавче дослідження на фотодокументах 20-х рр. ХХ ст./ Є. Бутакова // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. – Київ: Інститут історії України НАН України, 2006. – №13. – С.194–196.
- 11. Шаповалов С. Н.** Советские революционные праздники в 1918–1920-е гг. [Электронный ресурс] / С. Н. Шаповалов // Теория и практика общественного развития. Исторические науки. Электронное периодическое издание. – 2010. – №1. – Режим доступа: <http://www.teoria-practica.ru/index.php/2010-1/204-2010-03-30-04-36-45/421-shapovalov>.
- 12. 1 мая в Луганске** // Луганская правда. – 1929. – 1 травня.
- 13. Когда плакал отец** // Луганская правда. 1929. – 1929. –

1 травня. 14. **Гасла** першого травня пролунали на всесвіт // Дитячий рух. – 1934. – №8. 15. **Канєвський Д.** "Пісня" / Д. Канєвський // Піонерія. – 1935. – №4. 16. **Як** ми святкували перше травня // Піонерія. – 1936. – №4. 17. **Гримайло Я.** Перше травня / Я. Гримайло // Піонерія – 1939. – №5. 18. **Свято** Міжнародної пролетарської солідарності // На варті. – 1934. – №4. 19. **Висоцький Д.** ...Я – син трудового народу... / Д. Висоцький // На варті. – 1934. – №4. 20. **На варті.** – 1934. – №4. 21. **Муратов І.** Перше травня / І.Муратов // Піонерія. – 1939. – №5. 22. **Піонерія.** – 1939. – №5. 23. **Центральний** державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГОУ), ф.7, оп.1, спр.1306. 24. **ЦДАГОУ**, ф.1, оп.20, спр.6836. 25. **Угарова Е.** Готовьтесь к 1 мая / Е. Угарова // Детский дом. – 1929. – №3. – С.3–5. 26. **ЦДАГОУ**, ф.7, оп.1, спр.783. 27. **ЦДАГОУ**, ф.1, оп.20, спр.6574. 28. **ЦДАГОУ**, ф.7, оп.12, спр.704. 29. **ЦДАГОУ**, ф.1, оп.20, спр.6836. 30. **Бесхитростные** строки // Луганская правда. – 1929. – 1 травня. 31. **Щербинин А. И.** Тоталитарная индоктринация: у истоков системы. Политические праздники и игры / А. И. Щербинин // Политические исследования. – 1998. – №5. – С.79-96.

Гогохія Н. Т. Символическое пространство тоталитарных массовых праздников (на примере празднования 1 Мая в Советской Украине в 1929–1939 гг.)

Анализується процес празднования Первого Мая в Украине в 1929–1939 гг., его функции, содержание и символика.

Ключевые слова: тоталитаризм, праздничная культура, массовые праздники, символика празднования.

Гогохія Н. Т. Символічний простір тоталітарних масових свят (на прикладі святкування 1-го травня в Радянській Україні у 1929–1939 рр.)

Аналізується процес святкування Першого травня в Україні у 1929–1939 рр., його функції, зміст та символика.

Ключові слова: тоталітаризм, святкова культура, масові свята, символика святкування.

Gogokhiya N. T. Symbolic space of totalitarian mass holidays (on example of celebrating the 1 of May in the Soviet Ukraine in 1929–1939)

The process of celebrating the First of May in Ukraine in 1929–1939, its functions, content and symbols is being analyzed.

Keywords: totalitarianism, celebrating culture, collective celebrates, the symbols of celebrating.

УДК 94(477) «1929/1939»

О. С. Гречишкіна

**ПОЛІТИЧНЕ ВИХОВАННЯ У ПОЗАШКІЛЬНІЙ РОБОТІ
ПІОНЕРСЬКОЇ ОРГАНІЗАЦІЇ УРСР У 1929–1939 РР.**

Головне завдання політичного виховання – укорінення у свідомості та поведінці людини пануючих в даній системі політичних цінностей, норм, орієнтацій та зразків, розповсюдження певного типу політичної культури. Політичним вихованням своїх громадян займається будь-яка держава. Але в радянському тоталітарному суспільстві цей процес набув надзвичайної актуальності, він вважався більшовиками одним з першочергових і обов'язкових, без політично освічених громадян партія не уявляла собі майбутнього. Політичному вихованню зростаючого покоління влада приділяла особливо велике значення. Особливого значення воно набуло в період 1929–1939 рр., коли сформувалась система тотального контролю над всіма сферами життя суспільства, коли альтернативи радянському державному вихованню вже не існувало. Сам термін "політичне виховання" більшовиками розумівся досить широко. Під ним розуміли і комуністичне виховання в цілому (куди включались і такі елементи, як інтернаціональне і антирелігійне виховання), і окремий вид комуністичного виховання [1, арк.195; 2, с.4]. Враховуючи, що антирелігійна та інтернаціональна робота мали свої цілі і завдання, особливі форми і методи, вважаємо необхідним відокремити вивчення політичного виховання від інших напрямків виховної ідеологічної роботи, зосередитися на процесі ознайомлення дітей з політикою більшовицької партії в таких галузях як економіка, соціальне питання, культура тощо. В офіційних виступах, документах, методичній літературі з виховання дітей, дитячій пресі 1929–1939 рр. щодо цього процесу найчастіше вживались терміни "політичне виховання", "політпросвіта", "масово-політична робота", "партійне виховання".

Історіографія проблеми нараховує певну кількість праць радянського періоду, присвячених характеристиці різних етапів розвитку піонерського руху, які побіжно торкаються й питань виховної роботи на тлі уславлення більшовицьких досягнень в цій галузі [3; 4]. Особливості ж розвитку піонерського руху в УРСР взагалі мало вивчалися [5]. Феномен масового залучення дітей до соціалістичного будівництва і пропаганди радянського способу життя частково знайшов відображення у закордонних працях з історії тоталітаризму в Україні [6, с.99–108]. Сучасний стан досліджень з історії піонерського руху на пострадянському просторі взагалі не є задовільним, попри деякі поодинокі роботи, що торкаються загальних питань розвитку організації на всіх етапах її існування [7; 8; 9; 10]. Отже, метою дослідження є визначити основний зміст, форми і засоби позашкільної роботи в системі політичного виховання піонерів в УРСР у 1929–1939 рр.

Основна частина виховної роботи з піонерами проводилась педагогами і ватажками у шкільних стінах. Елементи політичного виховання вводились до шкільних курсів з різноманітних предметів, насамперед історії та суспільствознавства. Задля активізації політичного виховання з 15.02.1937 р. у старших класах середньої школи було запроваджене обов'язкове викладання Конституції СРСР [11, арк.5]. В школі працювали також гуртки політписемності, відбувались політичні бесіди, лекції, політбої тощо. Але надзвичайна увага приділялась також і позашкільному політичному вихованню піонерів. У постанові секретаріату ЦК ЛКСМУ про якість виховної роботи в загоні юних піонерів (1935 р.) окремо підкреслювалась необхідність "при проведенні політвиховної роботи в загонах використати всі засоби позашкільної роботи [12, арк. 194a].

Керівниками дитячого руху усвідомлювалось, що для успішного проведення виховної роботи поза школою діти повинні мати спеціальне приміщення. Спочатку така роль відводилась піонерським клубам, які мусили б бути "найбільш прийнятною формою втягування дітей до організації, суспільної роботи" [13, арк.107]. Поступово з'являється назва "Палац піонерів". Але до появи у 1935 р. "гордості" республіканського керівництва – Харківського Палацу піонерів, міські Палаці лише мали таку назву, бо знаходились в поганому стані, під них віддавались напівзруйновані приміщення, до яких, за словами секретаря ЦК ЛКСМУ, С. Андрєєва було "небезпечно пускати дітей" [14, арк.30]. Навіть в обласних центрах з приміщеннями були проблеми, не кажучи вже про невеликі міста. У квітні 1934 р. С. Андрєєв звернувся до секретарів ЦК КП(б)У С. Косіора і П. Постишева з проханням віддати піонерам колишню будівлю ВУЦИКу в зв'язку з перенесенням столиці до Києва. Ця ініціатива була перехоплена Павлом Постишевим, і він пізніше виступив від свого імені з заявою про подарунок харківським піонерам. Цей Палац надовго став зразковим у галузі виховної роботи, його досвід вивчали на місцях і навіть поза межами республіки. У своїй доповіді на засіданні Харківського міськпарткому директор Палацу піонерів Дашевський висловився з приводу відкриття досить показово: "Передача, за ініціативою Павла Петровича Постишева здання ВУЦИК під палац – акт величезної політичної важливості, демонстрація перед усім світом більшовицької турботи про дітей. Країна... будує магнітобуду позашкільної роботи серед дітей " [14, арк.67]. Отже, сама поява Палацу піонерів розцінювалась як подія політичної ваги, оскільки успішно пропагувала турботу партії про зростаюче покоління.

Завдання політичного виховання також успішно виконувалося під час канікул у піонерських таборах. Вирішуючи питання оздоровлення дітей робітників і колгоспників у голодному 1932 р., Президія Центрального Бюро дитячого комуністичного руху вимагала зосередити "виняткову увагу на питанні якості роботи оздоровчих установ, на поєднанні оздоровлення дитини влітку з піднесенням її політичної активності, ...особливий натиск зробивши ...на організації політвиховної та клубно-масової роботи в

оздоровчих установах" [15, арк.21]. Попри те, що умови відпочинку дітей у більшості таборів в першій половині 1930-х рр. були не дуже комфортними (іноді навіть питання харчування не було вирішене, що змушувало дітей голодувати, або красти колгоспні овочі та фрукти), політичне виховання дирекція таборів намагалася проводити у відповідності до настанов з центру [16, арк.32; 17, арк.46]. Акти та звіти чисельних перевірок роботи таборів демонструють, що найбільше невдоволення і обурення членів комісій викликали не голодні діти, а діти, які не були задіяні у виховних заходах з вини керівництва [18, арк.33]. У 1939 р. українські методисти дитячого руху, даючи поради вожатим таборів, висловили думку, що "успіх роботи в таборі і навіть ефект оздоровлення піонерів ...залежить від того, як буде організована політвиховна і культмасова робота в загоні" [19, с.6]. В одному з номерів журналу "Піонервожатий" (1939 р.) начальник і завідувач педагогічною частиною табору Краснозаводської райради Харківської області у замітці "Політико-виховна робота в нашому таборі" ділилася досвідом: "плануючи роботу нашого табору, ми намагалися організувати її так, щоб основну увагу звернути на політико-виховну роботу, яка б проводилась у різноманітних і цікавих формах" [20, с.26]. Отже, очевидно, що пріоритети педагогів у питанні табірної відпочинку зводилися до політвиховання.

Преса для ватажків радила не обмежувати виховну роботу в таборі "одними лише сухими бесідами, сухими доповідями, часом незрозумілими піонерам", а використовувати яскраві, привабливі форми роботи – костри, політінформації, організувати масові ігри, гуртки. Методисти підкреслювали, що "в усій культмасовій роботі і навіть у самому оздоровленні дітей...ми повинні виховувати піонерів в комуністичному дусі, в дусі радянського патріотизму, в дусі безмежної відданості великій справі Леніна – Сталіна" [19, с.6]. Політична робота велась у таборах в різних формах – піонерських зборів, екскурсій, лекцій, вечорів, ігор. Але однією з найпопулярніших серед дітей форм політичної роботи в таборах були піонерські вогнища, що пояснюється романтичною та урочистою атмосферою, що складалась біля вогню, який збирав дітей навколо себе в ночі. Зоряне небо, близькість друзів, таємничість і магічність обряду справляли незабутнє враження на дитячі душі. Розуміючи це, методисти дитячого руху вважали за необхідне максимально використовувати емоційний ефект цього дійства у таборі. Кожне вогнище мусило мати "політичну спрямованість", присвячуватись "окремим епізодам з історії більшовизму, з життя і діяльності вождів партії – Леніна і Сталіна, героїці Червоної Армії, ...окремим знаменним датам" [19, с.7]. Офіційно вогнище вважалось частиною піонерської символіки – воно символізувало дружбу і єднання пролетарських дітей усіх країн [19, с.8]. У порадах ватажкам вказувалось, що право запалити вогнище повинно надаватись найкращим піонерам, тобто використовувався метод стимулювання. Прикладом для наслідування мало стати вогнище, влаштоване у 1938 р. у районному таборі в Пущі-Водиці (Київ). Воно було присвячене життю та діяльності Йосифа

Віссаріоновича Сталіна. Описуючи цей захід, автор порад для вожатих відзначив, що "ланки вивчали життя любимого Сталіна, читали оповідання і спогади про юнацькі роки вождя, ...про його майстерний план розгрому білогвардійців і інтервентів, про Сталінську Конституцію" [19, с.7]. Таким чином, політвиховання в таборах було одним з головних елементів дитячого відпочинку.

Дуже популярним засобом політичного виховання були революційні свята. "Яскраве свято само по собі створює умови для глибокого сприйняття і закріплення отриманих знань", підкреслювалось методистами руху [2, с.83]. Колона піонерів на святкових демонстраціях стала важливим елементом тоталітарних масових урочистостей 1930-х рр. Але, крім участі у святкуванні, піонери притягувались до його підготовки, що включала лекції про революційний зміст свята, вивчення біографій вождів тощо. Наприклад, у 1935 р. свято Жовтня республіканські лідери піонерів радили використовувати, не обмежуючись традиційно "величезною доповіддю на зборах", а "зацікавити дітей і втягнути їх до участі у святкуванні", влаштувати "показ досягнень, з якими ми вийшли до річниці жовтневої революції, показ нових велетнів", притягнувши "юних любителів географії, які б значками, прапорцями відзначали місця побудови нових заводів МТС, щоб кожна людина, яка буде на зборах загону побачила, як ребята реагують на все це", або "через вирізки газет, використовуючи своїх фотоаматорів, ... заготовити своїми власними силами виставки, вітрини нових будинків, нових шкіл, які побудовані за останній час" [21, арк.164]. Діти, включаючись до підготовки, засвоювали політичний зміст свят, а ці знання закріплювались емоційно під час самого дійства.

Надзвичайної популярності в процесі політичного виховання набувають екскурсії, які рекомендувалось організувати з метою демонстрації радянських досягнень [21, арк.164]. Екскурсії могли бути різноманітними за вибором об'єктів і відстанню [1, с.82]. У березні 1931 р. відбулась одна з перших масових піонерських екскурсій маршрутом Харків-Сталіно-Дніпробуд, що була організована Дніпропетровським обкомом комсомолу. В ній взяли участь найкращі піонери-ударники столиці [22, арк.1]. Для централізованого керівництва екскурсійною діяльністю було створено Центральну дитячу досвідну екскурсійну станцію, що мала філії в усіх обласних центрах [23, с.21]. Центральна станція займалася розробкою далеких екскурсій. У 1934 р. її співробітниками було розроблено маршрути по Дніпрельстану, на Донбас, у південні райони технічних культур (сільські місцевості Миколаївської, Херсонської, Одеської областей), також за межі республіки (на Північ з включенням Біломорського каналу, уральських промислових районів тощо) [23, с.22]. Цей вид екскурсій мав на меті "показати досягнення п'ятирічки – наші велетні індустрії, зразкові радгоспи, нові соціалістичні міста, великі культурні центри, нацкультбудівництво [23, с.21]. Близькі екскурсії використовувались для вивчення свого краю. Почин в цій справі зробили піонери Дніпрельстану у 1932 р., закликавши всі піонерорганізації наслідувати їх приклад [23, с.23]. Серед напрямків

близьких екскурсій методисти радили звернути увагу на екскурсії дітей села до міста і навпаки – екскурсії міських дітей до колгоспів, радгоспів, МТС тощо [23, с.24]. Екскурсії повинні бути не просто "звичайними гулянками", а "давати дітям політичну зарядку" [23, с.25]. Отже, навіть під час екскурсій піонери не могли просто відпочити, оскільки повинні були вести активну піонерську діяльність – популяризувати рішення партз'їздів, допомагати збиральній кампанії тощо [23, с.25].

Одним з важливих напрямків екскурсійної роботи вважалося відвідування музеїв революції, оскільки картини революційної боротьби, що там присутні, "захоплюють молодь, виховують її в дусі марксизму-ленінізму", отже "музеї революції ...прищеплюватимуть революційні традиції більшовицької боротьби" [24, с.22]. В 1930-х рр. екскурсії здійснювались як до великих музеїв революції у Києві, Харкові, так і до провінційних, що утворювались в обласних центрах. До екскурсій ватажкам радили готуватися уважно і заздалегідь продумувати тематику і план. Якщо в першій половині 1930-х рр. екскурсійна робота тільки починала розвиватися, то вже у 1939 р. директор Одеської екскурсійно-туристичної станції у липневому номері журналу "Піонервожатий" наполягав на тому, що екскурсії, розширюючи політичний кругозір дітей...являють собою найкращу форму активного відпочинку дітей", тому влітку цими заходами необхідно охопити всю масу дітей, і що "екскурсії повинні бути не випадковим явищем, а перетворитися на повсякденну роботу з дітьми" [25, с.13.]. Зрозуміло, що йшлося, насамперед, про місцеві екскурсії, що не потребували значних витрат.

Обов'язковою складовою політвиховання була пропаганда художніми засобами. Секретаріат ЦК ЛКСМУ у постанові про якість виховної роботи у піонерській організації (січень 1932 р.) ухвалив "використати...читання художньої літератури (як класичної так і сучасної) для показу нашого соціалістичного будівництва і виховання на цих зразках дітей" [26, арк.9]. Робота над художньою книжкою, над літературою вважалась "добрим стимулом для дитини" [21, арк.151]. Попри очевидність необхідності залучення книжки до процесу виховання, існувала проблема недостатньої кількості політично витриманої дитячої літератури. Ця проблема регулярно висвітлювалася під час різноманітних конференцій та засідань з питань дитячого руху. Вже у 1929 р. на першій конференції ЛКСМУ одним з керівників дитячого руху ставилось питання про боротьбу "класових ворогів" за дітей. На думку доповідачки у справах комуністичного дитячого руху, "ця боротьба приймає форми боротьби через книжку, що є такою великою і основною зброєю виховання дітей. Засобами цієї книжки наш класовий ворог намагається і, треба сказати, в деяких випадках успішно, протягти свою дрібнобуржуазну ідеологію" [27, арк.96]. Як дуже негативне явище був відзначений той факт, що "зараз дитячої книжки, нашої книжки, яка може стати гострим зняряддям революційного класового виховання дитинства – в нас майже немає" [27, арк.101]. Не меншу стурбованість викликало те, що жодна комсомольська

організація на місцях не намагалася перевірити свої бібліотеки в дитячих клубах та читальнях, перевірити, що діти читають, що робиться на ринку літератури [27, арк.257–258]. У 1930 р. ЦК ЛКСМУ з метою централізації видавничої справи для дітей утворив державне видавництво дитячої та юнацької літератури (Дитвидав) [28, арк.112]. В його основу були покладені сектори дитячої та юнацької літератури ДВУ, й до них приєднувалися дитячі та юнацькі сектори інших видавництв – "Український робітник", "Пролетарій", "Книгоспілка", "Культура".

Це дозволило краще контролювати дитячу літературу, але не вирішило проблеми з дефіцитом "ідеологічно витриманих книжок", які ще й були б якісними, цікавими й популярними серед дітлахів. У 1934 р. одеські методисти дитячого руху, обґрунтовуючи необхідність створення бібліотек у дитячих таборах, скаржились на те, що у деяких обласних таборах діти читають "такі шкідливі книжки: "Принц и нищий", "Монте-Кристо" Дюма, Майн-Ріда", привізши їх з дому". Вони наполягали на тому, що добираючи табірну бібліотеку, треба "пильно передивлятися всі книжки, щоб не пройшла шкідлива й ворожа література", а також змушувати дітей здавати власні книжки бібліотекаря задля перевірки на наявність шкідливих та їхньої подальшої ізоляції" [29, с.27-28]. Табірна бібліотека повинна була крім "кращих зразків радянської белетристики", "мати книжки, які висвітлювали б політичні кампанії та дати (політичний історико-революційний календар, календар наукових винаходів...)" [29, с.28]. У другій половині 1930-х рр. журнали "Піонерія" та "Піонервожатий" на останній сторінці вже регулярно інформували про літературні новинки революційного змісту – про партизанську боротьбу українських підлітків в роки революції та громадянської війни, героїчних полярників та прикордонників, піонерів-героїв, що борються з куркулями тощо. Поступово дитяча радянська література перетворилася на важливий засіб політвиховання, вона змальовувала образи нових героїв, ідеальних юних борців за соціалізм.

Все ж таки, в республіці політично витримана дитяча література існувала ще в недостатній кількості, тому найбільш ефективним інструментом політвиховання були засоби масової інформації. Преса для дітей і про виховання дітей підпорядковувалася ЦБ ДКР та ЦК ЛКСМУ і ефективно працювала з кінця 1920-х рр. Це, насамперед, методичні "керівні журнали" "Дитячий Рух" (з середини 1934 р. – "Піонервожатий") та "Друг Дітей", а також дитячі видання: газети "На зміну", "Київський піонер", журнали "Зейт Грейт", "Червоні квіти", "На роботі", "Знання та праця", "Червоні квіти" (до 1931 р.), "Октябрьские всходы" (з 1934 р. – "Піонерія), "Жовтенята", "Тук-тук", "Більшовиченята", "Дитромтас" (німецькою мовою), "Будь готов" (польською мовою), "Будь готов" (болгарською) і редакція радіогазет для дітей [30, арк.54]. Перед піонерською пресою ставились завдання "залучення широких мас дитинства до активної участі в усіх процесах соціалістичного будівництва, ... комуністичного виховання мас дітей", "систематично викривати це намагання, повсякденно боротися і

викривати факти ворожого впливу на маси дитинства, факти націоналістичного ... виховання", "виховувати маси читачів у душі непримиренної класової ненависті до класового ворога й до рештків капіталізму...загострювати класову чуйність дитинства і організувати його на відсіч усім ворожим вихваткам та впливам у душі глибокого довір'я і захоплення комуністичною партією, ленінським комсомолом, їх боротьбою за соціалізм" [31, с.60]. Вивчення матеріалів дитячої преси вважалось обов'язковим в роботі піонерського загону. Статті, присвячені різноманітним політичним кампаніям влади, біографіям вождів, подіям революції та громадянської війни, розгортанню оборонної роботи піонерії тощо посіли домінуюче місце в журналах і газетах для дітей у 1930-х рр.

Отже, політичному вихованню піонерів влада приділяла особливу увагу. Республіканські та союзні керівники дитячого руху намагались охопити політичною роботою і позашкільний час дитини. Перед організацією ставились завдання урізноманітнювати форми роботи, влаштовувати масові заходи, залучати художні засоби впливу на дітей. Позашкільна робота велась в піонерських клубах, дитячих таборах, під час екскурсій, свят, за допомогою залучення дитячої літератури та преси. Все це дозволяло досягти поставленої мети – пропагувати нову ідеологію та виховувати з підлітків вірних борців за комуністичну справу.

Література

1. **Центральний** державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГОУ), ф.7, оп.1, спр.1306. 2. **Ханчин В.** Политическое просвещение в пионеротряде / В. Ханчин; [под ред М. В. Крупениной]. – М.-Л: Молодая гвардия, 1930. – 95[1]с. 3. **История** ВЛКСМ и Всесоюзной пионерской организации имени В. И. Ленина: Уч. Пособие для студентов пед. ин-тов по спец. "История и педагогика"/ [В. А. Сулемов, Л. Н. Кононенко, Д. И. Полякова, В. В. Лебединський; под ред. В. А. Сулемова]. – М.: Просвещение, 1978. – 352 с. 4. **Из истории** становления и развития детского коммунистического движения в СССР: сб. научных трудов / [под общ. ред. В. К. Криворученко].– М.: ВКШ при ЦК ВЛКСМ, 1985. – 166 с. 5. **Грищенко М. С.** З історії дитячого комуністичного руху на Україні (1917–1958 рр.) / М. С. Грищенко. – Одеса: Одеський державний педагогічний інститут імені К.Д Ушинського, 1958. – 38[2]с. 6. **Ващенко Г.** Освіта і виховання молоді в СРСР. / Твори. Том 4. Праці з педагогіки та психології / Г. Ващенко. – К.: Школяр" – "Фада" ЛТД, 2000.– 416 с. 7. **Басов Н. Ф.** Теоретико-методологические проблемы исследования истории детского движения в России (нач. XX в. – 90-е гг.): монография / Н. Ф. Басов. – Кострома: Изд-во КГПУ, 1997. – 348 с. 8. **Всесоюзная** пионерская организация. Уроки истории: научная дискуссия: материалы для обсуждения / [ред. и сост. Т. В. Трухачева, А. Г. Кирпичник]. – Кострома, 2001. – 215 с. 9. **Дитячі** об'єднання України у вимірі минулого і сучасного: Довідник-посібник / [Р. М. Охрімчук, Л. Л. Шелестова, О. В. Кравченко та ін.]: Інститут проблем виховання АПН України.

Лабораторія дитячих об'єднань. – К. – Луганськ: Альма-матер, 2006. – 255 с.; 10. Пилипенко В. И. Очерки истории областной пионерской организации Луганщины / В. И. Пилипенко. – Луганск: "Альма-матер", 2005. – 240 с. 11. ЦДАГОУ, ф.1, оп.20, спр. 7097. 12. ЦДАГОУ, ф.7, оп.1, спр.1306. 13. ЦДАГОУ, ф.7, оп.12, спр.337. 14. ЦДАГОУ, ф.7, оп.1, спр.1165. 15. ЦДАГОУ, ф.7, оп.1, спр.856. 16. ЦДАГОУ, ф.7, оп.1, спр.856. 17. ЦДАГОУ, ф.7, оп.1, спр.994. 18. ЦДАГОУ, ф.7, оп.1, спр.1021. 19. Вожатому піонерського табору. – 1939 р. – №10. – С.6–9. 20. Політико-виховна робота в нашому таборі // Піонервожатий. – 1939. – №16. – С.26–27. 21. ЦДАГОУ, ф.7, оп.1, спр.1294. 22. ЦДАГОУ, ф.7, оп.12, спр.337. 23. Година М. Весняно-літні екскурсії // Дитячий рух. – 1934. – №3. – С.21–25. 24. Адамович Е. Музеї революції і викладання історії / Е.Адамович // Дитячий рух. – 1934. – №14. – С.21–22. 25. Мучник Б. Наш досвід екскурсійної роботи / Б. Мучник // Піонервожатий. – 1939. – №14. – С.13–14. 26. ЦДАГОУ, ф.7, оп.1, спр.856. 27. ЦДАГОУ, ф.7, оп.1, спр.422. 28. ЦДАГОУ, ф.7, оп.1, спр.546. 29. Терлецький В. Бібліотека в піонерському таборі / В.Терлецький, Е.Рапопорт // Дитячий рух. – 1934. – №13. – С.27–29. 30. ЦДАГОУ, ф.7, оп.1, спр.546. 31. ЦДАГОУ, ф.7, оп.1, спр.732.

Гречишкіна Е. С. Политическое воспитание во внешкольной работе пионерской организации УРСР в 1929–1939 гг.

Определяются основные формы и средства внешкольной работы в системе политического воспитания пионеров в УССР в 1929–1939 гг.

Ключевые слова: тоталитаризм, политическое воспитание, внешкольная работа, художественные средства воспитания.

Гречишкіна О. С. Політичне виховання у позашкільній роботі піонерської організації УРСР у 1929–1939 рр.

Визначаються основні форми і засоби позашкільньої роботи в системі політичного виховання піонерів в УРСР у 1929–1939 рр.

Ключові слова: тоталітаризм, політичне виховання, позашкільня робота, художні засоби виховання

Grechiskina O. Political education in extracurricular work in Pioneer Organizations of Soviet Ukraine in 1929–1939

The author defines main forms and means of extracurricular work in the system of political education of pioneers in Soviet Ukraine in 1929–1939.

Keywords: totalitarianism, political education, extracurricular work, artistic means of education.

УДК [94 (470+571) : 271.2] «196»

Н. В. Заблоцька

**ПОЛІТИКА РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ ПО ВІДНОШЕННЮ ДО
РОСІЙСЬКОЇ ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ ТА ВІРУЮЧОГО
НАСЕЛЕННЯ УРСР ПОЧАТКУ 60-Х РР. ХХ СТ.**

На сучасному етапі розвитку української держави спостерігається відродження духовного та релігійного життя населення. Цей процес став важливим аспектом у будівництві державної політики, що наочно підтверджує широке висвітлення у липні 2010 р. офіційного візиту Святійшого Патріарха Московського та всія Русі Кирила до України. Метою візиту до української пастви стало урочисте святкування річниці Хрещення Русі. Під час відвідування декількох українських міст Кирило виступив з святковими промовами. Так, у місті Дніпропетровську Патріарх зробив акцент на тому, що Православна Церква повинна бути єдиною Церквою Московського Патріархату. Зрозуміло, що Кирило мав на увазі нещодавні події в Україні – спробу створити єдину помісну українську Церкву, на що в Москві відреагували дуже різко та однозначно – повинна бути єдина Православна Церква саме Московського Патріархату. Вивчення історії православної громади дає змогу зрозуміти деякі підвалини конфлікту у взаємовідносинах українського та російського духівництва, однією з яких могло слугувати послаблення впливу Московського Патріархату на населення України, що було наслідком політики радянської доби. Важливо вивчити та проаналізувати ту ланку подій, що спричинили непорозуміння всередині РПЦ, дослідити закономірності, що відбулися в суспільстві, та завдяки яким на сучасному етапі розвитку стало можливим зростання релігійності населення, збільшення кількості культових споруд, підвищення інтересу громадськості до питань релігії.

Серед робіт, присвячених вивченню проблеми взаємин трикутника "влада – церква – суспільство", необхідно виділити праці таких науковців: В. Пашенка, В. Баран, В. Ципіна, А. Колодного [1–4].

Метою нашої розвідки є аналіз взаємовідносин комуністичного істеблiшменту з Російською Православною Церквою та їх вплив на населення УРСР на початку 1960-х рр.

У цей період влада СРСР почала ставити нові акценти у політиці щодо релігійного життя в суспільстві. Процес був пов'язаний з компартійним рішенням, що релігійність не має сильних соціальних коренів, а високий рівень її серед радянського населення є наслідком поганої атеїстичної роботи в поєднанні з неналежною увагою до питання взаємовідносин "Церква – людина".

Закриття храмів та культових споруд не давало тих плідних результатів, на які очікувало керівництво держави, тим більше, що саме у

цей період радянської історії "...комуністична ідеологія сама претендувала на ту роль в суспільстві, яку посідала церква" [4, с.535]. Влада усвідомлювала, що політика, яка проводилась раніше, не в змозі дати результат, якого очікувала партійна еліта. Значна частина населення все одно залишалася віруючою. Як зазначає дослідник В.Горовий, "...свідомість сучасних віруючих формується з багатьох суперечливих уявлень. В ній досить часто поєднується несумісне – елементи наукових знань з розпливчастими релігійними переконаннями" [5, с.4].

Радянська влада почала переглядати свою діяльність та методи впливу щодо функціонування релігійних організацій та діяльності служителів культу. Було зроблено акцент на усунення прорахунків у антирелігійній роботі, що виникли на місцях і які могли суттєво підірвати авторитет партії. У січні 1960 р. з'являється постанова ЦК КПРС "Про заходи з ліквідації порушень духовенством радянського законодавства про культу", яка в березні була продубльована відповідною постановою ЦК Компартії України. Вони констатували, що внаслідок непослідовної політики партії щодо Церкви їй вдалося зміцнити матеріальну базу парафій, розширити благодійницьку діяльність, посилити протидію науково-атеїстичній пропаганді серед населення, зміцнити взагалі церковну організацію, що наразі було неприпустимо. Виконуючи партійні вказівки, Рада Міністрів СРСР у лютому 1961 р. ухвалює рішення "Про посилення контролю за виконанням законодавства про культу"; відповідну постанову у квітні ухвалила Рада Міністрів УРСР. Передбачалося послаблення матеріальної бази церкви, зменшення чисельності монастирів, скорочення семінарій, значна увага приділялася закриттю "святих" місць [1, с.321].

На підставі цих рішень розпочалась нова хвиля боротьби з релігійними проявами в суспільстві, але відтепер наступ перейшов в дещо іншу площину. Почалась своєрідна боротьба за свідомість людини. Радянська влада взяла тактику не винищення релігійної свідомості, а поступової заміни її радянською. Важливим акцентом у політиці стало те, що дії влади були спрямовані в цілому не проти церковнослужителів та релігійних культів, а проти релігійних думок у свідомості людей. Науковий світогляд був спрямований розкрити неспроможність релігійних уявлень та розвіяти будь-які "міфи" Церкви [2, с.107].

Використовувались як традиційні, так і нові методи боротьби з проявами релігії: закривались храмові споруди (наприклад, станом за 1960 р. в Одеській області працювало 206 церков, з них у 1960 р. закрито 53) [6, с.13–18]; контролювались прибутки церков та їх чисельність (так, у Вінницькій області прибутки церковних організацій за 1959 р. склали 8880037 крб., а за 1960 р. вже 7325391 крб.) [7, с.8]; закривались або знищувались "святі" місця (у 1963 р. була закрита Києво-Печерська лавра, в печерах якої знаходились мощі святих угодників) [3, с.516]; спростовувались релігійні дива (у Закарпатській області була призначена спеціальна комісія для розслідування факту прояву образу Діви Марії на

скляній поверхні вікна) [8, с.34]; закривались монастирі та семінарії (на початок 1959 РПЦ мала 47 монастирів, але вже до середини 1960-х рр. зосталось тільки 16; закрито було 5 семінарій: Ставропольську, Саратовську, Київську, Луцьку та Жировицьку) [3, с.516]; проводилась активна антирелігійна пропаганда серед населення (наприклад, у Луганській області здійснювались виїзди агітмашини з пересувною виставкою "Наука проти релігії") [9, с.39]; робилося усе за для скорочення релігійних громад. Частіше спостерігалось втручання світської влади в духовні справи. Політика влади була спрямована і на те, щоб підірвати авторитет церковнослужителів серед їх пастви. Всіляких утисків зазнали також і сім'ї служителів культу.

Особлива увага при цьому приділялася скороченню чисельності та згортанню діяльності православних храмів та громад. Проведений на початку 1961 р. опис церков за областями Української РСР, виявив, що на той час функціонували 6464 православні споруди (з них 5463 церкви і 955 молитовні будинки). У 1962 р. з них було закрито 1144 будови. З кліру діяло 15 архієреїв, 4114 священників, 236 дияконів, 3634 псаломщиків, 38358 осіб обслуговуючого персоналу, контингент яких на початок 1962 р. суттєво зменшився. Додамо, що у 1960 р. було закрито 10 монастирів, котрі за міркуваннями влади були "...розсадниками мракобісся, в яких концентрувався спекулятивний фанатично настроєний елемент", що поширював шкідливий вплив на радянське суспільство [10, с.188].

Контроль за релігійним життям православного населення влада здійснювала за допомогою Ради зі справ Російської Православної Церкви, створеної 18 грудня 1943 р. постановою Ради Народних Комісарів. Основним обов'язком Ради був зв'язок між керівництвом СРСР та Патріархом Московським та вся Русі; в союзних та автономних республіках, краях та областях вона мала своїх представників.

На території Української РСР з 1943 р. роботу з забезпечення на всій території контролю за дотриманням законодавства про культу виконував Уповноважений Ради зі справ РПЦ по Українській РСР.

З 1946 р. Рада Народних Комісарів була перетворена на Раду Міністрів СРСР. Відтепер представник мав назву Уповноважений Ради зі справ РПЦ при Раді Міністрів СРСР по Українській РСР, на якого покладались наступні функції:

1. Нагляд за правильним та своєчасним впровадженням у життя на території республіки (або області) законів, а також постанов уряду СРСР, які стосуються РПЦ;

2. Надання Раді Міністрів УРСР (облвиконкомам) та Раді зі справ РПЦ висновків з питань РПЦ;

3. Своєчасне інформування ради Міністрів Української РСР (облвиконкомів) та Ради зі справ РПЦ про стан в республіці та областях РПЦ, її положення та діяльність.

У грудні 1965 р. апарат Уповноваженого зі справ РПЦ при Раді Міністрів СРСР по УРСР припинив свою діяльність у зв'язку з об'єднанням компетенцій Ради зі справ РПЦ та Ради зі справ релігійних культур при Раді Міністрів СРСР по Українській РСР та створенням на території УРСР апарату Уповноваженого Ради зі справ релігій при Раді Міністрів СРСР по УРСР (постанова ЦК КПУ та РМ УРСР від 25 січня 1966 р.). Таким чином, владою було задіяно більшість важелів та методів впливу, щоб послабити церковну організацію.

Важлива подія у православному житті сталася 18 липня 1961 р. у Троїце-Сергієвій Лаврі. Тут відбувся Архієрейський Собор, рішення якого стало своєрідним компромісом у стосунках Церкви та комуністичного керівництва. Основним питанням, що розглядалося, було внесення змін у "Положення про управління Російською Православною Церквою". Під впливом владних структур Собор встановив нову організацію приходського правління. Фактично після певного послаблення тиску на церковне життя у роки Великої Вітчизняної війни та післявоєнні роки відбулося повернення до жорсткої постанови ВЦВК та Раднаркома РРФСР 1929 р. "Про релігійні об'єднання", яка встановлювала священників, як осіб, що не мали виборчого права та відсторонялись від господарчих справ релігійних громад [3, с.515].

Фактично, за новим Положенням, обов'язки священника зводились до богослужбової діяльності та духовного керівництва парафіями. До складу церковної ради духівництво більше не входило та звільнялося від обов'язків в господарсько-фінансовій діяльності православної общини. Священника на вакантні посади в релігійні общини призначав єпархіальний архієрей за умови, що від віруючих надходило прохання про призначення вище згадуваної духовної особи. Священник обов'язково повинен був скласти з церковною радою договір про прийняття його на роботу. Крім того, духовна особа допускалася до несення служби тільки в тому випадку, якщо вона мала реєстраційну картку від Уповноваженого Ради по справах РПЦ цієї області [11, с.24–25].

Священнослужитель відтепер ставав найманною особою, яка була повністю підконтрольна Уповноваженому Ради по справах РПЦ та мала узгоджувати з ним свою діяльність. Крім того, обов'язковою умовою роботи було також ведення облікових журналів, де вносились прізвища всіх людей, які приймали участь у релігійних обрядах. Такі дії відштовхували населення від Церкви, тому що за участь у релігійному житті людину могли виключити з партії, звільнити з роботи та переслідувати родичів та близьких.

Реакція православного духівництва на Положення Синоду була неоднозначною. Наприклад, Уповноважений Кіровоградської області зазначав, що, загалом, серед священнослужителів області було два погляди на внесення змін у діяльність церковної організації. Перша група висловила позитивно та вважала, що господарча діяльність тільки відволікала священника від несення духовного наставництва. Відтепер у

священнослужителя з'явилася можливість повністю присвятити себе церковним справам. Друга ж група висловила невдоволення та дотримувалась думки, що Положення про правління РПЦ було прийнято Помісним Собором у 1945 р., і Синод не має права змінювати таке Положення, акцентувавши увагу на тому, що такі дії можуть значно послабити загалом усю церковну організацію. Існувала також досить незначна група духівництва, яка дотримувалась нейтралітету стосовно обговорюваного питання [11, с.24–25]. Щоб дещо роз'яснити політику вищого духівництва, Першоієрарх зауважив, що рішення Синоду ні в якому разі не скасовує Положення про управління РПЦ, а тільки вносить деякі корективи [1, с.333]. Як у своїй доповіді зауважив митрополит Борис, священник, і загалом вся Православна Церква, повинні правильно розуміти дух часу, якщо хочеш вижити: "... треба їздити у трамваї і не висовуватись" [11, с.16]. Прийняття нового Положення було виваженим рішенням вищого православного духівництва задля подальшого життя православної громади у радянській державі.

Щоб у майбутньому мати повний контроль у сфері релігійного життя, керівництво СРСР вдалось до кадрових змін. 21 лютого 1960 р. був звільнений з посади голови Ради зі справ Російської Православної Церкви Г. Карпов, за час роботи якого у воєнні та післявоєнні роки відбулось масове відкриття православних приходів. Його наступником став В. Куроедов, який пізніше, у 1966 р., очолив новостворений апарат Уповноваженого Ради зі справ релігій при Раді Міністрів СРСР. Саме за діяльності В. Куроедова у політиці втілились в життя нові адміністративні та каральні заходи щодо релігійних об'єднань та діяльності православного духівництва [3, с.513].

Керівництво радянської держави розуміло: для того, щоб створити нову людину, яка б жила за соціалістичними принципами, треба було посилити комуністичні впливи саме в ідеологічній сфері. Увага приділялась найменшим деталям. Так, наприклад Г. Пінчуком (Уповноважений Ради зі справ РПЦ при Раді Міністрів УРСР) було зроблено ряд зауважень до збірника, який містив твори антирелігійного характеру "Діла небесні": "...підібрано чимало атеїстичних творів, які давно відомі читачеві. Певна частина творів викликає сумнів щодо їх надрукування. У багатьох поетичних працях є брутальна лайка. Віруючі, скажімо, читаючи "Лик Спасителя" С. Тельнюка, можуть відвернутися від цього збірника. Я спробував прочитати "Лик спасителя" декільком жінкам-інтелігенткам, серед яких не було жодної віруючої. Всі вони ледве дослухали моє читання...Чи виграємо ми цими рядками в антирелігійній пропаганді?" [12, с.9–11].

Влада проводила антирелігійну роботу, перш за все, серед молоді та дітей. Впливати на свідомість літніх людей було значно складніше, адже в них був сформований світогляд та усталені цінності. Наприклад, партійне керівництво міста Харкова, щоб "...відсторонити дітей від

проникнення у храми, за два тижні до релігійного свята організували пікети біля церков та відсікали школярів від їх батьків" [8, с.119].

Та все ж така політика не давала бажаних результатів. Про це свідчила досить велика кількість віруючих серед радянського населення. Поступово в суспільстві виникав своєрідний феномен – віруюча радянська людина. Показовим є випадок, який у своєму звіті до Уповноваженого УРСР про релігійне свято "Пасха" у 1963 р. описує Уповноважений по Харківській області: "...у Трьохсвятительській Церкві м. Харкова один робітник (35–38 років) знаходився з двома дітьми, які були учнями другого та четвертого класу. На моє питання, чому він знаходиться у храмі з дітьми, відповів: "... мені ніхто не зможе заборонити виховувати своїх дітей, так як я хочу". Його старший хлопчик сказав: "...я сам просив відвести нас до Церкви". У той же день я завітав і до Церкви с. Пясочін, там я побачив підлітка років тринадцять-чотирнадцять, який стояв зі своєю матір'ю та молився. На питання щодо його мотивів перебування на богослужінні та взагалі його причин приходу до Церкви, той відповів: "...у школі я піонер, а у Церкві віруючий. Я вірю в Бога, тому сповідався та причастився". Серед тих, хто посвячував паски, були працівники залізної дороги, а також робітники воєнізованої охорони Академії ім.Говорова" [8, с.121]. Ще одним прикладом своєрідного симбіозу, що виник у суспільстві, може стати інформація Уповноваженого по Миколаївській області, яку він надав у звіті про стан обрядності в регіоні, де зазначає: "...в обрядах хрещення приймають участь комуністи, комсомольці та інтелігенція" [11, с.44].

Таке співіснування матеріалістичного та релігійного світогляду, звісно, не влаштовувало владу. Одним з найважливіших кроків по формуванню соціалістичної свідомості стало викорінення релігійних уявлень з побутового життя радянського населення. Це було досить складним завданням, адже такі свята, як хрещення дитини, вінчання, або ж обряд поховання, досить укорінились у суспільстві. Як зазначає дослідник П. Косуха, перш за все це було пов'язано з "...чимось особистим в людині, інтимною стороною життя". Ще однією причиною можна назвати тісний зв'язок цих обрядів з старовинними народними традиціями [13, с.19]. Виникла потреба у активній пропаганді нових свят та обрядів, через які можливо було формувати духовні цінності соціалістичного суспільства.

У 1963 р. Г. Пінчуком розіслано розпорядження Уповноваженим по областях УРСР, де наголошено, що на місцях "...повинні бути створені комісії по впровадженню нових радянських обрядів і нових звичаїв" [14, с.176]. Характерною особливістю розвитку свят та обрядів був перехід від створення таких заходів до формування стійких комплексів, які б повторювались з року в рік та поступово переходили у своєрідну традицію [5, с.68].

У своїй праці "Нові радянські традиції, свята та обряди" дослідник Ю. Гуров пропонує наступну класифікацію свят, які на той час активно проводились.

До першої групи науковець відносив дитячі та юнацькі традиції та обряди, які в свою чергу поділялися на: а) обряди ідейно-політичного виховання школярів ("З Леніним в серці" і т.д.); б) традиції, пов'язані з військово-патріотичним та інтернаціональним вихованням ("Шляхами подвигу" і т.д.); в) пов'язані з трудовим вихованням ("В праці слугують та ростуть" і т.д.); г) обряди та традиції направлені на морально-естетичне виховання ("Традиції юних атеїстів" і т.д.).

Друга група включала в себе сімейно-побутові свята: а) народження дитини ("Людина народилась" і т.д.); б) укладення шлюбу ("Добрий шлях молодій сім'ї" і т.д.); в) похорони.

До третьої групи належали трудові свята. Це традиційні урочистості, які проводились у колективі. Наприклад: "День першої зарплати", "День молодого працівника", і т.д.

Вирізнялася також остання, четверта, група – загальнополітичні традиції та обряди. Відзначались такі свята, як "Тиждень революційної слави", "До захисту Вітчизни готові!" [15, с.7].

П. Косуха виділив ще один тип нової обрядності – професійні свята. До першої групи відносились загальнодержавні професійні свята, такі як День залізничника, День шахтаря, День металурга і т.д. До другої групи належали менш розповсюджені свята: День тваринника, День меліоратора і т.д. Свята та обряди мали дві частини: урочисту та масово-розважальну. У першій реалізувалась загальна ідея свята, друга частина присвячувалась виступам колективам художньої самодіяльності, майстрам мистецтв [13, с.7–12]. Такі різнобічні свята, на думку влади, допомагали витіснити релігійний аспект з побутового життя радянського населення, дозволяли з дитячого віку виховувати в людині соціалістичні принципи та цінності.

Релігійні таїнства обрядів та їх сімейна інтимність витіснялась з свідомості населення. Влада цілеспрямовано намагалася створити нову людину, якій не потрібна віра в Бога, вона повинна була вірити лише в соціалістичні ідеї та силу радянського народу. Проходив процес повного розриву між сучасністю та історичним досвідом поколінь, відбувалась заміна останнього комуністичною ідеологією [16, с.279].

Така державна політика була спрямована на викорінення у свідомості та побуті людей всього, що було пов'язано з релігійно-обрядовою діяльністю. Соціалістичні свята та обряди інколи повторювали релігійні. Наприклад, свята, які пов'язані з найважливішими подіями в житті людини, такі як народження дитини, укладання шлюбу, поховання близьких. Але в нових традиціях нівелювався релігійний аспект. Популяризація радянських свят серед населення впроваджувалась за допомогою їх пафосності та масовості. Обряди проводились у спеціально облаштованих приміщеннях. Все

дійство супроводжували духові оркестри, творчі об'єднання. На свята запрошували трудові колективи.

У кожній області вводились нові обряди зі своєю специфікою. У Донецькій області за 1963 р., наприклад, була розроблена цілісна система урочистої реєстрації новонароджених у РАГСах. Робітники лікарні обов'язково повідомляли про новонародженого у профспілки, де працювали родичі матері. Профспілки, в свою чергу, мали проявляти "...опіку та підтримку, приймати всі заходи, щоб мати з новонародженим не потрапила під вплив церковників" [14, с.2].

У Закарпатській області за 1961–1963 рр. було відкрито 35 спеціальних обрядових приміщень. Щоб нові соціалістичні свята якнайшвидше популяризувалися серед населення, у 1962 р. був проведений семінар секретарів райвиконкомів по обміну досвідом з організації святкової реєстрації новонароджених та шлюбів [14, с.17]. У більшості областей на свята запрошували творчі колективи, створювались сценарії, які підвищували урочистість події.

Зустрічались непоодинокі випадки, коли радянські обряди проводились в колишніх церковних спорудах. У Івано-Франківській області під Дім святкової реєстрації шлюбів у 1963 р. була закрита та переобладнана Церква [14, с.125].

Замість церковних таїнств пропонувались більш відкриті, доступніші обряди та традиції [17, с.23]. Скажімо, за новим порядком, похоронну процесію до кладовища супроводжував оркестр. Однак, не дивлячись на всі намагання влади, люди, особливо в сільській місцевості, не поспішали полишати релігійну частину ритуалу. У багатьох випадках померлого також відспівував і священник. Такі факти свідчили про те, що люди не готові були повністю відмовитися від релігії.

Був широко розповсюджений обряд, який проводиться після свята Пасхи – так звані "проводи". За свідченням Уповноваженого РПЦ по Донецькій області, в цей день на кладовищі збиралася велика кількість людей. Багато з яких приїжджало на автомобілях, у тому числі на тих, що належали державним організаціям. І що головне, така традиція носила масовий характер [11, с.9–10]. У дні релігійних свят місцевою владою впроваджувались заходи, щоб відволікти населення: всілякі виїзди на природу, культурно-розважальні програми, суботники та недільники. Замість "проводів" у 1963 р., напередодні Дня перемоги, на території всій УРСР було запроваджено День пам'яті, коли люди могли вшанувати померлих [13, с.28].

Окремо слід сказати про місцеві свята. На свято Храму у Полтавській області в селі Петрівка Миргородського району щорічно відзначали День колгоспу "Україна", а у селі Власівка Зінківського День зустрічі весни [14, с.29–30]. У Донецькій області проводилися традиційні нерелігійні свята, такі як День врожаю, що відтепер були "направлені в дусі соціалістичної моралі" [14, с.1].

Отже, дії партійного керівництва були цілеспрямовано на формування нового типу свідомості у радянської людини. Кожен крок у напрямку ідеології був узгоджений та чітко спланований. Контроль за формуванням особистості починався ще з народження та тривав все життя.

Таким чином на початку 60-х рр. ХХ ст. релігійна ситуація на території радянської України ускладнилась. Партійне керівництво почало уживати більш радикальні заходи тиску на церкву та віруюче населення України. Рішення Архієрейського Собору РПЦ 1961 р. послабило духівництво та відкрило широкі можливості владним колам для безпосереднього втручання у внутрішнє життя Церкви. Вище православне духівництво розуміло, що такі рішення були однією з основних умов виживання самої церковної організації у радянській державі. Відбувалась інтенсифікація антирелігійного наступу. За свідомість людини йшла ідеологічна боротьба світогляду матеріалістичного та релігійного. У суспільстві виник симбіоз – разом співіснували соціалістичні ідеали та релігійні уявлення.

Література

1. **Пашенко В.** Православ'я в новітній Україні / Володимир Пашенко. – Полтава, 1997– . – Ч.1. – 1997. – 354 с. 2. **Баран В.** Україна в умовах системної кризи (1946–1980-і рр.) / В. К. Баран, В. М. Даниленко. – К.: Видавничий дім "Альтернативи", 1999. – 303 с. 3. **Ципін В.** Історія Російської Православної Церкви / В. Ципін. – М.: Вид-во Сретенського монастиря, 2007. – 815 с. 4. **Історія** релігії в Україні / [за ред. А. М. Колодного]. – К.: Знання, 1999. – 735 с. 5. **Горовой В. Н.** Обрядность в зеркале времени / В. Н. Горовой. – Днепропетровск.: Промінь, 1988. – 78 с. 6. **Центральний** державний архів вищих органів влади і управління України (далі – ЦДАВОВУ), ф.4648, оп.1, спр.226. 7. **ЦДАВОВУ**, ф.4648, оп.1, спр.224. 8. **ЦДАВОВУ**, ф.4648, оп.1, спр.405. 9. **Державний** архів Луганської області, ф.179, оп.5, спр.756. 10. **ЦДАВОВУ**, ф.4648, оп.1, спр.323. 11. **ЦДАВОВУ**, ф.4648, оп.1, спр.239. 12. **ЦДАВОВУ**, ф.4648, оп.1, спр.459. 14. **ЦДАВОВУ**, ф.4648, оп.5, спр.376. 13. **Косуха П.** Наши праздники и обряды / П. И. Косуха. – К.: Знание УССР, 1987. – 47 с. 15. **Гуров Ю.** Нові радянські традиції, свята, та обряди / Ю. С. Гуров. – Чебоксари: Чуваш. кн. вид-во, 1990. – 108 с. 16. **Смолій В.** З історії повсякденного життя / В. А. Смолій. – К.: Інст.-т Історії України НАН України, 2010. – 381 с. 17. **Демьянов А.** Факти против измышлений / А. И. Демьянов. – Воронеж: Центрально-Черноземное книжное изд-во, 1989. – 127 с.

Заблоцкая Н.В. Политика советского руководства по отношению к Русской Православной Церкви и верующему населению УССР начала 60-х гг. ХХ ст.

В статті проаналізована політика керівництва СРСР по відношенню к РПЦ и населению УССР начала 60-х гг. XX ст.

Ключевые слова: Русская Православная Церковь, церковная политика, священник.

Заблюцька Н. В. Політика радянської влади по відношенню до Російської Православної Церкви та віруючого населення УРСР початку 60-х рр. XX ст.

У статті проаналізована політика керівництва СРСР щодо РПЦ та населення УРСР початку 60-х рр. XX ст.

Ключові слова: Російська Православна Церква, церковна політика, священник.

Zablotska N. The policy of the Soviet leadership towards Russian Orthodox Church and religious population of the Ukrainian SSR in the early 1960s.

The policy of the USSR leaders towards the Russian Orthodox Church and population of Ukrainian SSR in the beginning of the 1960s is analyzed.

Keywords: Russian Orthodox Church, church policy, priest.

УДК 94(477.6)64.042.1:622 «1965/1985»

К. В. Ізмайлова

**ХАТНЕ ГОСПОДАРСТВО ШАХТАРСЬКИХ РОДИН ДОНБАСУ
У 1965–1985 РР.**

Побут як соціальне явище має внутрішню організацію свого змісту, яка проявляється у певних формах, найбільш розповсюдженими з яких є родинна та суспільна.

Хатне господарство входить до сфери родинного побуту як його складова частина і складає його головну, основну сторону. Воно являє собою сферу людської діяльності, у якій на основі індивідуальних витрат праці і часу організується вся система виробництва і споживання. Важливість хатнього господарства полягає ще й в тому, що воно є тим видом діяльності, який повністю регулюється виключно родиною. Саме у господарстві виникає безліч конкретних питань, за якими саме родина приймає рішення і обирає засіб їх втілення у життя. Праця у хатньому господарстві індивідуально організована, але являє собою суспільно-необхідний вид праці, оскільки сприяє відновленню сил людини, а отже, є об'єктивно необхідною.

Наше дослідження присвячене хатньому господарству шахтарських родин, оскільки останні являють собою специфічну соціальну верству населення Донбасу. Радянська держава повсякчас намагалася створити для гірників особливі умови життя та праці, і така політика не могла не відобразитися на повсякденному житті шахтарських родин та організації їхнього побуту.

Соціально-побутова проблематика у 1960–1980-х рр. займала суттєве місце в радянській соціології та історіографії. Зокрема, різноманітним аспектам родинного побуту робітників з різних регіонів СРСР присвячені праці соціологів Е. К. Васильєвої, Л. А. Гордона, Б. С. Павлова та ін. Що стосується безпосередньо робітників Донбасу, а також шахтарів як найчисленнішого їхнього прошарку, то питань організації їхнього позаробочого часу торкалися В. Н. Гирло, А. П. Пономарьов, З. Г. Лихолобова тощо.

Джерельна база дослідження представлена в основному документами Державного архіву Луганської області, а також матеріалами усної історії.

Мета дослідження – всебічно вивчити окремі види хатнього господарства у шахтарських родинах Донбасу і показати їхнє значення у повсякденному побуті гірників.

Стаття є частиною більш широкого дослідження, присвяченого повсякденному життю шахтарських родин Донбасу у сер. 1960-х – сер. 1980-х рр.

Перш ніж приступити до викладення результатів дослідження, слід зазначити, що ми вивчали хатнє господарство шахтарських родин за певною схемою. Перша ланка в цій схемі – це тривалість хатньої праці. Різні дослідники наводять різні дані: так, за дослідженнями російського соціолога Л. Гордона, якщо у молоді і в молодих родинах без дітей на хатню працю витрачалося приблизно 12 год. на тиждень, то у родинах з неповнолітніми дітьми цей час зростає до 18–20 год. (особливо у великих містах, оскільки у маленьких містах навантаження часто з самого початку родинного життя досить значні) [1, с.98]. Соціолог Б. Павлов у своїй праці "Матери, отцы, дети" наголошує, що дружина робітника вугільної промисловості за умови наявності родини хоча б однієї маленької дитини змушена витрачати на хатню працю більше 31 год. на тиждень [2, с.13]. Журналіст В. Цимбалюк наводить наступні дані: дружина шахтаря витрачала на хатню працю 27 год. 20 хв. на тиждень, тоді як її чоловік – 11 год. 40 хв [3, с.138]. В архівних джерелах ми зустрічаємо інші цифри [4]. Як бачимо, дані різних дослідників хоча й відрізняються, проте тенденція у всіх простежується одна – з появою родини, а пізніше дітей шахтарська дружина повинна була приділяти господарству все більше вільного часу, організувати повсякденний побут родини.

Другим важливим фактором щодо вивчення господарства є окремі види хатньої праці у шахтарських родинах. Найбільш часовитратним заняттям у побуті радянських сімей, і шахтарські не стали виключенням, було відвідування магазинів та ринків – цим регулярно займалися 88% жінок та 74% чоловіків (для шахтарів це взагалі було одним з найрозповсюдженіших занять) [5]. Заняття це було щоденним і забирало біля 6 годин на тиждень у жінок (15–20% часу їх хатньої праці) і більше 3 годин у шахтарів (відповідно 20–25%) [6].

Наступне заняття – приготування їжі та споріднені з цим заняття (сервіровка столу, розігрівання готової їжі, миття посуду, заготівля дров та води, топка печі), які також потребували значних витрат часу, мабуть, найбільших серед усіх хатніх справ. Рівності у цій справі фактично не було зовсім – приготуванням їжі і кухонними роботами займалося 95% шахтарських дружин і лише 5% інших членів родини (не завжди чоловіків) [7]. Середня тривалість приготування їжі у жінок була в 9 разів вищою, ніж у чоловіків – 10–11 годин на тиждень проти 1–1,5 годин. Фактично, третину свого позаробочого часу дружина шахтаря проводила на кухні [8].

У хатній праці важливе місце займали також прання, прасування, ремонт, чистка одягу, білизни, взуття. Ці заняття грали значну роль у забезпеченні нормального функціонування родини, і їх тривалість була значною (не для чоловіків) – у шахтарських дружин лише прання займало близько 6 годин на тиждень [9]. До речі, за результатами соціологічних опитувань, жінки вважали його найнуднішим заняттям серед всіх інших видів хатньої праці [10].

Звичайно, на час, який витрачався на прання, також суттєво впливала наявність комунальних зручностей: родини, що мали водогін, каналізацію та центральне опалення, витрачали на догляд за одягом, взуттям та білизною приблизно на 30% менше часу, ніж родини, позбавлені цих зручностей [10]. Причому важливо, що основні витрати часу на догляд за одягом, взуттям та білизною пов'язані з пранням і прасуванням: у Донецьку та Ворошиловграді вони склали біля 80% часу, який витрачався на ці заняття, у малих шахтарських містах – більше 90% [11].

Прибирання квартир, підсобних приміщень та двору також було переважно жіночою справою, хоча чоловіки також брали у ній участь (в основному батьки неповнолітніх дітей). Але слід зазначити, що тривалість прибирання більшою мірою залежала від розміру квартири, наявності двору і т. д., ніж від структури та складу родини.

Взагалі прибирання було найменш еластичним елементом хатньої праці – протягом періоду, що розглядається, витрати часу на прибирання практично не змінювалися. В середньому у великих містах на прибирання окремої квартири жінки та чоловіки витрачали відповідно 4 год. 10 хв. та 1 год. на тиждень, власного будинку – 3 год. 50 хв. та 1 год. 20 хв. на тиждень [12]. У малих містечках ці показники сягали на прибирання квартири 4 год. 10 хв. у жінок і 1 год. 40 хв. у чоловіків, будинку – 4 год. 40 хв. і 1 год. [12]. Ці цифри суттєво не зменшувалися навіть під впливом механізації праці.

По своїй ролі у забезпеченні нормального функціонування родини такі види хатньої праці, як ремонт меблів, предметів хатнього вжитку, кухонного начиння і побутових приладів, житлових і підсобних приміщень, практично не відрізняються від догляду за одягом або від прибирання квартири чи двору. Проте виділяє ці заняття в окрему групу той факт, що у шахтарських родинах вони вважалися виключно "чоловічою справою" – витрати часу на них у чоловіків були у 5–6 разів вищими, ніж у жінок – відповідно 3–5 годин на тиждень проти 0,5–1 години [13].

Така ж особливість простежується і у заняттях власним присадибним господарством: праця на городі, у саду, догляд за домашніми тваринами та птицею. Тут роль шахтарів (що стосується витрат часу) також була більш значною: в обласних центрах 2–3 години (півгодини для жінок), у малих містах – відповідно 5 і 2 години на тиждень [14].

Важливо те, що ремонт, городництво та інші справи з цього списку грали особливу роль у побуті шахтарів (на ці заняття йшла майже половина часу, який шахтарі витрачали на хатню працю), впливали на їхню повсякденну поведінку. Переважання ролі чоловіка у вищезазначених видах праці було зумовлене комплексом матеріально-економічних, соціальних, культурних та фізіологічних причин. Зокрема, дослідження радянських соціологів та статистів дозволяють зробити

висновок, що витрати часу серед чоловіків на ремонт і т. п. зовсім не пов'язані з рівнем матеріального добробуту родини, але сильно залежать від того, на якому етапі життя знаходився шахтар, а точніше, від складу родини і його ролі в ній. Чим старшим ставав шахтар, тим більше уваги і часу він приділяв ремонтним роботам, тим більше намагався забезпечити для родини комфортні умови існування. Таку тенденцію можна пояснити кількома факторами: суб'єктивними – поява досвіду, відсутність допомоги старших членів родини, прагнення привчити дітей до праці тощо та об'єктивними – недостатнім рівнем громадського виробництва продуктів харчування, меблів, побутових приладів і таке ін. Крім того, важливу роль відігравали і житлові умови: шахтарі-власники будинків витрачали на ремонт значно більше часу, ніж власники квартир, оскільки "у домі завжди є чим зайнятися, завжди знайдеться що відремонтувати" [15]. Не слід забувати і про наявність городу та підсобних приміщень, які теж потрібно було тримати в порядку.

Але так звані "ремонтно-городницькі" роботи продовжували існувати і в середовищі шахтарських родин, які жили у містах, протягом всього періоду, що розглядається. І це було цілком природно: "акліматизація" вчорашніх селян, які переселялися у міста Донбасу, не могла відбуватися швидко; пристосування до основ міської культури займало досить тривалий час, нерідко більший, ніж тривалість життя одного покоління. Тому на міському ґрунті і досі живуть звички, традиції, настанови, які склалися в умовах напівнатурального господарства, в тому числі і уявлення про хатню працю як дуже важливе джерело самозабезпечення родини, звичка до праці руками тощо. Звичайно, вони поступово руйнувалися під впливом нових форм життя, змін в економічному положенні, але у малих шахтарських містечках з їх великим територіальним, а головне – генетичним зв'язком із селом вони зберігалися досить довго (деякі до нашого часу). Звичайно, така "двоякість" мала і негативні наслідки: випадки, коли зовнішні умови життя у місті (якісні зміни у житлі, розвиток громадських послуг) не співпадали з внутрішніми (зміна системи цінностей, уявлень про життя) переживаннями шахтаря, часто призводили до пияцтва, порушення трудової дисципліни, нехтування моральними нормами тощо.

Шахтарські діти також залучалися до праці в хатньому господарстві, при чому, згідно патріархальної моделі повсякденного життя родини, особливо намагалися призвичаїти до праці дівчаток [16, с.83]. Як правило, у дітей були свої обов'язки – найчастіше їм доручали купувати продукти харчування, прибирати квартиру, мити посуд; більш старшим – доглядати за присадибною ділянкою, прасувати, готувати їжу, прати [2, с.98]. Проте, не завжди трудовому вихованню дітей у шахтарських родинах приділялася велика увага. Траплялися випадки, коли дітям вкрай рідко доручали якусь самостійну справу у хатньому господарстві. Мотивація в таких випадках була різною, але найчастіше фігурувала фраза про те, що "діти ще малі, їм вчитися треба, а не

працювати. Вироснуть – напрацюються. Як припече, то всього навчаться" [17]. Взагалі освіта була дуже важливою для гірників – часто самі неосвічені, вони намагалися вивчити власних дітей якнайкраще, тому особливо бережно ставилися до учнів і студентів, намагаючись нічим не відволікати їх від навчання, навіть якщо справа йшла про прибирання чи миття посуду [17].

Таким чином, хатня праця займала дуже важливе місце у повсякденному побуті шахтарських родин Донбасу і була зумовлена певними особливостями, а саме: великою завантаженістю жінки через патріархальну модель (чіткий поділ хатніх обов'язків на чоловічі та жіночі) шахтарської родини і, як наслідок, великими витратами часу на обслуговування чоловіка-шахтаря і задоволення його потреб. Найбільш важливими і трудомісткими заняттями були так звані "кухонні справи" – якісне домашнє харчування було дуже важливим для шахтарів. До речі, згідно матеріалів міжнародного порівняльного бюджетного дослідження, проведеного у 1965–1966 рр., витрати часу на хатнє господарство у "шахтарок" СРСР, ФРН, США та Франції були приблизно однакові, хоча структура витрат дещо відрізнялася: американські, німецькі та французькі жінки менше часу витрачали на приготування їжі та прання, а більше – на прибирання [18, с.59].

Досліджена проблема має перспективи подальшого вивчення: зокрема, слід докладніше вивчити кожен з видів хатнього господарства та його роль у повсякденному побуті гірників, звернути увагу на допомогу у господарстві батьків подружжя та інших родичів, а також роль держави в організації хатньої праці (створення пралень, їдалень, хімчисток тощо).

Література

1. **Гордон Л. А.** Черты социалистического образа жизни: быт городских рабочих вчера, сегодня, завтра / Л. А. Гордон, Э. В. Клопов, Л. А. Оников. – М.: Знание, 1977. – 159 с.
2. **Павлов Б. С.** Матери, отцы, дети: Социологический очерк / Б. С. Павлов. – М., 1984. – 192 с.
3. **Цимбалюк В.** Мужчина в семье / В.Цимбалюк // Мы и наша семья: книга для молодых супругов / В. И. Зацепин, В. Д. Цимбалюк. – М.: Молодая гвардия, 1989. – 416 с.
4. **Державний архів** Луганської області (далі – ДАЛО), ф.Р-2519, оп.12, спр.3776, арк.4, 8, 18, 20, 22, 34.
5. **ДАЛО**, ф.Р-2519, оп.6, спр.463, арк.5.
6. **ДАЛО**, ф.Р-2519, оп.6, спр.463, арк. 6.
7. **ДАЛО**, ф.Р-2519, оп.12/1, спр.3776, арк.14.
8. **ДАЛО**, ф.Р-2519, оп.12/1, спр.3776, арк.23.
9. **ДАЛО**, ф.Р-2519, оп.12/1, спр.3776, арк.32.
10. **Центральний державний кінофотофоноархів України**, ф.Ю-1, запис 7045: "Радянська Україна" (кіножурнал). – 1978р. – Вип.15.
11. **ДАЛО**, ф.Р-2519, оп.12/1, спр.3776, арк.68.
12. **ДАЛО**, ф.Р-2519, оп.12/1, спр.1649, арк.49.
13. **ДАЛО**, ф.Р-2519, оп.21, спр.514, арк.36.
14. **ДАЛО**, ф.Р-2519, оп.12/1, спр.4142, арк.21.
15. **Смутчук Віктор Карпович**, 1937 рік народження, село Теофіполь Хмельницької області.

Бесіда тривала 3 години. Запис зроблено автором 18 вересня 2009 р.
16. **Семья и молодежь:** профилактика отклоняющегося поведения / В. А. Балцевич, С. Н. Бутова, А. К. Воднева. – Минск: Университетское, 1989. – 142 с.
17. **Петрова Лариса Миколаївна**, 1960 року народження, місто Новогродівка. Бесіда тривала 1 год. 34 хв. Запис зроблено автором 14 вересня 2010 р.
18. **Handbook of Marriage and the Family** / Ed. M. Sussman & S. Steinmetz. – New York, 1987. – 294 p.

Измайлова Е. В. Домашнее хозяйство шахтерских семей Донбасса в 1965–1985 гг.

В данной статье рассматриваются проблемы организации домашнего хозяйства шахтерских семей Донбасса в 1965–1985 гг. Автор уделяет особое внимание изучению отдельных видов домашнего труда, подчеркивает присущие шахтерским семьям особенности организации повседневного быта.

Ключевые слова: труд, семья, быт, повседневность.

Измайлова К. В. Хатнє господарство шахтарських родин Донбасу у 1965–1985 рр.

У цій статті розглядаються проблеми організації хатнього господарства шахтарських родин Донбасу у 1965–1985 рр. Автор приділяє велику увагу вивченню окремих видів хатньої праці, підкреслює властиві шахтарським родинам особливості організації повсякденного побуту.

Ключові слова: праця, родина, побут, повсякденність.

Izmaylova E. V. Housekeeping of miners' families of Donbass in 1965–1985

In this article the author consider problems of the organization of housekeeping of miners' families of Donbass in 1965–1985. The Author gives particular attention to studying of separate kinds of house work, accentuates some features of the organization of a daily life in miners' families.

Keywords: work, family, way of life, everyday life.

УДК 930(430)«1945/1949»

Я. М. Комарницький

**ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ ВАСИЛЯ МУДРОГО
НА ТЕРИТОРІЇ ПОВОЄННОЇ НІМЕЧЧИНИ (1945–1949)**

Василь Мудрий – відомий і впливовий західноукраїнський діяч у період перебування Західної України у складі Другої Речі Посполитої. Він очолював найвпливовіші в міжвоєнний період у Галичині часопис "Діло" та Українське національно-демократичне об'єднання (УНДО), у 1935–1939 рр. – віце-маршалок польського сейму. Проте діяльність В. Мудрого після 1939 р. не досліджена, хоч за кордоном, зокрема, на території післявоєнної Німеччини, він виступав як провідний діяч громадсько-політичного життя української еміграції.

Серед літератури, що вийшла в українській діаспорі, особливу цінність становить монографія В. Маруняка "Українська еміграція в Німеччині і Австрії по другій світовій війні", де автор тематично та хронологічно охопив основні етапи життя і діяльності української еміграції в усіх галузях, а також торкнувся проблем політичного життя та створення Центрального представництва українських емігрантів у Німеччині (ЦПУЕН) [1]. Згадки про еміграційну діяльність В. Мудрого знаходимо у працях О. Тарнавського, Т. Мацьківа, В. Іваниса, К. Паньківського [2–5]. Наукову цінність мають статті В. Мудрого [6–8].

Мета статті – дослідити діяльність В. Мудрого як керівника Центрального представництва українських емігрантів у Німеччині, налагодження ним господарського, освітнього, культурного життя українців та захист їхніх прав на територіях окупаційних зон повоєнної Німеччини.

На час капітуляції Німеччини 2 травня 1945 р. на німецькій та австрійській територіях перебувало 16,2 млн. осіб різних категорій – від примусових робітників і військовополонених до в'язнів концтаборів та політичних емігрантів. 13,5 млн. тих чужинців не становили проблеми, бо поверталися додому. Натомість, для 2,7 млн. людей повернення на батьківщину, з тих чи інших причин, було неможливим [1, с.16]. Людей, які не хотіли чи не могли повертатися на батьківщину, називали "переміщеними особами" (від англійської – Displaced Person) (ДП). Щодо українців, то справжню їх кількість у 1945–1946 рр. тепер установити важко. Статистичні дані різних джерел тільки приблизні. За етнічним принципом статистики ніхто не проводив, а, виходячи з Ялтинських домовленостей між союзниками, брали за основу належність людей до держави на початку Другої світової війни. Тому велику кількість українців зараховували до "польських, радянських, чеських, румунських громадян". В. Маруняк, узявши за основу статистичні повідомлення Допомогової і Реабілітаційної Адміністрації Організації Об'єднаних

Націй (United Nations Relief and Rehabilitation Administration – УНРРА), Міжнародної організації для втікачів (International Refugee Organization (Preparatory Commission of IRO) – (IPO)), Злученого українсько-американського допомогового комітету (ЗУАДК), Фонду допомоги українців Канади (ФДУК) і ЦПУЕН станом на березень 1946 р., наводить чисельність українських емігрантів у Німеччині та Австрії: 198673 особи [1, с.86]. В. Мудрий визначає кількість українців у Німеччині та Австрії на березень 1946 р. цифрою 206871 особа. З них на території Німеччини перебувало 177630 осіб і, зокрема, в американській зоні окупації – 104024 особи [7, с.108]. Українців, яким було надано статус "переміщених осіб", можна поділити на такі категорії: 1) українські громадяни, які під час Другої світової війни були примусово вивезені фашистським окупаційним урядом на працю до Німеччини; 2) цивільні біженці з території України, які через політичні переконання та погляди не бажали залишатися на батьківщині; 3) військовополонені та члени військових формувань (дивізії "Галичина", Української повстанської армії (УПА), які нелегальним шляхом переходили до західних зон окупації [6, с.120].

Таким чином перед урядовими і військовими чинниками західних союзників виникло питання опіки над великою кількістю людей. Ситуацію, яка склалася тоді для українців у Німеччині, дуже точно описав у спогадах В. Мудрий: "Важніше від всього було в житті українських скитальців Західної Німеччини те, що вони в своїй масі не втратили рівноваги духа. [...] По капітуляції Німеччини почалися великі репатріаційні акції. Методами насильства, брехні та шантажу особливо відзначалися радянські репатріаційні місії. Вони ліквідували та розстрілювали всіх, хто потрапляв їм у руки, кого вважали ворогами радянського режиму. Перед американськими, англійськими та французькими чинниками українців представляли "фашистами і вислужниками нацизму, словом, зрадниками, яких треба примусово репатріювати" [8, с.2]. Тому й не дивно, що американська військова поліція спочатку допомагала їм ловити українців. У 1946–1947 рр. над значною частиною нашого громадянства нависла інша небезпека, так звані "скрінінги" (перевірки), за результатами яких людей позбавляли матеріальної опіки УНРРА і переводили на німецькі харчові картки [9, с.75–81]. Відповіддю на цю загрозу і для захисту своїх соціально-політичних прав постала самооборонна організація українців. Розвивалося громадське життя самостійно і знизу. У містах і селах, де було велике скупчення українців, вони почали створювати громадські комітети, налагоджували зв'язки з органами УНРРА та домагалися опіки над стихійно організованими таборами.

У Німеччині В. Мудрий відразу включився у громадську й політичну діяльність. У квітні 1945 р. він став головою громадського комітету у селі Бльонгофені. Саме В. Мудрому передав В. Кубійович привезене до Ауфкірху майно Українського центрального комітету

(УЦК), після його ліквідації 27 квітня 1945 р. Тимотей Мацьків згадує, що у Кауфбойрені був створений повітовий український комітет, і він, з ініціативи його голови В. Мудрого, почав засновувати у навколишніх селах місцеві комітети [3, с. 157]. Для об'єднання комітетів і координації їх діяльності у Баварії створено ініціативний осередок, згуртований навколо В. Мудрого. Він і почав робити перші кроки перед американською владою (в американській окупаційній зоні було найбільше скупчення українців), щоб легалізувати український самодопомоговий рух. Але зробити це було нелегко, позаяк американська влада не визнавала українців як окрему національну групу. З важкими зусиллями В. Мудрому вдалося домогтися, щоб в Американській головній квартирі погодилися, фактично, визнати українців за окрему національну (не державну) групу. Подолавши одну проблему, треба було розв'язувати іншу. Радянські репатріаційні комісії вимагали ліквідації українських допомогових комітетів, оскільки, на їхню думку, вони ведуть антирепатріаційну агітацію та виступають проти Радянського Союзу. 2 липня 1945 р. радянська репатріаційна комісія, під охороною і з допомогою американської військової поліції провела обшук в Ауфкірху і Кауфбойрені, у результаті якого були заарештовані працівники цих комітетів. Як наслідок, американська і французька окупаційні влади заборонили існування самодопомогових комітетів.

Літо 1945 р. стало часом жвавого обміну думками лідерів українських політичних груп і локальних комітетів. Йшов пошук шляхів розв'язання питання всеукраїнського представництва, висунування своїх концепцій і приєднання союзників до їх проведення у життя. На території Німеччини перебував уряд Української Народної Республіки (УНР), очолюваний президентом Андрієм Лівіцьким, що був символом української національної ідеї. До речі, президент, оцінюючи ситуацію, що склалася, вказував, що Державний Центр (ДЦ) УНР є справою усіх українців. Для удосконалення роботи і зміцнення єдності роз'єднаних територій України він намагався залучити до співпраці активних галицьких політиків, зокрема членів УНДО В. Мудрого, С. Витвицького, С. Барана. К. Паньківський стверджує, що президент А. Лівіцький у кінці травня 1945 р. вніс пропозицію, щоб уряд УНР очолив В. Мудрий [5, с.132].

Питання про створення єдиного українського центру порушувалося на численних нарадах. Зокрема, на нараді у Веймарі наприкінці травня 1945 р., за участю президента, членів уряду УНР та громадсько-політичних діячів С. Витвицького, П. Шандрука, А. Мілянича, одногосно вирішено підтримати кандидатуру В. Мудрого на голову єдиного представництва, взявши до уваги його заяву як колишнього віце-маршалка проти Гітлера на останньому засіданні польського сейму та незв'язаність співробітництвом з німцями [4, с.282]. 2 серпня 1945 р. у Баден Кіссінгені проведено конференцію за участю

найвпливовіших політичних діячів, що перебували на території Німеччини. Розмови, які тривали три дні, були безрезультатними [4, с.132–134]. Політичним угрупованням важко було домовитися, мабуть, тому, що всі хотіли бачити у кріслі голови центрального українського органу свого представника.

Тим часом, В. Мудрий займався організацією установчого з'їзду, на якому було б утворено центральне представництво української еміграції, легалізацією його в окупаційній владі, налагоджував зв'язки із українцями за кордоном, розв'язував нагальні проблеми українських біженців. У першій половині серпня 1945 р., без офіційного дозволу, отримавши в Аугсбурзькій міській управі приміщення, він відкрив представництво під назвою "Співробітники пана Василя Мудрого". У Франкфурті працювала "станція уповноваженого" [5, с.195–196]. Відомості про активність радянських репатріаційних комісій і сприяння їм з боку американських чинників стало першою справою представництва. В. Мудрий написав лист до американського командування у Франкфурті в якому закликав американське командування негайно видати розпорядження про припинення примусу і насильства. Відповіддю на лист була заява секретаря головного командування Крамера представникам В. Мудрого у Франкфурті, що українці, які не бажають повертатися на батьківщину, можуть скористатися правом для політичних емігрантів на основі міжнародних постанов, якщо подадуть індивідуальне прохання, і що обов'язковій репатріації не підлягають ті українці, які до 1939 р. не жили в СРСР, а також не були громадянами ворожих союзникам держав [5, с.160–161].

Шлях до консолідації громадського життя в Німеччині був довгим і важким. Його окремі етапи творили з'їзди делегатів української еміграції у Німеччині: в Ашафенбурзі, Регенсбурзі, Діллінгені, Аугсбурзі, Мюнхені. У цих нелегких умовах, насамперед завдяки старанням В. Мудрого та інших діячів, українці зуміли створити 1 листопада 1945 р. в Ашафенбурзі єдину організацію – Центральне представництво українських емігрантів у Німеччині, головними завданнями якої було: 1) репрезентувати українську еміграцію у міжнародних відносинах в усіх ділянках життя, крім політичної, координувати діяльність допомогових та інших громадських організацій; 2) дбати про правову, духовну і матеріальну допомогу й опіку; 3) сприяти переселенню українців за межі Німеччини і дбати про створення відповідних умов їхнього життя в країнах нового поселення; 4) співпрацювати із закордонними українськими та іншими організаціями й установами, зокрема з міжнародними організаціями для втікачів [1, с.251].

В. Мудрий був обраний головою ЦПУЕН за активної підтримки діячів Організації українських націоналістів бандерівців (ОУН-Б) та їхніх прихильників, з якими він співпрацював з 1941 р. У даній ситуації кандидатура В. Мудрого, з відомим прізвиськом, глибокими моральними критеріями, що офіційно не входив до жодного крила ОУН, була

найбільш реальною. Безумовно, говорити про демократичність виборів ЦПУЕН у сучасному розумінні цього слова важко. Але треба брати до уваги й те, що політичні сили на еміграції не припинили боротьби між собою, і як тільки на вершині влади опинявся хтось інший, тоді шукали шляхи звинувачень, у тому числі стверджуючи і про відсутність демократизму.

В американській зоні визнання ЦПУЕН юридично не було оформлено, зате визнано фактично, у тому числі й В. Мудрого, як речника в українських справах [7, с.115]. Понадзональна єдність громадської діяльності виявлялася, в основному, під час з'їздів ЦПУЕН, організатором проведення яких був В. Мудрий. На найбурхливішому другому з'їзді в Регенсбурзі (8–11 травня 1947 р.) формально об'єднано представництва усіх трьох зон і створено Головну раду ЦПУЕН, яку очолив В. Мудрий. З'їзд завершив свою роботу в листопаді того ж року в Діллінгені [10, с.183]. У період масового переселення українців і згортання громадської діяльності 4–7 березня 1949 р. в Аугсбурзі відбувся третій з'їзд української еміграції у Західній Німеччині або, згідно із новим статутом, перша сесія Головної Ради Центрального представництва української еміграції. Незважаючи на те, що В. Мудрий мав незабаром виїжджати до США, його знову обрано головою ЦПУЕН, заступником – члена ОУН-Б Івана Вовчука, який у майбутньому мав стати головою.

Законодавчим органом ЦПУЕН була Головна Рада, виконавчим – Головна Управа, до якої входили: голова (В. Мудрий), його заступник, генеральний секретар та керівники відділів: організаційного, культурно-освітнього, правної охорони, суспільної опіки, організації праці та господарства, інформації, переселення, фінансів, організації жіноцтва та молоді [1, с.258]. Важливим завданням ЦПУЕН було очистити українських емігрантів від радянських наклепів. Особливо великого значення цьому надавав В. Мудрий. В усних розмовах, письмових запитах і меморіалах поволі вдалося досягнути поставленої мети. Уже в половині 1946 р. ставлення до українців у Головній квартирі було кращим та об'єктивнішим, ніж на початку [8, с.2]. У квітні 1947 р. в американській зоні утворився Міжнародний комітет, до якого увійшли українці, поляки, латиші, естонці, литовці та представники кавказьких народів. Цей комітет підготував меморандум до США, Англії, ООН, у якому охарактеризовано політичну ситуацію і вимоги поневолених Москвою народів. У ньому за різні дії обвинувачувалася і американська окупаційна влада. Одержавши меморандум, американський генерал викликав В. Мудрого і представників інших народів та запропонував забрати документ назад. Але всі вони відмовилися це зробити [4, с.394–395].

На підставі даних, зібраних статистичним відділом ЦПУЕН, українська еміграція у Західній Німеччині та Австрії станом на 1 травня 1948 р. нараховувала 118916 осіб. Зменшення кількості українських

емігрантів відбулося за рахунок їхнього виїзду до інших країн. За повідомленням В. Мудрого, не більше 1,5% було добровільно репатрійовано [7, с.109]. Водночас, до Німеччини прибували невеликими групами нові втікачі з українських земель. Багато українців знали про боротьбу УПА на окупованих більшовиками українських землях, а тим більше В. Мудрий як віце-президент Української Головної Визвольної Ради (УГВР). 12 вересня 1947 р. до Західної Німеччини прибула група бійців УПА у кількості 36 осіб під керівництвом сотника Громенка. Вони склали зброю, і їх було розміщено в окремому таборі у Дегендорфі. Сюди прибували й інші вояки УПА. Але про це довідалися члени радянської військової місії при Головній квартирі американської армії. Тому американці хотіли отримати підтверджену інформацію, що ці партизани дійсно є українці й воїни УПА. "З цією метою звернулися до мене, – згадував В. Мудрий, – як до голови Центрального Представництва Української Еміграції, щоб усі спірні справи з інтернованими у Дегендорфі повстанцями вяснити". Взявши із собою знавців військових справ майора Любомира Макарушку та підполковника Юрія Лопатинського, В. Мудрий 28 жовтня 1947 р. у супроводі американського представника прибув у Дегендорф. Після вивчення ситуації голова ЦПУЕН написав звіт до Головної квартири американської армії в Німеччині, в якому висвітлив наступні питання: хто такі інтерновані партизани; що таке УПА; чому вони залишили українську територію тощо. У кінці звіту В. Мудрий висловив побажання, зокрема: дати можливість інтернованим один раз на тиждень відвідувати членів родини, яких деякі там мали; надати їм гуманітарну допомогу; взяти опіку над хворими, особливо над тими, які потребували хірургічного втручання (дехто мав невитягнені кулі) [11, с.125–129]. Таким чином, В. Мудрий інформував цивілізований світ про визвольну боротьбу ОУН–УПА–УГВР в Україні.

ЦПУЕН допомагало науковим організаціям, зокрема Українському вільному університету (УВУ), що був відновлений у Мюнхені, Науковому товариству Шевченка (НТШ), Українській вільній академії наук (УВАН) (Аугсбург), Українському технічно-господарському інституті (УТГІ) (Регенсбург), Українській високій економічній школі (Мюнхен), Українській греко-католицькій духовній семінарії, Українській православній духовній академії (Мюнхен). Допомога надавалася також українським початковим та середнім школам, які були організовані для дітей та молоді, що проживали у таборах [6, с.120–121].

Після війни на заході опинилися 52 із 100 дійсних членів Наукового товариства імені Шевченка разом із довоєнним головою І. Раковським. 30 березня 1947 р. у Мюнхені відбулися загальні збори НТШ, де було відновлено наукову діяльність товариства на еміграції (14 січня 1940 р. радянська влада ліквідувала НТШ у Львові і включила його в склад Академії Наук УРСР як філіал). На цих зборах брали участь

безпосередньо або прислали уповноваження 52 члени НТШ. Загальні збори заслухали вітання від голови НТШ – І. Раковського, УТПІ – В. Доманицького, УВУ – В. Щербаківського, УВАН – Л. Білецького, голови ЦПУЕН – В. Мудрого. На зборах В. Мудрого було обрано членом Контрольної комісії товариства [12, с.655]. Створено канцелярію, відновлено секції і комісії, поповнено кількість дійсних членів за рахунок східноукраїнської еміграції. На 1949 р. НТШ нараховувало 81 дійсних членів [1, с.176].

Важливим напрямком діяльності В. Мудрого було створення у місцях найбільшого зосередження українських біженців початкових та середніх шкіл. Контроль за їх діяльністю здійснювався Відділом культури і освіти при ЦПУЕН. Узгоджував роботу цих відділів Координаційний комітет, який складався з представників президії Наукового товариства імені Шевченка та Української вільної академії наук. Українські освітні заклади існували завдяки фінансовій підтримці, яку надавало ЦПУЕН. Так, тільки у 1948 р. 36,6% коштів від свого загального бюджету (за перше півріччя 1948 р. бюджет ЦПУЕН отримав 877485 рейхс марок) було виділено на потреби культурно-освітньої галузі. У французькій, американській та британській зонах було створено 79 початкових або так званих народних українських шкіл, в яких викладало 420 учителів, відвідували школи 3226 учнів. Середню освіту українці мали змогу здобувати у 25 середніх школах, де навчалось 2578 учнів [6, с.121–122]. Подібних аналогів в історії української еміграції не було.

Велику допомогу українським емігрантам у Німеччині надавала українська діаспора. Першим заокеанським гостем у Німеччині в березні 1946 р. був голова Координаційного українського комітету (КУК) й Українського канадського допомогового фонду (УКДФ) Василь Кушнір, якого українська еміграція "вітала як свого спасителя, як американського месію" [8, с.2]. Спільно із головою ЦПУЕН він побував у багатьох таборах, де його радо приймали і "обдаровували" великою кількістю інформації про соціальний, освітній та релігійний склад української еміграції. Крім того, кожен відвідуваний давав інформацію про себе. У січні 1947 р. голова ЗУАДК Володимир Галан прибув до Німеччини, де, у супроводі В. Мудрого, відвідав низку таборів. На основі зібраних ним матеріалів, а також отриманих від голови ЦПУЕН В. Мудрого, В. Галан вніс меморіал у справі українських втікачів до командувача американських окупаційних сил генерала МекНарні. У ньому порушено такі питання: правового становища біженців; репатріації; переселення; перевірок; сиріт. У відповідь на це клопотання, американська окупаційна влада видала розпорядження, в якому: признала В. Мудрого речником ЗУАДК до часу, коли прибуде офіційний представник із США; заборонила вести нові перевірки; приділила опіку дітям та забезпечила їх школами; погодилась на українського представника у Франкфурті, який мав би допомагати в розв'язанні проблем біженців [2, с.85]. Великою

подією для еміграції назвав В. Мудрий приїзд із Риму до Німеччини Апостольського Адміністратора для європейської греко-католицької еміграції тодішнього єпископа Івана Бучка, який розгорнув акцію допомоги для студентської молоді та надав велику допомогу науковим установам [8, с.3].

Українські громадсько-політичні організації за кордоном відзначалися своєю розрізненістю у поглядах та діяльності, однак були спроби консолідації усіх угруповань. Цьому сприяли зміни на міжнародній арені, що відбулися у 1945 р. Не стало багатьох окупантів, оскільки тепер усі українські землі опинилися у складі СРСР. Країни-переможці були союзниками Москви. Отже, обставини змусили розрізнені українські політичні сили думати про єдність. Аналізуючи ситуацію, В. Мудрий робить висновок, що реальні завдання визвольної політики вимагають невідкладного внутрішнього миру, взаємної толерантності, порозуміння і співпраці. Але зробити це було надто важко. Ось що з цього приводу він писав у 1954 р. у статті "На шляхах кризи": "Ненормальне життя, ненормальні побутові відносини спричиняють розвиток духовної кризи. [...] Дрібниці виростили до великих, засадничих життєвих проблем. А з того випливали спори, взаємна ненависть, процесування, на щастя, перед своїми судами. Згодом до того всього прийшла партійно-груповою гризнями та груповий фанатизм і засліплення" [13, с.4].

З посиленням громадської роботи української еміграції в європейських країнах виникла потреба у координації їхньої діяльності. Тому в 1946–1949 рр. з ініціативи ЦПУЕН і, зокрема, В. Мудрого відбулося декілька зустрічей представників громадських організацій із різних країн, результатом яких було створення координаційного центру, яким був спочатку Осередок українських допомогових комітетів. 31 грудня 1947 р. – 2 січня 1948 р. на конференції в Лондоні створено Координаційний осередок українських громадських центральних установ (КОУГЦУ), головою якого обрано В. Мудрого. Головним завданням КОУГЦУ була координація діяльності центральних громадських організацій у Німеччині, Австрії, Франції, Бельгії, Великобританії, Нідерландах, Швеції, Італії, Тунісі й Іспанії [1, с.260]. Однак практичного застосування КОУГЦУ так і не знайшов через масовий виїзд українців з Європи, залишившись виявом прагнення до громадського об'єднання.

У 1946–1947 рр. розширюється структура політичного життя шляхом відновлення діяльності довоєнних політичних партій та оформлення нових політичних сил, у тому числі представниками наддніпрянської еміграції. Діяльність українських громадсько-політичних організацій в окупаційних зонах Європи висвітлена у звітах В. Мудрого. Зокрема, він зазначав, що наприкінці 40-х рр. ХХ ст. на території Європи діяли такі політичні організації, як ОУН, ОУН-революційна (ОУН-Р), УНДО, Українська партія соціалістів-

революціонерів (УПСР), Українська соціал-демократична робітничка партія (УСДРП) та заснований у 1948 р. Союз земель соборної України (СЗСУ) [6, с.128–129]. У 1946 р., у зв'язку із створенням українського міжпартійного центру, В. Мудрий відновив діяльність УНДО. Але партія не була вже такою впливовою і авторитетною як до 1939 р. Своєї партійно-організаційної мережі УНДО не мало і не проводило жодної окремої діяльності, а було членом і діяло через Українську Національну Раду (УНРада) [14, с.179].

12 березня 1946 р. у Франкфурті-на-Майні відбулася нарада українських політичних організацій: УНДО, УСРП, УСДРП, УПСР, ОУН, ОУН-Р, Союз гетьманців-державників, група "Громадськість" (емігранти-харків'яни) та група, згуртована навколо осередку Української Народної Республіки в екзилі [6, с.129]. Учасниками наради створено Український контактний комітет (у жовтні цього ж року перейменований у Координаційний комітет), однак цей консолідуючий орган не зміг повною мірою узгодити суперечності між окремими українськими політичними угрупованнями. Навесні 1947 р., у результаті порозуміння між українськими політичними партіями, створено Українську Національну Раду (УНРада) як передпарламент ДЦ УНР. В. Мудрий як один із співзасновників УНРади, з метою консолідації політичних сил у 1947 р. вийшов зі складу УГВР [15, с.31]. Після створення УНРади Закордонне представництво (ЗП) УГВР формально відмовилося бути лідером українського емігрантського політичного життя, а його центр повинен був служити представником революційного руху в Україні. Тут УГВР та її представники на еміграції не мали жодних мотивів, аби якимось чином перешкоджати єдності української еміграції. Як зазначає О. Панченко, "в більшості своїй протистояння між УНРадою та ЗП УГВР зводилося до протистояння патріотів, які брали активну участь у боротьбі проти окупанта в роки Другої світової війни та інших еміграційних українських патріотів, що мали давніші заслуги перед Україною і в останній війні у проти окупантській боротьбі участі фактично не брали" [16, с.144–145].

16–20 липня 1948 р. у м. Аугсбурзі була скликана головою Директорії УНР А. Ливицьким (на підставі "Тимчасового Закону про реорганізацію Українського Державного Центру" від 10 червня 1948 р.) перша сесія Української Національної Ради [5, с.44]. У ній взяли участь представники політичних партій: УНДО (В. Мудрий), УПСР, УСРП, УРДП-соц., УСДРП, УРДП, УНДС, ОУН-Р, ОУН [17, с.325–326]. В. Мудрий був активним учасником засідань Української Національної Ради, зокрема, пропонував узгоджені кандидатури на голову УНРади та його заступників, склад комісій Ради, брав участь у дискусіях щодо вирішення питань порядку дня. Так, під час обговорення Декларації Національної Ради він чітко висловлював свою позицію. Щодо урядів УССР, то стверджую, що всі ті уряди були агентами Москви. Погоджуюсь з тим, щоб частину соціально-програмову опустити. Не маю

нічого, щоб опустити слова "большевицького і фашистського", але не знаю чому, бо є факт, що є два типи тоталістичного устрою – большевицький і фашистський" [17, с.337]. Головою УНРади обрано Бориса Іваницького, головою ради Міністрів – Ісаака Мазепу та підтверджено президентство УНР А. Лівницького. На сесії В. Мудрий був обраний (та склав присягу) заступником голови Ради Міністрів, а також ввійшов до складу комісії закордонних справ Національної Ради [17, с.354–355]. Він також виголосив на сесії Декларацію УНДО. Таким чином, у липні 1948 р. в результаті реорганізації ДЦ УНР закінчився період діяльності уряду в екзилі (вигнанні), який можна назвати паризько-варшавським, а почався новий. Державний Центр УНР в екзилі діяв до 22 серпня 1992 р., коли в Києві президент УНР Микола Плав'юк, голова уряду УНР Іван Самійленко і голова Української Національної Ради Михайло Воскобійник передали президентові України Леонідові Кравчуку свої повноваження та мандат.

Не залишалась поза увагою В. Мудрого й справа переселення. Ще до початку масового переселення ДП з Німеччини та Австрії (тобто, з середини 1947 р.) було створено Головну переселенчу раду при ЦПУЕН з відділами в окремих таборах, яка вивчала можливості переселення і планувала компактне переселення українців до різних країн. Як згадує В. Іванис, часом ця акція мала односторонній характер, тобто першими й у кращі країни переселялися греко-католики, бо в американській зоні комітет складався повністю з представників Західної України. "Один Мудрий пропонував не лишати й православних" [4, с.399].

У 1947–1951 рр. з Німеччини та Австрії до країн західного світу переселилося 138484 українців [1, с.333–334]. У статистиках ІРО, ЗУАДК, ФДУК, які мали уточнені дані щодо кількості переселених українців до США, є чималі розходження. Так, за даними ІРО до США переселилося до кінця 1951 р. – 45044 українці, ЗУАДК – 47329 [1, с.334], за твердженням В. Мудрого – до кінця 1953 р. до США переселилося 78000 українців [6, с.126]. Різниця у цифрах пояснюється тим, що статистика ІРО не враховує людей, які виїжджали приватно. А дещо перебільшені дані В. Мудрого враховували переселених українців до 1954 р. з інших європейських країн (Франції, Великобританії, Бельгії), звідки цей рух до США був доволі сильним. У квітні 1949 р. В. Мудрий виїхав до США [3, с.175].

Отже, після закінчення війни в Європі В. Мудрий опинився на території Німеччини, де взявся за розбудову громадського життя українців, з листопада 1945 р. до квітня 1949 р. очолював ЦПУЕН. Основна суть його діяльності, енергія і воля були спрямовані на налагодження господарського, освітнього та культурного життя українців на територіях окупаційних зон Німеччини, захист їхніх прав. Особливо протистояв проти намагань радянських репатріаційних комісій змусити українців (проти їхньої волі) виїжджати до СРСР. Слабкістю у цій діяльності В. Мудрого було намагання створити ЦПУЕН як

організацію, що повинна була охопити громадське життя згори, використання адміністративних методів, які приводили до відвертої боротьби. Однак необхідно ствердити, що у деяких галузях (освіта, культура) ЦПУЕН успішно виконало роль координатора й керівника центру. Багато сил та енергії витрачав В. Мудрий і на консолідацію громадсько-політичного життя.

Перспективним для дальшого дослідження теми є вивчення громадсько-політичної діяльності В. Мудрого у період еміграції в США.

Література

1. **Маруняк В.** Українська еміграція в Німеччині і Австрії по другій світовій війні. Роки 1945–1951 / Володимир Маруняк. – Мюнхен: Академічне видавництво д-ра Петра Белея, 1985– . – Т.І. – 1985. – 432 с.
2. **Тарнавський О.** Брат – братові: книга про ЗУАДК / Остап Тарнавськийю – Філадельфія: Свобода, 1971. – 263 с.
3. **Мацьків Т.** З-над Дністра на канадські прерії: мій життєвий шлях / Тимотей Мацьків. – Едмонтон: "Українські Вісті", 1963. – 208 с.
4. **Іванис В.** Стежками життя: спогади / Василь Іванис. – Новий Ульм: "Ukrainiski Wisti", 1962– . – Кн.5: На чужині. – 1962. – 515 с.
5. **Паньківський К.** Від комітету до Державного Центру (1944–1948) / Кость Паньківський. – Нью-Йорк; Торонто: Видавництво "Ключі", 1968. – 285 с. – (Життя і мислі. Книжка дев'ята).
6. **Мудрий В.** Нова українська іміграція / Василь Мудрий // Українці у вільному світі: ювілейна книга Українського Народного Союзу. 1894–1954 / [ред. Лука Мишуга, Антін Драган]. – Джерсі-Сіті: Видання Українського Народного Союзу, 1954. – С.115–136.
7. **Мудрий В.** Українська еміграція в Європі / Василь Мудрий // Ювілейний Календар-Альманах Українського Народного Союзу на звичайний рік 1949. 1894–1949. – Джерсі-Сіті: Накладом Українського Народного Союзу, 1949. – С.107–123.
8. **Мудрий В.** Перед десяти роками: фрагменти споминів / Василь Мудрий // Свобода. – Джерсі-Сіті – Нью-Йорк – Ч.251. – 1955. – 30 грудня. – С.2–3.
9. **Кедрин І.** Життя – Події – Люди: Спомини і коментарі / Іван Кедрин. – Нью-Йорк: Видавничка кооператива "Червона Калина", 1976. – 724 с.
10. **М. М.** Українська еміграція в Німеччині / М. М. // Народний Календар на звичайний 1949 рік / [ред. Теодор Курпіта]. – Париж: Б.в., Б.р. – С.173–186.
11. **Мудрий В.** Історія і наслідки одного документу / Василь Мудрий // Календар-Альманах Українського Народного Союзу на рік 1965. – Джерсі-Сіті; Нью-Йорк: Видавництво "Свобода", Б.р. – С.125–129.
12. **Кубійович В.** Наукові праці / Володимир Кубійович / [упоряд. проф. Олег Шаблій]. – Париж; Львів: Фенікс, Українська академія друкарства, 1996– . – Т.І. – 1996. – 800 с.
13. **Мудрий В.** На шляхах кризи / Василь Мудрий // Свобода. – Джерсі-Сіті – Нью-Йорк. – 1954. – Ч.28. – 24 квітня. – С.4.
14. **Мірчук П.** Сучасне політичне життя на еміграції / Петро Мірчук // Альманах Календар "Гомону України" на 1956 рік / [гол. ред. Володимир Солонинка]. – Торонто: Накладом видавництва "Гомону

України", Б.р. – С.174–186. 15. **Фединський Ю.** 70-ліття Василя Мудрого / Юрій Федінський // Альманах на рік 1963. У 70-річчя служби Українському народові і його правді. – Джерсі-Сіті: Вид-во Українського Народного Союзу, 1962. – С.30–32. 16. **Панченко О.** Українська Головна Визвольна Рада / Олександр Панченко / [вступ. слово Мирослав Прокоп]. – Лохвиця: Зоря, 2000. – 256 с. 17. **Державний Центр Української Народної Республіки в екзилі: статті і матеріали:** [гол. ред. Любомир Винар]. – Філядельфія; Київ; Вашингтон: Фондація ім. С. Петлюри; Веселка; Фондація Родина Фещенко-Чопівських, 1993. – 494 с.

Комарницький Я. М. Общественно-политическая деятельность Василя Мудрого на территории послевоенной Германии (1945–1949).

Исследуется деятельность В. Мудрого как лидера Центрального представительства украинских эмигрантов в Германии, налаживание им общественной жизни украинцев и защита их прав в послевоенный период.

Ключевые слова: Василий Мудрый, ЦПУЭГ, украинские эмигранты, Германия.

Комарницький Я. М. Громадсько-політична діяльність Василя Мудрого на території повоєнної Німеччини (1945–1949)

Досліджується діяльність В. Мудрого як лідера Центрального представництва українських емігрантів у Німеччині, налагодження ним громадського життя українців та захист їхніх прав у післявоєнний період.

Ключові слова: Василь Мудрий, ЦПУЕН, українські емігранти, Німеччина.

Komarnytskyu Ya. M. Socio-political activity of Vasyl Mudry on the territory of postwar Germany in 1945–1949.

The activity of V. Mudry as a leader of Central mission of Ukrainian emigrants in Germany, the establishment of the social life of Ukrainians and the protection of their rights in the postwar period are studied.

Keywords: Vasyl Mudry, CMUEG, Ukrainian emigrants, Germany.

УДК 94(477.62) «192/193» : 314.1

А. Х. Маргулов

**АССИРІЙСЬКИЙ ЛІНГВОЦИД – УКРАЇНСЬКІ РЕАЛІЇ
20–30-Х РОКІВ ХХ СТОЛІТТЯ**

Початок ХХ ст. ознаменувався для мешканців колишньої Російської імперії нечуваними змінами, які торкнулися усіх сфер життя населення. Докорінно змінилася форма державного правління, основи соціально-економічних відносин – наслідок приходу до влади більшовиків. Країна набирала обертів у перетворенні з аграрно-промислової до промислово-аграрної, задля чого радянською владою було використано усі методи докорінної зміни повсякденного життя громадян. Типовим явищем стає підкорення особистих намірів, політичних поглядів, економічної самостійності окремої людини та соціальної спільноти потребам держави.

Місце ассирійців у цих перетвореннях не було визначено. Враховуючи малу чисельність, неосвіченість та небажання до перебудов, малий термін перебування у Росії, було окреслено й державне ставлення до цієї національності. Діалог ассирійців з державою Україна відбувався у ключі загальнодержавного впровадження заходів роботи із іншими національними меншинами. Не враховуючи особливостей, усі заходи були спрямовані на впровадження у повсякденне життя елементів радянського життя, а не на підтримку національних прагнень та сподівань. Мова не була виключенням, а навпаки, стала одним з головних способів тиску на ассирійців та найголовнішим асиміляційним чинником.

Треба констатувати, що досі не існує узагальнюючих праць дослідників, які б всебічно й на науковому рівні досліджували питання мовної поведінки ассирійського населення та взагалі історію їх перебування на терені України у 20–30-х років ХХ ст. Існуючі роботи таких дослідників, як К. П. Матвеев, Е. Поліванов, Ф. Бахтинський, Н. В. Юшманов, К. Г. Церетелі, И. С. Садо та ін., розкривають лише певні аспекти повсякденного життя та особливостей співпраці ассирійців із державною владою. [1; 2; 3; 6].

Джерельною основою нашого дослідження є матеріали фондів Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України, Державних архівів Харківської та Сумської областей, також деякі опубліковані дані досліджуваного періоду.

Мета нашого дослідження – подати комплексну та цілісну наукову картину історичних, суспільно-політичних чинників, що вплинули на мовну поведінку ассирійського населення України та спричинили асиміляційну політику радянської влади у мовному питанні.

Споконвіку мова народу була основним компонентом його національної культури, яка формувалася із появою етносу та залишалася

одночасно передумовою його існування. Мова – це важливий механізм формування культурної особливості, дієвий елемент індивідуальної та колективної ідентичності. Єдина мова – це засіб національної консолідації та ознака, що відрізняє націю від представників інших етнічних груп.

Ассирійська мова своїм корінням сягає доби до початку нашої ери, та протягом століть вона вдосконалювалася, набувала певних ознак, була основною рисою та консолідуючим фактором для народу, який втратив батьківщину. Сучасна ассирійська мова формувалася на базі злиття аркадської (ассіро-вавілонської) мови із рідним арамейським діалектом. Ассирійська належить до семітської групи мов [2, с.5].

Треба констатувати, що на початку століття ассирійці залишалися у державному розумінні зачिनеною, згуртованою національною меншиною. Усі намагання залучити ассирійську громаду на свій бік зіштовхувалися із проявами небажання співпрацювати із державними установами. Незважаючи на існуючі у 20–30-х роках ХХ ст. розгалужені мережі соціальних установ, вони продовжували зберігати соціально-класову та патріархальну структуру побудови внутрішніх відносин.

Радянська влада у своєму прагненні до уніфікації усіх норм етнічного життя зробила мову зняряддям своєї асиміляційної політики. За Радянської влади, на наш погляд, сталінським режимом було вчинено проти ассирійської мови лінгвоцид нечуваних розмірів. Політика свідомого винищення мови як головної ознаки етносу, нації, як відомо з історії, може протікати у відверто агресивній чи прихованій формах, але своєю гостротою завжди спрямовується проти писемної форми мовлення, що створює передумови для тотальної асиміляції народу ("*робити так, як усі пролетарі СРСР*").

Нам відомі такі форми, шляхи і засоби лінгвоциду: мовне "зближення" й уподібнення, переслідування носіїв мови, пониження статусу та престижу мови, заборона мови панівним державно-політичним режимом, переселенська політика. Те, що зазнала айсорська мова в добу так званого Великого терору, важко окреслити одним словом. Формально в Радянському союзі уживання її не заборонялося, але впроваджувалася згори практика *усунення розбіжностей* у графічній системі, лексичній базі, морфологічній та синтаксичній будові, іншими словами, політика якнайглибшої асиміляції мови національної меншини [3, с.304–306]. Прикро констатувати, але розвиток айсорської мови в цілому мав частіше насильницький, аніж еволюційний характер. Уведення в мову лексем пролетарського інтернаціоналізму ("*Ленін*", "*радянська влада*", "*партія, комсомол, піонерія*") та зближення націй і мов доволі швидко перетворилися на доктрину, систематично опрацьовану в ідеологічних документах тих років. Навчання письма в школах здійснювалося здебільшого російською мовою. Русифікація мови виявлялася у зміні айсорських прізвищ на кшталт російським: *Георгієв, Абрамов, Лазарев*. Заміна айсорських жіночих імен (*Сунжан*) російськими ("*Женя*") [4, с.234–235]. Зміна старого сірійського алфавіту новим, до якого було

уведено російські літери. Тобто була здійснена спроба виправити алфавіт, і таким чином, встановити повний контроль над друкованою (письмовою) формою айсорської мови. Такі реформи "на мовному фронті" зачепили не просто написання, а віковічні традиції графіки і, головне, оригінальність системи письма однієї з найдавніших семітських мов.

Аргументом вказаних нововведень було те, що нібито історично айсорська графічна система була занадто складною і перешкоджала навчанню. Загалом урядове втручання у внутрішні закони мови було радянським винаходом і новиною. Поряд з класичними методами радянська система встановлювала контроль над структурою національних мов: забороняла певні слова, синтаксичні конструкції, граматичні форми, правописні й орфоепічні правила, а натомість пропагувала інші, ближчі до російських або живцем перенесені з російської мови [4, с.232–235]. Подібна "зачистка" стосувалася не тільки айсорської мови, а й мов інших національних меншин. Так відбувалося "*змітання національних відмінностей*" між мовою панівної нації і мовою етнічних меншин. Все це найшло своє відображення на шпальтах радянських газет.

Наступ на мовні особливості та взагалі на само її існування відбувався по всіх напрямках, осторонь не залишався ані один прояв особливого етнічного існування ассирійців на терені радянської України. У традиційному сімейному відношенні ассирійська жінка була берегинєю сімейних відносин, саме на неї споконвіку полягали обов'язки у вихованні дітей – це було запорукою передачі через мову етнічного світосприйняття дитини. Радянська влада розгорнула політику залучення жінки-домогосподарки у суспільне та виробниче життя країни. Не зробивши широкої мережі дошкільного та шкільного виховання дітей національною мовою, були штучно зроблені умови до радянізації дітей за допомогою мережі дошкільних закладів, основною мовою яких була російська та українська.

За відсутністю шкіл, в яких викладання проходило ассирійською мовою, можливість отримати освіту для молоді рідною мовою залишалося неможливим. Існуюча статистика свідчить про досягнення у галузі надання освіти національною мовою. Так, за даними, які надає народний комісаріат освіти в Україні у 1924–1925 та 1925–1926 навчальних роках, існувало 3 школи соціального виховання та один лікнеп, в яких навчалось понад 150 учнів [5, с.153]. Але це, на нашу думку, було скоріше вадою системи освіти, ніж її досягненням. Поза мережею загальної освіти залишалося значна кількість неосвіченого населення, враховуючи кількість ассирійського населення, яке постійно мешкало в Україні. Школи були розташовані не у всіх місцях компактного мешкання ассирійців, навіть іноді попри прагнення громад, бажання мати школу були марні [6]. Матеріально-технічне оснащення таких шкіл було недостатнє, не вистачало приміщень, підручників, іноді навіть виплату зарплатні вчителя брала на себе місцева ассирійська громада. Серйозним недоліком була відсутність ступінчатої освіти, тобто, навіть після

закінчення національної школи учень потрапляв до російськомовного середнього навчального закладу [7, с.115]. Нашої уваги привернув той факт, що викладання відбувалося за узгодженою владою програмою, де діти вивчали праці Леніна, Каменева, Свідерського, обмежений був доступ до творів національних авторів [8]. Через відсутність шкіл з національною мовою викладання діти були вимушені навчатися у російських або у українських, де паралельно з навчальним процесом відбувався виховний. Школа була дієвим засобом соціалізації, асирійські діти звикали до колективних форм праці, дізнавалися про переваги радянського способу життя, залучалися до громадського життя, у їх свідомості російська мова поступово уособлювалася з більш потужною культурою, економічними та соціальними перевагами [9].

Суттєвою вадою вільного розвитку мови було підпорядкування видавничої діяльності державній монополії. Саме вона контролювала інформацію, яку отримували освічені рідною мовою асирійці. Треба зазначити, що у цей період не відбувалося масового друку на асирійській мові, а в Україні його взагалі не було. Окремі матеріали виходили у Москві та деяких кавказьких республіках, але кількість та періодичність не вдовольняли існуючих потреб [10].

Вирішальним кроком у наступі взагалі на існування мови була спроба уніфікувати алфавіт, перевести його на латиницю, яка, на задум радянських ідеологів, мала на меті підпорядкувати та спростити для себе передачу інформації.

Латинізація алфавіту відбувалася у більшості національних меншин СРСР та була спланованою акцією партійних установ. Зробити уніфікацію письма, приблизити його до російської мови – тим самим було заподіяно невинуватної шкоди історично встановленим письмовим нормам. Характерною ознакою латинізації було те, що це не був науковий захід, який мав на меті поліпшення деяких норм мови, це було скоріше партійною настановою [7, с.112–115].

Радянською владою на терені України не було вирішено питання компактного проживання асирійської громади, що спричинило перебування асирійців дисперсними групами в іномовному середовищі [11]. За таких умов вони врешті-решт були приречені до мовної асиміляції. Усі бажання займатися історично прийнятними формами господарювання (веденням сільського господарства) та перебування у сільській громаді свідомо залишалися поза увагою держави [12].

У професійному сенсі асирійці самостійно знайшли нішу – чищення чобіт, де вони повинні були об'єднуватися у артілі з представниками інших національностей та обирали мову міжнародного спілкування – російську. Працюючи у сфері надання послуг, вони були вимушені вивчати та застосовувати у повсякденному житті не національну мову [13].

Загальну більшість населення було задіяно у низькокваліфікованій виробничій сфері. Недоступність освіти та матеріальні проблеми спричинили відсутність інтелігенції, що робило громаду вразливою від примх державної влади у сенсі відстоювання своїх прав [14]. Також на мовну поведінку вплинув той факт, що будь-яке просування професійними сходами, отримання соціально-матеріальних пільг відбувалося за умов лояльного ставлення до існуючого устрою та російської мови.

Мова – не лише засіб спілкування, а й головний чинник консолідації нації, оскільки забезпечує єдність, вільний і культурний розвиток національної спільноти, стоїть на сторожі збереження національної ідентичності, здорового духовного і ментального розвитку, а отже, виступає могутнім засобом зміцнення національної свідомості. Все це розуміла радянська влада та у часи утвердження тоталітарного режиму вона була вкрай не зацікавлена в існуванні навіть "нерозуміючої" її спільноти.

В умовах формування нової нації "радянська людина" будь-які відхилення від стандартів викликали негативне ставлення. Ассирійська мова як провідний елемент національної культури спричинила спрямовану асиміляційну політику за посередництвом усіх соціальних інститутів держави. Влада намагалася усунути з повсякденного життя вживання національної мови, докорінно змінити навіть її графічні норми, як чинника, який протягом років зберігав внутрішньонаціональну згуртованість. Наслідки цих перетворень ми маємо можливість спостерігати у сучасних реаліях: більшість етнічного ассирійського населення України взагалі не знає ассирійської мови, що призвело не лише до втрати мовної комунікації, а й до знецінення деяких етнічних ознак. Дослідження мовної політики радянського уряду у 20–30-х рр. ХХ ст. у відношенні до ассирійської громади – це крок до зображення цілісної картини асиміляційного втручання у національне середовище. Це питання ще досі чекає свого дослідника.

Література

1. **Матвеев К. П.** Ассирийцы в городах Европейской части СССР / К. П. Матвеев. – М.: Геогр. об-во СССР, 1985. – 160 с.; Матвеев А.К. История и этнография ассирийцев / А. К. Матвеев, К. П. Матвеев. – М., 1990. – 257с.; Материалы к библиографическому словарю ассирийцев в России (XIX – сер XX в.) / [сост. И. С. Садо]. – СПб: Прас-Атра, – 2006– . – Выпуск 1. Ассирийцы. – 2006. – 176с.
2. **Церетели К. Г.** Хрестоматия современного ассирийского языка со словарем / К. Г. Церетели. – Тбилиси: Издательство Тбилисского университета, – 1980. – 386 с.
3. **Поливанов Е.** Из хроник современных национальных график СССР / Е. Поливанов // Революционный Восток. – 1925. – №4–5. – С.302–306.
4. **Бахтинський Ф.** Ассирійці (Айсори) у Києві / Ф. Бахтинський // Східний світ. – 1928. – № 6. – С.213–235.
5. **Діяльність** Наркомату освіти УСРР за 1924–1925р. – К., 1926. – 154 с.
6. **Центральний** державний архів

вищих органів влади України (далі – ЦДАВО), ф.413, оп.1, спр.351 арк.129–133. 7. **Юшманов Н. В.** Ассирийский язык и его письмо / Н. В. Юшманов // Письменность и Революция. – 1933. – №1. – С.112–128. 8. **ЦДАВО**, ф.166, оп.6, спр.8646 арк.559–566. 9. **Державний архів Сумської області** (далі – ДАСО), ф.Р5601, оп.1, спр.932. арк.5–6. 10. **ЦДАВО**, ф.166, оп.6, спр.8654 арк.5–10. 11. **ЦДАВО**, ф.413, оп.1, спр.431 арк.6–9. 12. **ДАСО**, ф.166, оп.6, спр.8646. арк.559–566. 13. **ДАСО**, ф.Р5581, оп.1, спр.4 арк.4–11. 15. **Державний архів Харківської області**, ф.Р845, оп.3, спр.1205, арк.244–246.

Маргулов А. Х. Ассирийский лингвоцид – украинские реалии 20-30-х гг. XX ст.

Обоснована необхідність підтримки та збереження режиму культурно-языкового многообразия как главного условия оптимизации межнациональных отношений в полиэтнических обществах и укрепления их социально-политического единства. На примере ассирийского языка показано ассимиляционное воздействие на население, которое имело место в 20–30-х гг. XX ст.

Ключевые слова: государственная политика, ассирийский язык, советский лингвоцид, традиционный уклад ассирийской общины.

Маргулов А. Х. Ассирійський лінгвоцид – українські реалії 20–30-х років XX століття

Обґрунтовано необхідність підтримки та збереження режиму культурно-мовної різноманітності як головної умови міжнародних відносин у поліетнічних суспільствах та укріплення їх соціально-політичної єдності. На прикладі ассирійської мови демонструється асиміляційний вплив на населення, що мав місце у 20–30-х роках XX ст.

Ключові слова: державне ставлення, ассирійська мова, радянський лінгвоцид, традиційне життя ассирійської громади.

Margulov A. H. The Assyrian languacide as the Ukrainian realities in the 20–30-s of the XX cr.

The necessity to maintain and save the regime of cultural and linguistic diversity as the main condition for optimizing interethnic relationships in polyethnic societies and reinforcing their social and political unity were grounded in this article. Assimilating influence on the population that occurred in 20-30-s of the XX century is given by example of the Assyrian language.

Keywords: state policy, the Assyrian languacide, Soviet languacide, traditional lifestyle of the Assyrian community.

УДК 94 (477)

В. В. Місько

СТАНОВИЩЕ УКРАЇНСЬКИХ ПОЛІТИЧНИХ В'ЯЗНІВ У ПОЛЬСЬКИХ В'ЯЗНИЦЯХ УПРОДОВЖ 1919–1926 РР.

Актуальність теми дослідження полягає у тому, що заклади позбавлення волі були важливою складовою політики Польщі, скерованої на утвердження державності й поборення визвольних рухів національних меншин, серед яких значну частину складали політичні в'язні. З огляду на це, важливим є дослідження становища політв'язнів та умов їхнього утримання в контексті здійснення державної політики щодо ліворадикального руху.

Дослідженням суспільно-політичних процесів на західноукраїнських землях у міжвоєнний період історики приділяють значну увагу. Проте поза межами наукових досліджень залишається чимало важливих проблем, зокрема, становище українських політичних в'язнів у польських в'язницях. Окрім того, на сучасному етапі розвитку української історичної науки назріла необхідність у ідеологічно незаангажованому висвітленні ліворадикального руху в Західній Україні міжвоєнного періоду.

Мета дослідження – дослідити становище українських політичних в'язнів у в'язницях Польщі упродовж 1919–1926 рр.

Завдання дослідження полягають у розкритті ставлення до політичних в'язнів у контексті здійснення державної політики польського уряду щодо ліворадикального руху. Досліджуються також принципи формування і використання польською владою пенітенціарної системи у боротьбі проти національно-визвольних змагань і ліворадикального руху.

Радянська історіографія представлена збірниками документів і матеріалів, а також працями Ю. Сливки, Л. Пилипіва, А. Авруса, М. Зільбермана, спогадами колишніх активних діячів Комуністичної партії Західної України [21; 22; 23; 30; 32; 45; 51; 54; 57]. Особливої уваги заслуговує також праця білоруської дослідниці Т. Лугачової, у якій проаналізовано діяльність, скеровану на підтримку політв'язнів та їх сімей [59]. Разом з тим, досліджувана тема не знайшла належного наукового висвітлення впродовж останніх років.

Подане дослідження базується на документах львівських архівів, тогочасній періодиці, зокрема, на матеріалах газет "Діло", "Воля народа", "Вперед", "Громадський голос". Важливими джерелами, що розкривають становище політичних в'язнів, є видання, опубліковані упродовж 1919–1925 рр. [1; 34] та спогади видатного західноукраїнського громадського діяча І. Макуха [2].

У результаті кількох військових конфліктів, що супроводжували державотворчий процес, Польща інкорпоровала значні території, на яких непольське населення становило більшість. Тому закономірним явищем можна вважати спроби національно-визвольної боротьби, зокрема українців. Польська держава будь-які спроби визвольних змагань національних меншин трактувала як антидержавну діяльність, активно використовуючи при цьому заклади позбавлення волі. Ув'язнені, яких утримували за антидержавну діяльність, вважалися політичними, а упродовж 1919–1926 рр. в основному належали до ліворадикального руху.

На початку свого існування Польща активно використовувала практику ізоляції та позбавлення волі для окремих категорій західноукраїнського суспільства. Так, після зайняття Львова польськими військами у листопаді 1918 р., були заарештовані та інтерновані видатні українські діячі: Ю. Романчук, К. Студинський, В. Охрімович, В. Старосольський, І. Куровець та інші. Тисячі українців опинилися в концтаборах: священики, старці, жінки і навіть діти. За даними інспекції Міжнародного Червоного Хреста, наприкінці 1919 р. у цих концтаборах перебувало 23–24 тис. осіб. Загалом через них пройшло близько 100 тис. українців Галичини, з яких від тифу та інших хвороб померло 20–25 тис. осіб [1, с.29–30].

Аналогічну статистику наводить сучасник тих подій, видатний громадсько-політичний діяч І. Макух. За його словами, майже всю українську інтелігенцію і свідоме селянство було ув'язнено у концентраційних таборах у Домб'ю, Тухолі, Бресті. Загальна кількість арештованих та інтернованих у 1919–1920 рр. становила понад 100 тис. українських інтелігентів, робітників і селян. За даними авторів, на 4 млн. галицьких українців це було якраз 6% дорослого населення [2, с.239]. І. Васюта стверджував, що у перші повоєнні роки активні учасники визвольного руху стали жертвами воєнних судів, і понад 250 тис. галичан (кожного восьмого жителя краю) було заарештовано й інтерновано до 25 концентраційних таборів [3, с.35].

24 серпня 1919 р. Львівське правління товариства Українського Червоного Хреста звернулося до польської військової влади у Варшаві з меморандумом про становище військовополонених та інтернованих українців. У ньому, зокрема, наголошувалося на тому, що: "Наші старання, щоби поліпшити долю наших полонених, не дістають успіху, звертаємося в ім'я засад гуманності і культури до варшавських властей з прошенням про інтервенцію і видання розпоряджень, які б вплинули на поправу відносин наших полонених військових і цивільних" [4, арк.5].

У меморандумі наводилися факти знущань над полоненими у в'язницях і таборах, навіть у шпиталях. У переповнених таборах у Львові, Станіславі, Домб'ю, Вадовіце, Стшалкові, Брест-Литовську, Перемишлі, Пікуличах в'язні голодували, помирали від епідемічних хвороб десятками і сотнями, позбавлені будь-якої опіки місцевих

доброчинних організацій – так званих "горожанських комітетів" [4, арк.5зв.], оскільки польська окупаційна влада перешкоджала їхній діяльності.

У Львівській в'язниці "Бригідки" незаконно перебували 2 тис. українців. У в'язничному шпиталі хворі лежали на підлозі, без матраців і простирадл. В'язні голодували. У будинку польової жандармерії на вулиці Личаківській інтерновані, заковані у кайдани, були розміщені у підвалах. Дирекція в'язниць на вулицях Зеленій і Замарстинівській не допускала туди представників Українського Червоного Хреста. У Станіславові важкохворих просто викидали зі шпиталю. У Перемишлі польська влада також знущала з полонених українців. У таборі в Пікуличах біля Перемишля знаходилося понад 5 тис. полонених, які голодували. На початку серпня 1919 р. в таборі було близько п'ятисот хворих на тиф, щоденно тут вмирили три десятки осіб.

Близько 5 тис. інтернованих українців перебували в таборі у містечку Домб'є поблизу Кракова. У містечку Вадовіце знаходилося більше 3 тис. інтернованих українців, а у Стшалкові – 7 тис. осіб і скрізь, в усіх таборах, панували голод і тиф. Правління товариства Українського Червоного Хреста звернулося до польської військової влади з проханням надати дозвіл відвідувати ув'язнених, задовольнити просьби ув'язнених про поліпшення харчування і житлових умов, заборонити биття і знущання над ними; представити списки усіх інтернованих та полонених, померлих і живих [4, арк.6–7].

24 вересня 1919 р. Український Червоний Хрест, а також "Український горожанський комітет" (УГК) ще раз звернулися до польської окупаційної влади з проханням полегшити становище в'язнів, інтернованих у концтаборах. Вони домагалися видання наказу про заборону самовільних арештів і проведення обшуків, звільнення усіх інтернованих та ув'язнених українців, радикального поліпшення санітарного стану в таборах, допуску цивільних лікарів до лікування полонених та інтернованих, надання дозволу членам УГК, без будь-яких обмежень, відвідувати в'язниці й табори, видання наказу місцевій військовій і цивільній владам, з тим, щоб вони не перешкоджали діяльності УГК на місцях [5, арк.1].

У відповідності до рішення уряду Польщі у листопаді 1919 р. у Варшаві була створена комісія для перевірки справ інтернованих галичан. З боку українців до неї увійшли А. Кміцекевич та Л. Ганкевич. Представники української та єврейської громадськості в комісії висунули тоді низку вимог до її голови про негайне звільнення інтернованих [6, арк. 6]. Однак польська влада зволікала з вирішенням цього питання.

Як вже зазначалося, становище інтернованих українців у в'язницях і таборах було жахливим. 17 січня 1920 р. газета "Вперед" повідомляла про те, що в таборі "Бугшопи" у Бресті на той час померло 1834 українця [7, с.1]. У таборі в Стшалкові на схід від Познані щодня від голоду і хвороб вмирало по 30–40 полонених. Газета також

повідомляла про те, що в таборах у Варшавській Празі в цей час знаходилось не менше 600 українців [8, с.3]. У таборі в Вадовіце біля Кракова становище полонених було також важким. Із загальної кількості 2104 осіб у шпиталі перебували 576 [9, с.2]. У лютому 1920 р. спеціальна сеймова комісія оглянула табори для інтернованих та військовополонених і визнала їхній санітарний стан незадовільним [10, с.1].

17 березня 1921 р. в таборі інтернованих бійців УГА в Домб'ю полонені оголосили голодування. Вони вимагали поліпшення умов життя. З цього приводу редакція газети "Вперед" надрукувала листа до делегата польського уряду у Східній Галичині, а також до сеймової комісії і УГК з вимогою звернути увагу на становище інтернованих у таборах [11, арк.7зв.]. 30 березня 1921 р. в газеті "Вперед" був опублікований лист політв'язнів Чортківської в'язниці, які зверталися до УГК з проханням про надання матеріальної допомоги [12, арк.10].

На Пасху, 15 квітня 1920 р., "горожанські комітети" у Львові і Снятині роздавали полоненим українцям подарунки і свячену їжу. У Львові допомогу отримали 400 полонених. Інтерновані старшини і рядові стрільці УГА висловлювали подяку обом комітетам за надання допомоги [13, с.2]. Допомога українським полоненим, інтернованим, політв'язням ставала традиційним явищем для західноукраїнського суспільства [14–17].

7 листопада 1920 р. через відкритий лист українська громадськість Східної Галичини висловила протест проти затримання військовою владою багатьох тисяч військовополонених та інтернованих. У листі, зокрема, зазначалось: "Українська суспільність Східної Галичини протестує проти цього, щоби її дітей в'язнено і держано в таборах і тюрмах в безконечність" [18, арк.5]. Незважаючи на це, польська військова влада у 1921 р. продовжували утримувати у таборах значну кількість інтернованих українців. Так, у липні 1921 р. в Тухольському таборі знаходилось ще близько сотні колишніх старшин та стрільців УГА [19, с.2]. Того ж місяця правна рада УГК подала меморандум на ім'я міністра внутрішніх справ Польщі у справі звільнення військовополонених з табору в Домб'ю [20, с.1].

Отже, упродовж 1919–1921 рр. українці склали значну частину ув'язнених через політичні мотиви, інтернованих та полонених. Зрештою, пенітенціарна система в Польській державі характеризувався не тільки значною кількістю в'язнів, а й розгалуженою мережею закладів позбавлення свободи з поганими умовами утримання ув'язнених. Очевидно, в цей період сформувалися основні тенденції, що визначали ставлення до політв'язнів і умов їх утримання.

Нова хвиля політичних арештів в Західній Україні розпочалася восени 1920 р., після відступу Червоної армії. Так, у Східній Галичині було заарештовано понад 100 тис. осіб [21, с.69]. У газеті "Вперед", друкованому органі Української соціал-демократичної партії (УСДП),

повідомлялося про катування політичних в'язнів представниками державної поліції у Львові. Газета вимагала звільнення усіх політичних в'язнів краю [22, с.64].

У в'язницях Польщі політв'язнів утримували у спільних з кримінальними злочинцями камерах. Їху видавали один раз на день, забороняли читати книги. Багато з них перебували в ув'язненні подекілька місяців, навіть років під слідством, без будь-якого обвинувачення. У в'язницях застосовували жорстокі методи катувань. Відомий тоді адвокат В. Дмитровський писав: "Биття палицями по п'ятах, стиснення пальців кліщами, вибивання зубів постійно застосовується на допитах в тюрмі і поліції" [23, с.21].

Своєю жорстокістю особливо уславилися кати Луцької в'язниці. Відомі випадки смерті політв'язнів у в'язницях. Так, у Львівській в'язниці померли О. Басараб і М. Кулик, у Володимирі-Волинському в'язничному шпиталі – В. Крайц, а в Луцькій в'язниці – К. Чвалинський [23, с.22; 24–28]. У Бориславській в'язниці помер від отруєння політв'язень М. Голевко [29, с.4]. З кожним роком в'язничний режим посилювався. У переповнених сирих і темних камерах, розрахованих на 8–10 осіб, знаходилися по 30–40 в'язнів [23, с.22].

1 травня 1922 р. в'язнична сторожа жорстоко побила "в'язнів-святоюрців" (арештованих учасників комуністичної конференції, що відбувалася в одному із приміщень собору св. Юра у Львові. – В. М.) за те, що вони відмовилися зняти з одягу червоні стрічки. Вже 2 травня в'язні оголосили протест-голодування [30, с. 53]. А в жовтні 1922 р. в Чортківській в'язниці страчено керівників так званої "Червоної двадцятки" на Тернопільщині – С. Мельничука і П. Шеремета [31, с.301].

За неповними даними, через польські в'язниці упродовж 1922–1926 рр. проходило близько 30 тис. в'язнів щорічно [32, с.29]. 1924 р. у Польщі було близько 4 тис. політв'язнів [33, с.3]. Ситуація в польських в'язницях особливо погіршилась в другій половині 1924 р. Якраз тоді майже в усіх в'язницях Польщі розпочалися голодування, які жорстоко придушували силою. У Самборі під час збройного придушення виступу в'язнів поліцією був застрелений в'язень М. Берегуляк [34, с.2]. У 1924–1925 рр. у в'язницях Львова, Луцька, Ковеля, Володимира-Волинського і Самбора було оголошено 40 голодувань, загальна тривалість яких склала 160 днів [35, с.71].

У березні 1924 р. 40 політв'язнів, заарештованих за комуністичну пропаганду, що перебували у слідчому ізоляторі у Бережанській в'язниці, оголосили голодування. Основними причинами виступали невідповідне відношення до в'язнів з боку адміністрації, спільне утримання політичних в'язнів з кримінальними. На четвертий день акції протесту адміністрація пішла на поступки голодувальникам [36, с.8, 37, с.3]. Проте 18 березня поточного року М. Сенік і А. Стефанишин оголосили голодування у зв'язку із тим, що перебувають у в'язниці з 1 жовтня 1923 р. без судового вироку [38, с.3; 39, с.3–4]. 23 березня

1924 р. до них приєдналися інші політв'язні з вимогою переселення в окремі камери, дозволу на читання газет, дотримання адміністрацією прав ув'язнених [40, с.2]. У результаті таких дій адміністрація задовольнила вимоги політв'язнів [41, с.3].

Газета "Діло" повідомляла про побиття політичного в'язня Н. Борничука у Львівській в'язниці на вулиці Яховича, заарештованого за зберігання газет "Земля і Воля" і "Трибуна робітніча". За словами в'язня, його спочатку били, а потім катували електричним струмом, вимагали зізнатися у комуністичній діяльності [42, с.2–3].

Польське законодавство не передбачало перевезення політичних в'язнів у кайданах. Незважаючи на це, траплялися випадки коли, зазначені заходи застосовували на практиці. Так, в Гродненській в'язниці політичного в'язня В. Курджила закували в кайдани для транспортування до суду. Це викликало обурення політв'язнів і громадськості [43, с.2]. Окрім того, в цій в'язниці упродовж 22 місяців, без судових вироків, утримували 35 політв'язнів, переважно білорусів і литовців. Внаслідок поганих санітарно-гігієнічних умов утримання білоруський депутат С. Баран, засуджений за участь у повстанській організації на 6 років, захворів на сухоти і ревматизм [33, с.3].

Поряд з тим у Львівській в'язниці важко захворів політв'язень А. Чернецький. Адміністрація закладу відмовилася проводити лікування або звільнити його, мотивуючи це тим, що ув'язненому недовго залишалося перебувати під вартою [44, с.4].

24 квітня 1924 р. газета "Комуніст" повідомляла про побиття політв'язнів у Ковелі, Сокалі, Кременці. Поліція намагалася приховати ці факти, однак депутатам Українського сеймового клубу вдалося їх підтвердити [45, с.53]. 17 травня того ж року відбулося голодування українських політв'язнів Львівської слідчої в'язниці [46, с.4]. Газета "Діло" у травні 1924 р. опублікувала відкритого листа до голови спеціальної сеймової комісії С. Тугута про становище політичних в'язнів у Бережанській в'язниці. У ньому, зокрема, зазначалося на тому, що двоє політв'язнів чекають обвинувачувального акту вже 8 місяців, двоє – 4 місяці, троє – 3 місяці, один – 14 місяців. У реєстратурі суду можна знайти справи 184 політв'язнів, звинувачених за злочин головної зради (цей злочин передбачав смертну кару – *В. М.*), усіх їх утримували незаконно і після тривалого голодування у 1922 р. добилися звільнення [47, с.1].

У іншій статті знаходимо інформацію про побиття політв'язня, якого утримували за антидержавну діяльність у Воцлавській в'язниці. Коли інші в'язні висловили протест, їх теж почали бити, а це викликало значний інтерес у перехожих, що чули крики, тож їх багато зібралось біля в'язниці. Поліція розігнала натовп. У м. Слонімі трапилася аналогічна подія [48, с.4]. Восени 1924 р. у Бережанській і Коломийській в'язницях відбулися голодування політичних в'язнів. Ув'язнені вдалися до крайніх заходів, оскільки, незважаючи на інтерпеляцію сеймового

клубу УСДП, політв'язнів довгий час утримували без звинувачувальних актів [49, с.4; 50, с.5].

Упродовж вересня 1924 – жовтня 1925 рр. відбувалися голодування: 5 вересня 1924 р. – у Львові, 19 жовтня 1924 р. і 12 травня 1925 р. – у Бережанах. У серпні 1925 р. голодування мали місце в Луцькій в'язниці, у жовтні – в Перемишлі та Львові. Чимало ув'язнених під час голодувань хворіли й помирали [51, с.57].

14 травня 1925 р. газета "Пролетарська правда" повідомляла про катування політв'язнів в Луцькій в'язниці. З цього приводу Комуністична посольська фракція (КПФ) подала інтерпеляцію в сейм із вимогою притягнення винних до судової відповідальності [45, с.101]. 23 травня поточного року у тій же газеті була опублікована інтерпеляція Української парламентської репрезентації (УПР) з приводу масових арештів і знущань над політв'язнями у Володимирі-Волинському [45, с.102–103].

У липні 1925 р. відбулося повстання в'язнів Луцької в'язниці. 9 липня політв'язні пред'явили дирекції низку вимог, погрожуючи протестом у формі голодування. Вони обрали комітет з шести осіб. Однак вимоги в'язнів були відхилені прокурором і 10 липня в'язні оголосили голодування, у якому взяло участь 150 осіб. Ізоляція найбільш активних в'язнів в окремі камери викликала обурення і опір ув'язнених. До в'язниці були викликані додаткові наряди поліції, які вчинили жорстоку розправу, під час якої був убитий в'язень К. Чвалинський [45, с.110–111].

Упродовж 1925 р. лише у в'язницях Луцька та Рівного відбулося 12 голодувань політв'язнів. А у серпні–вересні 1925 р. у львівських в'язницях знову пройшли голодування-протести проти жорсткого режиму і фізичних знущань [51, с.57]. Так, 14 вересня того ж року у Львівській слідчій в'язниці українські політв'язні оголосили чергове голодування. Адміністрація в'язниці за допомогою поліції жорстоко розправилися з в'язнями – їх били, заковували в кайдани, садили у карцер. Незважаючи на це, в'язні вирішили продовжувати голодування [52, с.1–2]. 20 вересня 1925 р. заарештовані за участь у національно-визвольному русі українські в'язні, що знаходилися у Львівській слідчій в'язниці, оголосили голодування-протест проти нестерпного режиму. У зв'язку з цим українські адвокати звернулися до президії окружного суду з вимогою дозволити рідним побачення з в'язнями. З цього приводу конференція Української радикальної партії (УРП), прийняла постанову у справах політичних в'язнів [53, с.2].

Упродовж 15–20 вересня 1925 р. відбулося голодування політв'язнів Луцької в'язниці. Вони вимагали поліпшення харчування, дозволу на прогулянки. Потрібно зазначити, що в цей час в'язниці Західної України були переповнені підлітками, яких також били. На знак протесту проти знущань над неповнолітніми в'язнями у багатьох в'язницях пройшли одноденні голодування-протести [45, с.66–67].

Безпосередніми організаторами боротьби політв'язнів були в'язничні комітети, що склалися, зазвичай, з трьох осіб. Вони організовували голодування й демонстрації в'язнів, виступали на захист їхніх інтересів перед адміністрацією [54, с.60].

У листопаді 1925 р. у сеймі проходило обговорення проекту закону про організацію закладів позбавлення волі у Польщі. У своїй промові Х. Приступа засудив жорстокий режим у польських в'язницях, навів приклади нелюдського ставлення до в'язнів, що спричинило у 1925 р. низку голодувань, зокрема, в Ковелі, Луцьку, Львові. Зрештою, голодування політичних в'язнів, за словами Х. Приступи, проходили в усіх в'язницях Польщі – від Кракова до Рівного, від Волковиська до Львова. Він критикував законопроект про організацію в'язниць у Польщі, в якому не було передбачено статусу політичних в'язнів, висловився за надання правових гарантій і висунув вимогу про негайне звільнення усіх політв'язнів, закликав створити спеціальну сеймову комісію для перевірки в'язниць і притягнути до карної відповідальності усіх винних у знущаннях над в'язнями [52, с.1–2].

Зважаючи на неодноразові клопотання українських депутатів польського сейму, була створена спеціальна сеймова комісія для вивчення стану польських в'язниць і умов утримання політичних в'язнів. Даючи оцінку становищу політв'язнів у них, голова цієї комісії С. Тугут констатував: "Ми зустрічаємо настільки переповненні камери, що стає незрозумілим, як така велика кількість ув'язнених може хоча б дихати. Ми зустрічаємо в тюрмах людей, які сидять у же по 2–3 роки і не отримують звинувачувального акту. Часто бувало, що вони одержували судовий вирок без врахування попередніх трьох років, які вони просиділи в тюрмі під час попереднього слідства". Він визнав: "Не підлягає сумніву, що у поліцейсько-слідчих органах панує система катування політв'язнів, щоб примусити їх давати свідчення. Частими є випадки нелюдського катування політв'язнів, знущання над ними і навіть вбивств". Із звіту іншого члена сеймової комісії дізнаємося: "Ми відвідали понад 20 тюрем Польщі. Ми зустрічалися із сотнями ув'язнених, які пройшли через руки поліції, і дізналися про жахливі речі. У поліцейських застінках б'ють, вбивають, насильничують. Будь-які скарги не дають жодних результатів... Поліцейське засилля відіграє в нашому житті домінуючу роль. На витрати поліції припадає більша частина нашого бюджету" [51, с.58].

Становище політичних в'язнів у польських в'язницях набуло міжнародного розголосу. Так, кандидати на посаду прем'єр-міністра Франції Е. Еріо та П. Пенлеве підписали відозву до польського уряду з протестом проти політичних переслідувань, численних арештів і в'язничного режиму [55, с.3]. Паризька газета "L'ere nouvelle" від 27 липня 1924 р. на першій сторінці розмістила статтю професора Паризького університету Віктора Баша під назвою "Білий терор у Польщі" про становище у польських в'язницях і утримання політичних

в'язнів [56, с.4]. Пізніше в січні 1927 р. в Польщі побувала парламентська делегація Незалежної робітничої партії Великобританії. Один із членів, англійський парламентарій, підтвердив, що вони отримали відомості про катування політичних в'язнів електричним струмом та іншими забороненими засобами [45, с.155].

Поряд з тим практично усі українські політичні структури Західної України, у своїх рішеннях, резолюціях висловлювали турботу про політичних в'язнів і закликали владу до їх амністії. Так, під час святкування 1 травня 1921 р. робітниками м. Львова була прийнята резолюція, яка, окрім іншого, висловлювала протест проти політичного терору, знущань і переслідувань, закликала польську владу до амністії політичних в'язнів [57, с.178–179].

1 листопада 1925 р. група львівських адвокатів підписала звернення до адвокатів світу з проханням захистити політичних в'язнів від знущань польської поліції. Заяву підписали В. Бачинський, М. Волошин, Л. Ганкевич, М. Левицький, С. Шевчук та інші [58, арк.1–6].

У грудні 1918 р. на I з'їзді Комуністичної робітничої партії Польщі (КРПП) створили відділ у справах політв'язнів. Він постійно підтримував контакти з політв'язнями-комуністами, займався розподілом коштів, призначених для політв'язнів та їх сімей. Він працював нелегально. Окрім того, у Варшаві легально існував патронат в'язнів під керівництвом С. Семполовської. У 1920 р. почав свою роботу політичний Червоний Хрест у Польщі [59, с.45]. Проте найвпливовішою структурою, що мала на меті надання допомоги жертвам репресій, політв'язням, вважалася Міжнародна організація допомоги революціонерам (МОДР), що розпочала своє існування 30 листопада 1922 р. [59, с.6].

Отож, основні принципи функціонування пенітенціарної системи в Польщі сформувалися упродовж 1919–1921 рр., вони базувалися на необхідності ізоляції значної кількості полонених, інтернованих, ув'язнених представників національних меншин з огляду на утвердження польської державності і визначення її кордонів. Зрештою, ці принципи визначали становище політичних в'язнів у польських в'язницях у наступні роки. Так, в 1922–1926 рр. становище політв'язнів характеризувалося поганими умовами утримання, насильством в'язничної адміністрації, невизначеним правовим статусом і значною кількістю ув'язнених.

Частину політв'язнів у цей період складали представники ліворадикального руху. Серед них переважну більшість становили особи, заарештовані за антидержавну діяльність, у яких виявляли літературу чи окремі видання прокомуністичного спрямування і які, очевидно, не мали безпосереднього відношення до ліворадикального руху. Їх ув'язнення можна назвати превентивними заходами Польської держави, яка за допомогою закладів позбавлення волі могла утримувала таких політв'язнів, без звинувачувальних вироків, упродовж тривалого часу.

Разом з цим насильство в'язничної адміністрації, антисанітарні умови, що призводили до різних хвороб, утримання у спільних з кримінальними злочинцями камерах були покликані відлякати західноукраїнську громадськість від активної участі в ліворадикальному русі, а також перешкодити поширенню комуністичної ідеології. У результаті чого такі політв'язні отримували незначні терміни ув'язнення або їх відпускали згідно з рішенням суду.

Західноукраїнське суспільство упродовж зазначеного періоду активно опікувалося долею політичних в'язнів. З сеймової трибуни, на різних вічах, демонстраціях, заходах звучали заклики до амністії політичних в'язнів. Зрештою, становище політв'язнів набуло міжнародного розголосу. Ліворадикальний рух у Польщі створював власні структури для допомоги політв'язням та їх сім'ям. Саме тому перспективу подальшого дослідження становлять заходи на підтримку політв'язнів.

Література

1. **Кривава** книга / [упорядкув., пер. Я. Радевич-Винницький]. – Передрук вид. 1919, 1921 рр. – Дрогобич: "Відродження", 1994. – 274 с.
2. **Макух І.** На народній службі. Спогади / І. Макух. – К.: Основні цінності, 2001. – 572 с.
3. **Васюта І. К.** Національно-визвольний рух у Західній Україні (1918–1939 рр.) / І. К. Васюта // Укр. іст. журн. – 2001. – №6. – С.35–64.
4. **Державний архів** Львівської області (далі – ДАЛО), ф.59, оп.1, спр.3.
5. **ДАЛО**, ф.59, оп.1, спр.2.
6. **ДАЛО**, ф.11, оп.29, спр.2750.
7. **1834** трупів в Берестю! // Вперед. – 17 січня 1920. – С.1.
8. **3 таборів** полонених // Вперед. – 17 січня 1920. – С.3.
9. **Для наших** полонених // Вперед. – 24 квітня 1920. – С.2.
10. **Сеймова** комісія про табори інтернованих // Вперед. – 22 лютого 1920. – С.1.
11. **ДАЛО**, ф.11, оп.29, спр.3000.
12. **ДАЛО**, ф.11, оп.29, спр.3190.
13. **3 таборів** полонених // Вперед. – 17 січня 1920. – С.2.
14. **20.000** долярів для українських полонених // Вперед. – 22 лютого 1920. – С.1.
15. **Подяка** // Вперед. – 11 квітня 1920. – С.4.
16. **Святочні** дари для полонених // Вперед. – 11 квітня 1920. – С.4.
17. **Для наших** полонених // Вперед. – 24 квітня 1920. – С.2.
18. **ДАЛО**, ф.11, оп.29, спр.2796.
19. **3 таборів** інтернованих // Вперед. – 10 липня 1921. – С.2.
20. **Справа** Східної Галичини. З Домб'я // Вперед. – 17 липня 1921. – С.1.
21. **Сливка Ю. Ю.** Боротьба трудящих Східної Галичини проти іноземного поневолення / Ю. Ю. Сливка. – Львів, 1979. – 254 с.
22. **З історії** революційного руху у Львові. 1917–1939: Документи і матеріали / [упор. Кавальчак Г. І. та ін.]. – Львів: Львівське книжно-журнальне видавництво, 1957. – 796 с.
23. **Пилипів Л. К.** КПЗУ – організатор і керівник революційної діяльності МОДР на західноукраїнських землях (1925–1939 рр.) / Л. К. Пилипів. – Львів, 1974. – 179 с.
24. **Самогубство** "політично підозрілої" // Діло. – 21 лютого 1924. – С.1.
25. **Після** трагічної події // Діло. – 24 лютого 1924. – С.1–2.
26. **Після** трагічної події // Діло. –

8 березня 1924. – С.1–2. 27. **Після** трагічної події // Діло. – 11 березня 1924. – С.1–2. 28. **Після** трагічної події // Діло. – 16 березня 1924. – С.1. 29. **Таємна** смерть в поліцейних арештах в Бориславі // Діло. – 25 квітня 1924. – С.4. 30. **На чолі** визвольної боротьби // Спогади колишніх активних діячів Комуністичної партії Західної України. – К.: Політвидав України, 1965. – 203 с. 31. **Кульчицький С. В.** Україна між двома війнами (1921–1939 рр.) / С. В. Кульчицький. – К.: Видавничий дім "Альтернативи", 1999. – 336 с. 32. **Аврус А. И.** Мопровские кампании против террора в Польше / А. Аврус // Советское славяноведение. – 1979. – №3. – С.29–41. 33. **З польських** справ // Діло. – 4 травня 1924. – С.3. 34. **Домагаємося** звільнення політичних в'язнів! // Внесок, поставлений у соймі дня 17 березня 1925 р. – Львів: Накладом Якова Войтюка, 1925. – 19 с. 35. **Васюта І. К.** Селянський рух на Західній Україні в 1919–1939 рр. / І. К. Васюта. – Львів: Видавництво *Львівського* університету, 1971. – 222 с. 36. **Голодівка** політичних в'язнів при вул. Баторія // Діло. – 13 березня 1924. – С.8. 37. **Кінець** голодівки // Діло. – 15 березня 1924. – С.3. 38. **Голодівка** політичних в'язнів // Діло. – 21 березня 1924. – С.3. 39. **Тюремщина** // Діло. – 24 травня 1924. – С.3–4. 40. **Голодівка** політичних в'язнів // Діло. – 23 березня 1924. – С.2. 41. **Голодівка** політичних в'язнів в Бережанах // Діло. – 24 березня 1924. – С.3. 42. **Після** трагічної події // Діло. – 11 квітня 1924. – С.2–3. 43. **"Сальнові** методи" // Діло. – 21 квітня 1924. – С.2. 44. **Доля** політичного в'язня // Діло. – 16 травня 1924. – С.4. 45. **Боротьба** трудящих Волині за визволення з-під гніту панської Польщі і возз'єднання з Радянською Україною. 1921–1939 рр. // Збірник документів і матеріалів. – Луцьк, 1957– . – Частина I. 1921–1928 рр. – 1957. – 272 с. 46. **Голодівка** політичних в'язнів // Діло. – 21 травня 1924. – С.4. 47. **Отверта** телеграма до посла Тугута і його товаришів! // Діло. – 25 травня 1924. – С.1. 48. **У в'язницях** б'ють дальше... // Діло – 25 травня 1924. – С.4. 49. **Бережанська** Тюремщина // Діло. – 26 вересня 1924. – С.4. 50. **Голодівка** в тюрмі // Діло. – 26 вересня 1924. – С.5. 51. **Зільберман М. Й.** Революційна боротьба трудящих Західної України (1924–1928 рр.) / М. Й. Зільберман. – Львів, 1968. – 198 с. 52. **В казаматах** демократичної Польщі // Воля народа – 22 листопада 1925. – С.1–2. 53. **Зїзд** У.Р.П. Покуття в справі політичних в'язнів // Громадський голос. – 3 жовтня 1925. – С.2. 54. **Боротьба** трудящих Прикарпаття за своє визволення і возз'єднання з Радянською Україною // Документи і матеріали. 1921–1939. – Станіслав: Станіславське обласне видавництво, 1957. – 317 с. 55. **Відгомін** відозви в справі переслідування нац. меншостей // Діло. – 15 травня 1924. – С.3. 56. **Преса.** Ще про "білий терор" // Діло. – 8 серпня 1924. – С.4. 57. **Історія** Львова в документах і матеріалах. Збірник документів і матеріалів // [ред. кол. М. В. Брик, Н. Ф. Врадій, Я. Д. Ісаєвич, С. А. Макарчук, Л. М. Мінаєва, Ф. І. Стеблій, М. П. Тесленко]. – К.:

Наукова думка, 1986. – 423 с. 58. **Центральний** державний історичний архів України в місті Львові (далі – ЦДАУ у Львові), ф.392, оп.1, спр.28. 59. **Лугачева Т. А.** Международная организация помощи революционерам (МОПР) в Западной Белоруссии (1923–1939г.) / Т.А. Лугачева. – Гродно: ГрГУ, 2001. – 114 с.

Мисько В. В. Положение украинских политзаключенных в польских тюрьмах в течение 1919–1926 гг.

В статье проанализированы основные принципы становления и функционирования Польской пенитенциарной системы в течение 1919–1926 гг. и ее использование в борьбе с леворадикальным движением. Исследовано положение украинских политзаключенных в польских тюрьмах.

Ключевые слова: тюрьма, политические заключенные, голодовки, тюремная администрация, польская власть.

Мисько В. В. Становище українських політичних в'язнів у польських в'язницях упродовж 1919–1926 рр.

У статті проаналізовано основні принципи становлення та функціонування Польської пенітенціарної системи упродовж 1919–1926 рр. та її використання у боротьбі з ліворадикальним рухом. Досліджено становище українських політв'язнів у польських в'язницях.

Ключові слова: в'язниця, політичні в'язні, голодування, в'язнична адміністрація, польська влада.

Misko V. The conditions of Ukrainian Political Prisoners in the Polish Prisons during 1919–1926

The article is dedicated to the analysis of the main principles of formation and functioning of the Polish penal system during 1919–1926 and its application in the struggle against the left radical movement. The conditions of Ukrainian political prisoners in the Polish prisons are investigated.

Keywords: a prison; political prisoners, starvation, prison management, the Polish authority.

ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

УДК 94 (420 : 510) «1830/1842»

Д. В. Грицьких

**ІМПЕРІЯ ЦИН У ЗОВНІШНІЙ ПОЛІТИЦІ ВЕЛИКОЇ БРИТАНІЇ
1830–1842 РР.: ІСТОРИОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ**

Історія міжнародних відносин, що складає важливий, хоча і мало досліджений аспект всесвітньо-історичного процесу, містить чимало відповідей на питання, які все ще залишаються відкритими в практичній області міждержавних стосунків. Серед величезної кількості подій, без розуміння яких залишаються незбагненими сучасні проблеми, своє місце займає і Перша англо-китайська ("опіумна") війна 1839–1842 рр., передумови якої склалися в 1830–1838 рр. Сутність причин цього зіткнення, серед очевидних результатів якого зазвичай згадується захоплення Великою Британією о. Гонконг та укладення "нерівноправної" угоди з імперією Цин, як на нашу думку, не є очевидною.

Навіть поверховий аналіз результатів вивчення цього епізоду всесвітньої історії дозволяє упевнитися, що окрім вже традиційної назви "опіумна війна", історіографія містить і альтернативну. В цьому плані ми бачимо необхідність ретельного вивчення історії дослідження політики Великої Британії щодо імперії Цин в 1830–1842 рр. тим більше, що не тільки учасники подій (Велика Британія і Китай), а й інші держави, серед яких своє місце займає і Україна, за останні віки накопичили чимало відомостей з цієї теми.

В середині 90-х рр. ХХ – на початку ХХІ ст. з'явилося декілька публікацій, які й склали в основному вітчизняну історіографію політики Великої Британії на Сході. Серед них можна згадати, перш за все, роботи М. С. Бурьяна та О. Б. Дьоміна [1; 2]. Крім того, під їх керівництвом протягом 2003–2008 рр., серед більше 20 робіт, які торкалися різноманітних аспектів Східного питання та політики Великої Британії та Росії на Сході, з'явилися й такі, в яких безпосередньо розглядаються відносини Великої Британії та Китаю. Так, у 2006 р. О. В. Набока захистив кандидатську дисертацію "Тайвань і політика Великобританії на Далекому Сході в 20–90-х рр. ХІХ ст." В тому ж році І. В. Агапітова захистила кандидатську дисертацію "Цинський Китай кінця ХVІІІ – першої третини ХІХ ст. у сприйнятті західних спостерігачів".

Окрім вказаних наукових праць вітчизняна історіографія може представити й публікації сходовознавчої тематики, які містить Українська дипломатична енциклопедія [3].

Таким чином, в 90-х роках ХХ – в першому десятиріччі ХХІ ст. українська історіографія зробила вагомий внесок в розробку обраної проблематики, реконструювала важливі аспекти історії міжнародних відносин на Далекому Сході та зовнішньої політики Великої Британії щодо імперії Цин. Але ряд важливих моментів, і в тому числі – тема, обрана нами для дослідження, залишилися майже без уваги вітчизняних учених.

Зрештою, не набагато докладніше уявлення про творення та наслідки політики Лондону щодо Пекіну в першій третині ХІХ ст. містить російська історіографія.

Базові методологічні принципи оцінки британсько-китайських відносин цього часу радянська історіографія знайшла в працях К. Маркса та Ф. Енгельса "Історія торгівлі опієм" та ін. І надалі, в умовах панування комуністичної ідеології, події розглядалися з антиімперіалістичних позицій, а більшість дій з проектування і втілення зовнішньої політики Великої Британії пояснювалися "агресивним характером британського імперіалізму".

При цьому дореволюційна російська історична наука, наскільки нам відомо, не містила жодної роботи, в якій розкривався б далекосхідний вектор зовнішньої політики Великої Британії щодо імперії Цин в 1830–1840 рр. ХІХ ст.

Прикладом може слугувати дослідницький спадок Є. В. Тарле, який одним з перших зумів створити систематизований огляд історії міжнародних відносин. Але що стосується далекосхідного регіону саме в зазначений проміжок часу, класик радянської історіографії зберігав мовчання.

Підтвердженням наявності означеної історіографічної лакуни слугує і творчість радянського академіка Миколи Михайловича Дружиніна, якому належать роботи з історії міжнародних відносин в епоху колоніалізму, і, зокрема, змістовний нарис "Зовнішня політика царизму, 1826–1849 рр." [43, с.66–97].

Автор зупиняється у викладі матеріалу на класичних для сучасної історіографії темах: положення сербського і румунського народів в середині 20-х рр., позиція Миколи II по відношенню до грецького повстання, Аккерманська конференція 1826 р., російсько-іранська війна 1826–1828 рр., російсько-турецька війна 1828–1829 рр., Адріанопільський договір 1829 р., Росія і Туреччина в 1833 р., договір в Ункяр-Іскелесі 1833 р. і так далі.

Логічно він підходить і до проблеми російсько-британських відносин, але у викладі матеріалу зупиняється на характеристиці систематичного суперництва Лондону і Санкт-Петербургу на Близькому, Середньому Сході і в Центральній Азії. Пояснюючи механізми виникнення цього протистояння, він залишається вірним марксистській традиції, відводячи чільну роль боротьби за ринки.

Що ж стосується політики Великої Британії на Далекому Сході, або, принаймні, російсько-британського суперництва, М. М. Дружинін обмежується лише одним реченням: "Зіткнення інтересів Росії і Англії мало місце і на Далекому Сході" [43, с.76].

Певним чином цю прогалину було заповнено В. П. Люшечкіним та М. Ф. Юр'євим, які підготували главу про Китай в першій половині ХІХ ст. для VI тому "Всесвітньої історії" [44, с.304–313]. Теза про боротьбу за нові ринки, як визначний мотив зовнішньої політики Великої Британії, тут доповнюється певними фактичними даними. Зокрема, головним приводом до війни визнається шкода, нанесена британським ділкам діями китайської влади зі знищення опіуму [44, с.307–308].

Зібрані в енциклопедичному виданні дані носять строкатий, обривчастий характер, що скоріше вводить читача в оману, аніж розкриває істину суть подій. Тим не менше, в загальних рисах в стислому нарисі міститься увага про важливі, навіть, можна сказати, ключові, елементи проблеми. Штучними нам здаються лише зв'язки, які вбачають автори глави між наведеним подіями.

Здавалося б, дана робота мала розірвати бойкот, який був де-факто оголошений історії англо-китайських відносин в 1830–1842 рр. російською історіографією. Але увага наступного покоління дослідників також оминала цю проблематику.

В 1970 р. світ побачила робота Л. Л. Зариної та С. Г. Лівшица "Британський імперіалізм в Китаї". Хронологічні межі роботи включають 1842 р., рік підписання Нанкінської угоди між Лондоном та Пекіном. Отже, автори аналізують лише підсумки політики, яка, на нашу думку реалізувалася з 1830 р.

В 1980 р. радянська історіографія збагатилася роботою М. І. Сладковського "Китай і Англія", в якій, спираючись на широку інформаційну базу, автор розвиває традиційну для радянської історіографії концепцію, згідно з якою політика Великої Британії щодо імперії Цин носила агресивний колоніальний та імперіалістичний характер, переслідувала мету поневолення китайського народу, перетворення китайського господарства на придаток Британської імперії. І знову події в 1830–1842 рр. освітлюються побіжно і поверхово.

В 1990 р. світ побачила монографія П. М. Іванова "Гонконг: історія і сучасність". У вступній главі автор розглядає історію о. Гонконг до його переходу в 1942 р. під юрисдикцію Великої Британії. Концептуальна складова роботи не відрізняє її від інших досліджень радянського періоду. І період з 1830 по 1842 рр. розглядається лише як пролегомени до основного тексту, головна увага приділяється періоду після Опійних воєн та ХХ сторіччю.

Нарешті в 1998 р. намітилися певні зрушення в концептуальних підходах щодо оцінки подій 1830–1842 рр. Л. С. Василь'єв в підручнику "Історія Сходу" розглядає опіумний конфлікт лише як привід, необхідний Великій Британії для зміни формату відносин з Піднебесною

на свою користь [4, с.394–395]. Правда, автор не розвиває детальної аргументації цього положення, яке нам здається дуже продуктивним.

Таким чином, лише наприкінці ХХ ст. намітилися зрушення в концептуальному поясненні сутності британсько-китайських відносин у 1830–1842 рр., що відкрило шлях для переосмислення фактичних даних і активізації пошуку додаткових джерел.

У 1998–2002 рр. проблематика з історії політики європейських держав щодо Китаю розширилася завдяки вивченню обставин існування Російської духовної місії в Пекіні, яка тривалий час виступала фактично в якості дипломатичного представництва Росії в Китаї. Світ побачили праці А. С. Іпатової, О. В. Орліка, С. А. Шубіної, А. Г. Андрєєвої та ін. [5; 6; 7; 8]. Дослідження цього аспекту російсько-китайської взаємодії дозволяє значно скоректувати уявлення про міжнародно-політичну ситуацію навколо імперії Цин в період, що розглядається.

В 2002 р. вийшла з друку праця А. М. Бутакова "Опіумні війни: огляд війн європейців проти Китаю..." [9]. Автор доволі докладно відтворив хід подій, що відбулися під час війн, але період з 1830 по 1840 р. охарактеризував дуже схематично. Він також розглядає опіумну кризу 1839 р., по-перше, як таку, що виникла спонтанно, і по-друге – як привід до застосування Великою Британією силового сценарію втілення їх задумів – розширення торгових прав в Китаї.

Таким чином, російська історіографія характеризується значним евристичним потенціалом, значно доповнює результати досліджень історії політики Великої Британії щодо імперії Цин в 1830–1842 рр., зроблені українськими дослідниками. І все ж таки, російська історіографічна традиція не містить завершеного дослідження обраної теми і спирається, як правило, на здобутки китайської та британської історіографії.

Китайська історіографія навіть представлена в російськомовній традиції в якості перекладів найбільш фундаментальних праць. Прикладом може слугувати робота "Нова історія Китаю", що належить перу відомого китайського дослідника, професора, свого часу – директора Науково-дослідного інституту нової історії Китаю Фань Вень-Ланю [10]. В перекладі російською мовою вона вийшла в 1955 р. в Москві. На його думку, "з боку Англії війна носила характер агресії, що мала за мету захоплення земель та цінностей..." [10, с.79]. Зрозуміло, це стосується також і зовнішньої політики Великої Британії в цілому. Не менше значення він відводить і опіумному питанню, адже на його думку, "якщо виходити з початкових причин війни, то вона, звісно, виникла в результаті зіткнення інтересів обох сторін під час здійснення заборони торгівлі опієм та спекуляції ним" [10, с.79–80]. Щоправда, автор замислюється й над тим, чому війна не завершилася після офіційної відміни цієї заборони та усунення від влади її активних прибічників, хоча й не розвиває цієї думки.

Разом з тим, маємо констатувати обмеженість можливостей використання творів, опублікованих китайською і не перекладених українською, російською чи англійською мовами.

Зрештою, попередні підсумки аналізу стану вивчення історії політики Великої Британії щодо імперії Цин в 1830–1842 рр. у вітчизняній, російській та доступному колі китайської історіографії показало, що в цих працях можна знайти докладне висвітлення важливих питань, які мають безпосереднє відношення до теми дослідження. Але спеціальної уваги вивченню теми дослідження не приділено.

Тому визначну частку в структурі історіографічної бази даної роботи склала **британо-американська історіографія**.

Протягом більше півтора століття британські та американські історики не втрачають уваги до цієї проблематики. В рамках англо-американської історіографії можна навіть виокремити декілька напрямків, які так чи інакше торкаються теми дослідження: історія зовнішньої політики та міжнародних відносин в цілому [12; 13; 14; 15; 16; 17; 18; 19], історія Ост-Індської компанії [20; 21], біографічні дослідження [22; 23; 24], зрештою – праці, які прямо відображають проблематику, обрану для нашого дослідження.

Представлені роботи допомагають дослідити міжнародно-політичний контекст, в якому розвивалася політика Великої Британії щодо імперії Цин в 1830–1842 рр. Та найбільш корисними для нас виявилися роботи, безпосередньо присвячені дослідженню коренів та обставин реалізації політики Великої Британії щодо імперії Цин в 1830–1842 рр. [25; 26; 27; 28; 29; 30; 31; 32; 33; 34; 35; 36].

Слід відмітити, що англо-американська історіографія містить декілька відмінних одне від одного концептуальних підходів до вивчення причин та наслідків так званої "Першої опіумної війни", причини якої визривали в період, обраний для дослідження. Політична боротьба, яка в умовах британської демократії не вщухала ані на день, спонукала до публікації найвідвертіших та найкритичніших інтерпретацій цих подій.

Так, критицизму сповнена праця Ф. Тернера "Британська опіумна політика та її результати в Індії та Китаї" (Лондон, 1876). Концептуально автор відтворює марксистське бачення історії британської політики в Китаї в період, що досліджується.

Лорд Г. Прічард, натомість, намагається аргументовано довести, що розвиток торгівлі між Великою Британією і Китаєм на фоні відсутності політичних відносин не міг не привести до збройного протистояння [37].

Залишаючись в руслі "економічної" інтерпретації подій, М. Грінберг вважає, що війна стала реальністю внаслідок того, що британські дрібні та середні торговці в союзі з виробниками взяли за мету зруйнувати монополію Ост-Індської компанії, і, до того ж, усунути її двійника – китайську гільдію Ко-Хонг, яка мала державну монополію на торгівлю з іноземцями в Кантоні [38].

Дж. Робінсон та Р. Галахер в серії публікацій висловили власну точку зору на історію зовнішньої політики Великобританії в ХІХ ст. [39]. Щоправда, і вона загалом повторювала концепцію "вільної торгівлі", дуже поширену в інтерпретації історичного буття тогочасної Великої Британії. Вони вважають, що Дж. Пальмерстон цією війною намагався відкрити для британських товарів китайський ринок. Щоправда, в порядку критики, можна зазначити, що китайці перешкоджали лише наркотрафіку. З цього виходить, що Дж. Пальмерстон намагався захистити інтереси наркоторговців в Китаї, що, на нашу думку, не відповідає дійсності.

Натомість Т. Чунг та Дж. Вонг припускають, буцімто війна могла бути спровокована дирекцією Ост-Індської компанії у зв'язку з її бажанням розширити збут опіуму, який, як відомо, вироблявся в Індії, і в такий спосіб забезпечити стабільність матеріального добробуту "Перлини британської корони" [40]. Такий погляд свідчить про особливе бачення цими дослідниками проблеми витоків британської політики щодо імперії Цин в першій половині ХІХ ст.

Розробляючи проблематику, Ч. Колліз звертає увагу на ту обставину, що соціальна ситуація в країні, і, насамперед, кола британського істеблішменту, зацікавлені в ринках збуту британської продукції, підштовхували Дж. Пальмерстона до розв'язання війни. Але умови політичного життя вимагали від нього надзвичайних для цього причин у той час, коли китайський уряд створив найсприятливіші умови для чесної торгівлі, водночас переслідуючи власних громадян на тлі контрабанди опію. І лише дії комісара Ліна, який, підкоряючись імператорському едикту припинив торгівлю з усіма британцями, зіграли Дж. Пальмерстону "на руку", надавши формальне підґрунтя розпочати війну [31].

Наймолодшою з доступних нам британо-американських досліджень історії політики Великої Британії щодо імперії Цин в 1830–1842 рр. можна вважати працю Глена Меланкона, яка побачила світ вже у ХХІ ст. [35]. В своїй роботі цей учений, маючи доступ до численних британських архівів та більшої частини відомої історіографії, створив авторське узагальнене бачення проблеми дослідження і підготував чи не єдину роботу, яка безпосередньо відповідає обраній темі.

Г. Меланкон доволі критично оцінює попередній історіографічний доробок, вбачаючи значні недоліки як в роботі з джерелами, так і на концептуальному рівні. Головну увагу він зосередив на пошуку раніше невисвітлених мотивів творення зовнішньої політики, спробував скомбінувати особистісний фактор (позиції керівників Форін офісу та їх прибічників), внутрішньополітичну ситуацію, проблему наркоторгівлі та міжнародно-правовий аспект проблеми.

В результаті автор представив власне бачення даного епізоду історії міжнародних відносин на Далекому Сході. На його думку, головним мотивом для підготовки та розв'язання війни стала не стільки

необхідність захисту національних економічних інтересів, скільки потреба діючого уряду закріпити своє положення завдяки підвищенню авторитету Великої Британії на міжнародній політичній арені. Отже, успішна війна, виправдана міжнародною спільнотою та британським політикумом, виступила ситуативним інструментом укріплення при владі діючого кабінету.

Підводячи підсумки аналізу стану вивчення обраної проблеми, мусимо зазначити наступне. Відома нам історіографія містить декілька концептуальних підходів до вивчення політики Великої Британії щодо імперії Цин в 1830–1842 рр.

Марксистська історіографія пропонує розглядати цю політику як прояв імперіалістичного характеру британських правлячих кіл, націлених на те, щоб примусити китайців відмовитися від заборони торгівлі опієм, нав'язати Китаю нерівноправні договори та перетворити ці землі на ринок збуту.

Західна ліберальна та консервативна історіографія дискутує лише в деталях, погоджуючись в головному і розглядаючи ці події як такі, що підкорювалися не суб'єктивним інтересам правлячих кіл, а об'єктивним тенденціям розвитку міжнародного ринку, який невблаганно розширювався, підкорюючи менш розвинуті регіони.

Особливе бачення подій запропонував Г. Меланкон, який розглядав ці події як периферійні явища, наслідок політичної боротьби всередині британського суспільства.

Та незважаючи на величезну кількість досліджень і розмаїття концептуальних підходів, поза увагою дослідників залишився дуже важливий – геополітичний – аспект міжнародних відносин того часу. На фоні невщухаючої боротьби між Великою Британією і Росією за розподіл сфер впливу, в якій брали участь усі великі держави, а також в умовах зростаючої експансії США в АТР і, зокрема, на Далекому Сході, виглядає дуже мало вірогідним, що цей аспект міжнародного суперництва не поширився на Китай.

Виходячи з цього, можна зробити висновок про наявність значного фрагменту історичної дійсності, який залишився поза увагою дослідників і заслуговує на всебічне висвітлення, у тому числі й із залученням додаткових джерел.

Література

1. **Бур'ян М. С.** Египет во внешней и колониальной политике Великобритании в 20-х гг. XIX в. / М. С. Бур'ян. – Луганск: РИ МП Боян, 1994. – 168 с.
2. **Дьомін О. Б.** Біля витоків англійського атлантизму. Зовнішня політика Англії кінця 50 – кінця 80-х років XVI ст. / О. Б. Дьомін. – Одеса: Астропринт, 2001. – 360 с.
3. **Бур'ян М. С.** Нанкінський договір 1842 р. / М. С. Бур'ян // Українська дипломатична енциклопедія: у 2-х т. / [редкол.: Л. В. Губернський (голова) та ін.] – К.: Знання України, 2004– . – Т.2. – 2004. – С.150; Головченко В. І.

- Пальмерстон (Palmerston) Генрі Джон Темпл / В. І. Головченко // Українська дипломатична енциклопедія: у 2-х т. / [редкол.: Л. В. Губернський (голова) та ін.] – К.: Знання України, 2004– . – Т.2. – 2004. – С.246; Кривонос Р. А. Веллінгтон (Wellington) Артур Уелслі / Р. А. Кривонос // Українська дипломатична енциклопедія: у 2-х т. / [редкол.: Л. В. Губернський (голова) та ін.] – К.: Знання України, 2004– . – Т.1. – 2004. – С.181; Константинов В. Ю. Східне питання / В.Ю.Константинов // Українська дипломатична енциклопедія: у 2-х т. / [редкол.: Л. В. Губернський (голова) та ін.] – К.: Знання України, 2004– . – Т.2. – 2004. – С.538–542. 4. **Васильев Л. С.** История Востока: в 2 т. Учеб. по спец. "История" / Л. С. Васильев. – М.: Высшая школа, 1998– . – Т.1. – 1998. – С.394–395. 5. **Ипатова А.** Место Российской духовной Миссии в Китае в истории российско-китайских отношений/ А.Ипатова // Востоковедение и мировая культура. К 80-летию академика С. Л. Тихвинского: сб.статей. – М.: Ин-т Дальнего Востока РАН, 1998. – С.202–233. 6. **Орлик О.В.** Русская духовная миссия в Пекине в первые десятилетия XIX в. / О.В.Орлик // Новая и новейшая история. – 1998. – №6. – С.138–142. 7. **Шубина С. А.** Русская православная миссия в Китае (XVIII – начало XX вв.): автореф. дис. на соискание учен. степени канд. ист. наук: спец. 07.00.02 "История Отечества" / С.А.Шубина. – Ярославль: Б/и, 1998. – 25 с. 8. **Андреева С. Г.** Пекинская Духовная Миссия в контексте российско-китайских отношений (1715–1917 гг.): автореф. дис. на соискание учен. степени канд. ист. наук: спец. 07.00.15 "История международных отношений и внешней политики" / С.Г.Андреева. – М.: Институт востоковедения РАН. 2002. – 19 с. 9. **Бутаков А. М.** Опиумные войны: обзор войн европейцев против Китая в 1840–1842, 1856–1858, 1859 и 1860 годах / А. М. Бутаков. – М.: АСТ, 2002. – 400 с. 10. **Фань Вэнь-лань.** Новая история Китая. – М.: Изд-во АН СССР– . – 1955. – Т.1, 1840–1901. – 1955. – С.79. 11. **Фань Вэнь-лань.** Новая история Китая. – М.: Изд-во АН СССР– . – 1955. – Т.1, 1840–1901. – 1955. – С.79. 12. **Stapleton A. G.** Intervention and non-intervention or the foreign policy of Great Britain from 1790 to 1865 / A. G. Stapleton. – L.: J. Murray, 1866. – 308 p. 13. **Egerton H. E.** British foreign policy in Europe to the end of 19th century / H. E. Egerton. – L.: Macmillan and co., 1917. – 440 p. 14. **Gooch G. P.** A century of British foreign policy / G. P. Gooch, J. H. B. Masterman. – L.: G. Allen & Unwin ltd., 1917. – 110 p. 15. **Ward A. W.** The Cambridge history of British foreign policy 1783–1919 / A. W. Ward, Gooch G. P. – N.Y.: The Macmillan co., 1922. – 628 p. 16. **Jones W. D.** The American Problem in British Diplomacy, 1841–1861 / W. D. Jones. – Athens: University of Georgia Press, 1974. – 271 p. 17. **Bowle J.** The imperial achievement. The rise and transformation of the British Empire / J. Bowle. – London : Secker & Warburg, 1974. – 484 p. 18. **Gillard D.** The struggle for Asia, 1828–1914. A study in British and Russian Imperialism / D. Gillard. – L.: Methuen & Co., 1977. – 214 p. 19. **Macabe K.** Anglo-American rivalry and the Origins of U.S. China policy /

K. Macabe // Diplomatic history. – Oxford, 2007. – Vol.31. – №2. – P.227–257. 20. **Hough W.** Political and military events in British India. From the years 1756 to 1849 / W. Hough. – L.: Wm. H. Allen & Co., 1853 – 339 p. 21. **Keay J.** The honorable company. A history of the English East India Company / J. Keay. – L.: HarperCollins UK, 1991. – 475 p. 22. **Ritchie J. E.** The life and times of Viscount Palmerston / J. E. Ritchie. – L.: Print. and Pub. Co., 1864. – 568 p. 23. **Eliot W. H.** Genealogy of the Eliot Family / W. H. Eliot, W. S. Porter. – New Haven, 1854. – 184 p. 24. **Life** and letters of Sir Gilbert Elliot, first Earl of Minto from 1751 to 1806, when his public life in Europe was closed by his appointment to the vice-royalty of India. Ed. by his great-niece the countess of Minto; in 3 vls. – L.: Longmans, Green and Co., 1874– . – Vol.1. –1874. – 416 p. 25. **Turner F. S.** British opium policy and its results to India and China / F. S. Turner. – L.: Sampson Low, 1876. – 308 p. 26. **Eitell E. J.** Europe in China: the history of Hong-Kong from the beginning to the year 1882 / E. J. Eitell. – L.: Luzac, 1895. – 568 p. 27. **Sargent A. J.** Anglo-Chinese commerce and diplomacy / A. J. Sargent. – Oxford: The Clarendon press, 1907. – 356 p. 28. **Owen D. E.** British opium policy in China and India / D. E. Owen. – L.: Shoe String Pr. Inc., 1934. – 399 p. 29. **Sayer G. R.** Hong Kong. Birth, adolescence and coming of age / **G. R. Sayer.** – Oxford: at the University Press, 1937. – 232 p. 30. **Collins Ch.** Public administration in Hong Kong / Ch. Collins. – L.: Royal Institute of International Affairs, 1952. – 189 p. 31. **Collis M.** Foreign mud. The opium imbroglio at Canton in the 1830's and the Anglo-Chinese War / M. Collis. – N.Y.: Faber and Faber ltd., – 1968. – 306 p. 32. **Hibbert K.** The dragon wakes. China and The West, 1793–1911 / K. Hibbert. – N.Y.: Penguin, 1970. – 427 p. 33. **Roberts E. V.** Historical dictionary of Hong Kong and Macau / E. V. Roberts, Sum Ngai Ling, P. Bradshaw. – L.: Scarecrow Press, 1992, – 357 p. 34. **Precaious balance: Hong Kong between China and Britain, 1842–1992** / Ming K. Chan, editor, with the collaboration of J. D. Yaung. – Armonk, 1994. – 235 p. 35. **Melancon G.** Britain's China policy and opium crisis. Balancing drugs, violence and national honor, 1833–1840 / G. Melancon. – L.: Ashgate Publishing Co., 2003. – 158 p. 36. **Webster A.** The strategies and limits of gentlemanly capitalism: the London East India Agency houses, provincial commercial interests, and the evolution of British economic policy in South and South East Asia 1800–1850 / A/ Webster // Economic History Review. – 2006. – Vol.59, Issue 4. – P.743–764. 37. **Pritchard H.** The Crucial Years of Early Anglo-Chinese Relations, 1750–1800 / H. Pritchard // Research Studies of the State College of Washington. – Washington, State College of Washington, 1936. – Vol.4. – №3–4. – P.95–442. 38. **Greenberg M.** British trade and the Opening of China, 1800–1842 / M. Greenberg. – Cambridge: at the University Press, 1951. – 246 p. 39. **Gallagher J.** The imperialism of Free Trade / J. Gallaher, R. Robinson // Economic History Review. New Series. – 1953. – №6. – P.1–15. 40. **Chang Hsin-pao.** Commissioner Lin and the Opium War / Hsin-pao Chang. – Cambridge: Harvard University Press. – 1964. – 319 p. 41. **Chung Tan.** The Britain-China-India Trade Triangle (1771–1840)/

Tan Chung // Indian Economic and Social History Review. – 1974. – №11. – P.411–431. 42. **Chung Tan.** China and Brave New World: A Study of the Origins of the Opium War (1840–1842) / Tan Chung. – Durham: Carolina Academic Press, 1978. – 271 p. 43. **Дружинин Н. М.** Внешняя политика царизма в 1826–1849 гг. "Восточный вопрос". Царизм и революция. // Н. М. Дружинин – М.: Наука, 1988. – 384 с. 44. **Всемирная история:** в 10 т. / Том VI: [ред. Н. А. Смирнова, Н. А. Ерофеева и др.] – М.: Изд-во соц.-эк. лит-ры, 1959. – 831 с.

Грицких Д. В. Империя Цин во внешней политике Великобритании 1830–1842 гг.: историография проблемы

В статье выделены основные концепции и подходы в изучении внешней политики Великобритании в отношении империи Цин в 1830–1842 гг., а также выявлено, что малоизученным остался очень важный геополитический аспект международных отношений того времени.

Ключевые слова: Империя Цин, Великобритания, историография.

Грицьких Д. В. Імперія Цин у зовнішній політиці Великої Британії 1830–1842 рр.: історіографія проблеми

У статті показано основні концепції та підходи у вивченні історії зовнішньої політики Великої Британії щодо імперії Цин у 1830–1842рр., та з'ясовано, що поза увагою дослідників залишився дуже важливий геополітичний аспект міжнародних відносин того часу.

Ключові слова: Імперія Цин, Велика Британія, історіографія.

Grytskyh D. V. The Qin Empire in Great Britain's foreign policy, 1830–1842: the historiography of problem

The main conceptions and approaches to the Great Britain's foreign policy towards the Qin Empire in 1830–1842 were marked in the article. The author revealed that the very important geopolitical aspect of international relations has been scantily explored.

Keywords: Qin Empire, Great Britain, historiography.

УДК 94 (477) «8/9»

А. О. Климов, О. В. Краснікова

**ЗНАЧУЩІСТЬ ПОВІДОМЛЕНЬ ВЧЕНИХ АРАБСЬКОГО
ХАЛІФАТУ ІХ-Х СТ. В СИСТЕМІ ІНФОРМАЦІЇ ІСТОРИЧНИХ
ДЖЕРЕЛ ПРО ЕКОНОМІЧНІ ВЗАЄМИНИ КИЇВСЬКОЇ РУСІ З
ХОЗАРСЬКИМ КАГАНАТОМ**

Дослідження економічних взаємин Київської Русі з Хозарським каганатом визначає важливий напрям вивчення економічного стану цієї країни в системі міжнародних торгівельних зв'язків ІХ–Х ст. Адже до середини Х ст. Хозарський каганат являв наймогутніше державне утворення Східної Європи, під контролем якого перебували сухопутні та річкові торгівельні шляхи, що сполучали країни Західної, Центральної та Східної Європи з володіннями Арабського халіфату на Близькому і Середньому Сході. Втім, визначена історична доба вважається за не писемну, від якої не збереглося до сьогодення будь-яких вітчизняних писемних джерел з означеної проблематики. Саме тому провідне значення у студіюванні даної проблематики має дослідження звісток писемних документів іноземного походження, зокрема творів учених Арабського халіфату ІХ–Х ст.

Найбільш вагомий внесок зробили російські вчені. Зокрема, зв'язки Київської держави з Хозарією та країнами Кавказького регіону були предметом уваги з боку відомого археолога і сходознавця Олександра Якубовського [1, с.455–470]. Втім, у даній науковій праці спостерігається лише часткове впровадження окремих повідомлень арабських писемних документів означеного часу. Так само використовувалися згадані документи в наукових пошуках академіка Бориса Рібакова [2, с.76–88]. Лише в монографії Андрія Новосельцева арабські писемні джерела презентовані у якості важливої складової вивчення проблематики торгівельних взаємин між Київською Руссю та Хозарським каганатом [3, с.8–28]. Однак, текстологічний аналіз арабських писемних документів ІХ–Х ст., що опрацьовані в цій монографії, відсутній.

Належить відзначити наукову працю польського арабіста Тадеуша Левицікого, присвячену дослідженню відомостей учених Арабського халіфату означеної історичної доби про слов'ян Східної і Центральної Європи, а також Балканського півострова, де міститься докладний текстологічний аналіз деяких повідомлень з означеної проблематики [3]. Втім, опрацьовання цих повідомлень відбулося лише в межах загальної проблематики даної наукової праці.

В українській історичній науці перша спроба висвітлення питань щодо економічних зв'язків Київської Русі з Хозарським каганатом у 20-і рр. ХХ ст. зроблена істориком і археологом Павлом Смирновим [4,

с.59–75]. Але суперечливість висновків цього дослідника завадила досягненню позитивних результатів цих наукових пошуків вченого. 35 років потому визначена проблематика була розглянута на засадах докладного термінологічного аналізу оригінальних текстів видатним українським арабістом Вольфом Бейлісом [5, с.222-236, 326-345, 360-397]. Відзначимо, що дана наукова праця присвячена дослідженню наукової спадщини ученого-адіба середини X ст. Абу ал-Хасана 'Алі ібн ал-Хусайна ал-Мас'уді, а саме – його творів "Золоті луки і родовища коштовностей" / *مُرُوجُ الرَّهَبِ وَمَعَادِنُ الْجَوَاهِرِ* / та "Книга вказівки і спостереження" / *كِتَابُ التَّنْبِيهِ وَالْإِشْرَافِ* /. Саме тому ми уважаємо за необхідне подальше комплексне дослідження відомостей вчених Арабського халіфату IX–X ст. про економічні взаємини Київської Русі та Хозарського каганату.

В творі арабського вченого другої половини IX століття Абу ал-Касима 'Убайдаллаха ібн ібн Хурдазбіга званому "Книга шляхів і царств" / *كِتَابُ الْمَسَالِكِ وَالْمَمَالِكِ* /, містяться описання двох торгівельних маршрутів купців-русів / *التَّجَارُ الرُّوسِ* /, одним з яких ці купці постачали до Багдаду свої товари, а саме "шкіри [неначе] шовк" / *جُلُودُ الْحَزِّ* /, "шкіри чорних лисиць" / *جُلُودُ التَّعَالِبِ السُّودِ* /, тобто хутра, та мечі / *السُّيُوفِ* / [5, р.154–155]. Дане описання спричиняє три питання, а саме: 1. Яким є етнічне походження цих купців? 2. Із якого висхідного пункту вони транспортували свої товари? 3. Яким маршрутом купці-руси сягали столиці Арабського халіфату?

Перше питання постало у зв'язку з тим, що в науковій літературі висловлено міркування, згідно з яким у даному випадку йдеться про агентів / *negociatores* / південно-франкської торгівельної корпорації, званої "Рус", яка в IX ст. витіснила із ринків Східної Європи Рутенську франко-норманську торгівельну кампанію і здобула для себе фактичну монополію на торгівлю з країнами названого регіону [6, I, с.812–861]. Втім, у досліджуваному фрагменті повідомляється, що купці-руси є "рід із слов'ян" / *جِنْسٌ مِنَ الصَّقَالِيَّةِ* /, вони спілкуються в Багдаді через невільників-слов'ян / *الْخَدَمُ الصَّقَالِيَّةِ* /, які служать у них у якості перекладачів. Таким чином, доцільно визнати, що за етнічним походженням ці купці були слов'янами.

Однак, як у творі Ібн Хурдазбіга, так і в інших досліджуваних нами арабських писемних джерелах, спостерігається протиставлення етнонімів "руси" і "слов'яни". Таке явище пояснюється відміною в семантиці даних етнонімів: якщо останній являє собою суто етнічне поняття, то перший має політичне значення: в IX ст. він означав лише панівну верству населення Київської держави, формування якої відбувалося Середньому Подніпров'ї та Східно-Карпатському регіоні. До складу цього суспільного прошарку, найбільш активного у процесі державотворення, входили також купці [7, с.341–349, 374–379].

Щодо другого питання, то виявлено, що в IX ст. на території, залюдненій східними слов'янами, єдиним важливим економічним і політичним центром був Київ [8, с.191, 194–195]. Цей висновок підтверджується вченими Арабського халіфату IX–X ст., у творах яких важливим торговельним центром на землях, залюднених русами, із якого через володіння Хозарського каганату на ринки Арабського халіфату постачалися традиційні товари експорту Київської Русі, називається лише одне місто, а саме Київ / كَيْبَاة / [8, р.221]. При цьому доцільно урахувати інформацію, що міститься в описанні одного із торговельних маршрутів іудейських купців, званих "разанійськими" / التَّجَارُ الرِّدَّانِيَّةُ /, яким останні транспортували свої товари, із мусульманської Іспанії / الأندلس / через землі Каролінгської імперії, країни слов'ян Центральної Європи / بلادُ النَّقَالِيَّةِ / до Китаю / الصِّينِ / [5, р.153–155]. Аналіз даного описання виявив, що від Раффельстаттена, прикордонного міста Каролінгської імперії, купці просувалися на схід через міста Краків та Прагу, через Волинь, і надалі, так званим "Лядським" шляхом, до Києва [3, I, с.147–149]. Загальна орієнтація зовнішніх економічних зв'язків цього міста в IX ст., та ступінь активності й обсяг його торгівлі з володіннями Арабського халіфату, виявляються із назви "Козари", що мало київське поселення вільних ремісників і торговців, а також із значної кількості скарбів арабських срібних монет – дірхамів, знайдених на його території. Один із таких скарбів містив близько 3.000 дірхамів, які були викарбовані протягом 770–905 рр. [9, с.12–14]. До того ж, у часи життя Ібн Хурдазбіга Київ був як виробником мечів так і базою створення товарних запасів хутр, зібраних князями під час "полюддя" [1250, 248. ص. ; 10, с.116]. На той час хутра являли в Києві головний еквівалент вартості товарів як південного походження, так і місцевого виробництва [11, с.216]. Саме названі вироби склали товари, які, згідно з повідомленням Ібн Хурдазбіга, постачалися купцями-русами до Багдаду. Відзначимо, що в творі "Книга картини Землі" / كِتَابُ صُورَةِ الْأَرْضِ /, написаному у другій половині X ст. Абу ал-Касимом Ібн Хаукалом, місто назване головним постачальником хутр на ринки мусульманського Сходу [12, I, с.392; 13, с.281]. Отже, ґрунтуючись на висловлених міркуваннях, доцільно уважати, що висхідним пунктом торговельного шляху купців-русів до столиці Арабського халіфату був Київ.

В даному описанні згадується про те, що даний маршрут пролягав через "Хамлих, місто хозарів" / بِحَمْلِيخِ مَدِينَةِ الْخَزَرِ /, тобто східну, торговельну частину столиці Хозарського каганату, місто Атил. З цим містом Київ був сполучений декількома торговельними маршрутами. Зокрема, доцільно назвати "Залозний" шлях, який пролягав від Києва до хозарського міста-фортеці Саркел, потім рікою Доном на північ, до місця найбільшого зближення останньої з рікою Волгою, і надалі за течією Волги до міста Атил [14, с.295; 3, I, с.146–147]. Втім, згідно з даними досліджуваних нами писемних документів, купці-руси, як і разанідські купці, сягали Хамлиха

іншим маршрутом, а саме тим, що пролягав на північний схід від Києва, рікою Окою сягав Верхньої Волги, надалі спрямовувався через місто Булгар за течією цієї ріки до її дельти. Зокрема, у творі арабського вченого середини X ст. Абу Ісхака ал-Фарісі ал-Істахрі, що має назву "Книга шляхів і царств" / *كِتَابُ الْمَسَالِكِ الْمَمَالِكِ* /, міститься інформація про великий торговельний маршрут довжиною у 20 днів [шляху], який сполучає місто "Куйаба" / *كَيْبَاة* /, тобто Київ, з містом "Булгар" / *بُلْغَار* / [15, p.227]. Свідченням обізнаності авторів досліджуваних писемних джерел про природні реалії згаданого маршруту є повідомлення іспано-єврейського автора XII ст. Абу Хаміда ал-Гарнаті про те, що довготривалість дня взимку у місті Булгар складає лише 4 години [16, p.117; 3, I, s.142].

Селище Хамлих являло транзитний пункт, де перехрещувалися торговельні маршрути, що пролягали через Київ із Західної Європи, через міста Боспор та Фанагорію із Візантійської імперії, а також до Середньої Азії через Хорезм [17, с.336–337; 18, с.20–27]. Значення торговельного шляху "Хамліх–Хорезм" виявляється із повідомлення, що міститься в творі арабського вченого кінця X ст. Шамс ад-Діна Абу 'Абдаллаха Мухаммада ібн Ахмада ал-Мукаддасі, що має назву "Найкраще розділення для пізнання кліматів" / *أَحْسَنُ تَقَاسِيمٍ فِي مَعْرِفَةِ الْأَقَالِيمِ* / [19, с.324–325]. Даним шляхом, згідно з повідомленням Ібн Хаукал, хутра із Київської держави постачалися до Хорезма [12, II, с.281, 482]. Свідченням наявності торговельних зв'язків Київської Русі з мусульманським Хорезмом у IX ст. є датована 898 р. звістка київського літопису про "Хваліси" в описанні великого Волзького торговельного маршруту [20, с.3].

Згідно з повідомленнями арабських писемних джерел X ст., селище Хамлих являло сукупність купецьких колоній, мешканцями яких були мусульмани, християни і язичники [21, I, с.201; 22, с.154; 23, с.50–52]. Під останніми ал-Мас'уді розумів слов'ян і русів, яких вчений уважав за єдиний народ / *خَلْقٌ* /, що живе за єдиними законами так званого звичайного права і має спільний поховальний обряд. При цьому повідомляється про, що слов'яни і руси не лише здійснюють торговельні операції, але також складають військо правителя хозарів / *جُنْدُ الْمَلِكِ* / і являють служників останнього / *عَبِيدُهُمْ* / [24, II, с.9, 12]. Висловлене міркування про те, що в даному фрагменті термін "руси" / *الرُّوسُ* / є ознакою належності до Київської держави, тобто підданства, а етнонім "слов'яни" / *الصَّقَالِيَّةُ* / означає представників слов'янських племен, які ще не увійшли до складу названого державного утворення [7, с.388]. Свідченням інтенсивності діяльності купців Київської Русі на Волзькому торговельному маршруті є означення Волги в творі Ібн Хаукала "рікою русів" / *نَهْرُ الرُّوسِ* / [12, I, с.13, II, с.388], а економічна значність слов'яно-руської колонії в селищі Хамлих підтверджується повідомленнями арабських авторів X ст. про те, що дана колонія продовжувала торговельні операції навіть після захоплення хозарської столиці військом київського князя Святослава Ігоревича у 358 / 968–969 р. [24, II, с.11, 23; 15, с.220–

222]. Ступінь впливу цієї колонії на суспільне життя Хозарського каганату виявляється із запозичення хозарами глаголиці у якості писемності їх держави [25, с.466–467].

Втім, загальний рух товарів із Київської держави через територію Хозарського каганату до володінь Арабського халіфату аж ніяк не був однобічним. Згідно з повідомленням ал-Мас'уді, мусульманські купці прагнули потрапити до столиці "правителя слов'ян" / *مَلِك الصَّقَالِيَّة* /, що зветься іменем "ад-Дір" / *الدَّيْر* /, тобто Діра, правителя Києва (862–882 рр.). Вони сягали "країни русів" / *بِلَادُ الرُّوس* / через "країну хозарів" / *بِلَادُ الْخَزَر* /, і надалі "морем Майутіс" / *بَحْرُ مَائِطِيس* /, тобто Азовським морем, і "морем Бунтус" / *بَحْرُ بُنْطُس* /, тобто Чорним морем [24, I, с.273, III, с.65]. Вважається, що згаданий торговельний маршрут мусульманських купців пролягав Волгою до місця найбільшого зближення її річища з Доном, надалі волоком сягав останнього, після чого за течією ріки Дон через хозарське місто-фортецю Саркел до Азовського моря, а звідти через Керченську протоку він спрямовувався Чорним морем до володінь Візантії у Південно-Західному Криму. Туди, згідно з даними візантійського автора середини X ст., імператора Константина VII Багрянородного, постачали свої товари купці Київської держави [26, с.44–45]. Тому імовірним є те, що подальший маршрут купців-мусульман пролягав до Києва Дніпром від гирла цієї ріки.

Доцільно звернути увагу на відсутність у повідомленнях учених Арабського халіфату IX–X ст. інформації про будь-яку діяльність власне хозарських купців. Навіть до візантійського порту Трапезунд, що розташовувався на північному узбережжі півострова Мала Азія, згідно з даними ал-Мас'уді, із контрольованого хозарами Прикубання товари постачалися купцями-касогами / *كَيْتَاك* / [24, II, с.3]. Що стосується експортних товарів, вироблених в корінній Хозарії, то в творі ал-Істахрі згадується лише риб'ячий клей [15, с.223]. Разом з цим, Ібн Хаукал повідомив про те, що на кожному торговельному шляху, який пролягав до Хозарського каганату, руські купці повинні були сплачувати 10% мито / *عَشُور* / [12, II, с.390]. Виявляється, що зовнішні економічні зв'язки Хозарського каганату мали характер транзитної торгівлі, і прибуток від неї скарбниця цієї держави отримувала через стягнення мита з іноземних купців.

Аналіз повідомлень учених Арабського халіфату IX–X ст. про економічні взаємини Київської Русі з Хозарським каганатом надають можливість зробити такі висновки: 1. Головний обсяг традиційних експортних товарів Київської Русі, а саме хутра та мечі, постачалися до столиці Хозарського каганату Волзьким річковим торговельним маршрутом; 2. Висхідним пунктом транспортування цих товарів був Київ; 3. Це місто являло собою також значний центр транзитної торгівлі між країнами Західної Європи та Китаєм; 4. Значний обсяг постачання товарів із Київської Русі визначив велику економічну значущість слов'яно-руської

торгівельної колонії, що знаходилася в східній частині столиці Хозарського каганату, міста Атил, яка мала назву "Хамлих"; 5. Через територію Хозарії мусульманські купці відвідували Київ задля здійснення своїх торговельних операцій. 6. Втім, через обмеженість зовнішніх економічних зв'язків Хозарії лише транзитною функцією, товари із Київської Русі не мали збуту в цій країні, але через її територію постачалися на ринки Арабського халіфату, зокрема до міста Багдаду, а також до області Хорезм.

Література

1. **Якубовский А. Ю.** О русско-хазарских и русско-кавказских отношениях IX-X века / А. Ю. Якубовский // Известия Отделения истории и философии Академии Наук СССР. – М.: АН СССР, 1946. – №5. – С.455–472.
2. **Рыбаков Б. А.** Русь и Хазария (к исторической географии Хазарии) / Б. А. Рыбаков // Академику Борису Дмитриевичу Грекову ко дню семидесятилетия: сборник статей. – М.: АН СССР, 1952. – С.76–88.
3. **Новосельцев А. П.** Хазарское государство и его роль в истории Восточной Европы и Кавказа / А. П. Новосельцев; [ред. М. А. Васильев; рец. С. Г. Агаджанов, Я. Н. Щапов]. – М.: Наука, 1990. – 263 с.
3. **Lewicki T.** Źródła arabskie do dziejów Słowiańszczyzny / T. Lewicki; pod redakcją Gerarda Labudy. Z prac Kierownictwa Badań nad Początkami Państwa Polskiego (1949–1953) i Instytutu Historii Kultury Materialnej Polskiej Akademii Nauk (1954) / T. Lewicki. – Wrocław-Kraków: Wydawnictwo polskiej Akademii nauk. – Т.І-ІІ (część І). – Т.ІІ (część ІІ), 1956, 1969, 1977. – 383, XIV s.; 159 s.; 151 s.
4. **Смірнов П. П.** Волзький шлях і стародавні руси (Нариси з руської історії VI–IX вв.) / П. П. Смірнов // Збірник історико-філологічного відділу ВУАН. – К., 1928. – 228 с.
5. **Бейлис В. М.** Сочинения ал-Мас'уди как источник по истории Восточной Европы X века: дис. кандидата ист. наук: 07.00.03/ Бейлис Владимир Михайлович. – Москва, 1963. – 897, 24, 5 с.
5. **Kitab al-Masalik wa'l Mamalik** (Liber viarum et regnorum) auctore Abu' Kasim Obaidallah ibn Abdallah ibn Khordadbeh et Excerpta e Kitab al-Kharadj auctore Kodama ibn Dja'far // Bibliotheca geographorum arabicorum / [edidit M. J. de Goeje]. – Lugduni Batavorum: Verlag von E. J. Brill, 1870–1894. – Pars VI. – 1889. – XXIII, 216, 308 p.
6. **Прицак О.** Походження Русі / Омелян Прицак; [від. ред. Олекса Мишанич]. – К.: Обереги, 1997– . – Т.І: Стародавні скандинавські джерела (крім ісландських саг). – 1997. – 1074 с.; Т.ІІ: Стародавні скандинавські саги і Стара Скандинавія. – 2003. – 1304 с.
7. **Крюков В. Г.** Писемні джерела Арабського халіфату IX–X ст. про етноісторичні процеси на території України: дис. доктора. іст. наук: 07.00.06 / Крюков Віктор Григорович. – К., 2010. – 518 с.
8. **Ловмянський Х.** Русь и норманны / Х. Ловмянський; [отв. ред. В. Т. Пашуто; ред. В. Л. Янин, Е. А. Мельникова]. – М.: Прогресс, 1985. – 303 с.
9. **Марков А.** Топография кладов восточных монет (сасанидских и куфических) / А. Марков. – СПб.: Имп. АН, 1910. – IV, 149 с.
9. **ГуОИ** *أر الزَّمانَ وَ مَنْ أَبَادَهُ*

الجدتَان وَ عَجَائِبِ الْبُلْدَانِ... تَصْنِيفِ أَبِي الْحَسَنِ عَلِيِّ بْنِ الْحُسَيْنِ بْنِ عَلِيٍّ الْمَسْعُودِيِّ... مَطْبَعَةُ عَبْدِ الْحَمِيدِ الْقَاهِرَةِ، 1348 هـ / 1938 م.

10. **Рыбаков Б. А.** Ремесло / Б. А. Рыбаков // История культуры древней Руси / [отв. ред. Б. А. Рыбаков, М. И. Артамонов]. – М.–Л.: АН СССР, 1951– . – Т. I: Домонгольский период. Материальная культура.– 1951. – С.78–181. 11. **Томілович Л. В.** Наддніпрянська ланка торговельного шляху Схід–Захід в XIII – середині XVI ст. / Л. В. Томілович // Vita Antiqua: Society of archaeology and antropology. – К.: Есе, 1999. – №2. – С.215–222. 12. **Opus geographicum auctore Ibn Haukal (Abu 'l-Kasim Ibn Haukal an-Nasibi). Secundum textum et imagines codicis Constantinopolitani conservati in bibliotheca antiqui palatii № 3346, cui titulus est "Liber imaginis terrae". Edition secunda / [edidit collato textu primae editionis aliisque fontibus adhibitis J. H. Kramers; primum edidit M. J. de Goeje, nunc continuata consultantibus R. Blachère, H. A. R. Gibb, P. Khale, J. H. Kramers, H. Von Mzik, C. A. Nallino, A. J. Wensinck. – Lugduni Batavorum: Verlag von E. J. Brill, 1938–1939. – Fascicle I–II. – VIII, 528 p. 13. **Viae et regna.** Descriptio ditionis moslemicae Abu' Kasim Ibn Haukal // Bibliotheca geographorum arabicorum / [edidit M. J. de Goeje]. – Lugduni Batavorum: Verlag von E. J. Brill, 1870–1894. – Pars II/1. – 1873. – VIII, XXII, 406 p. 14. **Грушевський М.** Історія України-Руси: 11 т., 20 кн. / М. Грушевський; [ред. кол.: П. С. Сохань (голова), В. А. Смолій]. – К.: Наукова думка, 1991–1998. – Т. I: До початку XI віка. – 1991. – 736 с. 15. **Viae regnorum.** Descriptio ditionis moslemicae auctore Abu Ishak al-Farisi al-Istakhri // Bibliotheca geographorum arabicorum / [edidit M. J. de Goeje]. – Lugduni Batavorum: Verlag von E. J. Brill, 1870–1894. – Pars I. – 1870. – VIII, 328 p. 16. **Le Tuhfat al-albab** de Abu Hamid al-Andalusi al-Garnati / Edite diaprès de MS d'Alger par G. Ferrand // Journal Asiatique: Recueil trimestriel de mémoires et de notices relatifs aux études orientales publié par la Société Asiatique. – P., 1925. – T. CCVII. – P.1 – 148, 193–304. 17. **Рыбаков Б. А.** Торговля и торговые пути / Б. А. Рыбаков // История культуры древней Руси / [отв. ред. Б. А. Рыбаков, М. И. Артамонов]. – М.–Л.: АН СССР, 1951. – Т. I: Домонгольский период. Материальная культура. – 1951. – С.315–369. 18. **Szelągowsri A.** Najstarsze drogi z Polski na Wshód w okresie bizantyńsko-arabskim / A. Szelągowsri. – Kraków: Polskie towarzystwo orientalistyczne, 1909. – 146 s. 19. **Descriptio imperii moslemici** auctore Schemso' d-din Abu Abdollah Mohammed ibn Ahmed ibn abi Bekr al-Banna al-Basschari al-Mokaddasi // Bibliotheca geographorum arabicorum / [edidit M. J. de Goeje]. – Lugduni Batavorum: Verlag von E. J. Brill, 1870–1894. – Pars III. – 1877. – X, 498 p. 20. **Літопис Руський** за Іпатським списком / [ред. О. В. Мишанич; пер. з давньоруської Л. Є. Маховця]. – К.: Дніпро, 1989. – XIV, 590 с. 21. **Заходер Б. Н.** Каспийский свод сведений о Восточной Европе / Б. Н. Заходер. – М., Восточная литература, 1962–1967. – Т. I: Горган и Поволжье в IX–X вв. / [отв. ред. Е. А. Беляев]. – 1962. – Т. II: Булгары, мадьяры, народы Севера, печенеги, русы, славяне / [отв. ред. Л. А. Семенова, А. И. Фалина]. – 1967. – 278 с.; 210 с. 22. **Hudud al-'alam.** "The Regions of the World". A Persian Geography 372 A.H. – 982 A.D. /**

translated and explained by V. Minorsky; With the preface by V. V. Barthold. – L.: Gibb. Memorial Series. New Series XI, 1937. – XX, 524 p. 23. **Zajaczkowski A.** Ze studiów nad zagadnieniem chazarskim / A. Zajaczkowski // Polska akademia umiejętności. Prace Komisji orientalistycznej. – №.36. – Kraków: Nakładem Polskiej Akademii umiejętności, 1947. – 99 s. 24. **Maçoudi.** Les Prairies d'or / [texte et traduction par C. Barbier de Meynard et Pavet de Courteill] // Société Asiatique: collection d'ouvrages orientaux. – P.: Edition "Imprimerie Imperiale", 1864–1877. – T.I. – XII, 572, [8] p. – T.II. – V, 467, [7] p. – T.III. – 464, [10] p. – T.IV. – XI, 480, [8] p. – T.VII. – X, 438, [11] p. – T.VIII. – X, 446, [11] p. 25. **Бартольд В. В.** О письменности у хазар / В. В. Бартольд // Бартольд В. В. Сочинения / [пред. ред. кол. Б. Г. Гафуров]. – М.: Восточная литература, 1963–1973. – Т.V: Работы по истории и филологии тюркских и монгольских народов / [ред. А. Н. Кононов]. – 1968. – С.466–467. 26. **Константин Багрянородный.** Об управлении империей: текст, перевод, комментарий / [ред. Г. Г. Литаврин, А. П. Новосельцев]. – М.: Наука, 1991. – 494 с.

Климов А. А., Красникова О. В. Значимость сообщений ученых Арабского халифата IX–X вв. в системе информации исторических источников об экономических взаимоотношениях Киевской Руси с Хазарским каганатом

Статья посвящена исследованию сведений арабского халифата IX–X вв. об экономических связях Хазарского каганата с Киевской Русью.

Ключевые слова: экономические взаимоотношения, торговые маршруты, письменные источники, иудейские купцы.

Климов А. О., Краснікова О. В. Значущість повідомлень вчених Арабського халіфату IX–X ст. в системі інформації історичних джерел про економічні взаємини Київської Русі з Хозарським каганатом

Стаття присвячена дослідженню відомостей Арабського халіфату IX–X ст. про економічні зв'язки Хазарського каганату з Київською Руссю.

Ключові слова: економічні взаємини, торгівельні маршрути, писемні джерела, іудейські купці.

Klimov A., Krasnikova O. Validity of Arab scientists' reports IX–X cr in system of information from historical sources about economic relations between Kievan Rus and Khazarian khaganate

The article is dedicated the investigation of data of Arabic caliphate in IX–X cr. about economic ties of Khazarian khaganate with Kievan Russia.

Keywords: economic mutual relations, trade routes, writing sources, Judaic merchants.

УДК 930.2:34 070 (477)

Л. І. Ладига

**СУЧАСНА УКРАЇНСЬКА ІСТОРІОГРАФІЯ СУДОЧИНСТВА
СЕРЕД НАЦІОНАЛЬНИХ МЕНШИН ЗА ЧАСІВ ПОЛІТИКИ
КОРЕНІЗАЦІЇ (20–30-і РР. ХХ СТ.)**

Проголошення незалежності України дало змогу частині науковців остаточно відмежуватися від фальсифікацій та ідеологічних нашарувань радянського періоду. Свідченням нових політичних реалій стала поява об'єктивних, але незначних за обсягом праць з історії України. Різні аспекти правового становища національних меншин під час проведення коренізації у 1920-х рр. намагались дослідити В. Гончаренко, В. Чехович [1; 2]. Більш детально правове становище національних меншин упродовж 1917–1930-х рр. охарактеризовано у колективному виданні О. Мироненка, Ю. Римаренка, І. Усенка, В. Чеховича [3]. Воно стало вагомим підставою для подальшого опрацювання актуальної проблематики.

Упродовж 1990-х рр. українські вчені опублікували окремими виданнями або в часописах ("Український історичний журнал", "Віче", "Відродження" тощо) низку праць, предметом аналізу яких стали джерела про польську, німецьку, єврейську, російську, грецьку, молдавську, шведську меншини, ті чи інші аспекти реалізації їх прав на певній частині території України, вплив національної політики УЦР, КПРС-КПУ на їхнє становище в різні періоди існування України, забезпечення прав етнічних вихідців із Росії і Польщі в контексті дослідження сучасних міждержавних відносин із цими країнами. Це розширило тематику досліджень, збагатило її новим конкретно-історичним матеріалом, дозволило переосмислити як теоретичні засади, так і реальну практику запровадження і здійснення етнонаціональної політики.

Першими працями, в яких вивчались окремі аспекти проблеми судочинства серед національних меншин, створення національних судових камер стали дослідження В. Чирка, у яких він задіяв фонди ЦДАВОВУ: Ф.1 – ВУЦВК і Раднаркому України, Ф.5 – наркоматів внутрішніх справ, Ф.166 – наркомату освіти, Ф.2623 – наркомату праці, Ф.27 – комісії по землевлаштуванню, Ф.337 – держплану України, Ф.2605 – Всеукраїнської Ради профспілок, звертається він і до фонду 413, який найбільш широко розкриває можливості для вивчення сітки судових національних камер [4]. Із фонду 413 ним частково були опрацьовані справи: №1, 2, 4, 10, 25, 298, 323, 351, 367, 452, 459, 481, 482, 582, 591, 10% із яких стосуються судочинства серед національних меншин. У розкритті даної наукової проблеми, він приділив увагу і документам, які містяться у ЦДАГОУ (Ф.1, оп.6, 7, 9, 16) [5]. Ним

розкривається зміст джерел щодо історії створення та функціонування національних адміністративно-територіальних одиниць, діяльність уповноважених радянських і партійних органів, репресії щодо національних меншин в УСРР у 20–30-х рр. [6]. Органічним продовженням теми з акцентом на географічну локалізацію національних адміністративно-територіальних одиниць УСРР у 20–30-х рр. було видання історико-картографічного атласу, упорядниками якого виступили М. Панчук, О. Ковальчук, Б. Чирко [7].

Закономірним підсумком в осмисленні проблеми стала монографія колективу науковців під керівництвом М. Панчука [8]. Використовуючи політологічний аналіз, відповідні правові акти, автори простежили зміст судочинства щодо національних меншин у періоди існування Російської імперії, Австро-Угорської монархії, української державності 1917–1920 рр., УСРР–УРСР і сучасної України, при цьому юридичний та історичний аспект аналізу джерел здійснений опосередковано.

Особливий інтерес серед робіт радянського періоду з судочинства серед національних меншин за часів коренізації становить література 20–90-х рр. ХХ ст., яка присвячена діяльності радянських спецслужб. У їх числі необхідно виділити два основних типи досліджень: відкриті публікації та видання з грифом обмеження.

Праці, що призначалися для службового користування, виходили в основному у навчальних закладах КДБ. На жаль, ступінь таємності досліджень із грифом обмеження не дозволяє в повному обсязі зробити історіографічний огляд даної літератури.

У 20–30-і рр. ХХ ст. з'явилися перші роботи узагальнюючого характеру, зокрема перші чекістські праці присвячені Україні А. Малицького, Л. Бичкова, в яких діяльність українських чекістів розглядалася на тлі соціально-політичної ситуації в країні: антирадянські виступи, національна ворожнеча, форми придушення так званої контрреволюції радянською владою [9; 10].

Важливий блок робіт періоду незалежності України, в яких автори робили спроби аналізу судочинства серед національних меншин за часів політики коренізації в Україні, складають кандидатські та докторські дисертації Я. Верменич, Г. Васильчука, В. Букача, Л. Новохатько [11–14]. У них, спираючись на широку джерельну базу, дослідили причини запровадження політики коренізації, форми та методи її здійснення, частково розкрили сутність перетворень у сфері національних відносин у радянській Україні, показали обмеженість і приреченість більшовицької національної політики. Практично всі дослідники підкреслювали, що національна мова, культура, школа, судочинство стали знаряддям впливу більшовиків на населення, були інструментами у реалізації доктрини створення "нової радянської людини". Особливої уваги заслуговують ґрунтовні праці "Німці в Україні" та "Греки на українських теренах", де

зроблено детальний коментар до документів часів коренізації, яких публікується у додатках велика кількість [15; 16].

Політика коренізації, проголошена більшовиками у 1923 р., стосувалася багатьох аспектів життя суспільства: переведення на українську мову державного апарату, українізація освітніх закладів, наукових установ, театру й кіно, використання національних мотивів у музиці та живописі, забезпечення розвитку культур національних меншин тощо. Останніми роками з'явилося багато робіт, у яких аналізуються окремі напрями, аспекти, проблеми, пов'язані із проведенням національної політики більшовиків в Україні.

Значний архівний матеріал щодо забезпечення соціально-економічних та культурних потреб національних меншостей у ході здійснення політики коренізації введено в науковий обіг у кандидатських дисертаціях Н. Мельник, І. Балуби, О. Обидьонової, Л. Місінкевича [17–20]. Історики розкрили основні тенденції в політиці більшовиків щодо національних меншин, зосередили увагу на створенні та діяльності національних адміністративно-територіальних одиниць, культурно-освітніх закладів, державних структур, пов'язаних із забезпеченням інтересів національних меншин. Актуальною щодо розкриття нашої проблеми є стаття А. Пижика, де визначаються основні напрями сучасних історичних досліджень, присвячених вивченню окремих аспектів національної політики більшовиків в Україні за часів коренізації, зроблено їх історіографічний аналіз [21].

Велику цінність для розкриття проблеми мають дисертації різноманітного профілю. Вважаємо за необхідність відмітити, як найбільш наближені до дослідження, дисертації М. Алмаші, О. Бикова, О. Бенька, О. Олійника, В. Архипова [22–26]. Аналізуючи законодавство СРСР та УСРР ці дисертанти відзначали деякі позитивні зрушення стосовно захисту прав та свобод національних меншин у тому числі й через систему судочинства. Велике значення для розкриття проблеми має докторська дисертація Л. Рябошапки [27]. При підготовці дисертації він опрацював різноманітні архівні джерела: документи Центрального державного архіву вищих органів влади й управління України; Центрального державного архіву громадських об'єднань України (фонди ЦК КПУ, СБУ); архіву Верховної Ради України; Центрального державного архіву-музею літератури та мистецтва України (фонд Спілки письменників України); Державного архіву Львівської області (фонди обкомів КПУ Львівської і Дрогобицької областей, виконкомів Львівської обласної і міської рад депутатів трудящих, КРУ Наркомфіну СРСР м. Львова, Львівського обласного суду). Проведено історико-правовий аналіз нормативних актів, діловодної документації органів державної влади різних рівнів.

Найбільш поважною та наближеною до розкриття нашої проблеми є робота Л. Якубової "Етнічні меншини УСРР у 20-і – першій половині 30-х рр. ХХ ст.: історіографія та джерела дослідження", яка вийшла у

2007 р. [28]. Головними результатами цього дослідження стали: вперше запропонована класифікація джерел з історії етнонаціональної політики у 1920-і – на початку 1930-х рр., представлений солідний перелік різнопланових джерел та літератури. Та все ж, у роботі не визначено складові політики коренізації, не виділено в окрему групу джерел документи органів ДПУ, судових та правоохоронних органів тощо.

Отже, проблема дослідження судочинства серед національних меншин в Україні перебуває в полі наукового інтересу вчених-істориків, які поступово намагаються заповнити існуючі прогалини у висвітленні цієї багатомірної й актуальної теми. Однак їхні публікації, переважно, містять аналіз сучасного правового становища національних меншин у контексті конституційного й міжнародного права або мають винятково історичну, етнологічну, політологічну спрямованість. Що ж стосується історичної літератури, то ця тема відображена в ній фрагментарно, епізодично. Можна стверджувати, що, незважаючи на її чисельність, вона не відображає значного кола важливих сторін політики коренізації в 20–30-х рр. ХХ ст. До того ж, введені у науковий обіг документальні матеріали не стали предметом джерелознавчих досліджень, які б дозволили визначити ступінь достовірності інформації, що міститься в них, її цінність як джерела щодо судочинства серед національних меншин в Україні.

Література

1. **Гончаренко В. Д.** Правове забезпечення інтересів національних меншостей на Україні в 20-і рр. / В. Д. Гончаренко // *Правова держава. Міжвід. зб. наук. пр.; Ін-т держави і права імені В. М. Корецького* / [ред. В. Цветков та ін.] – К.: Наук. думка, 1992. – Вип.2–3. – С.170–176.
2. **Чехович В. А.** Проблеми національно-державного будівництва України в роки НЕПу / В. А. Чехович– Х.: Ін-т внутрішніх справ, 1995.
3. **Мироненко О. М.** Українське державотворення: не витребуваний потенціал: Словник-довідник / Ю. І.Римаренко, І. Б. Усенко, В. А. Чехович; [ред. О. М. Мироненка]. – К.: Либідь, 1997.
4. **Чирко Б. В.** Національні меншини в Україні / Б. В. Чирко. – К.: Асоціація "Україна", 1995.
5. **Чирко Б. В.** Національні меншості на Україні у 20-х – на початку 30-х рр. (Огляд документів ЦДАЖР УРСР) / Б. В. Чирко // *Архіви України*. – 1990. – №1; "Шкідництво різних націй..." (Національні меншини на Україні у 20–30-х роках за документами ЦДАГО України) // *Архіви України* – 1992. – №4.
6. **Чирко Б. В.** Національні меншини в Україні / Б. В. Чирко – К.: Асоціація "Україна", 1995.
7. **Національні меншини в Україні. 1920–1930-і рр.:** Іст.-картогр. атлас / [упор.: М. Панчук та ін.]. – К.: Четверта хвиля, 1996.
8. **Національні меншини України у ХХ ст.:** Політико-правовий аспект / [авт. кол.: М. Панчук (керівник) та ін.]. – К.: ІПіЕНД, 2000.
9. **Малицький А.** Чека и ГПУ / А. Малицький. – Харьков, 1923.
10. **Бычков Л. Н.** ВЧК в годы гражданской войны / Л. Н. Бычков. – М., 1940.
11. **Верменич Я.**

Здійснення українізації 1920–1930-х рр.: політичний і культурні аспекти: автореф. дис.на здобуття наукового ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 "Історія України" / Я. Верменич. – К., 1993. 12. **Васильчук Г.** Українізація вищих органів державної влади та управління УСРР (1920-і рр.): автореф. дис.на здобуття наукового ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 "Історія України" / Г. Васильчук. – К., 1994. 13. **Букач В.** Національна політика в Україні (1921–1925): автореф. дис.на здобуття наукового ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 "Історія України" / В. Букач. – К., 1994. 14. **Новохатько Л.** Соціально-економічні і культурні процеси в Україні у контексті національної політики радянської держави (20-і – сер. 30-х рр. ХХ ст.): автореф. дис.на здобуття наукового ступеня доктора. іст. наук: спец. 07.00.01 "Історія України" / Л. Новохатько. – К., 1999. 15. **Німці** в Україні. 20–30-і рр. Збірник документів державних архівів України / [упор. Л. В. Яковлева та ін.]. – К.: КМП "Джая", 1994. 16. **Греки** на українських теренах: Нариси з етнічної історії. Документи, матеріали, карти / М. Дмитрієнко, В. Литвин, В. Томазов, Л. Яковлева, О. Ясь. – К.: Либідь, 2000. 17. **Мельник Н. І.** Національно-культурний розвиток болгарської меншини України в 20–30-х рр. ХХ ст.: автореф. дис.на здобуття наукового ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 "Історія України" / Н. І. Мельник. – К., 1996. 18. **Балуба І. А.** Польська національна меншина України в 20–30-і рр. ХХ ст.: автореф. дис.на здобуття наукового ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 "Історія України" / І. А. Балуба. – К., 1997. 19. **Обидьонова О. В.** Національні меншини Донбасу в 20–30-і рр. ХХ ст.: автореф. дис. на здобуття наукового ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 "Історія України" / О. В. Обидьонова. – Донецьк, 2000. 20. **Місінкевич Л.** Національні меншини Поділля в 20–30-і рр. ХХ ст.: автореф. дис.на здобуття наукового ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 "Історія України". – К., 2000. 21. **Пижик А.** Національна політика більшовиків в Україні (1923–1933): сучасна історіографія проблеми / А. Пижик // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія (До 10-річчя проголошення незалежності України – 2002. – №63–64. – С.23–24. 22. **Алмаші М.** Захист прав національних меншин в Україні: дис... кандидата юрид. наук / М. Алмаші. – К., 2004. 23. **Биков О.** Конституційно-правовий статус національних меншин в Україні: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.02 "Конституційне право" / Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України / О. Биков. – К., 2001. – 16 с. 24. **Бенько О.** Державно-правові аспекти політичного терору на Україні (1917–1953 рр.): дис... кандидата юрид. наук / О. Бенько. – К., 1994. 25. **Олійник О.** Народний комісаріат внутрішніх справ України (1917–1941рр.): структура, функції, діяльність: дис... кандидата юрид. наук / О. Олійник. – Х., 2000. 26. **Архипов В.** Еволюція державної політики щодо національних меншин в Україні: дис...канд. політ. наук / В. Архипов. – К., 1994. 27. **Рябошапко Л.**

Правове становище національних меншин в Україні (1917–2000): дис... доктора юрид. наук / Л. Рябошапко. – Х., 2002. 28. Якубова Л. Етнічні меншини УСРР у 20-і – першій половині 30-х рр. XX ст.: історіографія та джерела дослідження / Л. Якубова. – К, 2006.

Ладыга Л.И. Современная украинская историография судопроизводства среди национальных меньшинств во времена политики коренизации (20–30-е гг. XX в.)

Проанализированы труды по проблеме исследования истории судопроизводства среди национальных меньшинств во времена политики коренизации в 20–30-е гг. XX в.

Ключевые слова: национальные меньшинства, исторический источник, политика коренизации, судопроизводство, Советская Украина, ГПУ.

Ладига Л. І. Сучасна українська історіографія судочинства серед національних меншин за часів політики коренізації (20–30-і рр. XX ст.)

Проаналізовано праці з проблеми дослідження історії судочинства серед національних меншин за часів політики коренізації в 20–30-і рр. XX в.

Ключові слова: національні меншини, історичне джерело, політика коренізації, судочинство, Радянська Україна, ДПУ.

Ladyga L. I. Modern Ukrainian historiography of the legal proceeding among national minorities at times of the policy of Corenizaciya (20–30 XX cr.)

The detailed analysis of sources on history of national minorities at the times of corenizaciya in contemporary scientific literature was given, and recommendations on the use of investigation results in scientific and educational branches are suggested.

Key words: national minorities, historical source, policy of Corenizaciya, judicial proceeding, Soviet Ukraine, "GPU".

УДК 0069.02(477.61)(091)

Н. М. Радченко

**ДЖЕРЕЛА З ІСТОРІЇ МУЗЕЙНОЇ СПРАВИ ЛУГАНЩИНИ,
1835 Р. – ПОЧАТОК ХХ СТ.**

Витоки зародження музейництва Луганщини, початок формування його основних напрямків та традицій, які існують до сьогодні, дослідження процесів створення музейних фондів зібрань та їхнього змісту довгий час залишалися недослідженою темою. Однією з причин такого становища є відчутна недостатність відповідних джерел інформації. Адже під час Національно-визвольних змагань та воєнних подій було втрачено практично всі дореволюційні архівні фонди м. Луганська, архіви та колекції перших музеїв краю. Саме тому процес дослідження історії музейництва Луганської області розпочато з пошуку та аналізу джерел.

Питання становлення музейної справи регіону на сьогодні висвітлено лише у аспекті дослідження біографії її засновників, насамперед, це праці Г. Довнара та Ю. Темника [1; 2; 3].

Першими музеями Луганської області довгий час вважаються заклади, засновані у 20-х рр. ХХ ст. Однак, будувалися вони, спираючись на вже існуючі музейні традиції, на столітній музейний досвід регіону. І хоча свідчень про діяльність справді перших музейних осередків краю дуже мало, вони певною мірою розкривають зародження музейної справи Луганщини. Це дві групи документів: Мінералогічного музею Луганського ливарного заводу (1835 р.) та Луганської міської ради, Слов'яносербського і Старобільського повітових земських зібрань (1906–1912 рр.).

Звістка про перший музейний заклад Луганського краю відноситься до 1835 р., коли вперше в документах Луганського ливарного заводу згадується Мінералогічний музей [4]. Не випадково, для відомого своїми корисними копалинами Луганського краю перший музей регіону був саме мінералогічний. Заснований він був при Луганському ливарному заводі (1795–1887 рр.). Ось як описується завод у нарисі В. Донецького за 1859 р.: "Тепер ретельно перерахуємо устрій та заклади Луганського заводу. Він нараховує 1 162 будинки, 3 церкви, одна з яких у Кам'яному броді, є бібліотека з гірничим заводським музеєм; у якому зберігаються всі геогностичні зразки Донецького кряжу і частиною навколишніх місць конхіологічна колекція живих та викопних мушель у кількості 2 039 штук, пожертвована інженер-майором Іваницьким" [3, с.58]. Це остання згадка про роботу даного музею. Отже, завдяки зазначеним свідоцтвам ми можемо встановити час існування Мінералогічного музею – 1835–1859 рр.

Документів, які безпосередньо стосуються музею, залишилося лише два. Це – "Описаніє Мінерального Музеума Луганського литейного

завода приобретенного покупкою и собственнымъ собираніемъ порціонныхъ офицеро́въ, по Новороссійскому Краю, въ окрестностяхъ оно́го завода" [4, с.1–63] і "Выписка изъ записки Полковника Соколова отъ 8 февраля 1835 г. Относительно описанія Минераловъ Кабинета Луганского завода" [4, с.64–65].

Саме останній містить інформацію стосовно засновника музею – Густава Гесса де Кальве: "Найбільша частина мінералів, що складають цей кабінет, куплені покійним Гесс де Кальве" та щодо Євграфа Ковалевського: "...Геогностична ж колекція даного округу, завдяки зусиллям Генерал Майора Є. П. Ковалевського, у повному "совершенстві" у нас" [4, с.64]. І якщо Гес де Кальве створив Мінералогічний музей, то Євграф Ковалевський – та людина, яка перетворила цей музей на дійсно науково-дослідний центр Донбасу.

Г. Г. де Кальве (1784 р. – рік смерті невідомий), доктор філософії, музикознавець, композитор, журналіст, письменник, старший член правління Луганського ливарного заводу (1816–1822 рр.), гірничий начальник Луганського ливарного заводу (1822–1827 рр.). Народився в м. Пешта (Австрійська імперія). Навчався в Празькому та Падуанському університетах. Спочатку служив гусарським офіцером у австрійській армії, згодом перейшов до російської армії. У 1810 р. він отримав відставку і вирішив залишитися в Росії. В цьому ж році після одруження на С. Мечниковій, зі старовинного дворянського роду, переїхав і оселився у її маєтку у с. Серафимівці Куп'янського повіту Харківської губернії. З 1816 р. – старший член правління Луганського ливарного заводу.

Біографія Гесса де Кальве детально описана в працях Г. Довнара, Ю. Темника [1; 2; 3]. Й. Миклошевський писав про Г. де Кальве як про талановитого музикознавця, А. Формозов – як про дослідника історії кам'яного віку; у праці І. Масанова про нього говориться як про письменника [5; 6; 7].

Сам Гесс де Кальве був автором значної двотомної праці "Теория музыки" та багатьох статей на різноманітну тематику (краєзнавчі, історичні, археологічні тощо), зокрема: "Опыт исторического исследования об образовании человеческих способностей, в особенности по части минералогии", "О чихании или о причинах желания при сем здоровья", "О шуточном и смешном", "Несколько слов о древних рудниках в Сибири" та багатьох інших, надрукованих у журналах: "Український вісник", "Син отечества", "Отечественные записки", "Соревнователь" [2, с.250–251]. "Статті Густава Гесса де Кальве, – пише Ю. Темник, – свідчать про широкі знання, глибоку логіку і незвичайний літературний талан автора. Діапазон тем, яким присвячені статті, свідчать про широке коло інтересів автора" [2, с.251–254].

Стосовно діяльності де Кальве на посаді начальника Луганського ливарного заводу залишилося досить багато документів [2, с.258–261, 263–264, 267, 269]. Частина їх безпосередньо стосується справ заводу, інша – організованих Г. де Кальве закладів: гірничої школи "для

мастерових" (1923 р.), шпиталю (1824 р.), зразкової ферми в с.Красний Яр (1985 р.), першої метеорологічної станції на Донбасі, організації геологічно-дослідницьких експедицій (1820 та 1823 рр.), вже вищеназвані документи – заснування Мінералогічного музею. Тобто, за час його керування на Луганському ливарному заводі відбувався ряд змін, які впливали не лише на підприємство, але й на регіон в цілому. Й серед них – заснування музейної справи.

У 1820 р. Гесс де Кальве організовував пошукову геолого-дослідницьку експедицію Луганського заводу, комплектував її досвідченими гірничими спеціалістами та мастеровими. В подальшому він пильно стежив за її роботою, затверджував перші геологічні карти та описи досліджених районів. Наступні пошукові партії 1822 та 1823 рр. було розширені, і Г. де Кальве, за підтримки директора Гірничого кадетського корпусу Є. Мечникова, придбав колекцію мінералів у Музеї Гірничого кадетського корпусу спеціально для вивчення її гірничими офіцерами, мастеровими та робітниками геолого-дослідницьких партій різноманітних мінералів.

У 1826 р. Гесса де Кальве за анонімним доносом було звинувачено в тому, що він розпоряджався державними коштами не за призначенням, а саме: незаконно витрачав державні гроші на ремонт і будівництво, на придбання лісу, провіанту, волів за ринковими цінами, використовував дорогий уральський чавун не за призначенням. Пізніше додалося звинувачення в тому, що він витрачав кошти на облаштування зразкової ферми більше, ніж було виділено державою. Матеріали справи свідчать, що де Кальве спростував всі звинувачення доказами та документами, але все ж його звільняють спочатку з посади начальника Луганського ливарного заводу у 1926 р., залишаючи керувати фермою, а за вироком суду 5 листопада 1831 р.: "...Відсторонити Гесса де Кальве від служби як неблагонадійного, до жодної справи не допускати, надписати це на документах і опублікувати повсемісно. Більш того у поповнення збитку казни, що трапився внаслідок його неправильних розпоряджень, покласти на нього відповідальність у тій переплаті, яку він при заготовці провіанту за весь час його керівництва всупереч справочних цін зробив, а саме на суму 5 747 карбованців 17 копійок... в число сум Луганському заводу" [2, с.82–283].

Гесс де Кальве від'їхав до свого маєтку в с. Серафимівці Куп'янського повіту Харківської губернії й поступово виплачував борг, останній документ, де він згадується, датований 1836 р. "О взыскании долга с бывшего начальника Луганского литейного завода Гесс де Кальве" [13, с.282–284]. Подальша доля Г. де Кальве невідома. Лише в 1862 р. було видано його працю "Лечение болезней посредством музыки" [2, с.284]. Сьогодні його ім'я повертається до історії музейництва України як засновника музейної справи Луганського краю.

Євграф Петрович Ковалевський – почесний член Петербурзької Академії наук Росії (з 1849 р.), губернатор Томської губернії (1830–

1853 рр.), директор Департаменту гірничих і соляних справ (1837–1856 рр.), міністр народної освіти Росії (1858–1861 рр.). Народився він 10 (23) грудня 1790 р. в с. Ярошенка Харківської губернії у сім'ї, що належить до одного зі старовинних українських козацьких родів. Закінчив Гірничий кадетський корпус і для отримання практичного досвіду був направлений працювати на Луганський завод. Є. Ковалевський був надзвичайно талановитою людиною з цікавою біографією. Найповніші біографічні дані Євграфа Петровича Ковалевського містить книга П. Ковалевського "Рід Ковалевських за 300 років (1651–1951)" [2, с.217, 229]. Його ім'я зустрічається в багатьох роботах, пов'язаних з історією Луганського краю та безпосередньо історією геологічних досліджень Донбасу: Г. Бакулева, В. Подова, Ю. Темника та інших [2; 3; 8; 9].

Саме зацікавленість Є. Ковалевського в геологічному дослідженні регіону привела до набуття новоствореним Мінералогічним музеєм науково-дослідницьких функцій. Є. Ковалевський неодноразово звертався до Гірничого департаменту, наголошуючи на необхідності й важливості ґрунтового геологічного вивчення Донецького краю, вперше – ще будучи практикантом на Луганському заводі (гірничий інженер Луганського ливарного заводу з 1811 по 1818 рр.) – "Краткое описание устройства и работы Луганского литейного завода в виде полугодового отчета, представленного практикантом Ковалевским. 1811 г." [2, с.183–185].

Є. Ковалевський організував спеціальні пошукові партії, очолювані інженерами заводу, сам неодноразово брав у них участь, детально вивчав результати експедицій. Дослідники історії геологічних досліджень Донецького кам'яновугільного басейну Б. Новік, В. Пермяков, Е. Коваленко відзначали, що Є. Ковалевський: "...оглянув Донецький кряж на площі 18 000 кв. верств та обробив всі наявні геологічні дані" [10, с.202]. Геологічні дослідження закінчувалися описом знайдених матеріалів, складанням геологічних карт районів краю, а матеріали поповнювали музейне зібрання. Є. Ковалевський уперше відтворив геологічну будову регіону, назвавши його Донецьким гірським кряжем, і цій темі був присвячений ряд його робіт: "Опыт геогностических исследований в Донецком горном кряже", "Геогностическое обозрение Донецкого горного кряжа", "Исторические и статистические сведения о Славянских и Бахмутских соляных варищах" [2, с.229].

Інший документ, а саме: "Описание Мінерального Музеума" складений унтершихмейстером 2-го класу Кульшиним, безпосередньо представляє собою перелік і опис музейних експонатів із зазначенням шляху їх комплектування, а також у декількох словах сформульовану мету створення Музеума "...для вивчаючих Мінералогію". Опис містить 575 різновидів матеріалів, але не вказана поштучна кількість перелічених предметів експонатів, тому за його допомогою ми можемо встановити те, наскільки різноманітною була музейна колекція, але даний опис не дає можливості дізнатися точно число музейних фондів, лише іноді напроти опису експоната зазначається – "ящик". Неможливо й точно встановити,

чи всі музейні матеріали ввійшли до опису, чи лише частина. Колекція була поділена на кілька груп.

До першої групи ввійшли матеріали "Мінерального зібрання придбаного в Музеї Гірничого Кадетського Корпусу, впорядкованого за Системою Г. Соколова унтершихмейстером Кульшиним для вивчаючих Мінералогію" [4, с.3]. Вражає географія колекції, іноді вказані країни, губернії, міста, заводи, рудники, а іноді просто озеро чи гора: Шотландія, Англія, Франція, Фінляндія, Грузія, Рига, Санкт-Петербург, Варшава, Камчатка, Пермська губернія, Літарські острови, Киргизькі степи, Везувій, Златоустівський завод, Туринські рудники, село Липівка та інші, усього більше 45 різних географічних назв [4, с.3–41].

До другої групи ввійшли гірські породи Новоросійського краю з околиць Луганського ливарного заводу, зібрані в 1832 р. інженер-майором Іваницьким, унтершихмейстером Кульшиним, Биковим [4, с.42].

Третю групу склали матеріали з Олександрівського повіту, знайдені поблизу околиці річки Мокрої Волновахи, що були зібрані штабс-капітаном Соколовим та унтершихмейстером Кульшиним в 1834 р. [14, с.54].

До четвертої групи ввійшли експонати з області Війська Донського, а точніше з околиці слободи Єсаулівки, зібрані шихтмейстером Першиним в 1834 р. [4, с.60].

Останню групу склали експонати заводської продукції, матеріали, вугілля та руди Луганського ливарного заводу, зібрані інженер-майором Іваницьким в 1833 р., та невеликий список матеріалів "що використовуються для улаштування пічок" [4, с.62–63].

Невідомо скільки проіснував Мінералогічний музей Луганського ливарного заводу та подальша доля його фондів, але відомо, що на кінець XIX – початок XX ст. Луганщина не мала окремих самостійних музейних закладів.

Питаннями охорони й збереження музейних цінностей міста та краю на той час займався Катеринославський губернський музей, до ради якого входив представник від Луганщини. Зазвичай він обирався Луганською міською радою, про що свідчить, зокрема, такий документ: "Представником від м. Луганська до Ради Катеринославського Обласного Музею ім. А. Н. Польша вибраний Інженер-Технолог Петро Дементійович Траїлін" [11, с.3]. Так, з 1906 до 1909 р. цю посаду обіймав Петро Дементійович Траїлін, а з 1910 до 1912 р. міщанин Іліодор Іліодорович Нешков [11, с.19; 12, с.3, 16; 13, с.4; 14, с.23, 26, 27].

Документи Слов'яносербського та Старобільського повітових земських зібрань містять свідчення про розвиток у цей час у регіоні такого напрямку музейництва, як шкільні музеї. Так, у "Докладі. Об'єднання 220 руб. на пополнение земских районных музеев" згадуються районні музеї при земських училищах в Слов'яносербському повіті: "Завідуючі двокласними земськими училищами звернулися до

Управи з проханням про поповнення районних музеїв деякими предметами, у яких є необхідність для 2-х класних училищ. На придбання перелічених у доданому при цьому списку предметів необхідно 220 крб. про асигнування цієї суми Управи й клопочеться перед Земським Зібранням" [11, с.21].

Про зміст подібних музейних шкільних зібрань дає уявлення "Списокъ наглядныхъ учебныхъ пособій для подвижныхъ музеевъ уездныхъ земствъ" [15, с.46–56], який демонструє основні напрямки формування та можливого змісту подібних музейних установ. Це – священна історія, географія та етнографія, технологія й прикладні знання, зоологія і анатомія, ботаніка, мінералогія та фізика. Серед експонатів переважну частину складали різноманітні таблиці, діаграми, креслення, малюнки. Музейна чи джерелознавча цінність таких колекцій дуже незначна, адже експонати були масового виробництва і практично не містили оригіналів. Але їхня важливість визначається іншим – дуже часто в історії музейництва України подібні шкільні музеї слугували підґрунтям для подальшого формування вже повноцінних музейних зібрань.

Отже, розглянуті документи дозволяють говорити про зародження музейної справи в Луганському краї у 1835 р., про створення першого закладу при першому промисловому підприємстві краю – Луганському ливарному заводі, та, відповідно, про специфіку його фондів, особливості та напрямки їхніх комплектувань. Вони повертають в історію музейництва України імена засновників музейної справи Луганщини – Гесса де Кальве і Євграфа Петровича Ковалевського та доповнюють список краєзнавців регіону іменами інженера-майора Іваницького, унтершхмейстера Кульшина та інших.

Аналіз документів початку ХХ ст. показує участь у музейному будівництві країни та розуміння необхідності даної справи з боку місцевого керівництва й активного розвитку єдиних на той час музейних осередків краю – педагогічних музеїв. Подальший розвиток музейної справи регіону стосується вже радянських часів.

Література

1. **Довнар Г.** Луганцы: историческое повествование в рассказах / Г.Довнар. – Донецк: Донбасс, 1994. – 432 с.;
2. **Темник Ю.** Первые журналисты донецкого края / Ю. Темник – Луганск: Шико, 2006. – 288 с.
3. **Темник Ю.** Столетнее горное гнездо. Луганский завод (1795–1887 гг.) / Ю. Темник. – Луганск: Шико, 2004– . – Т.1. Выдающиеся деятели науки и техники XVIII – начала XIX веков. Карл Гаскойн, Михаил Соймонов, Евграф Ковалевский, Гесс де Кальве, Аполлон Мевуис, Илиодор Фелькнер, Иван Тиме. – 2004. – 529 с.
4. **Російський** державний історичний архів (м. Санкт-Петербург), ф.44, оп.2, спр.391, 65 с.
5. **Миклошевський Й.** Музична і театральна культура Харкова кінця XVIII – першої половини XIX ст. / Й. Миклошевський. – К.: Наукова думка, 1967. – 450 с.
6. **Формозов А.** Начало изучения каменного века в

России: первые книги / А. Формозов. – М.: Наука, 1983. – 127 с.
7. **Масанов И.** Словарь псевдонимов русских писателей, ученых и общественных деятелей / И. Масанов – М., 1949. – 225 с. 8. **Бакулев Г.** Развитие угольной промышленности Донецкого бассейна / Г. Бакулев. – М.: Госполитиздат, 1955. – 672 с. 9. **Подов В.** Открытие Донбасса. Исторический очерк: документы / В. Подов. – Луганск: Донбас, 1991. – 110 с. 10. **Новик Б.** История геологических исследований Донецкого каменноугольного бассейна (1700–1917 гг.) / Б. Новик, В. Пермяков, Е. Коваленко. – К.: Из-во АН УССР, 1960. – 530 с.; 11. **Державний архів Луганської області** (далі – ДАЛО), ф.60, оп.1, спр.16, 36 с. 12. **ДАЛО**, ф.60, оп.1, спр.17, 45 с. 13. **ДАЛО**, ф.60, оп.1, спр.18, 27 с. 14. **ДАЛО**, ф.60, оп.1, спр.24, 39 с. 15. **Журнали** чрезвычайнаго Старобільскаго уезднаго земскаго собранія за 1910 год, съ приложеніями. – Старобільськ: Типографія Л. Н. Баглай, Коммерческая улица, 1910. – 41 с.

Радченко Н. Н. Источники по истории музейного дела Луганщины, 1835 г. – начало XX ст.

В статье впервые осуществлен всесторонний анализ источников по изучению истории музейного дела Луганской области 1835–1917 гг. Проанализированы и введены в научный оборот исторические источники, которые ранее не использовались исследователями.

Ключевые слова: источник, история музейного дела, музей, фонд.

Радченко Н. М. Джерела з історії музейної справи Луганщини, 1835 р. – початок XX ст.

У статті вперше здійснено всебічний аналіз джерел з історії музейної справи Луганщини 1835–1917 рр. Проаналізовано і запроваджено в науковий обіг історичні джерела, які раніше не використовувалися дослідниками.

Ключові слова: джерело, історія музейної справи, музей, фонд.

Radchenko N. N. The sources of the history of museum-keeping in Lugansk Region, from 1835 – to the beginning of XX cr.

The sources of the history of museum-keeping in Lugansk Region 1835 – 1917 are analyzed in this article. The historical sources which have never been used by researchers before are investigated and introduced into scientific turnover.

Keywords: Fund, the history of museum-keeping, museum, source.

УДК 94 (420:540)

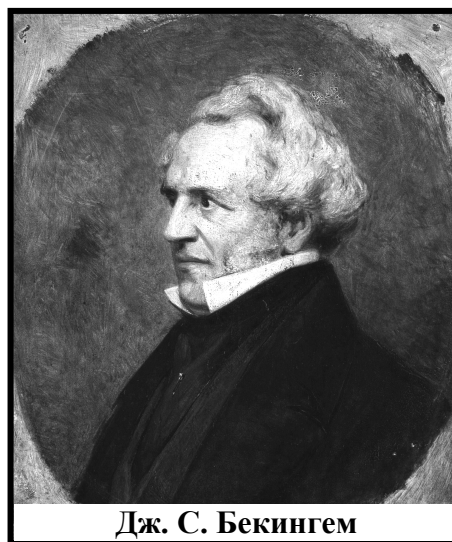
И. Ю. Савенкова

ПАМФЛЕТ ДЖ. С. БЕКИНГЕМА "ПОЯСНИТЕЛЬНЫЙ ОТЧЕТ О ПЛАНЕ И ЦЕЛИ ЛЕКЦИЙ МИСТЕРА БЕКИНГЕМА О ВОСТОЧНОМ МИРЕ" (1830) КАК ИСТОЧНИК ПО ИСТОРИИ БОРЬБЫ В БРИТАНСКОМ ОБЩЕСТВЕ ВОКРУГ МОНОПОЛЬНОГО СТАТУСА ОСТ-ИНДСКОЙ КОМПАНИИ

В изучении внешней и колониальной политики европейских государств одной из наиболее приоритетных тем по-прежнему остается история Британской колониальной империи. Это вполне закономерно, поскольку в период своего расцвета последняя представляла собой крупнейшее из когда-либо существовавших государственных образований. Англичане имели колонии на всех континентах, общая площадь которых занимала около четверти земной суши, и в которых на то время проживал каждый четвертый житель Земли. Несмотря на это, ряд аспектов истории создания Британской империи остается малоизученным. Памятуя о том, что объединение стольких государств и территорий под властью Британской короны является, прежде всего, заслугой так называемых строителей империи, исследователи акцентируют свое внимание на персонах тех из них, чей вклад в дело ее расширения и упрочения не подлежит сомнению – Р. Клайва, У. Гастингса, лорда Минто, У. Бентинка, лорда Окленда, маркиза Дальхаузи, виконта Ч. Дж. Каннинга и др. Специалистами разных стран достаточно хорошо изучены взгляды этих деятелей на имперский вопрос, изложенные в их мемуарах, памфлетах, переписке, стенограммах прений в стенах парламента и других источниках. Вместе с тем, практически вне поля зрения ученых остаются источники, отражающие взгляды менее известных британских деятелей, которые не занимали высоких государственных или колониальных должностей, но которые внесли свою, подчас весьма существенную, лепту в дело развития и популяризации имперской идеи в Соединенном Королевстве.

Данная статья посвящена анализу вышедшего в 1830 г. памфлета известного английского общественно-политического деятеля, издателя, корифея политической журналистики первой половины XIX в. Джеймса Силка Бекингема (1786–1855) "Пояснительный отчет о плане и цели лекций мистера Бекингема о восточном мире". Принадлежащий перу убежденного сторонника свободной торговли, названный памфлет является важным источником в исследовании особенностей борьбы в британском обществе вокруг монопольного статуса Ост-Индской компании (далее – ОИК. – *И.С.*) накануне очередного пересмотра парламентом хартии этой организации.

Принимая во внимание тот факт, что автор памфлета за неполных 59 прожитых лет успел реализовать себя на самых различных поприщах, начиная от коммерческой деятельности и журналистики, и заканчивая ремеслом профессионального политика, не является удивительным наличие достаточно большого количества посвященных ему исследований, многие из которых увидели свет еще при его жизни [1]. Однако, несмотря на то обстоятельство, что практически в течение всей жизни деятельность Бекингема была так или иначе связана с ОИК, работ, затрагивающих именно этот аспект, существует очень немного. Одним из таких исследований является диссертация на соискание ученой степени доктора философии американского историка Ральфа Тарнера "Отношения Джеймса Силка Бекингема с Ост-Индской компанией, 1818–1836 гг.", успешно защищенная в 1930 г. [2]. В данной работе освещена, главным образом, деятельность Бекингема на поприще политической журналистики и борьбы за свободу прессы в Индии – что, в конечном итоге, и привело его к конфликту с ОИК. Достаточно большое внимание Тарнер уделяет также анализу парламентской деятельности Бекингема в более поздний период 1832–1837 гг. Несколько позже материалы упомянутой диссертации, дополненные более подробными биографическими данными, в частности – сведениями о многочисленных путешествиях английского публициста по странам Востока, были изданы этим исследователем в книге "Джеймс Силк Бекингем, 1786–1855: социальная биография" [3]. Вместе с тем, публицистические работы Дж. С. Бекингема, направленные против монополии ОИК, в работах Р. Тарнера практически не анализируются. Таким образом, тема, избранная для исследования, является актуальной.

Дж. С. Бекингем

Источниковую базу данной статьи, помимо указанной в названии работы, составило публицистическое наследие Дж. С. Бекингема разных лет, а также разнообразные парламентские документы, официальные публикации данных по экономической статистике, материалы тогдашней прессы.

Непосредственный анализ рассматриваемого здесь памфлета представляется целесообразным предварить кратким отображением расстановки сил и характера борьбы в британском обществе по ост-индскому вопросу к началу 1830-х гг., а также процесса формирования политических взглядов Дж. С. Бекингема в отношении восточной торговли Великобритании.

Памфлет издавна был острейшим оружием британских публицистов – практически все важные проблемы внутренней и внешней политики, возникавшие на Британских островах, находили соответствующее отражение на страницах подобных изданий. Вполне естественно, что ОИК, с самого начала своей деятельности вызывавшая крайне неоднозначное к себе отношение среди различных слоев британского общества, неоднократно обсуждалась в памфлетах, направленных как против нее, так и в ее поддержку. К таким публикациям можно отнести как работы Т. Мана "Рассуждение о торговле Англии с Ост-Индией" (1621) и Чарльза Давенанта "Эссе по ост-индской торговле" (1697), вошедшие в сокровищницу английской экономической мысли, так и десятки гораздо менее известных работ, авторы которых в разное время пытались доказать пользу (либо вред) деятельности ОИК для государства и нации в целом. Однако если на протяжении XVII и большей части XVIII вв. (приблизительно до 1770-х гг.) в памфлетной литературе сохранялся определенный баланс "за" и "против" Компании, то в последующие годы голоса противников "достопочтенной корпорации с Лиденхолл-стрит" становились все громче, а их ряды – все шире, в то время как количество сторонников непрерывно уменьшалось.

К началу 30-х гг. XIX ст. в адрес ОИК направлялся уже поистине ураганный поток критики. Причиной тому были социально-политические и экономические процессы, бурно развивавшиеся в Соединенном Королевстве. Монополия на восточную торговлю, остатки которой до недавнего времени находились в руках ОИК, все более противоречила основным принципам фритрейдерского движения, которое быстро набирало обороты на волне первой промышленной революции. Именно ограничение доступа на восточные рынки непривилегированных, "посторонних" купцов и компаний – т. наз. "аутсайдеров", служило главным основанием для нападок на ОИК, которая самостоятельно, в силу своего кризисного состояния и несклонности ее руководства к каким-либо усовершенствованиям, уже не могла обеспечить адекватный торговый обмен Великобритании с Востоком [4, Appendix C, №9, с.1265; Appendix B, №8, с.1321]. Стремительный рост машинного производства, переход ряда отраслей промышленности к массовому производству вызвали потребность англичан во внешних источниках дешевого сырья и обширных рынках сбыта готовой продукции [5, с. 348–358; 6, с. 231–235, 237]. В условиях, когда страны Европы и США, начиная еще с середины 20-х гг. XIX ст., все более эффективно защищали национальных производителей от массовых британских товаров при помощи высоких таможенных тарифов, единственной альтернативой в деле спасения экономики Туманного Альбиона от кризиса перепроизводства оставались еще довольно емкие (как казалось в то время – вообще бездонные. – *И. С.*) рынки стран Востока, прежде всего – Индии и Китая [7, с. 28; 8, с. XIII–XIV; 9, с. 1–5; 10, с. 88–89; 11, с. 411].

Однако, несмотря на утрату ОИК исключительной монополии на торговлю с Востоком по условиям хартии от 21 июля 1813 г., деятельность "аутсайдеров" в этой области по-прежнему затруднялась целым рядом ограничений. Помимо очень выгодной чайной торговли, ОИК удалось оставить за собой монополию на торговлю с Китаем, а также право на выдачу лицензий частным торговцам, которые стремились торговать с Цейлоном, Малаккой, Явой, и другими островами в Индийском и Тихом океанах [12, с. 1123–1134]. Опираясь на эти и другие сохраненные привилегии, чиновники Компании не упускали ни единой возможности осложнить "аутсайдерам" проникновение на восточные рынки.

Как следствие, в этот период в британском обществе окончательно оформилось противостояние вокруг монополии ОИК. Многочисленные "аутсайдерские" объединения, организовавшиеся в Ливерпуле, Манчестере, Глазго, Бирмингеме, Лидсе, Бристоле и некоторых других городах Соединенного Королевства в "Ост-Индские ассоциации", по мере приближения даты очередного пересмотра хартии ОИК все громче заявляли о необходимости полного устранения этой компании из процесса торгового обмена Великобритании с Востоком [13, с. 119–120; 14, с. 257–264]. Активными деятелями подобных организаций выступали ведущие представители делового мира провинциальных промышленных центров Великобритании – Дж. Гладстон (1764–1851), У. Эварт (1798–1869), У. Рэтбон (1787–1868), Дж. Кроппер (1773–1840) и многие другие. Прекрасно понимая, что добиться благоприятного для себя разрешения ост-индской проблемы невозможно без обеспечения устойчивого большинства в парламенте, "аутсайдеры" тесно увязывали в своих политических программах требование распространения принципов фритрейда на восточную торговлю с требованием проведения немедленной реформы избирательного законодательства.

Одним из наиболее активных сторонников столь широких для консервативного в целом британского общества политических и экономических преобразований был Джеймс Силк Бекингем. Родившись 25 августа 1786 г. в селении Флашинг, неподалеку от Фалмута в семье потомственного моряка Кристофера Бекингема, Джеймс Силк семи лет от роду был отдан в морскую школу. Продолжив свое образование в морской академии в Фалмуте, Бекингем в 16 лет поступил на службу в Королевский флот, а к 21 году уже командовал торговым парусным судном, совершая регулярные рейсы по Атлантике и Средиземноморью.

В 1818 г. он после долгих скитаний осел в Индии, где и получил первый опыт издательской деятельности. Обосновавшись в Калькутте, он стал издавать газету "The Calcutta newspaper", позднее широко известную уже под названием "The Calcutta Journal" (первый номер вышел 20 октября 1818 г. – *И. С.*). Именно на страницах "The Calcutta Journal" впервые проявилось отношение Бекингема к ОИК: помимо достаточно широкого спектра новостей из жизни британских общин в Индии,

известий из Европы и остального мира, в журнале нередко появлялись также критические статьи, посвященные административной политике Компании [16, с. 290–291]. Полагая, что свобода прессы, царившая в Соединенном Королевстве, должна быть распространена на весь британский мир, Бекингом охотно публиковал письма читателей, в которых приводились факты многочисленных злоупотреблений служащих ОИК, приглашая, таким образом, к публичному обсуждению последних [2, с.28, 46–47, 56].

Однако его представление о свободе печати, как выяснилось, в корне расходилось с таковым у руководства ОИК в Индии, считавшего любые подобные дискуссии недопустимыми ввиду достаточно сложного положения Компании (в этот период ОИК проводила активную экспансионистскую политику, пытаясь не только укрепить свои позиции в уже подконтрольных маратхских княжествах, но и подчинить Раджпутану. – *И. С.*). В итоге временно назначенный тогда генерал-губернатор Компании Джон Адам 26 апреля 1823 г. санкционировал выдворение Дж. С. Бекингема из Индии с конфискацией всего имущества, а также изъятие из печати тиража "The Calcutta Journal".

Будучи глубоко уязвлен проявленной к нему несправедливостью, Бекингом, возвратившись в Англию в июле 1823 г., твердо решил вытребовать у ОИК полной компенсации своих потерь. Как представляется, именно неприязнь к Компании привела его в лагерь наиболее непримиримых ее противников – фритрейдеров, пользовавшихся в парламенте поддержкой партии вигов [17, с.567, 580; 18, с.195]. Стремясь подорвать позиции своих обидчиков, Бекингом решил посвятить себя делу осведомления соотечественников об истинном положении дел в Индии с тем, чтобы в конечном итоге добиться через парламент удовлетворения иска к Компании. Реализацию своего замысла Бекингом начал с основания в 1824 г. журнала "The Oriental Herald and Colonial Review". На страницах первых же номеров он обрушился на ОИК с резкой критикой, значительно, однако, расширив ее диапазон: помимо злоупотреблений чиновников Компании, в редакторской колонке бичевались "гадкая монополия" на производство и продажу соли, чая, поставки в Китай опиума, подрывавшего здоровье местного населения и ставшего причиной "оскорбительных для английской общественной морали кровавой резни и убийств", наличие у Компании так называемых "surplus revenue" ("дополнительные доходы"), представлявших собой не что иное, как обыкновенные поборы, взыскание которых было "экономическим безобразием" и приводило к обнищанию индийцев и пр. [19, с. 18, 587, 687; 20, с.58–59, 408–415, 467; 21, с.31–33].

Не меньшее возмущение у Бекингема вызывала спекуляция Компании колониальными товарами, что, в свою очередь, больно било по карману теперь уже английского гражданина [20, с.467]. Иными словами, несмотря на расширение спектра критических

замечаний в адрес ОИК, содержащихся в "The Oriental Herald", большинство из них в этот период имели больше морально-этическую основу. Что же касается экономического аспекта критики ОИК, то, как видим, Бекингом тогда еще не пришел к осознанию противоречия самого факта существования этой компании национальным интересам Великобритании, быстро развивавшейся в промышленном и торговом отношении.

Анализируя настроения, царившие в среде британских промышленников, купцов, судовладельцев, связанных по роду своей деятельности с Востоком, Бекингом с удовлетворением отмечал, что, по мере приближения даты пересмотра хартии ОИК, число противников этой компании возрастает. Так, уже в 1827 г. статья из "The Oriental Herald" под названием "О монополии Ост-Индской компании", направленная им в более чем триста периодических изданий Великобритании, была не только охотно перепечатана, но и получила одобрительные отклики большинства читателей [22, с.308]. Данную статью, на наш взгляд, вполне обоснованно можно рассматривать как одну из первых попыток Бекингема обобщить стекавшуюся к нему со всей страны информацию о вреде ост-индской монополии, и перенести свои усилия с уничижительной критики ОИК на формулировку конкретных предложений по реформированию восточной торговли в целом [23, с. 413–423]

Вскоре Бекингом понял, что наступило время перейти к более активным действиям. Основательно проработав в течение 1827–1828 гг. большое количество разнообразных материалов, включавших в себя, помимо статистических данных о деятельности Компании, характере развития британской экономики и международной торговли в целом, многочисленные петиции представителей промышленных и торговых кругов Ливерпуля, Манчестера, Глазго, Бирмингема, Лидса, Бристоля и других экономических центров Соединенного Королевства относительно прекращения хартии ОИК, Бекингом решил совершить поездку по названным городам с целью донести до соотечественников результаты собственных умозаключений по рассматриваемому вопросу. Для этого он подготовил курс лекций, который впоследствии и был положен в основу памфлета "Пояснительный отчет о плане и цели лекций мистера Бекингема о восточном мире" [24].

Отметим, что интересующий нас аспект затрагивается лишь во второй части 40-страничной брошюры, в связи с чем при первом знакомстве с ней у исследователя могут возникнуть вполне обоснованные сомнения в том, что перед ним находится именно памфлет. Последнее объясняется тем, что, будучи профессиональным издателем, Бекингом, помимо собственно политических целей, позаботился и о том, чтобы адресовать свое издание возможно большему количеству читателей. Поэтому материал, непосредственно посвященный обсуждению деятельности

ОИК, предваряется самой разнообразной информацией, в том числе – краткой биографией автора, описанием его путешествий по Востоку, ну и, конечно же, изложением обстоятельств его изгнания из Индии (в данном отношении вполне справедливой представляется точка зрения Р. Тарнера относительно того, что главным побудительным мотивом общественной деятельности Бекингема в этот период было стремление, прежде всего, добиться от руководства ОИК компенсации за конфискованное в 1823 г. имущество. – *И. С.*). По словам же самого Бекингема, столь обширная вводная часть, а именно – описание "Египта, Сирии, Палестины, Месопотамии, Аравии, Персии, пересекаемых каждым путешественником, направлявшимся из Великобритании на Восток или обратно", равно как и приведение кратких сведений о самой Британской Индии, была сделана для того, чтобы таким образом приблизить читателей, большинство из которых было знакомо с этим регионом Земного шара лишь понаслышке, к предмету исследования [24, с.22].

Вместе с тем, общая направленность основной части этой публикации, в которой рассматривались негативные последствия, происходившие от сохранения привилегированного статуса ОИК и были сформулированы основные предложения по организации новой системы управления в Индии (С.21–40), с уверенностью позволяет определить ее как один из лучших образцов борьбы с "могущественной корпорацией с Лиденхолл-стрит" при помощи печатного слова. Современники же однозначно трактовали эту работу как памфлет [25]. Отметим, что при анализе "Пояснительного отчета..." весьма ценным подспорьем для исследователя являются еще два подобных издания: собрание полных текстов лекций, прочитанных Бекингемом в январе 1829 г. в Ливерпуле и изданных местной Ост-Индской ассоциацией (в самом памфлете основные положения лекции, посвященной ОИК, приводятся лишь в тезисном порядке. – *И.С.*), а также примечания к этим лекциям с кратким освещением географии и древностей Ближнего Востока [26; 29].

Основной целью публикации памфлета, по словам автора, было, "в предвидении приближающегося истечения срока действия хартии ОИК ... пробудить у англичан понимание важности наших индийских владений, а также выгод, которые могут быть получены обеими странами в результате внедрения усовершенствованной системы взаимодействия между ними", с тем, чтобы "убедить торговые и промышленные круги королевства единодушно выступить, используя все доступные им законные и конституционные средства, против продления исключительной монополии ОИК, обсуждение которой скоро начнется в парламенте" [24, с.4]. При этом Бекингем подчеркивал, что разделяет "не просто надежду, но уверенность в том, что торговля с Индией и Китаем в конечном итоге будет открыта для страны, результатом чего станут миллионные прибыли для национальной казны" [24, с.21].

Открыто призывая "население каждого города, каждого селения королевства" проникнуться "важностью этого великого дела, и принять в его разрешении живейшее участие", Дж. С. Бекингом давал понять читателям, что реформирование восточной торговли невозможно без активного вмешательства "аутсайдеров" в политическую жизнь страны. В противном случае, писал он, "существует как минимум сильная вероятность того, что действующая монополия Индийской компании будет возобновлена парламентом с очень незначительными ограничениями, и получение большей части прибыли, которую можно было бы извлечь из упразднения этой монополии, будет отложено, возможно, еще на двадцать лет" [24, с.21]. Именно политическую пассивность провинциальных промышленников и торговцев Бекингом считал одной из основных причин сохранения торговой монополии ОИК. Как следствие, – заключал он, – "дебаты по индийскому вопросу, проходящие как в палате лордов, так и в палате общин, привлекают меньше внимания, чем любой другой предмет, а журналисты, пишущие для публичной прессы, избегают утомлять своих читателей тем, что они полагают несоответствующим их вкусам" [24, с.21].

Обращаясь к современному состоянию восточного вектора внешнеэкономической деятельности своей страны, Бекингом усматривал основные причины его кризисного состояния в элементарной неспособности ОИК адаптироваться к изменению характера и объема британского экспорта, вызванному промышленной революцией. Попросту говоря, в условиях объективной необходимости вывоза на Восток все большего количества британских товаров, Компания, напротив, с каждым годом вывозила их все меньше. Так, приводя в памфлете данные, которыми его снабдила Ливерпульская Ост-Индская ассоциация, Бекингом констатировал, что за период 1794–1814 гг. общая официальная стоимость экспорта снизилась практически вдвое – с 2,924,829 ф.ст. до 1,699, 125 ф.ст., в 1808–1814 гг. ОИК вывезла в Индию и Китай товаров на сумму на 30% меньшую по сравнению с предшествующими годами [24, с. 30–33]. Применительно к этим средствам в отчетах Компании использовался термин "официальная стоимость" (official value), которая являлась фиксированной стоимостью, определенной по уровню 1694 г., и в силу этого не имевшей отношения к реальной стоимости вывоза конца XVIII – начала XIX ст. Возможно, что в данном случае официальная стоимость скорее выражала количество, нежели стоимость товара, а значит – налицо была, выражаясь современной терминологией, двойная бухгалтерия ОИК. Основание же для подобных злоупотреблений было заложено еще условиями седьмой хартии от 7 октября 1693 г. (вступившей в действие как раз с 1694 г.), согласно которой Компания была обязана ежегодно вывозить в Индию произведенную в Соединенном Королевстве продукцию на сумму не менее чем 100 тыс. ф. ст. с тем, чтобы не нарушать внешнеторговый баланс страны [27, с. VI].

К числу основных факторов, приведших к снижению товарооборота ОИК, Бекингом относил, прежде всего, общую неэффективность системы ее управления, имевшей к тому времени насколько огромный, настолько и бесполезный административный аппарат, в недрах которого зачастую терялись документы, требующие быстрой передачи и немедленного исполнения, что отнюдь не способствовало успешному ведению дел частной компанией. Кроме того, содержание колоссального количества чиновников было едва ли не главной статьей расхода средств, большая часть которых попросту изымалась из торгового оборота [24, с.28]. Подобное нецелевое расходование средств в крупных масштабах приводило к тому, что к началу 1830-х гг. даже возросшие сборы в Индии не могли скольконибудь поправить пошатнувшееся финансовое положение Компании. Примечательно, что само руководство ОИК также осознавало всю остроту указанной проблемы: как следует из письма Совета директоров генерал-губернатору и губернаторам Совета в Форт Уильям в Бенгалии, форте Св. Георга в Мадрасе, а также в Бомбее, Компания сделала попытку сократить оплату труда своих чиновников в Индии (она оставалась на уровне 1816–1817 гг. – *И. С.*) и количество ставок сборов на содержание служащих. Исключение было сделано только для вновь приобретенных территорий [28, Appendix A(1), №8, с. 1262–1263].

В то время как ОИК демонстрировала полную потерю способности к дальнейшему развитию по причине банальной растраты прибылей и нежелания вкладывать эти деньги в рост, купцы и компании новой генерации, по утверждению Бекингема, могли бы с намного большим успехом продолжить начатое ею дело. Развивая тезис о вреде монополий и доказывая негативные последствия их действия, Джеймс Силк в качестве примера приводил о. Сингапур, еще в конце XVIII в. известный как "гнездо пиратов и логово диких зверей", а уже к началу 30-х гг. XIX в. динамично развивавшийся в торгово-экономическом отношении вследствие деятельности фритрейдеров, тогда как другие восточные земли "деградировали, находясь под губительным влиянием монополий и связанных с ними ограничений" [29, с. 248].

Подобная ситуация, по мнению автора памфлета, таила в себе угрозу подрыва британских позиций на Востоке, поскольку другие страны уже предпринимали активные попытки к освоению богатейших рынков этого региона Земного шара. Предостерегая от такого развития событий, Бекингом писал, что, если "Компания не наладит торгово-экономические связи между отдельными частями Индии, а также между Индией, Китаем и островами в восточной части Индийского океана", то этим обстоятельством непременно воспользуются голландцы, которые "к 1826–1827 гг. возобновили многие из своих колониальных владений в Индонезии, а их экспортная и реэкспортная торговля товарами из этой части света уже на то время приносила гораздо большие прибыли, чем торговля ОИК" [24, с. 32].

Аргументация Дж. С. Бекингема, на первый взгляд, кажется противоречивой: отстаивая свободу торговли (под последней он подразумевал, что при равных условиях английские товары превзойдут своих конкурентов дешевизной и массовостью), он, с другой стороны, пугал своих слушателей близкой и ужасающей перспективой проникновения в Индию иностранных, прежде всего, голландских и французских компаний. На наш взгляд, подобная противоречивость памфлета объясняется прежде всего тем, что Бекингом было твердо убежден в неспособности ОИК, в силу своей архаичности, успешно противостоять даже французским торговым компаниям, которые, в свою очередь, значительно уступали британским "аутсайдерам" по темпам экспансии и эволюции экономической организации.

Иными словами, Бекингом призывал к скорейшему открытию индийского и китайского рынков для широкого круга британских предпринимателей с тем, чтобы дать последним возможность закрепиться на индийском рынке и достойно встретить иностранных конкурентов, среди которых, помимо Франции и Голландии, наибольшее беспокойство у него вызывали США. Особенное внимание в памфлете он уделил раскрытию радужных перспектив развития торговли с Китаем, подчеркивая, что в этой стране проживает огромное количество населения, обладающее энергичным характером и имеющее обширные потребности, в число которых, в случае обеспечения свободного доступа на китайский рынок, вполне можно вписать массовую продукцию английской промышленности. Компания же, по его подсчетам, использует лишь мизерную часть возможностей получения доходов, которые вообще способна дать китайская торговля [24, с.32].

Упомянув о массовой английской продукции, Бекингом тем самым продемонстрировал довольно неплохое знание нужд британских промышленников, полученное в результате уже упоминавшейся поездки с лекциями по крупным экономическим центрам Соединенного Королевства. Незадолго до этого, в 1825 г., в Великобритании начался невиданный до сих пор всеобщий кризис перепроизводства, сопровождавшийся переполнением внутреннего и внешнего рынков английскими фабрикатами. Следствием невозможности реализовать готовую продукцию стало снижение в разы объемов производства практически во всех отраслях промышленности, резкое падение курсов государственных и частных бумаг, банковский коллапс; по стране прокатилась волна банкротств, снизился уровень жизни населения, занятого в производстве, значительно выросла безработица [30, с.122–123]. Отголоски этого кризиса ощущались на Британских островах даже на момент публикации Бекингом своего памфлета, что побудило его не только включить "нынешнюю стагнацию торговли в Англии, произошедшую из-за перепроизводства" в число главных обвинений против ОИК, но и предложить осуществление частичной оплаты восточных товаров британской промышленной продукцией [24, с.28].

В связи с достаточно высоким уровнем безработицы еще одним аргументом против продления монополии ОИК стали слабые возможности последней как работодателя. В частности, речь шла о количестве нанимаемых на корабли моряков. Так, с 1813 по 1828 гг. Компания трудоустроила 3929 чел., в то время как фритрейдеры – 4645, и это при том, что Компании для перевозки каждых 100 т груза в среднем требовались 9 чел., а частным торговцам – всего 7 чел. [24, с. 31]. Последнее позволило Дж. С. Бекингеу заявить, что открытое содействие фритрейдерам в их торговой деятельности на Востоке может способствовать созданию ими еще большего количества рабочих мест для англичан, Компания же здесь являлась только помехой.

Гораздо более опасной тенденцией, которая, по мнению автора памфлета, могла вообще привести к падению власти англичан в Индии, было всевозрастающее тяготение ОИК к увеличению налогового бремени на индийское население при полном нежелании вводить какие-либо усовершенствования в методах хозяйствования на индийских землях, а также улучшения в жизни своих индийских подданных [24, с.28]. Проводя "косную политику поддержки предрассудков среди местного населения" и превращения его в основной источник дохода, ОИК тем самым не только позорила в глазах индийцев английский флаг и английскую нацию, но и подвергала непосредственной опасности "жизнь и имущество подданных Его Величества" в Индии. В памфлете Дж. С. Бекингом особо подчеркнул, что Компания не пользовалась доверием индийских властей, что ее правление – тираническое, "сочетает в себе суровость, безжалостный характер деспота, алчность и подлость ростовщика" [24, с. 35].

Обвиняя Компанию в "полном отсутствии заинтересованности в общем процветании страны", Бекингом акцентировал внимание на том, что жертвами ее корысти стали не только индийцы, но и англичане. Поскольку единственным сохранившимся источником дохода ОИК была торговля чаем, данная статья стала предметом беззастенчивой спекуляции на одном из популярнейших товаров, без которого большинство британцев к тому времени уже не представляли свою жизнь [24, с.28]. Анализ статистических данных того периода полностью подтверждает его правоту. Так, например, с 1823/24 по 1828/29 гг. возросла средняя себестоимость чая, ввозимого ОИК в Англию: цена на низшие сорта китайского чая выросла с 8,699 ф.ст до 9,512 ф.ст. за фунт, самый дорогой (высший) сорт черного чая подорожал от 8,833 ф.ст. до 10,870 ф.ст. за фунт. В США те же сорта чая ОИК продавала по цене от 9,301 ф.ст. до 9,404 ф.ст. за чай низших сортов, черный чай в США не пользовался популярностью и стоил намного дешевле – от 0,594 ф.ст. до 2,392 ф.ст. за фунт [28, Appendix A(3), №1, с. 1284–1285]. Следует отметить, что в этом Дж.С.Бекингом являлся далеко не единственным, кто уделил внимание вышеописанной ситуации: принцип чисто купеческого отношения ОИК к собственной стране вызвал критику со

стороны общества не только в самой Британии, но и за рубежом [31, с. 630].

Подводя печальные итоги хозяйственной и административной деятельности ОИК, Бекингом пришел к выводу, что все указанные выше недостатки не могли быть исправлены по причине несовершенства конституции Компании (т.е. условий ее хартии. – *И. С.*), которая налагала массу ограничений на процесс проникновения "посторонних" британских купцов и компаний на Восток и освоения ими богатейших местных рынков [24, с.28].

В связи с изложенным выше значительный интерес представляют содержащиеся в памфлете предложения по усовершенствованию системы управления индийскими владениями англичан. Отметим, что эти предложения носили весьма радикальный характер и в целом отражали устремления членов Ост-Индских ассоциаций, посещенных Бекингом в январе – апреле 1829 г. Так, предлагавшаяся автором памфлета "новая система для Индии" подразумевала провозглашение верховной власти короля Великобритании над владениями ОИК, причем управление передавалось бы в руки вице-короля с "соответствующими полномочиями и ответственностью"; роль консультативного органа при последнем должен был играть Представительный совет, в состав которого входили бы как англичане, так и индийцы. Помимо этого, Бекингом предусматривал проведение коренных преобразований, направленных на укрепление британских позиций в Индии и превращение ее в прибыльное и долговременное владение Короны. Речь шла о реформировании армии и гражданской службы, проведении юридической реформы, заключавшейся в выработке некоего "универсального кодекса, приемлемого для представителей всех религий", введении прогрессивного налогообложения и английского языка в качестве официального и разговорного, создании публичных школ для получения образования всеми "нашими индийскими подданными", что, по словам автора, "обеспечило бы лояльность и мир", а также о многочисленных тонкостях подготовки будущей индийской администрации из числа местного населения [24, с.29].

И все же основное требование, изложенное в памфлете, заключалось в окончательном устранении всех ограничений на торговлю с Востоком [24, с.30–35]. Убедительно доказав на основе привлечения обширного фактического материала полное несоответствие сохранения монополии ОИК национальным интересам Великобритании, Бекингом призывал всех англичан "не упускать разрешение этого вопроса из внимания" и в качестве финального аккорда своего памфлета привел резолюцию, принятую Ливерпульской Ост-Индской ассоциацией после прослушивания его лекций, которая заканчивалась призывом к соотечественникам "выбросить из головы абсурдные догмы, защищающие разрушительную политику ..., передать в парламент сдержанное, но твердое выражение их убеждений в том, что плохому

управлению Индией должен быть положен конец, что оскорбительное исключение британских купцов с тех рынков, к которым купцы других наций имеют свободный доступ, также должно прекратиться, что узкий канал, использованием которого до сих пор ограничивалась британская коммерция с восточными владениями, должен быть открыт полностью для того, чтобы нести все возрастающее процветание и счастье как англичанам, так и их подданным в Индостане" [24, с.35].

Одобрительно встреченный широкими массами провинциальных предпринимателей и торговцев после выхода из печати, "Пояснительный отчет о плане и цели лекций мистера Бекингема о восточном мире" сыграл свою роль в борьбе "аутсайдеров" за окончательное устранение торговых привилегий ОИК. Нельзя сказать, что основные идеи, изложенные в этом произведении, отличались новизной – мнения о необходимости окончательного устранения монополии Компании на восточную торговлю появились еще задолго до появления на свет идеологии фритрейда, Ост-Индских ассоциаций, и самого Бекингема. Практически с момента своего образования Компания была объектом зависти и нападок со стороны других купеческих объединений, желавших приобщиться к благам, которые давала восточная торговля. По мере же экономического и политического развития британского общества состав противников ОИК менялся, и к моменту появления анализируемого в данной статье памфлета основу оппозиции Компании составляли уже достаточно широкие круги быстро набиравшей силу молодой промышленной и торговой буржуазии, выразителем требований которых и стал Дж. С. Бекингом. Его заслуга как автора памфлета состоит, прежде всего, в том, что он смог обобщить многочисленные разрозненные и разнохарактерные требования "аутсайдеров", с которыми он хорошо ознакомился, еще будучи редактором "The Oriental Herald", сведя их к нескольким основным пунктам, которые и были представлены впоследствии на рассмотрение парламента в качестве главных аргументов против дальнейшего продления монополии ОИК [32].

Кроме того, краткие, предельно четкие формулировки основных причин упадка восточной торговли Великобритании, которые Бекингом сделал основным "оружием" "Пояснительного отчета...", сыграли, наряду с его лекциями и многочисленными публикациями в прессе, немаловажную роль в деле консолидации всех британцев, интересы которых прямо или косвенно были ущемлены Компанией, накануне решающей схватки в борьбе за свои права. В полной мере значение памфлета Бекингема можно оценить, если принять во внимание дальнейшее развитие событий, начиная с парламентской реформы 1832 г. и ликвидации ОИК как торговой организации в 1833 г., и заканчивая передачей Короне всех ее административных полномочий в 1858 г. и, наконец, провозглашением королевы Виктории императрицей Индии в 1876 г. – практически все эти грандиозные по своему значению события

были предусмотрены автором в предлагавшейся им "новой системе для Индии".

В заключение отметим, что информация по проблеме противостояния в британском обществе вокруг торговой монополии ОИК, содержащаяся в указанном памфлете, равно как и в любом другом источнике личного происхождения, будь то мемуары, дневники, переписка и пр., нуждается в верификации посредством привлечения данных из других категорий источников – парламентских бумаг и дебатов, Свода законов Соединенного Королевства, сборников дипломатических документов, материалов периодических изданий того времени. Выявление информационных возможностей этих источников относительно исследования интересующей нас проблемы представляет собой широкое поле для дальнейшего исследования.

Литература и примечания

1. См., напр.: The Literary gazette: A weekly journal of literature, science and fine arts. – 1821. – vol.5. – P.665; James Silk Buckingham // The Eclectic magazine of foreign literature, science, and art. – 1855, May. – Vol.2. – P.278–281; The Gentleman's magazine and historical review. – L., 1855, January to June inclusive. – Vol. XLIII. New series. – P.581–587; The William and Mary quarterly. – 1892. – Vol.1. – P.121–122; Starkey P. Unfolding the Orient: travelers in Egypt and The Near East / P. Starkey, J. Starkey. – Ithaca, 2001. – 318 p. 2. Turner R. E. The Relations of James Silk Buckingham with the East India Company, 1818–1836 / R. E. Turner. – Pittsburgh, Pennsylvania, 1930. – 145 p. 3. Turner R. E. James Silk Buckingham, 1786–1855: A Social Biography / R. E. Turner. – New York: Whittlesey house, McGraw-Hill book company, inc., 1934. – 463 p. 4. Great Britain. Parliament. House of Lords. Journal of the House of Lords. – L.: H.M.S.O., 1830. – Vol.62. – 1561 p. 5. Martin R. M. Statistics of the Colonies of the British Empire / R. M. Martin. – L.: W. H. Allen and Co., 1839. – 960 p. 6. Baines E. History of the Cotton Manufacture / E. Baines. – L.: Fisher, Son, and Jackson, 1835. – 544 p. 7. См., напр.: Smith W. H. The Errors of the Social System / W. H. Smith. – Birmingham: J. Drake and Longman&Co., 1834. – 42 p. 8. Gayer A. D. The Growth and Fluctuation of the British Economy 1790–1850. An Historical, Statistical and Theoretical Study of Britain's Economic Development / A. D. Gayer, W. W. Rostow, A. J. Schwartz. – Oxford: Clarendon Press, 1953. – 1028 p. 9. Price A. H. The evolution of the Zollverein: a study of the ideas and institutions leading to German economic unification between 1815 and 1833 / A.H. Price. – Ann Arbor: University of Michigan Press, 1949. – 298 p. 10. Schlote W. British overseas trade from 1700 to the 1930s / W. Schlote, W. H. Chaloner, W. O. Henderson. – Oxford: Blackwell, 1952 – 181 p. 11. Briggs M. Economic History of England / M. Briggs. – L: W. B. Clive; Oxford: University Tutorial Press, 1914– .

- vol.1. – 1914. – 508 p. 12. An Act for continuing in the East India Company, for a Further Term, the Possession of the British Territories in India... // Anno Quinquagesimo Tertio. Georgii III. Regis. – L.: G. Eyre and A. Strahan, 1813. – Cap.CLV. – P. 1121–1174.
13. Checkland S. G. The Gladstones: a family biography, 1764–1851 / S. G. Checkland. – Cambridge: University Press, 1971. – 448 p.
14. Original Communications, &c. &c. &c. // The Asiatic Journal and Monthly Register for British India and Its Dependencies. – L.: Parbury, Allen & Co., 1829. – Vol. 28, for September. – 818 p.
15. Действительно, количество "аутсайдеров" в парламенте в начале 30-х гг. еще не было значительным, тогда как ОИК имела там солидное лобби – около 60 депутатов, из них 9 – члены Совета директоров Компании. – Philips C. H. The East India Company, 1784–1834 / C. H. Philips. – Manchester: Manchester University Press, 1968. – С. 285–286.
16. Somerville A. Free trade and the League / A. Somerville. – Manchester: James Ainsworth, 1853–. – Vol.II. – 1853. – 643 p.
17. The Calcutta Journal of Politics and General Literature. – Calcutta: Union Press, 1819. – Vol.2.
18. Autobiography of James Silk Buckingham: in 2 vls. – L: Longman, Brown, Green and Longmans, 1855.–. – Vol. 1. – 1855. – 400 p.
19. The Oriental Herald and Colonial review. – L.: J. M. Richardson, 1824. – Vol. 1, from January to April. – 776 p.
20. The Oriental Herald and Colonial review. – L.: J. M. Richardson, 1824. – Vol. 2, from May to August. – 632 p.
21. The Oriental Herald and Colonial review. – L.: J. M. Richardson, 1824. – Vol. 3, from September to November. – 628 p.
22. The Oriental Herald and Journal of General Literature. – L.: Printed for the editor, and sold by all booksellers, 1827. – Vol. 15, from October to December. – 583 p.
23. The Oriental Herald and Journal of General Literature. – L.: Printed for the editor, and sold by all booksellers, 1827. – Vol. 14, from July to September. – 610 p.
24. Buckingham J. S. Explanatory Report on the Plan and Object of Mr. Buckingham's Lectures on the Oriental World, preceded by a Sketch of His Life, Travels, and Writings, and of the Proceedings on The East India Monopoly, during the Past Year / J. S. Buckingham. – L.: Hurst, Chance, and Co., 1830. – 40 p.
25. См., напр.: The London Literary Gazette and Journal of Belles Letters, Arts, Sciences, etc. – L.: H. Colburn, 1829. – P.135; The Kaleidoscope; or, Literary and Scientific Mirror. – Liverpool. – 1829. – Vol.IX, 454. – Tuesday, March 10.
26. A copious report of Mr. Buckingham's lectures on the Eastern world: including remarks on the East India Company's monopoly, renewal of the charter, effects of a free trade to India and China ... Delivered in Liverpool on the 5th, 7th, 9th, & 10th January, 1829. – Liverpool: E. Smith, 1829. – 38 p.
27. A Collection of Charters and Statutes relating to East India Company. – L.: Printed by George Eyre and Andrew Strahan, 1817. – 1463 p.
28. Great Britain. Parliament. House of Lords. Journal of the House of Lords. – L.: H.M.S.O., 1830. –

vol.62. – 1561 p. 29. Notes of the Buckingham lectures: embracing sketches of the geography, antiquities, and present condition of Egypt and Palestine, compiled from the oral discourses of the J.S.Buckingham. New-York: Published by Leavitt, Lord & Co, 1838. 266 p. 30. The Annual Register or a View of the History, Politics, and Literature of the Year 1825. – L.: printed for Baldwin, Cradock and Joy, 1826. – 304 p. 31. Снесарев А. Е. Индия как главный фактор в среднеазиатском вопросе. Взгляд туземцев Индии на англичан и их управление / А. Е. Снесарев // История Индии. – М.: Альтернатива, 2004. – С.625–657. 32. В связи с этим, классифицируя памфлет Бекингема, едва ли можно отнести его к разряду авторских публицистических произведений, скорее это публицистика массовых народных движений.

Савенкова И. Ю. Памфлет Дж. С. Бекингема "Пояснительный отчет о плане и цели лекций мистера Бекингема о восточном мире" (1830) как источник по истории борьбы в британском обществе вокруг монопольного статуса Ост-Индской компании

Статья посвящена анализу одного из важных источников по истории борьбы вокруг торговой монополии британской Ост-Индской компании в 20–30-х гг. XIX в. – памфлета известного общественного деятеля и публициста Джеймса Силка Бекингема.

Ключевые слова: Джеймс Силк Бекингем, Ост-Индская компания, монополия.

Савенкова І. Ю. Памфлет Дж. С. Бекінгема "Пояснювальний звіт про план та мету лекцій містера Бекінгема про східний світ" (1830) як джерело з історії боротьби у британському суспільстві навколо монопольного статусу Ост-Індської компанії (1830 р.)

Статтю присвячено аналізу одного з важливих джерел з стор боротьби навколо торгового монопол британсько Ост-ндсько компан протягом 20–30-х рр. XIX ст. – памфлету відомого суспільного діяча та публіциста Джеймса Сілка Бекінгема.

Ключові слова: Джеймс Сілк Бекінгем, Ост-Індська компанія, монополія.

Savenkova I. Yu. Pamphlet of J. S. Buckingham "Explanatory Report on the Plan and Object of Mr. Buckingham's lectures on the Oriental World" (1830) as a source of information about Discussion of the East India Company's monopoly in British society (1830)

Pamphlet of noted public figure and writer of political essays James Silk Buckingham is analyzed in the article. This pamphlet is one of the important source of the history of discussion about exclusive trade privileges of East India company during 1820–30th.

Keywords: James Silk Buckingham, East India Company, monopoly.

УДК 932

Н. А. Тарасенко

**ИЗУЧЕНИЕ ПРОБЛЕМЫ ДРЕВНЕЕГИПЕТСКИХ ТЕРМИНОВ
"ВЕЧНОСТИ" "HEXEX" И "ДЖЕТ"
В КОНЦЕ XX – НАЧАЛЕ XXI ВВ.**

На протяжении всего XX века египтологи пытались объяснить сущность древнеегипетских временных категорий $n\text{H}$ и Dt , обозначавших понятие "вечность". К 1980-м годам были сформированы основные концепции в интерпретации этих темпоральных категорий и их места в миропонимании египтян. Наиболее авторитетные гипотезы принадлежали Я. Ассману, Э. Хорнунгу и В. Вестендорфу. В дальнейшем, многие египтологи, избегая создания собственных теорий, отдавали предпочтение той или иной из уже существующих разработок, иногда дополняя их новыми нюансами, либо создавали нечто подобное их симбиозу.

Так, например, У. Рёсслер-Кёлер следует Я. Ассману, и интерпретирует $n\text{H}$ как "Ewige Bewegung des sich zyklisch Wandelnden", а Dt как "Ewige Dauer des in statischer Unwandelbarkeit Vollendeten" [37, S.215, Anm.1]. К концепции Я. Ассмана примкнули также Э. Донделингер [18, S.70–71], Л. Какоши [27, S.95–11; 28, Kol.1361–1371] и др., она нашла отображение и в словарях Р. Ханнига [24, S.423; 22, S.646; 24, I, S.1315]. Напротив, К. Кох [30, S.33], а также шведские специалисты Л. Трой [42, p.8–11], Г. Энглунд [19, p.7–28] и Н. Биллинг [16, p.131–131] поддерживают В. Вестендорфа. При этом, Г. Энглунд предприняла попытку развить идею В. Вестендорфа о "диалектической" оппозиции $n\text{H}$ и Dt , заявив, что основными качествами $n\text{H}$ (мужское начало) есть динамика, мобильность и активность, а Dt (женское начало) – статичность, умиротворенность и пассивность [19, p.12], попыталась "разложить" по полюсам $n\text{H}$ / Dt богов гелиопольской Эннеады [19, p.13–14]. В результате, получилось следующее:

Атум

Nhh	Dt
Шу	Тэфнут
Нут	Геб
Исида	Осирис
Сет	Нефтида

Но в силу того, что nНН и Dt признавались кардинальной оппозицией мужского и женского начал, а это мало совпадало с полученным делением, Г. Энглунд нашла красивый выход из ситуации и заявила об андрогинных качествах всех девяти богов Эннеады [19, p.14–15], тем самым, сняв противоречия.

Американский египтолог Э. Венте также высказал близкие к концепции В. Вестендорфа идеи и указал, что понятие линейного времени было связано с земной жизнью, но и было близко к божественному циклическому (солнечному) времени nНН, в котором продолжала жить "духовная сущность" ("spiritual being") человека, после смерти сопровождающая Ра в небесном путешествии. Другой формой "божественного времени" ("divine time") была "бесконечная, абсолютная вечность" Dt, "связанная с Осирисом и мумией" и выходящая за рамки "дискретных частей человеческого линейного времени", т.е., это безграничное время ("timelessness") само по себе [44, p. 22] (ср. ниже у Л. Х. Руетен и Дж. Бейнса).

Хороший пример синтеза разных концепций предложил другой американский исследователь, Дж. Аллен. В своей "Грамматике среднеегипетского языка" он, подобно А. Гардинеру, Д. Меексу и др., и в противоположность Э. Хорнунгу, предлагает не разграничивать термины nНН и Dt при переводе, и в обоих случаях использовать "вечность" ("eternity"). При этом он предполагает в nНН "цикличность" времени, а в Dt, в отличие от концепции А.-э.-М. Бакира, усматривает "линейное" время (как Я. Ассман и др.), "относящееся к виду существования, которое было учреждено при творении и будет продолжаться до конца мира" ("It refers to the pattern of existence that was established at the creation and will continue until the end of the world") [7, p.104], т.е., конечное время, которое "завершится" с апокалиптическим разрушением космоса, тем самым, поддерживая взгляд Э. Хорнунга.

В более ранних работах Дж. Аллен, впрочем, переводит nНН как "вечное повторение" ("Eternal Recurrence"), а Dt как "вечное единообразие" ("Eternal Sameness") [6, p.25–27; 9, p.1–2] и относит их к "аспектам более фундаментальных установок принципов, которыми описывают мир древние египтяне", а именно *статический* (*stasis* – "the notion of creation as perfect and complete") и *изменяющийся* (*change* – "the notion of life as dynamic and recurrent") [6, p.25]. По мнению Дж. Аллена, эта дихотомия отображается двумя египетскими глаголами: wnn / "существовать" (= *stasis*) и xpr / "развиваться" (= *change*), а данные 80-го

изречения Текстов саркофагов [6, p.21–27 (Text 8)] позволяют представить следующую схему дихотомий [6, p.25]:

<i>stasis</i> (wnn)	<i>change</i> (xpr)
Тэфнут (&fnw.t)	Шу (^w)
Порядок (mAa.t)	Жизнь (anx)
Вечное единообразие (Dt) (Eternal Sameness)	Вечное повторение (nHH) (Eternal Recurrence)

Но при этом Дж. Аллен не склонен рассматривать данную корреляцию как кардинальную оппозицию мужского и женского начал, подобно В. Вестендорфу, Л. Трой или Г. Энглунд, и отмечает: "The alignment of grammatical gender in these pairs (feminine vs. masculine) is noteworthy, and may not be entirely accidental" [6, p.69, fn.104].

Профессор Оксфордского университета Дж. Бейнс поддерживает идею, что nHH и Dt отображают формы линейного и циклического времени (следуя Я. Ассману и др., хотя и замечает, что чаще всего nHH и Dt употребляются как синонимы), но полагает, что nHH и Dt это ни "безграничность" ("infinity") и это ни "не-время" ("non-time") [12, p.132; 13, p.181], – термины обозначают "бесконечно длящееся, позитивное (позитивно выражающееся) время" ("indefinitely extended, positive time" (1989 г.) / "indefinitely extended and positively evaluated time" (2007 г.) [13, p.181]), равнозначное для мира людей и мира богов: "Both human societies and the gods inhabit the same bounded cosmos. Within that cosmos, there is a vast extension of time that is worth aspiring to" [13, p.181].

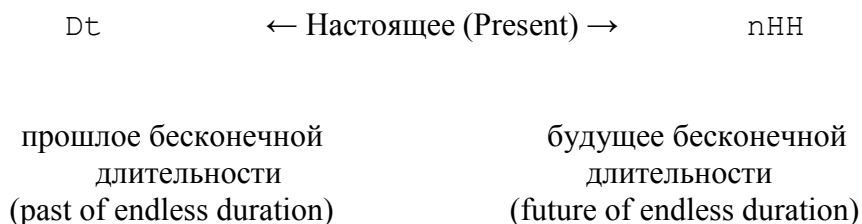
Кроме того, Дж. Бейнс метко подметил, что в 175-й главе Книги Мертвых, указано, что "время жизни" (букв.: aHaw m anx – "время-жизни жизни") бога Осириса, традиционно связываемого с "линейной" вечностью Dt ("the god who is archetypically subject to linear time"): iw=k r HH.w n HH.w aHa n HH.w – "Ты (Осирис – H. T.) (будешь) на миллионы миллионов, время жизни миллионов (лет или людей?)" [13, p.181]. Но когда-то сотворенный мир будет уничтожен и всё вернется в первоначальный океан Хаоса, а само разрушение космоса, судя по прообразу 175^B главы Книги Мертвых, 1130-му изречению Текстов саркофагов, будет сопровождаться социальными потрясениями ("social reversal"). Таким образом, и Дж. Бейнс, похоже, соглашается с Э. Хорнунгом в том, что вне пределов сотворенного мира египтяне не видели "вечности", хотя те же источники, как известно, определенно указывают, что боги Ра-Атум и Осирис (непосредственные персонификации nHH и Dt!) продолжают свое существование в образе двух змей после крушения мироздания (см. [32, p.63–70]).

Приверженцем идей А. Гардинера недавно выступил и Г. Кадеш. В специальной статье "Время" в "Оксфордской энциклопедии Древнего Египта" (2001 г.) он отмечает: "Это не просто сказать что-либо

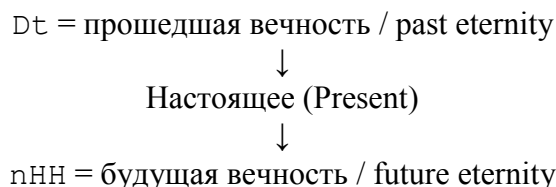
определенное о египетской концепции вечности, несмотря на огромную литературу по предмету и общую склонность египтологов думать, что это основополагающий компонент египетского взгляда на время", но констатирует, что: "термин Dt ассоциируется с Осирисом, землей и прошлым, в то время как nH связан с Ра, солнцем и будущим" (со ссылкой на Книгу Мертвых, но без уточнения главы, очевидно, подразумевая 17-ю главу?) [26, p.408].

Сходное понимание предложили Д. Меекс и Кр. Фавар-Меекс, отметившие, что "египтяне понимали вечность как некое двойственное явление, состоявшее ... из линейной и циклической протяженностей. Первая представляла собой прошлое, вторая – будущее" [4, с.37; 33, p.34]). То есть, исследователи также склонны понимать под Dt "линейное время" и "прошлое", а под nH "циклическое время" и "будущее". Главным аргументом для поляризации понятий "вечности" на "прошлое" и "будущее" французские египтологи считают указание строк 8–9 стелы №9 в святилище царевича Хекайба на Элефантине [21, p.36–37, fig.3, pl.24], оставленной здесь номархом Саренпутом I [33, p.295, fn. 25; 4, с.285, прим.25] (в переводе издателя стелы этот фрагмент гласит: "(8) ... the earth swallowed its sanctuary, eternity (nH – H.T.) was not forseen (9), for its work is like that done by a foreigner; he does not remember anything about eternity (Dt – H.T.)" [21, p.36].

Другая разработка проблемы nH и Dt, также "реанимирующая" подход А. Гардинера, была предложена Э. П. Апхиллом, который категорически идентифицирует (однако, на базе лишь нескольких царских эпитетов (см. выше) и фрагментов текстов) Dt как "Past Eternity", а nH как "Future Eternity" [43, p.23–25], предлагая "направленность" Dt / "Past Eternity" в "бесконечное" прошлое от настоящего времени (момента), а nH / "Future Eternity", соответственно – в "бесконечное" будущее [43, p.24]:

При этом, само течение времени Э.П. Апхилл явно трактует как линейное:

Наконец, ссылаясь на отождествление nHH со "днём", а Dt с "ночью" (по BD 17), Э. П. Апхилл пишет, что после смерти и "погребения в гробнице" для человека "день следует после ночи", стало быть, аналогично и "nHH следует за Dt" [43, p.24]. Иными словами, nHH это вечность за гробом (!), что противоречит большинству существующих концепций, начиная со времени Г. Тхаузинг. Налицо и явная "модернизация" самого взгляда на природу времени в архаических культурах и цивилизациях Древнего Востока с их тяготением к его циклическому, а не линейному восприятию, что делает реконструкцию Э. П. Апхилла куда более применимой для описания современного "линейно направленного" восприятия времени, нежели древнеегипетского.

Образу *уробороса* в контексте египетской концепции вечностей посвятил специальную статью польский египтолог А. Нивинский [35, S.41–53], указавший, что в нем отображен символизм обеих "вечностей" (тело змея – Dt, его пасть – nHH). По мнению А. Нивинского, жизнь человека протекает между двумя вечностями, в которые он погружается после смерти (т.е. обе вечности он относит к сфере загробного мира). Исследователь приходит к выводу, что: "nHH и Dt определяются как понятия, которые служат для определения космического пространства времени, в котором выполняется вечное солнечное движение (макрокосмическая модель) и проходит человеческая жизнь (микроскопическая модель)" [35, S.51].

А. Нивинский предлагает соответствующие графические модели, отображающие роль *уробороса* в картине мироздания [35, S.43, Fig.1; S.49, Fig.4], а их взаимодействие представляет в форме таблицы [35, S.47, Fig.3]:

→ Творение		Конец →
Первобытные воды	Мир, оконтуренный из первобытных вод	Первобытные воды
Предсуществование	Существование	Послесуществование
Хаос	Порядок	Хаос
		
Первобытный бог = творец Единство (Einheit) (= Еще-не-сущее)	Бог на его рубеже между Хаосом и его самореализацией как Множества	Первобытный бог = творец Единство (Einheit) (= Уже-не-сущее)

Интересную статью, посвященную идеографическому значению nHH, представила недавно французская исследовательница Н. Бо [14,

р.21–38]. Она указала, что главными качествами египетских вечностей (а в их понимании она во многом следует Дж. Алену [14, р.30, 35]) выступают:

– nHH – "вечность" в вертикальной проекции, связанная с солнцем, светом, прозрачностью, движением, в общем – это мужской принцип, в теологическом плане Ра и Шу;

– Dt – "вечность" в горизонтальной проекции, связанная с "распространением", непрозрачностью, ночью, в общем – женский принцип, в теологическом плане Тефнут [14, р.32].

Главным предметом статьи Н. Бо является рассмотрение связи иероглифа птицы цесарки / nH (G21) в написании nHH с самим понятием вечности-nHH. В первой части представлен детальный анализ иконографии символа и доказано, что он изображает именно вид цесарки (*Numida meleagris* (L.)) [14, р.22–28]. В результате анализа религиозных текстов во второй части работы исследовательница пришла к выводу о теснейшей связи этой птицы с Ра и солярными представлениями, чем, на ее взгляд и обусловлено использование именно этого знака в "идеограмме" "солнечной вечности". Также Н. Бо указала, что и использование детерминатива "змеи" / D в написании Dt не есть чистой фонемой и связывает его с представлением о "горизонтальном" "положении" вечности Dt и ее хтоническом характере (в частности, Н. Бо обращает особое внимание на форму написания Dt в 274-ом изречении Текстов пирамид (Pyr. § 412a) у Униса со знаком "воды" / n в качестве детерминатива: , полагая, что он хорошо согласуется с представлением о "горизонтальности" Dt и связи с Преисподней).

Заметим, что схема рассуждений Н. Бо в некоторой степени напоминает подход О. Д. Берлева к сущности Dt, в котором главная роль также отведена знакам и (/), как несущим идеографическое значение, о чем мы скажем ниже, но их выводы отнюдь не тождественны, а полностью противоположны.

Еще одна концепция взаимодействия nHH и Dt была предложена в том же 2004 г. Л. Х. Руетен [36, р.69–77], которая выдвинула следующие положения [36, р.77]. Бог Нун, ассоциируемый с хаосом, не воплощает бесконечность, он – непосредственное течение времени ("timeflow") Dt. Т.е., Dt – это поток времени, в котором постоянно повторяется создание [36, р.70, fig.1] и в нем протекает существование как мира живых, так и загробного мира [36, р.72, fig.2] (ср. выше у Дж. Бейнса и Э. Венте).

Поскольку создание это цикл nHH, повторяющийся в потоке времени Dt, обе категории присутствовали до появления существующего мироздания, и продолжатся после его исчезновения, что и делает их

"вечностью" (антитеза Э. Хорнунгу). Первобытный хаос Нун идентичен с Dt и также вечен. Таким образом, нет никакого различия между временем и вечностью, течение времени – и есть вечность. Атум, созидатель и разрушающий мир в форме змеи – проявление Dt, в то время как nHh – проявляет себя в Pa, но оба бога суть проявления одного созидательного божества (Атум – змей, в котором омолаживается Pa, и это "омоложение" ежедневно повторяет первый акт творения) [36, p.73, fig.3]. Антагонист Pa – змей Апоп, также персонифицирует Dt, а потому вечен и находится вне создания.

С критикой концепции Л. Х. Руетен сразу выступил В. Вестендорф, указав французской исследовательнице о ее явном тяготении к восприятию пары nHh и Dt как исключительно временных явлений и напомнив о существовании альтернативных подходов к пониманию Dt (в первую очередь, собственному), понимающих эту категорию как пространственную, а не временную, заметив, что эта концепция до сих пор еще не была никем опровергнута [45, S.109–111].

Но, с другой стороны, разработка проблемы Л. Х. Руетен быстро нашла и приверженцев, в частности, ее (наряду с другими концепциями, Я. Ассмана и В. Вестендорфа) берет за теоретическую основу в своем специальном исследовании употребления и функционирования nHh и Dt в Книге Амдуат И. Хегенбарт-Райхардт [25, S.38–41]. Автор приходит к выводу, что в композиции Амдуат термины nHh и Dt встречаются в четырех тематических аспектах:

1. Солнечном цикле ("Den Sonnenzyklus");
2. Наказании врагов ("Die Bestrafung der Feinde");
3. Участие царя в солнечном цикле ("Die Teilnahme des Königs am Sonnenzyklus");
4. Восстановление Времени ("Die Regeneration der Zeit") [25, S.262–266, 270].

Основные выводы в понимании И. Хегенбарт-Райхардт сущности nHh и Dt могут быть сведены к следующему: Dt обладает пространственными качествами ("räumliche Qualitäten"), это своего рода "Пространство Времени" ("Raum der Zeit"), и непосредственно участвует в сценах "Восстановления Времени" и "тела" солярного бога и царя в ассоциативном ряду Вечность–Тело–Змей ("Ewigkeit–Leib–Schlange") [25, S.234ff., 266]; nHh воплощает "временной", "циркулярный или циклический" ("zirkuläre oder zyklische") аспект Вечности, действующий в "пространстве" Dt, и связанный с идеями Солнечного цикла [25, S.266, 270].

Данная работа демонстрирует наметившуюся в египтологии тенденцию к изучению взаимодействия пары nHh и Dt на уровне отдельных групп текстов. Такого же рода исследование было предложено и С. Стадниковым для Текстов пирамид (1999 г., опубликовано в 2001 г.) [41]. И хотя эстонскому специалисту так и не

удалось прийти к сколько-нибудь отличным от существующих концепций выводам, само направление можно признать очень перспективным и следует ожидать появления работ о nHH и Dt, например, в Текстах саркофагов или Книге Мертвых.

Еще одним специфическим путем исследования образов nHH и Dt, близким к изучению их функционирования в религиозно-заупокойных текстах, может стать рассмотрение nHH и Dt в комплексных исследованиях декорации тех или иных архитектурных комплексов, храмовых или гробничных.

Такие исследования пока еще редкость. Отметим пока лишь работы К. Конрада по храмовой терминологии Нового царства, как отражении царской идеологической доктрины, и Дж. Кэмрин, которая затрагивает вопрос об отображении nHH и Dt в декорации гробничной архитектуры Среднего царства.

В первой работе автор затронул тему nHH и Dt в символике храма (как модели Космоса) вообще [31, S.16–20], и архитектуры храмовых построек Рамсеса II в Абидосе в частности [31, S.278–280]. Однако, К. Конрад приводит пример дихотомии nHH и Dt лишь как божественной персонификации Ра и Осириса ("Götterkonstellation") и ее места в триаде Ра–Осирис–Царь. В своем понимании сущности категорий nHH и Dt К. Конрад усматривает в nHH принцип "периодичности", а в Dt – "статичности" [31, S.20], и приводит следующую схему [31, S.280], во многом заимствованную у В. Вестендорфа:

<i>Божества</i>	Осирис	Ра
<i>Принцип</i>	статический	динамический
<i>Представления о Вечности</i>	Dt Неподвижная Бесконечность ("starre Unendlichkeit")	nHH Бесконечное Обновление ("unendliche Erneuerung")
<i>Половое деление</i>	Женское / материнское	Мужское / отцовское
<i>Космическое местоположение</i>	подземное	надземное
<i>Космическая манифестация</i>	Луна / ночное Солнце	(Дневное) Солнце
<i>Обозначение как Ока</i>	Левое Солнечное Око	Правое Солнечное Око

Если работа К. Конрада касается материала связи nHH и Dt с храмовой архитектурой, то Дж. Кэмрин затрагивает проблему nHH и Dt в гробничной архитектуре, а именно в усыпальнице номарха XVI нома Верхнего Египта (т.н. "антилопьего" нома, MA-HD) $\xi n m w - H t p$ II в Бени

Хасане (гробница №3, XII дин.) [29]. Дж. Кэмрин, следуя логике Э. Хорнунга, отмечает, что "два типа времени" $n\text{H}$ и Dt функционируют только в рамках созданной вселенной, имеющей начало и конец. При этом "продолжительный, неизменный мир" ("enduring, unchanging world") связан с линейным временем Dt , иными словами, это вечность "вне времени" ("вневременность" / "timelessness"), и она связана с Осирисом. Циклическое время $n\text{H}$ выражалось, по Дж. Кэмрин, через "непрерывное становление творения" ("continual re-enactment of Creation"), проявлялось в солнечном и годовом сезонном циклах и "бесконечной" ("perpetual") смерти и возрождении солнечного бога (его закате и восходе, как природно-космической манифестации) [29, p.4, 144–145]. Наряду с этим, автор выделяет в мировосприятии древних египтян и особое "историческое время", которое имеет и "линейные" и "циклические" аспекты и отображено в посмертном "личном космосе" человека – пространстве гробницы [29, p.145] (и, возможно, в гробничной "автобиографии"?).

В самой же гробнице $\$nmw\text{-Htp}$ II, по мнению Дж. Кэмрин, вечность $n\text{H}$ наиболее явно отобразилась в текстах и изображениях западной стены, где помещены сцены различных циклов: "праздничного", "дневного" и "годового (сезонного)", а также в программе декорации северной и южной стен. В декорации западной стены и погребальной камеры изображена, связанная с циклом творения и телом покойного, вечность Dt [29, p.146, 145, fig. V.4 ("Temporal Cycles represented in Tomb 3")].

Хронологически последним известным нам обобщающим исследованием проблемы значения терминов $n\text{H}$ и Dt является разработка Фр. Серваже. Им издана сравнительно небольшая книга, посвященная месту $n\text{H}$ и Dt в египетских представлениях о мироздании [39]. Это первая, после работы Я. Ассмана 1975 г. [11], специальная монография по проблеме египетских "вечностей". Спустя год была опубликована и статья о значении $n\text{H}$ в некоторых текстах Среднего царства, дополнившая изложенный ранее материал (в ней обосновывается значение $n\text{H}$ как "времени", тесно связанного с идеей $m\text{Aa} . t$) [38].

По мнению французского египтолога, $n\text{H}$ и Dt – понятия, пронизывающие всю историю Древнего Египта, временные формы взаимодополняющие и противопоставленные друг другу. Под Dt усматривается "вечность", как неизменность, а под $n\text{H}$ – "время", выраженное темпоральным циклическим потоком. Dt – вечность, характеризующая мир, созданный демиургом *in illo tempore* из вод первобытного океана Нуна, – место появления первых существ. Однако этот совершенный мир первого этапа космогонии был "реорганизован" в результате мятежа людей. Происходит второй этап творения, отделивший богов от людей, было создано небо и небесные тела, а также

преисподняя. С этого момента начинается отсчет "времени-nНН" – появились циклы звезд, луны и солнца, которые легли в основу *измеримого* течения времени. Навязав их людям, демиург лишил их бессмертия (танатологический миф). Между тем, "время" и "вечность" не независимы. "Время-nНН", – продукт "реорганизации" мира, – происходит из "вечности-Dt", и в своем циклическом развитии оно возвращается в Dt через регулярные интервалы. Таким образом, "время" может быть охарактеризовано, как *идеальный срок* (основанный на понятии $mAa.t$), для человека заканчивающийся после смерти, – в "вечности-Dt".

Последнее, на чем хотелось бы остановиться, это место проблемы nНН и Dt в российской историографии. В советский период эта тема была далека от сферы интересов российских египтологов, долгое время оставшихся в стороне от дискуссии ведущих западных специалистов. Но с конца 1990-х годов ситуация начинает заметно меняться и появляются исследования, касающиеся проблемы nНН и Dt, хотя не все из них отличаются высоким качеством или разработкой самостоятельных концепций. Но есть и действительно важные работы.

Так, к интересным наблюдениям пришел А. Л. Вассоевич, указавший две основные формы восприятия времени у носителей афро-азиатских языков на Древнем Востоке, в том числе, у египтян. Первую форму, "время как изменчивость", он определяет как "предсуществование" или "предвечность", оно же – реальное бытие. Вторую – "время как завершенность" – называет "послесуществованием" или "бесконечной вечностью" [3, р.453–454], под которой, видимо, подразумевается "мир иной". Схематически он предлагает их изображение в виде двух сообщающихся сосудов: "реальное бытие" из сосуда "предсуществования" "должно было наподобие вязкой густой жидкости перетекать в другой сосуд" [3, с.454], т.е. становится "послесуществованием" [3, с.454, 469].

Несложно заметить, что А. Л. Вассоевич независимо пришел к тем же выводам, что и Я. Ассман [10, 11] несколькими десятилетиями раньше, но, по неясным причинам, разработки немецкого коллеги остались ему не известны. Так, А. Л. Вассоевич находит аутентичные терминологические параллели для двух фундаментальных форм древневосточного времени в аккадском, древнееврейском и даже арабском языках [3, с.435, 437, 453, 454], но не обнаруживает таковых для египетского. Без сомнения, формам времени, исследованным А. Л. Вассоевичем, в египетском языке и соответствуют nНН и Dt (что, кстати, было прямо указано Я. Ассманом [10; 1, с.122]).

Совершенно особую и оригинальную трактовку nНН и Dt предложил О. Д. Берлев. К сожалению, эта гипотеза никогда не была представлена им в виде специального исследования или статьи, но лишь в форме двух сравнительно небольших изложений, тем не менее, они

заслуживают самого пристального внимания, поскольку иногда даже мимоходом высказанные О. Д. Берлевым идеи, могут быть развиты до уровня серьезной диссертации.

Впервые собственную трактовку $n\text{H}\text{H}$ и Dt О. Д. Берлев высказал в 1998 г., указав, что "заслуживает внимания согласование вечностей в царской титулатуре, когда они становятся включенными в картину вселенной, с небом, помещенным на четырех скипетрах-*уас* и "землей", детерминативом "бесконечности" ($\text{Dt} - \text{H.T.}$), служащей фундаментом. "Вечность" ($n\text{H}\text{H} - \text{H.T.}$) показана в этой картине принадлежащей преисподней, помещенной вне космоса, принадлежащего царю" [15, p.51(17), fn. 'c']. Более ясно и объемно эта гипотеза была развита в работе 2004 года. В ней исследователь понимает знак / "змеи" в написании Dt не как одногласный (т.н. "алфавитный") D , но как идеограмму, символ "надземной вечности" (знак буквально помещен над идеограммой "земли" (tA) / "воды" (n) в написании). Кроме того, О. Д. Берлев указывает, что знак D / t в Dt не является окончанием женского рода и "в силу того, что слово это мужского рода (что явствует из тех конструкций, в которых ясен его грамматический род), его конечное t – корневое". Таким образом, "...вечность первого рода (Dt) оказывалась надземной, находящейся на поверхности земли, а вечность второго рода ($n\text{H}\text{H}$) – вечностью подземной, вечностью преисподней. ... Мир после творения представляет собой единство двух вечностей. Со временем творение погибнет, и загнанная под землю вечность станет единственной вечностью – вторичного хаоса. До поздней V династии египтяне ничего об этой ужасной вечности не знали и упоминали только надземную вечность, но с появлением в пирамидах записей текстов для чтения покоящихся в них царей подземная вечность, она же вечность грядущего хаоса, вышла наружу" [2, с.397]. Итак, предложенная О. Д. Берлевым концепция египетских "вечностей", как видим, кардинально отличается от всех ныне существующих в западной историографии, и, видимо, время ее признания (или, напротив, отторжения, но, как минимум, дискуссии вокруг нее) еще впереди.

Пока же можем обозначить лишь основные направления возможных будущих замечаний к данной концепции. Для того, чтобы правильно понять мысль О. Д. Берлева, необходимо детальной обратиться к самому первоисточнику, основополагающему для всего построения, а именно – к Текстам пирамид, где, как полагает исследователь, $n\text{H}\text{H}$ как "подземная вечность" и "вечность грядущего хаоса" впервые "вышла наружу". Нет сомнений, что имеется в виду первая запись Текстов пирамид у последнего царя V династии Униса, но, к сожалению, сам О. Д. Берлев не уточнил, на какое (или какие?) он опирается изречение. Можно догадаться, что подразумевается цитированное выше 274-е изречение (Pug. § 412a), но для создания

полной картины функционирования nHH и Dt в Текстах пирамид, целесообразно прояснить ситуацию с "ужасной" вечностью.

Выяснено, что из известных 62 случаев употребления этих терминов, имеем 58 написаний Dt, и 7 nHH, из которых лишь 4 – nHH отдельно, а 3 – nHH вместе с Dt. Теперь рассмотрим, насколько nHH в Текстах пирамид можно контекстуально соотнести с понятием "вечности грядущего хаоса", как указывает О. Д. Берлев. Для начала остановимся на 4-х самостоятельных упоминаниях nHH:

1. РТ 257; Руг. § 307а (W, T): "Принесена ему (царю – *H.T.*) вечность-nHH". Контекст данной фразы – формула идентификации царя с солнечным богом и обретения им соответствующих сакральных атрибутов;

2. РТ 301; Руг. § 449а (W): "NHу – имя его (царя – *H.T.*), NHу – "Владыка лет" – имя его". При этом, "NHу (этимологически связанный с nHH,) Владыка лет" (NHу nb rnp.wt), как хорошо известно, один из эпитетов Птаха [17, S.618];

3. РТ 324; Руг. § 522а-б (T): "Привет тебе, гиппопотам (db.t – жен. р.) вечная (nHH.wt)! Приходишь ты пред N как гиппопотам вечная (inj n=T ir N m db.t nHH.wt)". nHH.wt прилагательное-эпитет, выписанное в форме жен. рода nHH, т.е. согласованное в роде с управляющим существительным db.t / "самка гиппопотама". Относительно формы nHH.wt здесь С. Мерсер пишет: "The word nHH.wt is a fem. gentilic, from the root nHH, meaning "everlasting". It is an epithet designating the universality in time and space of sickness" [34, p.249], но по Р. Фолкнеру, с которым мы солидарны: "nHHwt appears to be an adjective in the feminine derived from nHH 'eternity'" [20, p.104, fn.12].

4. РТ 627; Руг. § 1780с (M, N): "N рожден в руке вечности-nHH" (в формуле возрождения царя [20, p.260]).

Теперь рассмотрим случаю совместного употребления nHH и Dt:

1. РТ 274; Руг. § 412а-с + 2. РТ 274; Руг. § 414с (W, T). Этот фрагмент т.н. "Каннибальского гимна" ("The Cannibal Hymn") сообщает следующее: aHaw pin (Wnic)| nHH Dr=f pi Dt – "Время жизни Униса – nHH, конец ее – Dt". Использование термина aHaw / "время жизни" относительно nHH здесь особенно показательно и очень мало походит на отождествление этой "вечности" с "вечностью грядущего хаоса". Формула Dt r nHH в §412с и §414с также не предполагает здесь особого осмысления вне перевода "вечно вековечно" / "во веки веков" и т.п.

3. В РТ 515; Руг. § 1177б (P, M, N) сообщается, что в числе иных жертв царю, даны "хлеб от Dt (и) пиво от nHH", в чем также как будто не угадывается эсхатологических мотивов, увиденных О. Д. Берлевым.

Наконец, весьма любопытные результаты дает наблюдение над непосредственной локализацией терминов nHH и Dt на стенах пирамиды

(например, Унуса) в контексте отображения в структуре последней мифологической топографии загробного мира. В свое время, еще Й. Шпигель указал [40, S.21–26, Abb.1–2], что погребальная камера пирамиды (SC / "Sarcophagus Chamber") соотносится с *Дуатом* ($(w)A.t$), передняя камера ("предкамера", AC / "Antechamber") – с горизонтом-Ах.t, а сердаб – с небом- $qbHw$. В дальнейшем, эта схема была в целом поддержана Дж. Алленом [8, p.24–28, 24, fig.5; 9, p.19–26] (кроме, пожалуй, пары "сердаб / $qbHw$ ", вместе с тем, Дж. Аллен указывает, что коридор из передней камеры, ведущий на север, соотносится с небом-р.t [8, 24, fig.5]). Выясняется, что в изречениях погребальной камеры / *Дуата* используется *только* термин Dt, в то время как уже в передней камере / "горизонте" встречаются оба термина – и nHh, и Dt). Но необходимо признать, что представленное понимание Й. Шпигелем и Дж. Алленом "сакральной топографии" царской усыпальницы решающим аргументом в дискуссии быть не может, поскольку данная гипотеза сама по себе умозрительна и достаточно дискуссионна. Она основана на анализе контекстуального содержания изречений, помещенных на тех или иных частях погребального сооружения, но однозначных утверждений, подтверждающих предложенную связь архитектурных элементов с теми или иными космическими областями, в этих изречениях не обнаруживается. Тем не менее, и эти наблюдения западных специалистов, также, похоже, противоречат гипотезе О. Д. Берлева.

Таким образом, наше, достаточно беглое, рассмотрение использования терминов Dt и nHh в Текстах пирамид не указывает на какие-либо *явные* признаки Dt как "надземной" вечности, а nHh как вечности "подземной" и "преисподней" или же вечности "вторичного хаоса", что ставит под некоторые сомнения гипотезу О. Д. Берлева, опирающуюся именно на эту группу текстов.

Подводя итог, можно заключить, что, несмотря на столетнюю дискуссию и внушительное число исследований и концепций, непротиворечивого и общепризнанного объяснения природы египетских "вечностей" nHh и Dt, по-прежнему не существует.

Литература

1. **Ассман Я.** Египет: Теология и благочестие ранней цивилизации / Ян Ассман; пер. с нем. Т. А. Баскаковой. – М.: Присцельс, 1999. – 368 с.
2. **Берлев О. Д.** Скульптура Древнего Египта в собрании ГМИИ им. А. С. Пушкина: каталог / [сост. О. Д. Берлев, С. И. Ходжаш]. – М.: Издательская фирма "Восточная литература" РАН, 2004. – 567 с.
3. **Вассоевич А. Л.** Духовный мир народов Классического Востока. (Историко-психологический метод в историко-философском исследовании) / А. Л. Вассоевич. – СПб.: Алетейа, 1998. – 539 с.
4. **Меекс Д., Фавар-Меекс К.** Повседневная жизнь египетских богов /

Димитри Меекс, Кристин Фавар-Меекс; пер. с фр. И. А. Ладынина. – М.: Молодая гвардия, Палимпсест, 2008. – 332 с. 5. **Тарасенко Н. А.** Древнеегипетское синкретическое божество Ра-Осирис: иконографический аспект образа / Н. А. Тарасенко // Східний світ. – 2006. – №3. – С.66–85. 6. **Allen J. P.** Genesis in Egypt. The Philosophy of Ancient Egyptian Creation Account / James P. Allen. – New Haven: Yale University Press, 1988. – 114 p., 4 pl. 7. **Allen J. P.** Middle Egyptian Grammar. An Introduction to the Language and Culture of Hieroglyphs / James P. Allen. – Cambridge: University Press, 2001. – 510 p. 8. **Allen J. P.** Reading a Pyramid / James P. Allen // Hommages à Jean Leclant. – Le Caire, 1994. – Vol.I: Études Pharaoniques. – P. 5–28. 9. **Allen J. P.** The Cosmology of the Pyramid Texts / James P. Allen // Religion and Philosophy in Ancient Egypt. – New Haven, 1989. – P.1–28. 10. **Assmann J.** "Ewigkeit" / J. Assmann // Lexikon der Ägyptologie / Begr. von W. Helck, E. Otto; Hrsg. von W. Helck, W. Westendorf. – Wiesbaden, 1977.– . – Bd.II. – Kol.47–55. 11. **Assmann J.** Zeit und Ewigkeit im Alten Ägypten. Ein Beitrag zur Geschichte der Ewigkeit / Jan Assmann. – Heidelberg: Carl Winter, 1975. – 71 S. 12. **Baines J.** Ancient Egyptian concepts and uses of the Past: 3rd and 2nd millennium BC evidence / John Baines // Who need the Past? Indigenous values and archaeology; [ed. by R. Layton]. – L., 1989. – P.131–149. 13. **Baines J.** Visual and Written Culture in Ancient Egypt / John Baines. – Oxford: Oxford University Press, 2007. – 420 p. 14. **Beaux N.** La pintade, le soleil et l'éternité. À propos du signe (G 21) / Natalie Beaux // Bulletin de l'Institut Français d'Archéologie Orientale. Le Caire. – 2004. – T. 104. – P. 21–38. 15. **Berlev O.** Catalogue of the Monuments of Ancient Egypt. From the Museums of the Russian Federation, Ukraine, Bielorussia, Caucasus, Middle Asia and the Baltic States / Oleg Berlev, Svetlana Hodjash. – Freiburg – Göttingen: University Press / Vandenhoeck & Ruprecht, 1998. – 328 p., 208 pl. 16. **Billing N.** Text and Tomb: Some spatial properties of Nut in the Pyramid Texts / Nils Billing // Egyptology at the Dawn of the Twenty-first Century. Proceedings of the Eight International Congress of Egyptologists, Cairo, 2000; [Ed. by Z. Hawass, L. P. Brock]. – Cairo, 2003.– . – Vol.2: History, Religion. – P. 129–136. 17. **Bonnet H.** Reallexicon der ägyptischen Religionsgeschichte / Hans Bonnet. – B.: Walter de Gruyter und Co., 1952. – 883 S. 18. **Dondelinger E.** Das Totenbuch des Schreibers Ani / Edmund Dondelinger. – Graz: Akademische Druck- und Verlagsanstalt, 1987. – 135 S. 19. **Englund G.** Gods as a Frame of Reference. On Thinking and Concepts of Thought in Ancient Egypt / Gertie Englund // The Religion of the Ancient Egyptians. Cognitive Structures and Popular Expressions. Proceedings of Symposia in Uppsala and Bergen 1987–1988; [Ed. by G. Englund]. – Uppsala, 1989. – P.7–28. 20. **Faulkner R. O.** The Ancient Egyptian Pyramid Texts / Raymond O. Faulkner. Oxford: At the Clarendon Press, 1969.– . – Vol. I. – XIII, 331 p. 21. **Habashi L.** The Sanctuary of Heqaib; [With contributions by G. Haeny and Fr. Junge; Photographs by D. Johannes] / Labib Habashi. – Mainz am Rhein: Philipp von Zabern Verlag, 1985.– . – Vol.I: Text. – 212 p.,

- 156 fig. 22. **Hannig R.** Ägyptisches Wörterbuch I. Altes Reich und Erste Zwischenzeit / Rainer Hannig. – Mainz am Rhein: Verlag Philipp von Zabern, 2003. – 1681 S.; (Hannig–Lexica; 4). 23. **Hannig R.** Ägyptisches Wörterbuch II. Mittleres Reich und Zweite Zwischenzeit / Rainer Hannig. – Mainz am Rhein: Verlag Philipp von Zabern, 2006. – . – T.I-II. – 3274 S.; (Hannig–Lexica; 5). 24. **Hannig R.** Die Sprache der Pharaonen. Großes Handwörterbuch Ägyptische-Deutsch / Rainer Hannig. – Mainz am Rhein: Verlag Philipp von Zabern, 1995. – 1412 S., 19 Karten; (Hannig–Lexica; 1). 423. 25. **Hegenbarth-Reichardt I.** Der Raum der Zeit. Eine Untersuchung zu den altägyptischen Vorstellungen und Konzeptionen von Zeit und Raum anhand des Unterweltbuches Amduat / Ina Hegenbarth-Reichardt. – Wiesbaden: Harrassowitz Verlag in Kommission, 2006. – 275 S. 26. **Kadish G. E.** "Time" / Gerald E. Kadish // The Oxford Encyclopedia of Ancient Egypt.– Oxford, 2001.– . – Vol. III. – P. 405–409. 27. **Kákosy L.** Einige Probleme des ägyptischen Zeitbegriffes / László Kákosy // Oikumene. Studia ad Historiam antiquam Classicam et Orientalem Spectantia. – Budapest, 1978. – Nr. 2. – S. 95–111. 28. **Kákosy L.** "Zeit" / L. K. // Lexikon der Ägyptologie. – Wiesbaden, 1984. – Bd. VI. – Kol. 1361–1371. 29. **Kamrin J.** The Cosmos of Khnumhotep II at Beni Hasan / Janice Kamrin. – L.-N.Y.: Kegan Paul Interanational, 1999. – 195 p., 6 pl. 30. **Koch K.** Geschichte der ägyptischen Religion. Von den Pyramiden bis zu den Mysterien der Isis / Klaus Koch. – Stuttgart – Berlin – Köln: Verlag W. Kohlhammer, 1993. – 676 S. 31. **Konrad K.** Architektur und Theologie. Pharaonische Tempelterminologie unter Berücksichtigung königsideologischer Aspekte / Kirsten Konrad. – Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 2006. – 405 S. 32. **Lesko L. H.** The End is Near / Leonard H. Lesko // Through a Glass Darkly. Magic, Dreams and Prophecy in Ancient Egypt; [Ed. by K. Szpakowska]. – Swansea (Wales), 2006. – P. 63–79. 33. **Meeks D.** La Vie quotidienne des Dieux Égyptiens / Dimitri Meeks, Christine Favard-Meeks. – P.: Hachette, 1993. – 364 p. 34. **Mercer S. A. B.** The Pyramid Texts in translation and commentary / Samuel A. B. Mercer. – N.Y.-L.-Toronto: Longmans Green and Co., 1952.– . –Vol.II. – 526 p. 35. **Niwiński A.** Noch einmal über zwei Ewigkeitsbegriffe. Ein Vorschlag der graphischen Lösung in Anlehnung an die Ikonographie der 21 Dynastie / Andrzej Niwiński // **Göttinger Miszellen. Beiträge zur ägyptologischen Diskussion.** – 1981. – Bd. 48. – S.41–53. 36. **Roeten L. H.** Some observations on the nHH and $D.t$ "eternity" / L. H. Roeten // GM. – 2004. – Bd. 201. – P.69–77. 37. **Rößler-Köhler U.** Kapitel 17 des ägyptischen Totenbuches. Untersuchungen zur Textgeschichte und Funktionen eines Textes der altägyptischen Totenliteratur / Ursula Rößler-Köhler. Wiesbaden: Otto Harrassowitz, 1979. – XIII, 388 S. 38. **Servajean Fr.** À propos du temps (*neheh*) dans quelques textes du Moyen Empire / Frédéric Servajean // Égypte Nilotique et Méditerranéenne. – 2008. – №1. – P.15–28. 39. **Servajean Fr.** Djēt et Neheh: une histoire du temps égyptien / Frédéric Servajean. – Montpellier: Presses Universitaires de la Méditerranée, 2007. – 142 p. ill. 40. **Spiegel J.** Das

Auferstehungsritual der Unas-Pyramide Beschreibung und erläuterte Übersetzung / Joachim Spiegel. – Wiesbaden: Otto Harrassowitz, 1971. – XII, 489 S. 41. **Stadnikow S.** "D.t-Unendlichkeit" und "nHH-Ewigkeit" in den Pyramidentexten der Könige des Alten Reiches / Sergei Stadnikow // Mitteilungen für Antopologie und Religionsgeschichte. – Münster, 2001. – Bd. 14 (1999). – S.274–310. 42. **Troy L.** Patterns of Queenship in ancient Egyptian myth and history / Lana Troy. – Uppsala: Universitat Uppsaliensis, 1986. – XIV, 236 p. 43. **Uphill E. P.** The Ancient Egyptian View of World History / E. P. Uphill // 'Never Had the Like Occurred': Egypt's View of its Past; [Ed. by J. Tait]. – L., 2003. – P.15–29. 44. **Wente E.** Funerary Beliefs of the Ancient Egyptians. An Interpretation of the Burial and the Text / Edward F. Wente // Expedition. – 1982. – Vol.24, No 2. – P.17–26. 45. **Westendorf W.** Zeit und Raum bei den Alten Ägyptern. Bemerkungen zu dem Artikel von L. H. Roeten / Wolfhart Westendorf // GM. – 2004. – Bd. 202. – S.109–111.

Тарасенко Н. А. Изучение проблемы древнеегипетских терминов "вечности" "нехех" и "джет" в конце XX – начале XXI вв.

В статье рассмотрена история исследования двух терминов для определения понятия "вечность" – nHH и Dt. Несмотря на то, что в течение столетия эти понятия активно изучались и интерпретировались, вопрос об их значении продолжает оставаться дискуссионным. Проанализированы основные западные и российские гипотезы, касающиеся толкования "вечностей" nHH и Dt в конце XX – начале XXI вв.

Ключевые слова: вечность, "нехех", "джет", египтология, историография.

Тарасенко М. О. Вивчення проблеми давньоєгипетських термінів "вічності" "нехех" і "джет" в кінці XX – на початку XXI ст.

У статті розглянуто історію дослідження двох термінів для визначення поняття "вічність" – nHH і Dt. Незважаючи на те, що протягом сторіччя ці поняття активно вивчалися й інтерпретувалися, питання про їхнє значення продовжує залишатися дискусійним. Проаналізовано основні західні й російські гіпотези, що стосуються тлумачення "вічностей" nHH і Dt наприкінці XX – початку XXI століть.

Ключові слова: вічність, "нехех", "джет", египтологія, історіографія.

Tarasenko M. O. Study of the Time-terms *neheh* and *Djet* in the Historiography at the end of the 20th – at the beginning of the 21st cr.

The article discussed the history of research of the two terms for "eternity" determination – nHH and Dt. Notwithstanding for a century of

active discussions on these words and their nature, the question is still being debatable. The main Western and Russian hypotheses on the *nHN* and *Dt* from the end of 20th to the beginning of 21st centuries are analyzed.

Keywords: Eternity, *neheh*, *djet*, Egyptology, Historiography.

УДК 94(53):930.2

Д. В. Шестопаець

**БІЛЯ ВИТОКІВ ІСЛАМО-ХРИСТИЯНСЬКОЇ ПОЛЕМІКИ:
ПРОРОК МУХАММАД ТА ДЕЛЕГАЦІЯ НАДЖРАНУ**

Однією з найбільш цікавих та актуальних проблем вивчення формативного періоду ісламу є відносини пророка Мухаммада та його общини віруючих з іудеями та християнами. Однак якщо соціально-політичні аспекти цих відносин є достатньо дослідженими, то процес ідеологічної боротьби та взаємного обміну ісламу з попередниками по авраамічній традиції залишається в сфері гіпотез та припущень. Причиною цього є, з одного боку, дуже мала увага джерел до висвітлення цих питань, а з іншого – ідеологічне забарвлення проблеми та полемічний підтекст будь-яких можливих висновків. Разом з тим, аналіз нечисленних повідомлень про контакти пророка Мухаммада з християнами є абсолютно необхідним для розуміння того, як відбувалося ідеологічне розмежування цих двох релігій та формувалися засади та магістральні лінії полемічної традиції.

Найбільш важливим джерелом для визначення ставлення раннього ісламу до християнства безумовно є священна книга мусульман – Коран. Однак полемічні аргументи, зафіксовані в ньому, демонструють, що уявлення Мухаммада про християнство було доволі нечітким та поповнювалося за рахунок розрізаних та випадкових повідомлень, отриманих у торгівельних подорожах, розповідей або, можливо, від представників християнських сект, що приходили до Мекки та Медини. Окрім того, аяти Корану практично не містять вказівок на приводи чи контексти, у яких з'являлося те чи інше повідомлення про християнство. І якщо фактична точність змісту аятів з мусульманської точки зору не може бути предметом обговорення, то другий "недолік" – визначення можливого приводу появи того чи іншого аяту – прагнув компенсувати окремий жанр богословської традиції – *асбаб ал-нузул* ("причини послання"), а також широкий корпус екзегетичної традиції – *тафсіри*, або тлумачення Корану.

Інформативна цінність цих творів є достатньо низькою, адже тлумачники бачили своє завдання, у першу чергу, у філологічному

коментарі та роз'ясненні пасажів незрозумілих з точки зору лексики та синтаксичної побудови речень. По-друге, тафсіри з нефілологічними коментарями почали створюватися тільки у кінці IX ст. н.е., коли епістемологічний зв'язок з першим поколінням мусульман був вже давно втраченим і муфассірам залишалося ніщо інше, як задовольнитися наявними свідченнями вербальної традиції. Тобто реальний зміст та контекст багатьох аятів не був однозначно відомим вже першим після *асхабів, ансарів та табі'ун* поколінням мусульман, не кажучи вже про те, що далеко не всі аяти ставали предметом вдумливого та систематичного аналізу в перші століття формування ісламської богословської традиції. Саме тому тлумачення окремих аятів є не більше як припущеннями пізніших коментаторів та інтерполяціями на базі усього комплексу одкровення.

Не дивлячись на це, *тафсіри* та твори *асбаб ал-нузул* є чи не єдиним джерелом, що містить хоча б окремі повідомлення про контакти пророка Мухаммада з християнами. Аналіз цих повідомлень в екзегетичній літературі є важливим кроком на шляху до розуміння механізмів формування ісламського богослов'я.

Отже мета цієї статті – розглянути повідомлення про особисті полемічні суперечки пророка Мухаммада з християнами та їхній зв'язок з антихристиянською полемічною традицією в ісламі в цілому.

Необхідно зазначити, що в історичних джерелах практично відсутні повідомлення про наявність значної кількості християн у Мецці чи Медині. Саме тому головними християнськими опонентами Мухаммада в мусульманській традиції стали племена Наджрану, області на півночі Ємену.

Джерела містять згадки декількох головних зіткнень Пророка з християнами, однак центральним епізодом став візит делегації християн з Наджрану (وفد نجران) у 10/632–3 році, результатом якого стало підписання договору, що окреслив статус християн як "людей Книги" у новоствореній мусульманській державі [10, с.287–290]. Цей договір вже неодноразово був предметом суворого текстологічного аналізу (дивіться, наприклад, [8]), натомість релігійна полеміка, яка супроводжувала його підписання, залишилася практично поза увагою дослідників, за виключенням декількох загальних статей В. Шмукера [6; 5], Л. Массіньона [3] та Р. Стросманна [7], присвячених делегації в цілому. Важливість події делегації з Наджрану підтверджується тим, що саме їй, за визначенням тлумачників Корану, були присвячені близько вісімдесяти початкових аятів сури Алу 'Імран. У коментарях до цих аятів містяться головні нарративи про полеміку пророка Мухаммада з християнами. Ця полеміка в екзегетичній традиції отримала назву "ал-мубагала" (المباهلة), тобто "проклинання одне одного".

Перший з епізодів наводиться найповніше у "Джамі' ал-байан" ал-Табарі у коментарі до аятів 1–2 сури. Починається він з того, що до Пророка прибуває значна делегація з Наджрану на чолі з чотирнадцятьма

благородними особами, серед яких були представники племінної еліти та духовенства – "ставленики візантійських імператорів" [11, с.161]. Далі ал-Табарі наводить таку версію подій за Ібн Ісхаком (уринок 1):

"Вони (християни) прибули до посланника Аллаха, нехай благословить його Аллах та привітає, в Медину і зайшли до нього в його мечеть у складі племені Балхаріс б. Ка'б, коли він творив молитву *ал-'аср*, вдягнені в одяг жителів Ємену – джубби та плащі. І сказав [Ібн Ісхак]: "Говорить дехто з асхабів посланника Аллаха, нехай благословить його Аллах та привітає, хто бачив їх у той день: "Ми не бачили вже такого розміру делегації, як була їхня, після них". І прийшов час їхньої молитви, і вони стали на молитву в мечеті посланника Аллаха, нехай благословить його Аллах та привітає. І сказав посланник Аллаха, нехай благословить його Аллах та привітає: "Дозвольте їм!". І вони молилися на схід. І сказав [Ібн Ісхак]: "І були імена чотирнадцяти з них, кому вони (християни Наджрану) довіряють свої справи: ал-'Акіб і то був Абд ал-Масіх, ал-Сайїд, і то був ал-Айхам, і Абу Харіса б. 'Аклама, брат Бакра б. Ва'іла, і Авс, і ал-Харіс, і Зайд, і Кайс, і Йазід, і Набіх, і Хувайлід б. 'Амр, і Халід, і 'Абд Аллах, і Йуханніс – серед шістдесяти вершників". І говорив з них Пророк, нехай благословить його Аллах та привітає, до Абу Харіси б. 'Аклами, ал-'Акіба 'Абд ал-Масіха та ал-Айхама ал-Сайїда, а вони є християнами по релігії царя ("'ала дін ал-малік" позначає малькітів, тобто православних. – *Д. Ш.*), бо, не дивлячись на всі розбіжності між ними, говорять: "Він (Ісус) є Аллах". А ще говорять: "Він є дитиною Аллаха". А ще говорять: "Він є третій з трьох" по слову Аллаха, Великий Він і Славний: "Ми зробили", "Ми наказали", "Ми створили". І вони говорять: "Якщо би був [Бог] одним, то казав би: "Я зробив", "Я наказав", "Я розсудив", "Я створив", а так є Він (Аллах), і 'Іса, і Мар'ям". І про все те, що вони говорять був посланий ал-Кур'ан, і згадав Аллах в ньому для свого Посланника, нехай благословить його Аллах та привітає, те, що вони говорять. І коли заговорили до нього два вчені мужі [з християн], сказав їм посланник Аллаха, нехай благословить його Аллах та привітає: "Віддайте себе [Аллахові]!". Вони сказали: "Ми вже зробили це". Сказав [посланник Аллаха]: "Воістину ви ще не зробили це, то ж віддайте себе [Аллахові]". Вони сказали: "Так, ми вже віддали себе [Аллаху] до тебе". Сказав [посланник Аллаха]: "Ви збрехали! Не дає вам віддатися [Аллахові] приписування Аллаху, Великий Він і Славний, дитини, і ваше поклоніння хресту, і ваше вживання свинини". Вони сказали: " [Якщо не є 'Іса дитиною Аллаха], то хто його батько, о Мухаммад?". І замовк посланник Аллаха, нехай благословить його Аллах та привітає, і нічого їм не відповів. І послав Аллах про те, що вони говорили і про всі розбіжності серед них початок сури Алу 'Імран вісімдесят з лишком аятів" [11, с.162].

Цей пасаж є найбільш детальним, його частини використовувалися як самостійні нарративи для пояснення походження інших аятів цієї сури. Окрім слів самого пророка ал-Табарі додає власні

коментарі до полемічних питань, що виникали в Корані. Зокрема, він пов'язує ствердження християнами догмату Трійці з тим, що Бог в священних текстах презентує себе у множині першої особи – "ми зробили", "ми наказали" і т.п. Так само ал-Табарі вважає, що усі напрямки християн, не дивлячись на їхні розбіжності, єднає віра в те, що Ісус Христос є богом, а точніше самим Аллахом або його дитиною.

У коментарі до цих самих аятів ал-Табарі наводить також іншу версію полемічного зіткнення (уривок 2):

"Розповів нам ал-Масна, сказавши: "Розповів нам Ібн Ісхак, сказавши: "Розказав нам Ібн Абу Джа'фар від свого батька, від ар-Рабі' про Його слова: "Алм. Аллах – немає Бога, окрім Нього – Живого, Суцього", що той [ар-Рабі'] сказав: "Воістину християни прийшли до посланника Аллаха, нехай благословить його Аллах та привітає, і почали сперечатися з ним про Ісу сина Мар'ям. І сказали вони: "Хто його батько?", сказавши про Аллаха брехню та наклеп, немає бога, крім Нього, не брав він собі подружки або дитини. І сказав їм Пророк, нехай благословить його Аллах та привітає: "Хіба ви не знаєте, що не буває дитини, не схожої на свого батька?". Вони сказали: "Так, звичайно". Сказав [Пророк]: "Хіба ви не знаєте, що Господь наш Живий, невмирущий і що Іса є смертним?". Вони сказали: "Так, звичайно". Сказав [Пророк]: "Хіба ви не знаєте, що Аллах опікується кожною річчю – захищає її, зберігає її та дає їй все необхідне для існування?". Вони сказали: "Так, звичайно". Сказав [Пророк]: "Чи володіє Іса чимось з цього?". Вони сказали: "Ні". Сказав [Пророк]: "Хіба ви не знаєте, що від Аллаха, Великий Він і Славний, не приховане нічого на небі та на землі?". Вони сказали: "Так, звичайно". Сказав [Пророк]: "Чи знає Іса щось з цього, окрім того, що йому дано було знати?". Вони сказали: "Ні". Сказав [Пророк]: "Воістину Господь наш створив Ісу в утробі [матері його] як забажав. То чи ви знаєте це?". Вони сказали: "Так, звичайно". Сказав [Пророк]: "Хіба ви не знаєте, що Господь наш не їсть їжі і не п'є напоїв, і не випорожнюється?". Вони сказали: "Так, звичайно". Сказав [Пророк]: "Хіба ви не знаєте, що Ісу виносила жінка, як виносить жінка [свою дитину], а потім народила його, як народжує жінка свою дитину, а потім він був вигодуваний, як усі хлопчики. А потім він їв їжу та пив напої і випорожнювався?". Вони сказали: "Так, звичайно". Сказав [Пророк]: "То як же буде це, як ви стверджуєте?". Сказав [ар-Рабі']: "І вони зрозуміли [що неправі], але відмовилися [визнати це] через своє невірство. І послав Аллах, Великий Він і Славний, [цей аят]: "Алм. Аллах – немає Бога, окрім Нього – Живого, Суцього"" [11, с.163].

Інші подібні історії в *тафсірах* та творах "асбаб ал-нузул" фактично є варіаціями або повтореннями цих двох з певними змінами. Зокрема ал-Вахіді (пом. 468/1076 р.) у своєму "Асбаб ан-нузул" наводить історію дискусії з приводу трьох речей, які заважають християнам бути повністю відданими Аллаху (тобто *мусльманами*). Ця історія, на думку

ал-Вахиді, є конкретним приводом послання аятів 58–61 сури Алу ʿІмран (уривок 3):

"Від Йунуса, від ал-Хасана, що сказав: "прийшли два ченця з Наджрану до Пророка, нехай благословить його Аллах та привітає, і він сказав їм: Приймайте іслам – і ви віддасте себе (Аллаху). І вони сказали: Ми вже віддали себе (Аллаху) до тебе. І він сказав: Збрехали ви! Від ісламу вас відділяє поклоніння хресту та те, що ви говорите, наче Аллах має дитину, та те, що ви п'єте вино. І вони сказали (пророку): Що ти говориш про ʿІсу?". І сказав (ал-Хасан): "І замовчав Пророк, і був посланий ал-Кур'ан: від "Ось ми диктуємо тобі знамення та мудрі нагадування" до Його слів "Давайте покличемо наших синів та ваших синів" аяти. І закликав їх Пророк проклясти одне одного (ал-мула'ана) і привів ал-Хасана та ал-Хусейна, і Фатіму та її сім'ю, і свою сім'ю та дітей, мир йому! І сказав (ал-Хасан): "І вони (ченці) вийшли від нього (Пророка), і один з них сказав іншому: "Встановимо джиз'ю та не будемо з ним сперечатися клятвами". І вирішили (давати) *джиз'ю*". І сказав (ал-Хасан): "І вони повернулися (до пророка) і сказали: "Ми вирішили давати *джиз'ю* і не сперечатися клятвами"" [12, с.74].

Дуже важливим для розуміння образу Ісуса Христа в Корані є Алу ʿІмран, 59:

"Воістину ʿІса у Аллаха подібний до Адама: він створив його з праху, а потім сказав йому "будь!" – і той став" [1, с.57].

У цьому аяті, на думку мусульманських богословів, розкривається тайна народження ʿІси, що, хоч і не мав біологічного батька, все ж є лише творінням Аллаха, подібно до того як є творінням перша людина – Адам. До того ж, іменування ʿІси "словом Аллаха" виступає в цьому сенсі лише як символ того слова, яким ʿІса та Адам бути створені, а саме "будь!".

Для цього аяту у тафсірі ат-Табарі присутні численні варіанти передісторії, найбільш показовий з яких наступний (уривок 4):

"Був посланий [цей аят] про ал-ʿАкіба та ал-Саййіда з людей Наджрану, а вони двоє є християнами. Сказав Ібн Джарідж: "Дізналися ми, що делегація християн Наджрану прийшла до Пророка, нехай благословить його Аллах та привітає, і серед них були ал-Саййід та ал-ʿАкіб, на той час правителі общини Наджрану. І вони сказали: "О Мухаммад! За що ти обмовляєш нашого господина?". Він сказав: "Хто ваш господин?". Вони сказали: "ʿІса син Марйам. Ти стверджуєш, що він є раб". Сказав посланник Аллаха, нехай благословить його Аллах та привітає: "Так, воістину він є раб Аллаха та Його слово, що Він кинув Марйам, та дух від Нього". Вони розгнівалися і сказали: "Якщо ти кажеш правду, то покажи нам раба [Аллаха], що воскрешає мертвих, зцілює сліпих та ліпить з глини фігуру птаха, а потім вдихає в неї, як сказано в аяті... Але він (ʿІса) і є Аллах!" І замовк [Пророк], доки не прийшов до нього Джібріл і сказав: "О Мухаммад! "Воістину не увірували ті, хто говорять: "Воістину Аллах є Месія, син Марйам" – до кінця аяту". І

сказав посланник Аллаха, нехай благословить його Аллах та привітає: "О Джібріл! Воістину вони вимагали, щоб я повідомив їм про когось, подібного 'Ісі". І сказав Джібріл: "Приклад 'Ісі є як приклад Адама: створив його [Аллах] із праху, а потім сказав йому "будь!" – і він став". І коли прокинулися [християни] з ранку і повернулися до нього, він прочитав їм ці аяти" [11, с.296].

У цьому пасажі християни виступають активними та емоційними ініціаторами дискусії, звинувачуючи пророка Мухаммада у тому, що він применшує достоїнство Ісуса, коли називає його "рабом Аллаха". Цікаво, що в цій оповіді саме янгол Джібріл є консультативною особою для пророка Мухаммада: він не тільки доправляє одкровення від Аллаха, як це представляється в мусульманській традиції, – за необхідності він їх фактично створює, або ж його слова інтерпретувалися Мухаммадом як частина одкровення.

Аят 61 сури Алу 'Імран містить натяк на реальні дискусії, які відбувалися між пророком Мухаммадом та християнами Наджрану:

"І якщо хто-небудь буде сперечатися з тобою після того, як прийшло до тебе знання, то скажи: "Давайте покличемо наших синів і ваших синів, наших жінок і ваших жінок, нас самих і вас самих, а потім будемо взивати [до Бога] і спрямуємо прокляття Аллаха на брехунів" [1, с.57].

Ми вже частково згадали причини послання цього аяту за ал-Вахиді, однак тафсір ат-Табарі містить більш детальний опис цього полемічного епізоду і того, як саме відбувалося "проклинання" (уривок 5):

"Від 'Аміра, що сказав: "І наказав він, тобто Пророк, нехай благословить його Аллах та привітає, влаштувати взаємне проклинання з ними, тобто з людьми Наджрану, по Його (Аллаха) слову в аяті "І якщо хто-небудь буде сперечатися з тобою після того, як прийшло до тебе знання". І вони погодилися проклясти його (пророка) і обіцяли зробити це на наступний день. І відправились вони до ал-Саййіда та ал-'Акіба, а то були найрозумніші з них, і ті двоє послідували за всіма до одного розумного чоловіка з них. І розповіли вони йому те, про що сперечалися з посланником Аллаха, нехай благословить його Аллах та привітає. І сказав [той чоловік]: "Що ви наробили!" і примусив їх розкаятися у тому, що вони вчинили, і сказав їм: "Якщо він є пророком, і призове на вас [прокляття], то розгнівається Аллах на вас так, як ніколи раніше. А якщо б він був царем (янголом?) і повстав на вас, то не залишив би [Аллах] вас ніколи". І вони сказали: "І що нам робити, як ми вже пообіцяли?". Він сказав їм: "Якщо ви прийдете до нього завтра, і він запропонує вам те, щодо чого ви розійшлися, то скажіть: "Боже спаси нас!". І якщо він знову закличе вас [до прокляття], то скажіть йому: "Боже спаси нас!". І можливо він пробачить вам". І коли вони повернулися на наступний день, повернувся і Пророк, нехай благословить його Аллах та привітає, обіймаючи Хасана, тримаючи за руку ал-Хусайна, і Фатіма йшла позаду

нього. І закликав він їх до того, про що вони розійшлися учора. І вони сказали: "Боже спаси нас!". Потім він знову їх закликав [до того], а вони все казали: "Боже спаси нас!". І сказав [Пророк]: "Якщо ви відмовляєтеся, то приймайте іслам. І ви отримаєте те саме, що мають мусульмани, і будете зобов'язані робити те, що зобов'язані робити мусульмани, а якщо ви відмовляєтеся, то у приниженні давайте джиз'ю своєю рукою, як сказав Аллах, Великий Він і Славний (ал-Тавба, 29). І вони сказали: "Нічого в нас немає, окрім нас самих". Він сказав: "Якщо ви відмовитесь, то я відкину договір з вами, як того вимагає справедливість, як сказав Аллах, Великий Він та Славний (ал-Анфал, 58)". Вони сказали: "Немає в нас сили воювати з арабами, але ми будемо платити джиз'ю". І сказав [Амір]: "І встановив [пророк] для них кожен рік платити по дві тисячі одеж: тисячу в раджаб і ще тисячу в сафар". І сказав пророк, нехай благословить його Аллах та привітає: "Прийшов до мене посланник (янгол) повідомити про погибель людей Наджрану до того, як птахи на деревах [заспівають зранку?], якщо б вони погодилися на взаємне проклинання" [11, с.299–300].

Другий пасаж є трохи іншим за змістом (уривок б):

"Від Мухаммада б. Джа'фара б. ал-Зубайра: від "Воістину це є істинна оповідь" до Його слів "Ми свідчимо, що ми є мусульмани" – він (пророк) закликав їх до справедливості і тим зруйнував їхні аргументи. І коли прийшло до посланника Аллаха, нехай благословить його Аллах та привітає, повідомлення від Аллаха про нього і рішення суперечки між ним та ними (християнами Наджрану), і наказ йому взаємно проклясти одне одного, вразі якщо вони відмовляться [вірити йому], закликав їх [Пророк] до цього (взаємного проклинання). І сказали вони: "О батько ал-Касима! Дай нам подумати над нашими справами, а потім ми прийдемо до тебе з тим, що хочемо робити стосовного твого заклику". І вони пішли від нього і прийшли до ал-'Акіба, що був авторитетним серед них. І сказали вони: "О Абд ал-Масіх! Що ти думаєш?" Він сказав: "Клянуся Аллахом, о общино християн, ви вже дізналися, що Мухаммад є посланим пророком, і він прийшов до вас з частиною (проясненням) повідомлення про вашого господина (Ісуса Христа). І ви знаєте, що не було такого, щоб народ прокляв пророка, і залишилися в живих дорослі та зросли діти їхні. І воістину то буде викорінення ваше, якщо ви зробите це. І якщо ви бажаєте залишитися при своїй вірі та стверджувати те, що у вас є про вашого господина, то приміритеся з цим чоловіком (пророком Мухаммадом – Д. Ш.), а потім відправляйтеся у свою землю, поки час не розставить для вас все по місцях". І вони прийшли до посланника Аллаха, нехай благословить його Аллах та привітає, і сказали: "О батько ал-Касима! Ми прийшли до думки, що не будемо сперечатися проклинати одне одного з тобою і залишимо тебе з твоєю вірою. І повернемося [додому] з нашою вірою, а пошли з нами людину з твоїх асхабів, кого хочеш для нас, щоб він вирішував наші суперечки в

майнових справах. І воістину ми підкоримося вам добровільно" [11, с.300].

Не дивлячись на те, що перші вісімдесят з лишком аятів сури Алу ʿІмран вважаються посланими з приводу делегації Наджрану, екзегетична традиція не є одноголосною у відношенні аятів цієї сури виключно до християн. Зокрема це найбільш яскраво проявляється у тлумаченні аятів, у яких згадуються "люди Книги" ("ахл ал-Кітаб") у цілому, наприклад, Алу ʿІмран, 64–65. Ал-Табарі вважає, що ці аяти в рівній мірі можуть бути віднесені і до іудеїв, і до християн незважаючи ні на які контексти, а лише за змістом [11, с.302]. Це ще раз доводить, що Коран складається з окремих аятів, які можуть використовуватися незалежно від контексту сури й інтерпретуватися з опорою на усталену традицію, а не на історичний аналіз приводів її послання пророку Мухаммаду. Так само деякі інші початкові аяти сури Алу ʿІмран відносяться тлумачниками виключно до іудеїв, що жили в Медині, а не до християн Наджрану. Наприклад, Алу ʿІмран, 78, на думку ал-Табарі, присвячено відносинам Мухаммада з іудеями, у той час як наступний аят 79 вже має приводом справи делегації Наджрану:

"І не годиться людині, щоб отримала вона від Аллаха Книгу, та мудрість, та пророцтво, а потім казала людям: "Поклоняйтеся мені замість Аллаха", але "Будьте вчителями за те, що ви знаєте Книгу і що ви вчили" [1, с.60].

У цьому аяті закладено відповідь на одне з питань, які християни з делегації Наджрану ставили Мухаммаду з приводу його вчення, а саме чи проголошує Мухаммад себе богом та новим об'єктом поклоніння (ривок 7):

"Від Ібн ʿАббаса, що сказав: "Коли зібралися книжники іудеїв та християн з людей Наджрану у посланника Аллаха, нехай благословить його Аллах та привітає, і той закликав їх до ісламу, сказав Абу Рафі ʿ ал-Курзі: "Чи ти хочеш, о Мухаммад, щоб ми поклонялися тобі, як християни поклоняються ʿІсі сину Марйам?". І сказав чоловік з християн Наджрану, якого звали ал-Раʿіс: "Чи цього ти хочеш і до цього закликаєш?" І сказав посланник Аллаха, нехай благословить його Аллах та привітає: "Борони Боже від того, щоб ми поклонялися комусь, окрім Аллаха або наказували поклонятися комусь, окрім Нього. Не з цим він послав мене і не те він мені наказав". І послав Аллах, Великий Він і Славний, про це своє слово" [11, с.325].

У тафсірі ал-Табарі, який фактично став базовим для усіх інших творів тлумачень Корану, містяться також й інші аяти, зміст яких у тій чи іншій мірі відноситься до делегації Наджрану, однак нові історії, що пояснювали б контекст цих аятів, відсутні. Цікаво зазначити, що до делегації Наджрану відносять також й інші аяти, що навіть за відносною хронологією появи є більш ранніми (наприклад, ал-Бакара, 113, 120).

Отже перше питання, яке виникає у зв'язку з цими пасажами, – це наскільки вони є автентичними. У цих епізодах Пророк демонструє

неабиякі для неписьменної людини навички полеміста, знайомого з принципами логічного мислення та загальної побудови силогізму. Це очевидно наводить на думку про пізніший характер виникнення цих пасажів, які мали б стати історичним контекстом або передісторією появи конкретних аятів. З іншого боку, доволі неприродно виглядає безпорадність християн, окремі з яких, за визнанням самих мусульманських джерел, були достатньо обізнані у своїй релігії, щоб дати відсіч у питаннях, добре пророблених за століття християнських богословських дебатів. Окрім того, сценарій розгортання полеміки та аргументи – усе це без сумніву має свої витoki у мусульманській традиції та є обмеженим рамками коранічного дискурсу щодо християн.

Так деякі аргументи пророка з уривку 2 є нічим іншим як коранічними аятами 5–6 тієї ж сури Алу 'Імран:

Тафсір ал-Табарі	Коран
قال: "أَفَلَسْتُمْ تَعْلَمُونَ أَنَّ اللَّهَ عَزَّ وَجَلَّ لَا يَخْفَى عَلَيْهِ شَيْءٌ فِي الْأَرْضِ وَلَا فِي السَّمَاءِ؟"	(5) إِنَّ اللَّهَ لَا يَخْفَى عَلَيْهِ شَيْءٌ فِي الْأَرْضِ وَلَا فِي السَّمَاءِ
قال: "فَإِنَّ رَبَّنَا صَوَّرَ عَيْسَى فِي الرَّحِمِ كَيْفَ شَاءَ. فَهَلْ تَعْلَمُونَ ذَلِكَ؟"	(6) هُوَ الَّذِي يُصَوِّرُكُمْ فِي الْأَرْحَامِ كَيْفَ يَشَاءُ ۗ لَّا إِلَهَ إِلَّا هُوَ الْعَزِيزُ الْحَكِيمُ

Отже, якщо історія цього полемічного зіткнення є автентичною, то можна зробити висновок, що або аяти цієї сури стали повторенням аргументів пророка Мухаммада з цієї суперечки, або ж самі його слова одразу записувалися як аяти одкровення.

З іншого боку, важливо також відмітити, що слова Мухаммада "Так, воістину він є раб Аллаха та Його слово, що Він кинув Мар'ям, та дух від Нього" з уривку 4, є аятом Корану, який з'являється лише у сурі ал-Ніса', 171, що хронологічно є більш пізньою за суру Алу 'Імран.

Як слідує з цитованих пасажів, наріжним каменем спотикання у дискусіях пророка Мухаммада з християнами Наджрану став статус та божественна сутність Ісуса Христа ('Іси сина Мар'ям). В уривку 2 пророк Мухаммад намагається довести, що Іса не володів ніякими божественними якостями, а особливо всемогутністю та всезнанням. Очевидно, що непорочне зачаття 'Іси-Ісуса, яке однаково визнавалося обома релігіями, від самого початку не отримало в ісламі того символічного значення божественності, яке воно мало в християнстві. Аналіз аргументів показує, що у мусульманській традиції богосинівство Ісуса розглядалося виключно у **біологічному сенсі**, тобто в термінах людської фізіології, і саме проти цього були спрямовані головні полемічні зусилля Мухаммада. У процесі дискусії Пророк переконливо демонструє християнам несумісність їхніх поглядів на Ісуса Христа з образом недосяжного трансцендентного Бога, а відповідно абсурдність та богохульність ідеї буття бога в людському тілі. Цей аргумент, розвинений та доповнений з християнських джерел, стане одним з ключових у подальшій антихристиянській полемічній традиції в ісламі.

Оскільки богословська дискусія між Мухаммадом та християнами Наджрану не принесла порозуміння, методом вирішення цієї суперечки

було обрано останній полемічний аргумент тогочасних арабів – взаємні проклинання (*мула'ана* або *мубагала*) [5, с.276]. За процедурою обидва боки конфлікту проклинають одне одного, і той, хто неправий, мав бути вражений прокляттям або загинути від нього. В результаті християни злякалися абсолютної впевненості та рішучості Мухаммада (який ставить на карту не тільки своє життя, але й життя своїх онуків та дочки Фатіми) та відступилися, погодившись виплачувати *джиз'ю* за право сповідувати свою релігію. В цьому аспекті епізод *мубагали* демонструє значний вплив, який мала релігійна полеміка на соціальні відносини в період формування ісламської держави, а саме на встановлення статусу "людей Книги": пророк Мухаммад здобуває контроль над християнськими племенами Наджрану не збройним нападом, але через перемогу в релігійному диспуті. Як вже показали попередні дослідження антихристиянських полемічних творів [9], цей вплив збережеться і в подальші століття існування Арабського халіфату, що доводить важливість вивчення полемічної літератури для розуміння міжконфесійних відносин в ісламських суспільствах.

Таким чином, наведені історії полемічного протистояння Мухаммада з жителями Наджрану є одними з найбільш ранніх повідомлень, що дають уявлення про хід вербальної полеміки між мусульманами та християнами до появи письмових полемічних творів у середині IX століття. На нашу думку, ці оповіді, очевидно, базовані на реальних подіях, однак їхній зміст є частково або повністю сконструйованим у пізнішій ісламській богословській традиції відповідно до необхідності ідеологічної легітимації пророцької місії ісламу.

Література

1. **Al-Qur'an** al-karim. – Dimashq: Dar al-ma'rifa, 1420. – 604 s.
2. **Madelung W.** The Succession to Mu'ammad: a Study of the Early Caliphate / W. Madelung. – Cambridge: Cambridge University Press, 1997. – 432 p.
3. **Massignon L.** La mubahala de Medine et l'hyperdulie de Fatima / L. Massignon // Opera Minora. – Beirut: Dar el-Maaret Liban, 1963. – Vol.1. – P.550–572.
4. **Schleifer J.** Banu'l-Harith b. Ka'b / J. Schleifer // The Encyclopaedia of Islam, 1986– . – Vol.3. – 1986. – P.223.
5. **Schmucker W.** Al-Mubahala / W. Schmucker // The Encyclopaedia of Islam, 1993. – . – Vol.7. – 1993. – P.276–277.
6. **Schmucker W.** Die christliche Minderheit von Nagran und die Problematik ihrer Beziehungen zum fruhen Islam / W. Schmucker // Banner Orientalish Studien, N.S. – 1973. – №27/1. – P.183–281.
7. **Strothmann R.** Die Mubahala in Tradition und Liturgie / R. Strothmann // Der Islam. – 1958. – 1933. – P.5–29.
8. **Колесников А. И.** Две версии договора Мухаммада с христианами Наджрана / **А. И. Колесников** // Палестинский Сборник. – 1986. – Вып.28 (91). – С.24–34.
9. **Шестопалец Д.** "Ал-Джаваб ас-сахих" Ібн Теймійї як твір полемічної літератури та джерело з історії ісламо-християнських

стосунків XIII–XIV ст. // Сходознавство. – Київ: Інститут сходознавства ім. А. Кримського НАНУ, 2007. – №37. – С.166–181.

10. ابن سعد (محمد بن سعد بن منيع الزهري). الطبقات الكبرى : الطبقة الخامسة من الصحابة (في 8 اجزاء). – بيروت: دار صادر، بدون تاریخ. – الجزء الاول. – 506 ص.
11. الطبري، محمد بن جرير. جامع البيان عن تأويل آي القرآن. في 30 الأجزاء. – بيروت: دار الفكر، 1405. – الجزء الاول. – 583 ص.
12. الواحدي، علي ابن احمد. أسباب النزول. – بيروت: عالم الكتب، بدون تاریخ.

Шестопалец Д. В. У истоков исламо-христианской полемики: пророк Мухаммад и делегация Наджрана

Стаття посвящена дослідженню повідомлень арабських середньовікових джерел про релігійну полеміку пророка Мухаммада з християнськими племенами Наджрану.

Ключевые слова: исламо-христианская полемика, Наджран, Мухаммад, тафсир

Шестопалець Д. В. Біля витоків ісламо-християнської полеміки: пророк Мухаммад та делегація Наджрану

Стаття присвячена дослідженню повідомлень арабських середньовічних джерел про релігійну полеміку пророка Мухаммада з християнськими племенами Наджрану.

Ключові слова: ісламо-християнська полеміка, Наджран, Мухаммад, тафсир

Shestopalets D. V. At the dawn of Islamic-Christian polemic: Prophet Muhammad and the delegation of Najran

The article is devoted to the analysis of the Arabic medieval sources' information on the religious polemic between Prophet Muhammad and the Christian tribes of Najran.

Keywords: Islamic-Christian polemic, Najran, Muhammad, tafsir

РЕЦЕНЗІЇ

М. С. Бурьян, В. В. Савенков

**О. П. МАШЕВСЬКИЙ. ПРОБЛЕМА ЧОРНОМОРСЬКИХ ПРОТОК
У МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИНАХ
(1870 Р. – ПОЧАТОК 1920-Х РР.). – К.: "АКВІЛОН-ПЛЮС", 2010. –
792 С.**

Чорноморські протоки віддавна знаходились у центрі уваги міжнародної спільноти через величезні економічні та стратегічні переваги, які гарантувало встановлення контролю над ними. Це, в свою чергу, значною мірою пояснює значний інтерес фахівців до кола проблем, пов'язаних з цією лінією морських комунікацій, який не згасає навіть на початку ХХІ ст. Лише за останнє десятиліття з'явилося чимало досліджень, присвячених проблемам формування зовнішньої політики провідних держав світу стосовно Босфору та Дарданелл, визначенню їх геополітичних інтересів у контексті боротьби за ці протоки. Це, зокрема, праці Т. В. Лаврової, С. П. Борисевича, А. В. Болдирєва, Ю. В. Луньової, С. Сейді, К. А. Русакова, Л. А. Фішер та ін. Разом з тим, практично не досліджувалась місце Проток у політиці провідних міжнародних союзів останньої третини ХІХ – початку ХХ ст. Між тим, саме питання контролю над Чорноморськими протоками свого часу стало одним з найважливіших факторів, який завдав суттєвого впливу на трансформацію усєї системи міжнародних відносин у згаданий період, зокрема, на процес утворення тодішніми провідними державами військово-політичних альянсів. Отже, праця кандидата історичних наук, доцента кафедри нової та новітньої історії Київського національного університету імені Тараса Шевченка О. П. Машевського спрямована на те, щоб заповнити існуючу лакуну у дослідженні історії боротьби великих держав за контроль над Чорноморськими протоками.

Монографія базується на використанні широкого кола джерел, у тому числі неопублікованих та маловідомих. Поряд з матеріалами кількох російських державних архівів та багатотомних публікацій британських, німецьких, французьких, російських дипломатичних

документів, автор також залучив матеріали преси, мемуари та листування провідних державних діячів та дипломатів Росії, Великобританії, Франції та Німеччини. У зв'язку з чим на адресу автора можна висловити побажання доповнити рецензовану монографію виданням збірки документів з історії міжнародної боротьби за Протоки, поява якої суттєво збагатила б поки що недостатню, нажаль, джерельну базу підготовки вітчизняних фахівців з всесвітньої історії та міжнародних відносин.

Цілком логічним удається обґрунтування автором хронологічних меж дослідження, адже якщо франко-пруська війна 1870–1871 рр. започаткувала повне переформатування існуючої системи міжнародних відносин, у якій проблема Проток займала дуже важливе місце, то рішеннями Лозаннської конференції 1823 р. було зафіксовано статус Босфора і Дарданелл у рамках вже нового світового порядку (С.4–5).

Аналізуючи міжнародну ситуацію навколо Чорноморських проток у 70–80-х рр. XIX ст., О. П. Машевський усебічно охарактеризував значення суперечностей, які виникли серед провідних європейських держав, для формування німецьким канцлером О. Бісмарком підконтрольної Німеччині системи міжнародних союзів: Союзу трьох імператорів 1873–1887 рр., німецько-австрійсько-угорського союзу 1879 р., Троїстого союзу 1882 р., Середземноморської Антанти 1887 р., а також укладення німецько-російського договору 1887 р. Зокрема, автор дійшов висновку, що активізація німецького проникнення до Османської імперії не тільки позбавила Берлін можливості бути арбітром у протистоянні старих колоніальних держав у чорноморсько-середземноморському регіоні, але й спричинила переформатування вищезгаданих міждержавних альянсів (С.151).

Значну увагу у монографії приділено висвітленню дипломатичного протистояння Антанти та Троїстого союзу навколо Босфору і Дарданелл напередодні Першої світової війни, впливу суперечностей щодо Проток на перебіг військово-політичної боротьби Антанти з Четверним союзом в період війни, підходів великих держав до визначення режиму та статусу Чорноморських проток на завершальному її етапі. Разом з тим, відзначимо, що, аналізуючи особливості еволюції політики Великобританії щодо згаданої міжнародної проблеми, автор недостатньо, на наш погляд, використав парламентські документи цієї країни. Використання стенограм засідань обох палат британського парламенту дозволило б більш докладно з'ясувати мотиви прийняття Уайтхоллом найважливіших рішень стосовно проблеми Проток, зокрема, сумнозвісної Дарданелльської операції 1915 р.

В цілому ж, монографія є серйозним дослідженням актуального аспекту історії міжнародних відносин, вирішує чимало суперечливих питань, спонукає до дискусії, вирізняючись оригінальністю авторського бачення проблеми. Деякі незручності для пошуку тих чи інших персоналій створює відсутність покажчика імен, але загалом рецензована

праця має велике наукове значення, авторський внесок до української історіографії не викликає сумніву. На базі монографії було створено докторську дисертацію, яку О. П. Машевський успішно захистив 13 грудня 2010 р. у Київському національному університеті імені Тараса Шевченка.

ХРОНІКА НАУКОВОГО ЖИТТЯ

Д. В. Ласкавий

МЕЖДУНАРОДНЫЕ ОТНОШЕНИЯ В АЗИАТСКО-ТИХООКЕАНСКОМ РЕГИОНЕ И ТЕРРИТОРИАЛЬНЫЕ СПОРЫ (ПО МАТЕРИАЛАМ "КРУГЛОГО СТОЛА")

17 ноября 2010 г. в Луганском национальном университете имени Тараса Шевченко состоялся "круглый стол" "Международные отношения в Азиатско-Тихоокеанском регионе и территориальные споры", в котором приняли участие студенты специальности "Международные отношения" и преподаватели кафедры всемирной истории и международных отношений. Инициаторами и организаторами встречи выступили: глава комитета по внешним связям Студенческого конгресса исторического факультета А. Демьянчук и главный редактор газеты "Истфак Times" Е. Гарькавченко (студенты 4-го курса), решившие таким образом отметить Международный день студента и 1-й День студенческого самоуправления, и доцент кафедры всемирной истории и международных отношений Д. В. Ласкавий, предложивший тему для обсуждения.

Студенты Д. Зотиков, Д. Прус, А. Фадикова (2-й курс), А. Ельчев, Б. Горопцев, С. Федченко (3-й курс), Е. Гарькавченко (4-й курс) подготовили и выступили с содержательными докладами, посвященными неурегулированным территориальным спорам между Россией, Японией, Китаем (включая Тайвань), Кореей, Вьетнамом, Индонезией (включая Восточный Тимор). В качестве экспертов по затронутым вопросам выступили ведущие преподаватели кафедры всемирной истории и международных отношений: заведующий кафедрой, доктор исторических наук, профессор М. С. Бурьян; кандидаты исторических наук, доценты кафедры: И. В. Грицких, Д. В. Ласкавий, А. В. Набока, В. В. Савенков, М. В. Ширяев; кандидат исторических наук, старший преподаватель Е. В. Фомина, кандидат исторических наук, ассистент кафедры Е. С. Волкова, ассистенты кафедры А. С. Корниловский и С. В. Саранов.

Основное внимание участники "круглого стола" уделили таким актуальным вопросам, как: осложнение российско-японских отношений после визита президента Российской Федерации Дмитрия Медведева на

Курильские острова (30–31 октября текущего года), принадлежность России которых оспаривает Япония; обострение японо-корейского территориального спора по островам Токто (в японской картографии – острова Такэсима, в международной – скалы Лианкур) – группе небольших островов, расположенных в западной части Японского моря и контролируемых на сегодняшний день военно-морскими силами Республики Корея; нагнетание международной напряженности вокруг вопроса территориальной принадлежности островов Сенкаку (в китайской картографии – Дяоюйдао), расположенных в южной части Восточно-Китайского моря и контролируемых Японией, но на которые также претендуют Китайская Народная Республика и не признаваемый ею Тайвань. Также не остался без внимания и вопрос об окончательной демаркации вьетнамо-китайской границы и факт захвата Китаем Парасельских островов, ранее принадлежавших Вьетнаму. Затронута была проблема международного признания независимости Восточного Тимора.

Огромный интерес у участников "круглого стола" вызвал вопрос о Курильских островах. Выступая с приветственным словом, М. С. Бурьян отметил, что, как показывает исторический опыт, острота территориального спора не проходит с течением времени, каким бы длительным он ни был. И яркий тому пример – серьезное осложнение, казалось бы, безоблачных отношений между Россией и Японией в целом из-за такой "частности", как недавний визит президента Медведева на Курилы, которые каждая сторона считает своей землей. В ходе развернувшейся оживленной дискуссии, умело проводимой А. Демьянчук, В. В. Савенков и М. В. Ширяев отметили важность изучения культурной и информационной составляющих в разрешении территориального спора в пользу какой-либо из сторон, а именно – стремление официального Токио сформировать у жителей островов положительный образ Японии.

Наибольший разброс мнений наблюдался при обсуждении путей и средств объединения Республики Корея и Корейской Народно-Демократической Республики. А. В. Набока, проведя обстоятельный исторический экскурс, высказал мнение, что режим, существующий на Севере, в большей степени соответствует традициям формирования государств на Корейском полуострове, нежели режим, существующий на Юге, поэтому говорить о формировании единого корейского государства по "немецкому" сценарию нельзя. С его точкой зрения не согласился С. В. Саранов. Ссылаясь на исторический опыт европейских государств (в частности Франции), он высказал мнение, что говорить если не о точно таком сценарии, то о подобном, не только возможно, но и необходимо. С предположением о высокой вероятности развития событий по другому варианту выступил Д. В. Ласкавый. На его взгляд, вполне возможно, что со временем, политически переродившаяся часть северокорейской партийной номенклатуры, десятилетиями строившая коммунизм и социализм, подобно своим "старшим товарищам" из бывшего СССР, также "ударно" приступит

строительству капитализма и формированию рыночных отношений, но уже в рамках единой Кореи.

Подводя итоги "круглого стола" и отмечая его высокий уровень, И. В. Грицких обратил внимание на ещё целый ряд незатронутых территориальных споров (в частности вокруг островов Спартли), необходимость изучения "подводных течений" которых, в том числе влияния и интересов США, очевидна. Все участники "круглого стола" сошлись во мнении о необходимости продолжения успешно начатой работы.

УДК 94(477.8) : 94(438)

Н. М. Стецюк

СТАНОВИЩЕ УКРАЇНСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ В ПОЛЬЩІ ПІСЛЯ АКЦІЇ "ВІСЛА"

У результаті післявоєнних подій національна мапа Польщі набула кардинальних трансформацій: відбулося майже повне знищення здавна існуючих ареалів проживання українського населення в південно-східній частині держави та започатковано нові – на заході та півночі комуністичної країни. Згідно з адміністративним поділом 1947 року, близько 55 тис. українців було переселено до Ольшанського воєводства, 48,5 тис. – Щецинського, 21 тис. – Вроцлавського, трохи менше 7 тис. – Гданського, близько 8 тис. – Познанського, а також майже 1 тис. – до Білостоцького. Лише незначній кількості українського населення близько 15 тис. осіб вдалося залишитися на своїх рідних землях [1, s.180; 2, s.20; 3, k. 21–25].

В Ольшанському воєводстві переселенці становили 11,5 % від загальної кількості населення регіону, Щецинському – 8,2 %, Вроцлавському – 5,9 %, Гданському – 4,7 %, а Познанському – 3,7 % [4, k.177]. Після адміністративної реформи 1950 р. частина українців опинилася в межах Зеленогурського (близько 15 тис.) і Кошалінського (33,5 тис.) воєводств, а також у невеликій кількості, Опольського воєводства, зменшуючи таким чином чисельність українського населення на теренах Щецинського (до 15 тис.), Вроцлавського (14,5 тис.) та Познанського воєводств [2, s.21].

Українська громада, опинившись у чужому середовищі, відчула на собі весь тягар матеріальних проблем. Обіцянки комуністичної влади про те, що українське населення отримає заможні господарства, які залишилися від депортованих німецьких поселенців, часто так і залишалися на рівні пропагандистських гасел. Згідно зі звітом "Про результати розселення українського населення на Віднайденних землях в рамках акції "В" від 24 липня 1947 р., у відповідності до наділених господарств. переселенців поділяли на чотири категорії:

1) ті, що отримали індивідуальне господарство (незначна кількість

сімей);

2) ті, яких із-за браку вільного житла розміщено в спільних господарствах;

3) направленні на фільварки (державні господарства);

4) робітники лісового господарства, будівельники та інші представники робітничих професій, що працювали за своєю спеціальністю та не потребували значних земельних наділів [5, к.32].

Відсоткове відношення категорій у кожному повіті було різне та залежало насамперед від наявності вільної землі й розвитку інфраструктури. Однак, належність до будь-якої із них не свідчила про матеріальні переваги. Основна маса господарств, що надавались українцям, була знищена на 25–50 %. У таємному рапорті Міністерства внутрішніх справ Польщі від 7 липня 1948 р., зазначалося, що розселення осіб української національності на північно-західних територіях відбувалося в період, коли найкращі господарства вже були роздані. Навіть тоді коли запас будівель був достатній, українців селили в найгірші оселі [6, к.233]. У помешканнях були відсутні дахи, вікна, двері, у деяких долівки. Найчастіше це були одинокі споруди не лише без меблів, а й печі. Заступник відділу Державного репатріаційного уряду в Гданському воєводстві Р. Квятковський у донесенні до Варшави стверджував, що "стан переселених родин є страшним, помешкання, що їм приділені, зовсім зруйновані, матеріально допомоги родини не отримують" [7, s.65]. У подібному документі з іншої місцевості воєводства один з урядників написав простіше: "серед переселенців акції "В" панує біда" [4, к.51]. Не менш трагічний образ української родини на новому місці проживання вимальовується на основі аналізу донесень повітових органів. Наприклад, у листопаді 1947 р. працівник староства із Мальборку записав у звіті, що більшість українських переселенців "залишаються надалі в зруйнованих господарствах, не маючи коштів навіть на такий необхідний ремонт, як вставлення вікон чи заміна даху" [7, к.73]. Так, в Ольштинському воєводстві на 10462 українських господарств, понад 3000 вимагають капітального ремонту, а 850 зовсім не були придатними для життя і вимагали негайної заміни [8, с.375]. На Нижньому Шльонську урядова переселенська кампанія взагалі була призупинена на деякий час. Оскільки саме тут українцям були наділені господарства з німецькими родинами, які ще не виїхали з них [9, к.30]. Така халатність комуністичної влади породила цілу хвилю міжетнічних конфліктів в регіоні.

Не дивлячись на ці проблеми, як засвідчує більшість звітів надісланих до Міністерства віднайдених земель (Ministerstwo Ziemi Odzyskanych), все ж перші українські переселенці опинились в порівняно кращому становищі. Адже вони були розселенні переважно в індивідуальні господарства, отримали матеріальну допомогу грошима, продуктами та будівельними матеріалами. І хоча ця сума допомоги була мізерною і "не давала можливості протриматися навіть зиму" [4, к.51],

продукти склалися з невеликої кількості картоплі, а в окремих місцевостях жита, вони підтримували українські родини декілька місяців, поки ті могли налагодити своє господарство. Деяким з переселенців вдавалося отримати державні кредити на відбудову господарства. Програма державного кредитування діяла не довго. Мізерне фінансування закінчувалися швидко, частина грошей зникла в кишенях місцевих урядовців. У деяких місцевостях інформація про таку можливість взагалі не була доведена до відома українців або була повідомлена їм запізно, коли програму вже закрили. Першим переселенцям вдалося перевезти на місце нового проживання частину свого господарства (худобу, сільськогосподарський інвентар тощо) [4, к.52].

Зовсім в іншій ситуації перебували українців, які потрапили на західні та північні землі Польщі з наступним транспортом. Внаслідок максимально прискорених темпів переселення та його умов більшість з них прибували на нове місце проживання без жодного пожитку та запасів. Із-за браку помешкань їх переважно розселяли по декілька сімей до однієї зруйнованої будівлі, до т. зв. дерев'яних "робітничих будиночків", підселяли до інших українських родин, що приїхали раніше, а інколи навіть до польських сімей, корінних жителів цих земель [6, к.233]. Таке "ущільнення з чужими" було категорично негативно сприйняте обома сторонами. Конфлікти досягали таких масштабів, що в наступних урядових звітах рекомендувалося за будь-яких обставин розселити такі родини [6, к.233, 254, 312].

Найбільшого незадоволення висловлювали українські переселенці, направлені до праці в державних господарствах. Бараки для проживання, регламентований час роботи, відсутність своєї землі сприймалося українцями дуже болісно. Однак з часом, згідно зі звітами офіцерів при місцевих управліннях акцією "Вісла", деяких українців, що були без жодних засобів існування, після ознайомилися з умовами свого проживання (брак помешкань, худоби, продовольства) навіть просили їх перевести до державних господарств, де б вони були хоча б забезпечені житлом, постійною роботою та заробітною платнею [5, к.33–34].

Найбільш забезпеченою вважалась четверта категорія українського населення, яка складалася з кваліфікованих працівників. Оскільки в умовах відбудови, робочі професії користувалися значним попитом. "Група ця незначної чисельності має непогані заробітки, які інколи доходять до 1000 злотих щоденно" – підкреслюється у донесенні шефа операційного відділу операційної групи "Вісла" від 24 липня 1947 р. [5, к.32].

У документах інших управлінь зазначеної групи знаходимо перелік основних проблем українських переселенців:

– більшість населення не встигла засіяти поля [6, к.221]. Більшість із них було переселено перед жнивими, тому також не мали жодних запасів сільськогосподарської продукції [11, с.126];

- внаслідок браку коней багато наділів залишилися неораними;
- відсутність коштів на відбудову господарств, стан яких вимагає значних фінансових коштів [6, к.221]. Рівень бідності настільки був високим, що українці були звільнені навіть від оплати за бланки з надання землі (мізерний офіційний збір до державної скарбниці) [7, s.66];
- критична недостача карток на продукти;
- бюрократично ускладнений спосіб оформлення нових документів власності;
- незацікавленість місцевої влади у справі будь-якої помочі переселенцям [6, к.221].

Критична ситуація українського населення у північних та західних землях не залишилася без уваги громадських організацій. Деякі родини отримали необхідну підтримку від польського відділу Червоного хреста, Суспільної опіки, державної Посівної акції та небайдужих місцевих жителів [12, к.51].

Життя на новому місці супроводжувалося не лише матеріальними проблемами, а й моральним тиском. Польська комуністична влада навіть не намагалася приховувати своїх завдань у справі асиміляції українського населення в державі. Інструкцією "Міністерства повернутих земель" від 10 листопада 1947 р. чітко заборонялося вживати стосовно осадників окреслення "українець". У випадку, коли серед переселенців потрапили представники української інтелігенції, наказувалося негайно розмістити їх окремо, і якнайдалі від громад, де мешкають осадники акції "Вісла" [4, к.8–10]. Вони перебували під постійним наглядом. "Відповідно до розпоряджень центральної влади між переселенцями "В" не можуть перебувати інтелігенція, така як, наприклад, священики, адвокати, урядовці та ін. Тим часом воєводський уряд володіє інформацією, згідно з якою на терені Щецинського воєводства перебуває 4 попів (греко-католиків української народності)... Просимо урегулювати, згідно з обов'язковими розпорядженнями" – зазначається у листі щецинського воєводи до місцевого відділу служби безпеки [13, s.52].

Водночас здійснювалась активна урядова антиукраїнська пропаганда. На шпальтах газет та журналів образ "українця" будувався як образ головного ворога "поляка і Польщі". Особливо критичною була місцева преса. Так, "Голос Узбережжя" (Głos Wybrzeża) у декількох липневих номерах (у період найбільшої активності переселенської кампанії) опублікував цикл репортажів про боротьбу "банд УПА" [14]. Транслювалися відповідного змісту радіопередачі, показували фільми, основою сюжету яких стали "злочини УПА" [15]. Свою роль відіграло також пропагандистське гасло, що акція "Вісла" охопила "найгірші, ворожі елементи" [7, с.64]. Поширенню цих чуток сприяла інформація військового ескорту. Начальник транспорту Р-391, який прибув до Ленборка 5 липня 1947 р., у розмові з працівником служби безпеки повідомив, що кожен з переселенців "забезпечений грошима та, навіть,

доларами... є можливість, що [українці – *Авт.*] привезли зі собою зброю, оскільки більшість з них члени банд" [5, к.18].

Такий шквал негативної інформації впливав на сприйняття переселенців місцевою владою та новими сусідами-поляками. Про рівень укорінення стереотипу "українець-бандит" свідчить хоча б той факт, що акція "Вісла", будучи класичним прикладом застосування збірної відповідальності, не була засуджена жодним тогочасним польським середовищем. Однак, відношення до українських переселенців пересічного польського населення на місцях не мали загального характеру і залежали переважно від конкретної ситуації [4, к.51–64].

Значна частина українців, не маючи засобів до існування, були змушені йти у найми до польських сусідів. Спочатку поляки побоювалися надавати роботу переселенцям, але можливість дешевої робочої сили сприяла подоланню будь-яких стереотипів. Крім того, за матеріалами звітів, новоприбулі осадники постійно характеризувалися як дуже працьовиті, "працювали краще за німців, та були більш покірні" [8, к.73]. Деякі сусіди намагалися максимально використати матеріальну ситуацію своїх нових односельчан [4, к.57]. Інші після особистого знайомства з українськими осадниками, не знаходячи відповідностей нав'язаного образу та дійсності, ставилися до них доброзичливо та надавали всіляку підтримку [6, к.171]. У громаді Мілобож гміни Шмехів Кошалінського повіту "українець з акції "Вісла" А. Брилінський був обраний на посаду солтиса, хоча в цій громаді проживає переважна більшість родин поляків" [8, к.159]. Урядовий інспектор у цій справі настійливо рекомендував місцевій повітовій владі виправити таке "непорозуміння". Недовіра до українців поступово зникала, а приклади конфліктів все більше набували побутового характеру. Найгірші відносини українського населення довгий час залишалися з польськими репатріантами з УРСР [16, s.295].

Згідно зі звітом шефа оперативного відділу операційної групи "Вісла" К. Сохацькі, щодо пануючих настроїв українських переселенців можна поділити на три групи:

"1-ша – близько 60 % новоприбулих сумлінно приступили до обладнання свого побуту. Люди задоволені, позитивно налаштовані до влади і тішаться, що врешті можуть спокійно працювати.

2-га – більше 20 % незадоволених, які все більше схиляються до пошуку нових господарств. Багато з них чекає на зміну ситуації і можливе повернення на південно-східні землі.

3-тя – решта – самотні старці, каліки, що потребують опіки зі сторони держави" [5, к.35–36].

Однак це умовний поділ постійно заперечувався донесеннями місцевої влади. Майже кожне із них містить інформацію, що частина українських переселенців самовільно залишило визначенні владою місця, шукаючи ліпших умов проживання. Більшість таких родин "зникли у невідомому напрямі" [4, к.54]. Інші взагалі не розпочинали налагодження

господарки, "трактуючи своє перебування на Віднайдених землях як явище тимчасове, постійно звертаються до місцевої влади, державних урядовців з питань переселення за матеріальною допомогою та дозволом переїзду на інші об'єкти або повернення додому" [4, к.56]. Вони відмовлялися оформляти заяви на право власності, оскільки після їхнього отримання автоматично втрачали будь-які права на майно, що залишили на південно-східних землях Польщі. Подібні настрої панували переважно серед "розбитих родин" [4, к.57]. Родичі, які проживали раніше всі разом – громадою, часто потрапляли до різних транспортів і були розселенні уздовж всього західного та північного польського кордону. Ситуацію напружували також чутки, що "всіх українців мають намір замкнути в таборах" (Щецинське воєводство) [5, к.36], про початок нової війни вже проти СРСР [4, к.55] тощо.

Важливою проблемою українських осадників також була проблема з особистими документами. Більшість родин під час акції їх втратила будь-які посвідчення особи. Вони реєструвалися на місці прибуття лише за свідченнями своїх односельчан або, навіть, із власних слів, що дуже непокоїло місцеву владу. Польські урядовці не безпідставно побоювалися, що в такому хаосі багато людей, раніше підозрюваних у зв'язках з УПА, легко можуть змінити свої особисті дані. Переселенські карти, основний документ, який міг би підтвердити слова українця, знаходились у воєводських управліннях, однак "жодна з гмін не бере їх до уваги" [17, к.61]. У деяких місцевостях видання посвідок особистості взагалі було призупинено до роз'яснення центральної влади, як потрібно вписувати до таких документів національність новоприбулих. Адже значна частина з них після поневірянь переселення "різко стала визнавати себе поляками" [4, к.64]. "Не отримали ми жодних документів. Ми мали лише такі маленькі карточки подібні до поштових переказів, на яких зазначалося прізвище, ім'я, гміна, до якої нас привезли, і поставлена печатка „В”" – згадував через роки викладач Вищої школи мистецтв у м. Гданськ А. Ментуш [18].

У цьому питанні також не минуло без казусів. Українські переселенці, користуючись ситуацією з масовою втратою документів, часто звертались за допомогою до "умільців", які виписували за певні кошти чи продукти їм нові, "більш корисні для отримання пільг від влади". Так, на пунктах розподілу майна чи матеріальної допомоги почали масово з'являтися члени Польської робітничої партії "завязі комуністи" та власники Бронзових та Срібних хрестів, що надавались за заслуги "в справі відродження Народної Польщі" [4, к.64]. При цьому такі особи, на велике здивування місцевої влади, переважно належали до категорії "А" чи "Б" переселенців з акції "Вісла". Пізніше з'явилися фальшиві перепустки, завдяки яким частина українських родин змінила місце проживання чи отримала можливість відвідувати своїх родичів [19, к.836].

Ситуація з документами змінилася в 1949 році після загального

перепису населення, коли люди були зареєстровані там, де перебували на час цієї акції. Водночас саме тоді деякі українські імена та прізвища свідомо були спольщені [7, s.70].

Влада намагалася обмежити всі аспекти існування переселенців, які б впливали на їхнє національне самовизначення. Українці були позбавлені національної освіти, культурних товариств, можливості вільно розмовляти рідною мовою та молитися у своїх церквах. Деякі з українців відмовлялися віддавати своїх дітей до польських шкіл. Більшість трималося осторонь та намагалися спілкуватися лише з "своїми".

Основною вимогою новоприбулих було власна церква. Польські комуністи добре розуміли роль віри у формуванні та зміцненні національної свідомості українців, тому українське духовенство перебувало під постійним контролем спецслужб. У 1948 р. воєводський комітет в Ольштині так охарактеризував становище Греко-католицької церкви у воєводстві – "місцева влада не хоче допустити відновлення українського руху, а тому унеможливило створення греко-католицьких парафій... Греко-католицьких віруючих направляють до римо-католицьких костелів" [19, k.54].

Після очищення Автокефальної православної церкви від "національних елементів" ставлення влади до православних священників змінилося. Вона вже не розглядалась носієм української свідомості, а навіть більше, стала засобом русифікації переселенців. До кінця 1949 р. в Ольшанському воєводстві отримали дозвіл на діяльність 9 православних парафій. Православні осередки також існували на теренах Нижнього Шльонську і в Щецинському воєводстві [21, s.161].

Зі свого боку польські спецслужби ретельно відслідковували будь-які спроби українських священників організувати навколо себе людей. Показовим у цьому контексті є донесення Ольштинського воєводського комітету державної безпеки від 1 квітня 1949 р., в якому йшлося, що "в повіті Венгожево зафіксовано контакти місцевого священника з українцями та колишніми членами АК [Армії Крайової – *Авт.*]. Священик виголошує проповіді та сповідає українською мовою. В даний час священник взятий в активне розпрацювання" [13, s.60–61]. Однак деяким греко-католицьким священникам вдавалося вижити на нових землях за умов конспірації та підтримки українського населення продовжувати службу серед вірних. Більшість переселенців у своїх спогадах відмічають позитивну роль віри у їхньому важкому житті на нових землях [16].

Не дивлячись на ліквідацію військових формувань УПА в Польщі, комуністична влада надалі вела активну діяльність спрямовану на виявлення можливих українських націоналістичних осередків, остерігаючись їхнього перенесення на північно-західні землі країни. Інформаційні донесення польських спецслужб того періоду переповнені повідомленнями про діяльність УПА. Зокрема, у серпні 1949 р. в

Лавецькому повіті Ольштинського воєводства було занотовано спроби організаційного відновлення діяльності цієї структури. У той же період в поле зору польських спецслужб потрапила інформація, що на території повіту Венгопсево перебувала перекладачка посольства Народної польської республіки в Чехословаччині А. Платош, яка була відома як зв'язкова сотні "Гриня" [22, s.46].

За таких умов над всією українською громадою в Польщі було встановлено посилений державний контроль через органи спецслужб та міліції з метою запобігання відновлення конспіраційної структури ОУН і УПА, поширення антидержавної діяльності. Українське середовище систематично наповнювалося інформаторами та шпигунами, серед яких часто (з власної волі чи під примусом) були їхні сусіди – поляки. Підтвердженням цього може бути лист повітового інспектора осадництва в Ленборку, згідно з яким солтис громади Гарчегури повідомив у відповідні органи, "що в селі Дажків до розселених осадників з акції "В", а саме господарства Цибульського, 15 липня 1947 р. з повіту Томашів Любельський прийшов якийсь чоловік, якому всі присутні цілували руки". Внаслідок побаченого, солтис зробив висновок, що "нічний гість може бути священиком, який переховується від влади" [7, s.68].

Під особливу увагу спецорганів також потрапили українці, які проживали на північних і західних теренах держави ще до акції "Вісла". Насамперед це відносилось до українського студентства. Зокрема було встановлено нагляд за українськими студентами Гданської політехніки, членами існуючих у цьому навчальному закладі українських організацій [29, с.46].

Відомі приклади вербування потрібних інформаторів із українського середовища. Так, завдяки науковим пошукам польського дослідника І. Галагіди, відома на сьогодні трагічна доля Л. Лапінського, відомого за псевдонімом "Зенон". Колишній шеф Служби Безпеки III округу ОУН, а одночасно агент Міністерства державної безпеки Польщі та НКВС об'їздив північно-західні воєводства держави, налагоджував контакти із відомими членами УПА, обіцяв допомогу, а потім їх деконспірував та видавав владі. Упродовж 1949–1954 рр. "Зенон" очолював фіктивний "Провід ОУН", який в той час повністю знаходився під контролем польської контррозвідки, втягуючи до нього симпатиків та колишніх членів українського підпілля, якими вдалося дістатися до північно-західних воєводств, а також емісарів із Заходу. Внаслідок таких провокаційних дій, в пастку польських спецслужб потрапило чимало свідомих українців [23].

Проте антидержавна діяльність українських переселенців була маргінальним явищем. У більшості випадків вони були дезорієнтовані, розгублені і застрашені [4, k.51–64]. Українцям важко було адаптуватися на нових місцях проживання насамперед внаслідок культурних відмінностей (інші мова, звичаї, способи господарювання, дотримання свят у відповідності з григоріанським календарем) та закодованого

владою в суспільній свідомості регіону негативного стереотипу "українця-бандерівця". Налагодження будь-яких контактів між польськими та українськими осадниками було можливим лише у тих місцевостях, де перші походили з теренів, які не мали досвіду таких спільних взаємин. Більш простіше українські переселенці встановлювали відносини з представниками інших дискримінаційних груп – німцями та кашубами [24, с.42–43].

Христини, весілля, похорони, релігійні свята ставали основними поясненнями масових спільних зустрічей українців, де розмовляли на рідній мові, згадувалися рідні землі, мріялося про повернення. На думку, В. Мокрого, була це своєрідна національна маніфестація: "Замкнуті в чотири стіни батьківська мелодія і мова стали першими формами протесту і захисту перед асиміляцією" [25].

Таким чином, заборона національного самовираження, постійний державний нагляд наперекір сподівань урядових кіл навпаки призвели до консервації українського середовища, створення справжнього "українського гетто". Ця ізоляція, що підтримувалася українською інтелігенцією, сприяла збереженню власної національної ідентичності серед переселенців, стояла на перешкоді їхній асиміляції. Українці, розміщені в жахливих умовах проживання, що різко відрізнялися від попередніх, відчували себе ображеними і обділеними. Вони об'єднувалися не лише супроти зовнішнього несприятливого світу, а й надією на повернення додому.

Література

1. **AAN.** – Z. MOZ, sygn. 516g, 383 k. 2. **ANN.** – Z. 196. MZO, sygn. 786, 452 k. 3. **ANN.** – Z. 196. MZO, sygn. 787, 823 k. 4. **ANN.** – Z. 196. MZO, sygn. 788, 313 k. 5. **Archiwum** Akt Nowych (далі – ANN). – Z. 285. Ministerstwo Oświaty w Warszawie, sygn. 467, 344 k. 6. **Archiwum** Państwowy w Przemyślu (далі – APP). – z. Państwowy Urząd Repatriacyjny. Wojewódzki Oddział w Rzeszowie, sygn. 407, 693 k. 7. **CAW.** – Z. Sztab Generalnego Wojska Polskiego, sygn. IV. 501. 1/A. 606. 8. **CAW.** – Z. Sztab Generalnego Wojska Polskiego, sygn. IV.501.1/A.608. 9. **Centralne** Archiwum Wojskowe (CAW). – Z. Główny zarząd polityczny Wojska Polskiego. 1945 – 1949, sygn. IV. 505. 1/A. 606. 10. **Drozd R.** Droga na zachód. Osadnictwo ludności ukraińskiej na ziemiach zachodnich i północnych Polski w ramach akcji "Wisła". – Warszawa, 1997. – 312 s. 11. **Drozd R.,** Hałagida I. Ukraińcy w Polsce 1944 – 1989. Dokumenty i materiały. – Warszawa, 1999. – 302 s. 12. **Dziennik** Bałtycki. – 1995. – № 104. – 5 maja. 13. **Hałagida I.** Prowokacja "Zenona". – Warszawa, 2005. – 318 s. 14. **Hałagida I.** Ukraińcy w Województwie Gdańskim w latach 1947 – 1956 // Polska i Ukraina po II wojnie światowej / red. W. Bonusiaka. – Rzeszów, 1998. – S. 59 – 76. 15. **Hann K.,** Stępień S. Tradycja a tożsamość. Wywiady wśród mniejszości ukraińskiej w Przemyślu. – Przemyśl, 2000. – 318 s. 16. **Ibidem.** – Z. 196. Ministerstwo Ziem Odzyskanych (MZO), sygn.

784, 516 k. 17. **Kmita M.** Wpływ akcji "Wista" na życie Ukraińców w PRL // Problemy Ukraińców w Polsce po wysiedleńczej akcji "Wisła" 1947 roku / pod red. W. Mokrego. — Kraków, 1997. — S. 41 – 54. 18. **Mokry W.** Dzisiejsza droga Rusina do Polski // Tygodnik Powszechny. — 1981. — № 46. 19. **Syrnik J.** Ukraińskie Towarzystwo Społeczno-kulturalne (1956 – 1990). — Wrocław, 2008. — 515 s. 20. **Urban K.** Kościół prawosławny w Polsce 1945 – 1970. — Kraków, 1996. — 418 s. 21. **Zieliński L.** Reforma rolna i osadnictwo Województwa Gdańskiego w latach 1945 – 1947. — Gdańsk, 1965. — 322 s. 22. **Див.:** Гłos Wybrzeża. — 1947. — № 23. — 11 липца; № 24. — 12 липца; № 25. — 13 липца; № 28. — 16 липца. 23. **Наприклад, див.:** Wołoszuk L. Historia jednej fotografii // Problemy Ukraińców w Polsce po wiesiedleńczej akcji „Wisła” 1947 roku / pod red. W. Mokrego. — Kraków, 1997. — S. 403 – 414. 24. **Трухан М.** Українці в Польщі після Другої світової війни 1944 – 1948. — Париж – Торонто – Сідней, 1988. — 404 с. 25. **Цепенда І.** Відгомін "хрущовської відлиги" у Польщі та її вплив на етнополітичне становище української меншини (1955-1958 рр.) // Галичина. — 2001. — № 5 – 6. — С. 372 – 377.

Стецюк Н. Н. Положение украинского населения в Польше после акции "Висла"

В статье рассмотрено положение и условия обитания украинского населения в Польше после проведения операции "Висла" в 1947 г.

Ключевые слова: операция "Висла", УПА, украинские переселенцы.

Стецюк Н. М. Становище українського населення в Польщі після акції "Вісла"

У статті розглянуто становище та умови проживання українського населення в Польщі після проведення операції "Вісла" у 1947 р.

Ключові слова: операція "Вісла", УПА, українські переселенці.

Stecuk N. M. Status of Ukrainians in Poland after "the Visla" operation in 1947

The article deals with status of Ukrainians and regulations concerning their living conditions in Poland after "the Visla" operation in 1947.

Keywords: "The Visla" operation, UPA, Ukrainian settlers.

Відомості про авторів

1. **Байкеніч Дмитро Вікторович** – аспірант кафедри історії України Луганського національного університету імені Тараса Шевченка.
2. **Бернацький Микола Петрович** – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Луганського національного університету імені Тараса Шевченка.
3. **Бодрухina Ірина Миколаївна** – аспірантка кафедри історії України Східноукраїнського національного університету ім. В. Даля.
4. **Бурьян Михайло Степанович** – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин Луганського національного університету імені Тараса Шевченка.
5. **Волкова Євгенія Сергіївна** – кандидат історичних наук, асистент кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин Луганського національного університету імені Тараса Шевченка.
6. **Гаухман Михайло Володимирович** – аспірант кафедри історії України Луганського національного університету імені Тараса Шевченка.
7. **Гвоздинський Святослав Любомирович** – аспірант факультету міжнародних відносин Львівського національного університету імені Івана Франка.
8. **Гогохія Нані Тамазівна** – кандидат історичних наук, доцент, докторант кафедри історії України Донецького національного університету.
9. **Гончар Борис Михайлович** – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри нової та новітньої історії зарубіжних країн Київського національного університету імені Тараса Шевченка.
10. **Гончар Юлія Борисівна** – кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії Національного педагогічного університету ім. М. П. Драгоманова.
11. **Гребенюк Валерій Станіславович** – аспірант кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин Луганського національного університету імені Тараса Шевченка.

12. **Гречишкіна Олена Сергіївна** – аспірант кафедри історії України Луганського національного університету імені Тараса Шевченка.
13. **Грицьких Дмитро Володимирович** – магістр історії, асистент кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин Луганського національного університету імені Тараса Шевченка.
14. **Жуков Олександр Володимирович** – аспірант кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин Луганського національного університету імені Тараса Шевченка.
15. **Заблоцька Неля Володимирівна** – аспірант кафедри історії України Луганського національного університету імені Тараса Шевченка.
16. **Злоді Здравка** – доктор наук, науковий співробітник Інституту сучасної історії Хорватії (Загреб, Республіка Хорватія).
17. **Ізмайлова Катерина Віталіївна** – аспірант кафедри історії слов'ян Донецького національного університету.
18. **Климов Анатолій Олексійович** – кандидат історичних наук, професор, завідувач кафедри історії України Луганського національного університету імені Тараса Шевченка.
19. **Козлов Родіон Сергійович** – магістрант кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин Луганського національного університету імені Тараса Шевченка.
20. **Комарницький Ярослав Михайлович** – кандидат історичних наук, доцент Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка.
21. **Краснікова Ольга Вікторівна** – аспірант кафедри історії України Луганського національного університету імені Тараса Шевченка.
22. **Ладига Людмила Іванівна** – кандидат історичних наук, доцент кафедри політології та правознавства Луганського національного університету імені Тараса Шевченка.
23. **Ладига Олександр Іванович** – кандидат історичних наук, доцент, докторант кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин Луганського національного університету імені Тараса Шевченка.
24. **Ласкавий Дмитро Васильович** – кандидат історичних наук, доцент, докторант кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин Луганського національного університету імені Тараса Шевченка.
25. **Маргулов Артур Худувич** – кандидат історичних наук, декан економіко-гуманітарного факультету Донецького інституту соціальної освіти.
26. **Місько Володимир Володимирович** – аспірант кафедри стародавньої та середньовічної історії Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.

27. **Набока Олександр Вікторович** – кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин Луганського національного університету імені Тараса Шевченка.
28. **Нагірний Микола Зіновійович** – кандидат історичних наук, доцент кафедри загальноекономічних і гуманітарних дисциплін Нововолинського факультету Тернопільського національного економічного університету.
29. **Писаний Денис Михайлович** – аспірант кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин Луганського національного університету імені Тараса Шевченка.
30. **Радченко Наталія Миколаївна** – кандидат історичних наук, старший викладач кафедри політології та правознавства Луганського національного університету імені Тараса Шевченка.
31. **Русаков Костянтин Анатолійович** – кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин Луганського національного університету імені Тараса Шевченка.
32. **Савенков Валерій Валерійович** – кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин Луганського національного університету імені Тараса Шевченка.
33. **Савенкова Інна Юріївна** – кандидат історичних наук, доцент, докторант кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин Луганського національного університету імені Тараса Шевченка.
34. **Сверчкова Наталія Олександрівна** – аспірант кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин Луганського національного університету імені Тараса Шевченка.
35. **Седнів Сергій Сергійович** – аспірант кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин Луганського національного університету імені Тараса Шевченка.
36. **Стецюк Наталія Миколаївна** – асистент кафедри міжнародних відносин Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника.
37. **Тарасенко Микола Олександрович** – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу Класичного Сходу Інституту сходознавства ім. А. Ю. Кримського НАН України.
38. **Фоміна Олена Володимирівна** – кандидат історичних наук, старший викладач кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин Луганського національного університету імені Тараса Шевченка.
39. **Харковський Руслан Геннадійович** – кандидат історичних наук, доцент, докторант кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин Луганського національного університету імені Тараса Шевченка.
40. **Шестопалец Денис Васильович** – кандидат історичних наук, молодший науковий співробітник Інституту сходознавства ім. А. Кримського НАН України.

41. **Ширяєв Михайло Валерійович** – кандидат історичних наук, доцент, докторант кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин Луганського національного університету імені Тараса Шевченка.

Наукове видання

ВІСНИК
Луганського національного університету
імені Тараса Шевченка
(історичні науки)

Відповідальні за випуск:
д-р і. н., проф. Бурьян М. С.,
к. і. н. Савенков В. В.,
к. і. н. Савенкова І. Ю.

Здано до склад. 24.11.2010 р. Підп. до друку 24.12.2010 р.
Формат 60×84 1/8. Папір офсет. Гарнітура Times New Roman.
Друк ризографічний. Ум. друк. арк. 41,27. Наклад 200 прим. Зам. № 202.

Видавець і виготовлювач
Видавництво Державного закладу
«Луганський національний університет імені Тараса Шевченка»
вул. Оборонна, 2, м. Луганськ, 91011. Тел. / факс: (0642) 58-03-20
e-mail: alma-mater@list.ru
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК №3459 від 09.04.2009 р.